THE NĀTYAŚĀSTRA

TEXT

EDITED BY

Dr. MANOMOHAN GHOSH

Other works by the author :

The Pāṇinīya-śikṣā (*critically edited with introduction, translation and notes*).

The Karpūramañjarī (*critically edited with introduction and notes*).

The Nāṭyaśāstra (*critically edited*), Vol. II (XXVIII-XXXVI).

The Nāṭyaśāstra (*translation*), Vol II (XXVIII-XXXVI).

The Abhinayadarpaṇam (*critically edited with introduction, translation and notes*).

ontributions to the History of Hindu Drama.

VOL I

$ 8 £ 3

Rs. 40·00

THE NĀṬYAŚĀSTRA

THE NĀṬYAŚĀSTRA

TEXT
VOL I

Dr. MANOMOHAN GHOSH

THE NĀṬYAŚĀSTRA

THE ORIGINAL SANSKRIT TEXT

Volume I

Some other works by the author:

The Abhinayadarpaṇa of Nandikeśvara, (edited with translation) Calcutta, 1st ed. 1934, 2nd ed. Calcutta 1957 (*out of print*).

The Pāṇinīya-śikṣā (edited with translation) Calcutta, 1938.

The Karpūramañjarī of Rājaśekhara, 1st ed. Calcutta, 1938 ; 2nd ed. Calcutta, 1948 (*out of print*).

The Prākṛtakalpataru (edited with translation) of Rāmaśarman, Calcutta, 1954.

The Nāṭyaśāstra (edition of the text), vol. II (XXVIII-XXXVI), Calcutta, 1956.

The Nāṭyaśāstra (translation), vol. II, Calcutta, 1961,

The Nāṭyaśāstra (translation) vol. I (IXXVII), Calcutta, 1967

THE NĀṬYAŚĀSTRA

ASCRIBED TO BHARATA-MUNI

Vol. I (Chapters I-XXVII)

Edited with an Introduction and Various Readings

BY

MANOMOHAN GHOSH M.A., Ph. D. Kāvyatīrtha

manisha GRANTHALAYA
PRIVATE LIMITED
4/3 B. BANKIM CHATTERJEE STREET
CALCUTTA-12

1967

© Manomohan Ghosh

Printed by

at the Metropolitan Printing and Publishing Co. Prvt. Ltd., 11, Chowringhee, Calcutta-7 (*first 17 formes of the text*), and at the Calcutta Oriental Press Pvt. Ltd., 9, Panchanan Ghose Lane, Calcutta-9. and Published by Chinmohan Sehanavis on behalf of the Manisha Granthalaya Pvt. Ltd. 4/3B, Bankim Chatterjee Street, Calcutta-12, India.

Dedicated

to

THE HALLOWED MEMORY

OF

RABINDRANATH TAGORE,

The Poet, Philosopher and Patriot

Who was the first to encourage the editor's study of the ancient Indian Dramaturgy and Histrionics, that started as early as 1924 under the auspices of the VISVABHARATI at Santiniketan.

The Editor

PREFACE

With the publication of the volume I of the text, my labours on the Nāṭyaśāstra are practically complete. After making in 1924 my first serious entry into the work in connection with editing the Abhinayadarpaṇa, I kept on studying it with occasional interruptions, short and long, for about four decades. As this study during these years has been an intimate part of my life, I may look back to its history with a degree of complacence which may be perdonable. But it being of more than personal interest I may be permitted to share it with the kind readers.

After the Chowkhamba edition of the Nāṭyaśāstra had been published in 1929, I studied the Prakrit *Dhruvās* in the chapter XXXII with the help of the London MSS. of the work, and published in 1933 a critical edition of them. A portion of the chapter XVIII, on the characteristics of Prakrit was also similarly treated at the same time. All this naturally improved a little my acquaintance with the entire work. And when the vol. II of the Baroda edition was published in 1936, I gradually came to believe that undertaking a new critical edition of the work might be justified. Grounds for such an assumption have been stated in the Introduction. Towards the end of 1942 I discussed the matter with some of my friends. As a result, in 1943 a proposal came from the Asiatic Society, Calcutta about my translating the Nāṭyaśāstra. But knowing full well the great difficulty of the undertaking, I could not at once entertain it. Besides, the text of the work beyond the chapter XIX (XVIII of the Baroda ed.) still presented obscurities of varying degrees. Hence to avoid the laborious work of collating MSS. I waited for the next volume of the Baroda edition. But it was still not in hand in the middle of 1944 when the Asiatic Society or rather the then General Secretary, the late Dr. Kalidas Nag had renewed the offer mentioned above, and had the backing of the Council. It must be confessed

that the offer being a very tempting one, it influenced considerably my future actions in this regard. Gradually I mustered courage and thought that such an offer was worth taking additional pains by way of collating MSS. Hence I informed the Society that their much valued offer might be accepted if they are ready to place at my disposal the necessary materials for a critical study of the text. But as the Second World War was then still going on, the Society pleaded inability to obtain MSS. from Europe, and suggested that I should carry on the work with materials available in India, supplemented by my notes made from the London MSS. consulted earlier in connection with the study of the *Dhruvās* mentioned before. Though this was to reduce to some extent the value of the translation, I at last agreed to complete a pioneer work only, and informed the Society that their very kind offer could be accepted on the condition that they would also publish the edited text in a companion volume. But printing paper being then in short supply due to the war conditions, and the Society's funds also being limited, the question of publishing the text could not be entertained. I then bowed to the circumstances, and agreed to undertake the work of translation only. Possibly this was an act of indiscretion. But it is no good crying over the spilt milk.

The actual work, however, could not be undertaken before 1947 when I had some leisure for it. But then began, most unfortunately for me, one of the most anxious and worried periods of my life, and the volume I of the translation (I-XXVII) published in 1951, bore unmistakable marks of this. Still it pleased the scholars, and some of them very generously paid me high compliments for which I am deeply grateful to them. Three years later, *i.e.* in 1954 the volume III of the Baroda edition saw the light of day. I could use this partially in preparing the volume II of the text (XXVIII-XXXVI) published by the Asiatic Society in 1956. A translation of this, published also by the Society, followed in 1961. About two years before this, the first volume of the translation mentioned before, was already out of print. After some time I began to receive enquiries as

to when a new edition of this was going to be published. But being no longer a young man as I was sixteen years ago at the time of undertaking the translation, I did not feel much enthusiasm. For this meant among other things that I should first revise the promised but unpublished volume I of the text on which the translation was based. As this demanded a great deal of patient and laborious work involving the study of more MSS. I felt very hesitant about this. But being repeatedly urged by some friends and publishers, I reconsidered the whole question and thought that a revised edition based on easily accessible materials might not be altogether valueless. And after proceeding with the work I regretted no longer that it was not published in 1951. The work as reconstructed now, I may hope, would be more useful to the readers than it might have been in its original form. I should also add that to get the full benefit of this text the readers are to consult kindly, whenever necessary, the translation issued in a separate volume which may help them to appreciate properly the value of the readings adopted. It is in this way that they may find the work useful. I shall feel amply rewarded if they would agree with me in this regard even in a very small degree.

In conclusion it is my cheerful duty to express my thanks to all the friends who were directly or indirectly associated with my editing the Nāṭyaśāstra, especially Professor Dr. Suniti Kumar Chatterji (now a National Professor) who as previously took a lively interest in this work, and Professor Dilip Kumar Bose, the Managing Director of the Manisha Granthalaya Private Limited, whose very kind interest in it has enabled me place this volume before the public.

May 30, 1967 *The Editor*

SYMBOLS AND ABBREVIATIONS

* This indicates that the passage marked *may be* a later interpolation.

** This indicates that the passage marked *is* an interpolation.

x* This indicates that the passage marked *is* an interpolation which found a place in the text in very early times.

[ ] Words or syllables placed within such brackets are emendations.

B = Baroda edition of the Nāṭyaśāstra.

C = Chowkhamba (Benares) edition of the NŚ.

G = Grosset's edition of the NŚ.

GOS = Gaekwad's Oriental Series.

JDL = Journal of the Department of Letters, Calcutta University.

JPASB = Journal and Proceedings of the Asiatic Society of Bengal.

K = Kavyamala text (1st edition) of the NŚ.

Kavi = Ramakrishna Kavi or the text edited by him.

Mbh. = The Mahābhārata

NL = The Nāṭakalakṣaṇa-ratnakośa,

ODBL = Origin and Development of the Bengali Language.

R = The Rāmāyaṇa

TSS = Trivandrum Sanskrit Series.

N. B. The couplet no. 62 of the chapter IV stands cancelled. Hence the serial numbers of the couplets following it, are to be reduced by one.

CONTENTS

	Page
Preface	ii
Symbols and Abbreviations	v
मूलग्रन्थस्य विषयसूची	xii

INTRODUCTION

I. The Text xvii

1. Its scope and importance, p. xvii; 2. Its style and method of treatment, p. xx; 3. History of the study of this work, p. xx; 4. Nature of the data for reconstruction, p. xxiv; 5. Condition of the transmitted text, p. xxv; 6. Its recensions, p. xxix; 7. Unity of the work, p. xxx; 8. Method of reconstruction, p. xxxii.

II. Literature on Ancient Indian Drama xxxvii

1. Early writers p. xxxviii; 2. The original text of the Nāṭyaśāstra, p. xl.; 3. Medieval writers on drama, p. xl; 4. Late writing on drama, p. xliii;

III. Commentaries of the Work xlv

1. Early Commentators, p. xlv; Abhinavagupta, p. xlvii.

IV. Date of the Work xlix

1. Early studies on the subject, p. xlix; 2. Sanskrit of the work, p. lii; 3. Languages of the stage, p. lvi; 4. Metrical data: metres of Sanskrit, p. lxiv; 5. Prakrit metres, p. lxvii; 6. Data of poeties, p. lxix, 7. Data of *ars amatoria*, p. lxix; 8. Data of the Arthaśāstra, p. lxx; 9. Ethnological data, p. lxxi; 10. Data of music, p. lxxiii; 11. Mythological data, p. lxxiii 12. Geographical data, lxxviii; 13. The Nāṭyaśāstra and Bhāsa, p. lxxx.

नाट्यशास्त्रम्

आदितः एकादशाध्यायः	१-१६३
द्वादशाध्यायतः सप्तविंशाध्यायः	१-२३३
Corrections for Chapters I-XI	२३५
,, ,, ,, XII-XXVII	२३७
Corrections for Vol. II (Chaprers XXVIII-XXXVI) ...	२३६

मूलग्रन्थस्य विषयसूची

प्रथमाध्याये नाट्यशास्त्रोत्पत्तिः

विषयः			पृष्ठा
मुनीनां भरतं प्रति प्रश्नः भरतस्य उत्तरं च	...	...	१
मुनीनां नाट्ययोग्यत्वस्य वर्णनम्	...	...	३
भरतस्य पुत्राणाम् अध्यापनं तेषां नामानि च	...	...	३
वृत्तित्रयविवरणम्	...	...	४
नारदादीनां नाट्यप्रयोगे नियोजनं नाट्यप्रयोगारम्भश्च		...	५
दैत्यानां क्षोभेण नाट्यविघ्नः	...	...	६
जर्जरसमुद्भवः नाट्यवेश्मनिर्माणञ्च	...	...	७
नाट्यस्वरूपकथनम्	...	...	१०
रङ्गदैवतपूजनस्य प्रयोजनीयता	...	...	१२

द्वितीयाध्याये प्रेक्षागृहलक्षणम्

प्रेक्षागृहाणां त्रिविधः सन्निवेशः	...	...	१३
भूमिविभागः सूत्रप्रसारणादीनि च	...	...	१५
रङ्गगृहविभागः	...	...	१६
दारुकर्म भित्तिकर्म चित्रकर्म च	...	...	१९
चतुरस्र-त्र्यस्रगृहाणां लक्षणम्	...	...	२०

तृतीयाध्याये रङ्गदैवतपूजनम्

नाट्याचार्यस्य प्राथमिकं कर्तव्यम्	...	...	२३
तेन देवतानां स्तुतिः जर्जरपूजा च	...	...	२३
पूजनविधिः	...	...	२५
नाट्याचार्येण कुम्भभेदनं रङ्गदीपनं च	...	...	३०

चतुर्थाध्याये ताण्डवलक्षणम्

विषयः			पृष्ठा
आदिसमवकारस्य आदिडिमस्य च प्रयोगः	...	...	३२
तण्डुप्रोक्ता द्वात्रिंशदङ्गहाराः	...	...	३३
अष्टोत्तरशतकरणानां समुद्देशः प्रयोगप्रकारश्च	...	...	३४
अङ्गहाराणां प्रयोगप्रकारः	...	...	३७
रेचकानां लक्षणम्	...	...	५२
पिण्डीबन्धानां नामानि प्रयोगश्च	...	...	५३
नृत्तप्रयोजनम्	...	...	५४
नृत्तप्रयोगविधयः	...	...	

पञ्चमाध्याये पूर्वरङ्गविधिः

मुनीनां प्रश्नः तस्य उत्तरश्च	...	...	६०
पूर्वरङ्गलक्षणं तस्याङ्गानि च	...	...	६०
निर्गीतोत्पत्तिः प्रयोजनं च	...	...	६३
ध्रुवाविधिः ...	...	...	६४
पञ्चमाध्यायपरिशिष्टम्—कोहलीयपूर्वरङ्गविधानम्	...	...	६५
पूर्वरङ्गः श्यस्रः ...	...	...	७२
पूर्वरङ्गः चित्रः ...	...	...	७५

षष्ठाध्याये रसविकल्पः

मुनीनां प्रश्नः तस्य उत्तरश्च	...	...	७६
अष्टौ रसाः स्थायिभावाश्च ...	...	...	८१
व्यभिचारिभावाः सात्त्विकभावाश्च	...	...	८१
द्विविधा धर्मी ...	...	...	८१
वृत्तयः प्रवृत्तयश्च ...	...	...	८२
सिद्धिः स्वरः आतोद्यं गानञ्च	...	...	८२
त्रिविधो रङ्गः ...	...	...	८२
नाट्यरसव्याख्यानम् ...	...	...	८२

सप्तमाध्याये भावव्यञ्जकः

विषयः				पृष्ठा
भावविभावानुभावाः	...	...	...	९२
स्थायिभावाः	...	...	...	९३
व्यभिचारिभावाः	...	...	...	९७
सात्त्विकभावाः	...	...	...	११०

अष्टमाध्याये उपाङ्गविधानम्

मुनीनां प्रश्नं तस्योत्तरश्च		...	...	११५
अभिनयस्य निरुक्तिस्तस्य चातुर्विध्यं च		...	...	११५
शिरःकर्माणि	...	...	...	११६
दृष्टीनां लक्षणम्	...	...	...	११८
स्थायिभावजा दृष्टयः	...	...	...	११९
संचारिभावजा दृष्टयः	...	...	...	१२०
दर्शनप्रकाराः	...	...	...	१२४
तारापुटकर्मणां नामानि	...	...	...	१२४
भ्रुवो कर्मणां नामानि	...	...	...	१२५
नासाकर्मनामानि	...	...	...	१२६
गण्डभेदाः	...	...	...	१२७
आस्यजानि कर्माणि	...	...	...	१२८
मुखरागभेदाः	...	...	...	१२९
ग्रीवायाः कर्माणि	...	...	...	१२९

नवमाध्याये हस्ताभिनयः

असंयुतहस्तनामानि	...	...	...	१३१
संयुतहस्ताः नृत्तहस्ताश्च	...	...	...	१३१
असंयुतहस्तानां चतुर्विंशतिः		...	...	१३२
त्रयोदशः संयुतहस्ताः	...	...	...	१४१

विषयः				पृष्ठा
हस्ताभिनयविधिः	...	...	...	१४४
नृत्तसमाश्रया हस्ताः	...	...	...	१४५
हस्तानां चतुर्विधं करणम्	...	...	...	१४८
दशविधो बाहुप्रकारः	...	...	...	१४६

दशमाध्याये शारीराभिनयः

पञ्चविधमुरः	...	...	...	१५०
पञ्चविधं पार्श्वम्	...	...	...	१५१
कट्याः पञ्चविधत्वम्	...	...	...	१५१
पञ्चोरुकर्माणि	...	..	...	१५२
पञ्च जङ्घाकर्माणि	...	...	...	१५२
पञ्चविधः पादः	...	...	...	१५३

एकादशाध्याये चारीविधानम्

चारीलक्षणं चार्या प्रयोजनीयता च	...	...	१५५
भौमीचारीणां नामानि लक्षणानि च	...	...	१५५
आकाशकीचारीणां नामानि लक्षणानि च	...	...	१५६
षट् स्थानानि ...	...	...	१५६
शस्त्रमोक्षणे चत्वारो न्यायाः	...	...	१६१
प्रकीर्णका विषयः ...	...	...	१६१

द्वादशाध्याये मण्डलविधानम्

मण्डलानां नामानि ...	...	...	१
आकाशकीनां मण्डलानां लक्षणानि	...	...	१
भौमीनां मण्डलानां लक्षणानि	...	...	४

त्रयोदशाध्याये गतिप्रचारः

उपवहनान्तरकृत्यप्रकारः ...	...	...	८

विषयः	पृष्ठा
गतिप्रचारविधयः	८
प्रकृतीनां गतिप्रचारः	६
स्त्रीणां गतिप्रचारः	२३
आसनविधिः	२६

चतुर्दशाध्याये प्रवृत्तिधर्मीव्यञ्जकः

भारतवर्षे कक्षाविभागः	३१
चतुर्विधाः प्रवृत्तयः	३४
प्रवृत्तीनां प्रयोगकक्षाः	३४
प्रवृत्तीर्ना द्विविधाः प्रयोगाः	३७
द्विविधा धर्मी	३७

पञ्चदशाध्याये वाचिकाभिनये छन्दोविभागः

वाचिकाभिनयः	४०
संस्कृतपाठ्यं तदङ्गानि च	४०
निबन्धस्वरूपवर्णनम्	४४
छन्दस्तस्य विभागश्च	४४
छन्दोगतः विधिः	४४

षोडशाध्याये वृत्तानि

वृत्तनामानि सलक्षणानि सोदाहरणानि च	५२

सप्तदशाध्याये वागभिनयः

षट्त्रिंशत् काव्यलक्षणानि	७५
चत्वारोऽलंकाराः सलक्षणाः सोदाहरणाश्च	८२
काव्यदोषाः	८७
काव्यगुणाः	८८

अष्टादशाध्याये भाषाविधानम्

विषयः				पृष्ठा
प्राकृतपाठ्यस्य लक्षणम्	...	...	...	६२
चतुर्विधा देशभाषा	...	...	...	६४
प्रकृतीनाम् अवस्थाभेदेन पाठ्यव्यवस्था		...	...	६५
सप्तविधा भाषा	...	...	...	६७

ऊनविंशाध्याये काकुस्वरव्यञ्जकः

नाट्ये पात्राणां सम्भाषणविधिः	...	...	६६
पात्राणां नामाभिधाने विधिः	...	...	६६
पाठ्यगुणाः ...	...	...	१०२
रसभेदेषु सप्तस्वराणां विनियोगः	...	...	१०२
चत्वारो वर्णाः द्विविधो काकुश्च	...	...	१०३
रसभेदेषु षडलंकाराणां विनियोगः	...	...	१०४

विंशाध्याये दशरूपविधानम्

रूपकाणां नामानि	...	...	...	११०
नाटकं तस्य अङ्कप्रवेशकादीनि		...	...	१११
प्रकरणम्	...	...	...	११५
नाटिका	...	...	...	११६
समवकारः	...	...	...	११६
ईहामृगः	...	...	...	११८
डिमः	...	...	...	११८
व्यायोगः	...	...	...	११६
उत्सृष्टिकांकः	...	...	...	११६
प्रहसनम्	...	...	...	१२०
भाणः	...	...	...	१२१
वीथीः	...	...	...	१२१

विषयः	पृष्ठा
तस्य त्रयोदशाङ्गानि	१२१
द्वादशलास्याङ्गानि	१२४

एकविंशाध्याये सन्ध्यङ्गविकल्पः

इतिवृत्तस्य पञ्च सन्धयः	१२७
तस्य द्वैविध्यम्	१२७
तस्य पञ्चावस्थाः	१२७
पञ्च सन्धयः	१३०
दशरूपकेषु सन्धिव्यवस्था	१३१
सन्धीनां अङ्गानि	१३२
मुखे अङ्गानि	१३३
प्रतिमुखे अङ्गानि	१३४
गर्भे अङ्गानि	१३४
अवमर्शे अङ्गानि	१३५
संहारे अङ्गानि	१३६
अर्थोपक्षेपकपञ्चकम्	२३६

द्वाविंशाध्याये वृत्तिविकल्पः

वृत्तीनां समुत्थानम्	१४०
भारती तस्याश्चतारो भेदाश्च	१४२
सात्वती ,, ,, ...	१४३
कैशिकी ,, ,, ...	१४४
आरभटी ,, ,, ...	१४५

त्रयोविंशाध्याये आहार्याभिनयः

आहार्याभिनयलक्षणम्	१४६
नेपथ्यस्य चतुर्विधत्वम्	१४६

विषयः				पृष्ठा
त्रिविधः पुस्तः	...	...	...	१४६
अलंकाराः पञ्चविधं माल्यं च		...	...	१४६
चतुर्विधमाभरणम्		...	...	१४८
पुरुषाणां भूषणविकल्पाः		...	...	१४८
नारीणां भूषणविकल्पाः		...	...	१४६
यथारसं भूषणानां प्रयोगाः		...	...	१५१
दिव्याङ्गनानां भूषणविधिः		...	...	१५१
मानुषीणां भूषणविधिः	...	...	...	१५२
वर्णविधिः	...	...	...	१५३
देवादीनामङ्गरचना	...	...	...	१५५
मनुष्याणां वर्णविधिः	...	...	...	१५६
श्मश्रुकर्म	...	...	...	१५७
वेषविधिः	...	...	...	१५८
मुकुटधारणविधिः	...	...	...	१५६
प्रहरणानां विधिः	...	...	...	१६२
जर्जरस्थापनविधिः	...	...	...	१६३
दण्डकाष्ठलक्षणम्	...	...	...	१६४
मुकुटप्रयोगः	...	...	...	१६५
नाट्योपकरणानां नामानि	...	...	...	१६६
प्रहरणविधिः	...	...	...	१६६
उपकरणैर्मुकुटविधिः	...	...	...	१६८
उपकरणैराभरणविधिः	...	...	...	१६८
नाट्ये शस्त्रविधिः	...	...	...	१६६

चतुर्विंशाध्याये सामान्याभिनयः

सत्त्वस्य प्राधान्यम्	...	...	...	१७०
नाट्याश्रया अलङ्काराः	...	...	...	१७०

विषयः			पृष्ठा
स्त्रीणां स्वभावजा अलंकाराः	...	...	१७१
स्त्रीणाम् अयत्नजा अलंकाराः	...	...	१७२
पौरुषाः सत्त्वभेदाः ...	...	...	१७२
शारीरा अभिनयाः ...	...	...	१७३
वागभिनयात्मिका अलंकाराः	...	...	१७४
सामान्याभिनयः ...	...	...	१७६
नाट्यम् आभ्यन्तरं बाह्यं च	...	...	१७६
शब्दस्पर्शादिपञ्चकस्य अभिनयः	...	...	१७७
मनसस्त्रिविधो भावः ...	...	...	१७७
कामभेदाः ...	...	...	१७८
स्त्रियाः एकविंशतिः शीलभेदाः	...	...	१७९
कामोपचारद्वैविध्यम् ...	...	...	१८३
राजोपभोगे उपचारविधिः	...	...	१८३
कामसमुत्पत्तिः तस्य इङ्गितानि च	...	...	१८४
कामस्य दशावस्थाः ...	...	...	१८५
प्रच्छन्नकामिनां विप्रलम्भसमुद्भवा भावाः	...	...	१८७
राजोपचारस्य विधिः ...	...	...	१८८
अष्ट नायिकाः ...	...	...	१८९
एतासां योजना ...	...	...	१८९
अन्तःपुरसम्बन्धे शृङ्गाररसः	...	...	१९६
नारीणां प्रियेषु वाच्यानि वचनानि	...	...	१९७

पञ्चविंशाध्याये बाह्योपचारः

वैशिकः ...	...	...	२०१
दूतीलक्षणं दूतीकर्म च ...	...	...	२०१
नारीणां मदनावस्थाभेदाः ...	...	...	२०२
तेषां प्रति यथायोग्या व्यवहाराः	...	...	२०३

विषयः			पृष्ठा
नारीणां त्रिविधा प्रकृतिः	...	...	२०४
नारीणां चत्वारो यौवनलम्भाः	...	...	२०५
प्रयोगे पुरुषाणां पञ्चविधत्वम्	...	...	२०६
नारीषु पुंसां कामतन्त्रानुकूला प्रवृत्तिः	...	...	२०७

षडविंशाध्याये चित्राभिनयः

चित्राभिनयः	...	...	...	२०६
प्रभातादिविविधविषयाणामभिनयाः		...	...	२०६
आकाशवचनादीनां नामानि		...	...	२१६
जनान्तिकापवारितकयोरभिनयविधिः		...	...	२१७
अभिनयस्य पात्रस्वभावानुकूलत्वम्		...	...	२२०

सप्तविंशाध्याये सिद्धिव्यञ्जकः

सिद्धीनां लक्षणम्	...	...	...	२२३
चतुर्विधा घाताः	...	...	...	२२३
काव्यस्य घातस्थानानि	...	...	...	२२४
प्रेक्षकाणां गुणाः	...	...	...	२२७
प्राश्निकानां भेदाः	...	...	...	२२८
तेषां प्रयोजनम्	...	...	...	२२६
पताकादानम्	...	...	...	२३०
नाट्यवाराः	...	...	...	२३१
पात्रगतो नाट्यविधिः	...	...	...	२३२
प्रयोगः	...	...	...	२४२
समृद्धिः	...	...	...	२३३
अलंकारः	...	...	...	२३३

INTRODUCTION

1. THE TEXT

1. Its scope and importance

1. Though the name Nāṭyaśāstra gives a fair indication of its contents, yet a bird's-eye view of the whole work is needed before having some idea of its real importance. Hence a short summary of its chapters[1] is given below:

I. *Nāṭyaśāstrotpatti.* Mythical origin of the work.

II. *Prekṣāgṛhalakṣaṇa.* Characteristics of the playhouse and its different parts.

III. *Raṅgadevatāpūjana.* Worship of the deities connected with the stage.

IV. *Tāṇḍavalakṣaṇa.* Description of the Class-dance and its different aspects such as, 108 Karaṇas, 32 Aṅgahāras, 4 Recakas, and Piṇḍībandhas (group-dance).

V. *Pūrvaraṅgavidhi.* Preliminaries to the performance of a play. Instrumental music, songs and dance in this connection.

VI. *Rasavikalpa.* The definition of the 8 *rasas*, *bhāvas*, *vṛttis*, *pravṛttis* etc.

VII. *Bhāvavyañjaka.* Description and classification of the *bhāvas* and their subdivisions.

VIII. *Upāṅgavidhāna.* Gestures of minor limbs such as, eyes, eyeballs, eyebrows, the nose, cheeks, the lower lip, the chin and the mouth.

IX. *Hastābhinaya.* Gestures of hand, single and combined, and dance-hands.

1 Titles of some chapters are different in different sets of MSS. See Grosset, Introduction, pp. xxii-xxiii. Prof. Kane also briefly gives the contents of the NŚ. See Hist. of Skt, Poetics, 2nd. ed. pp. 27-37.

विषयः			पृष्ठा
नारीणां त्रिविधा प्रकृतिः	...	...	२०४
नारीणां चत्वारो यौवनलम्भाः	...	...	२०५
प्रयोगे पुरुषाणां पञ्चविधत्वम्	...	...	२०६
नारीषु पुंसां कामतन्त्रानुकूला प्रवृत्तिः	...	...	२०७

षडविंशाध्याये चित्राभिनयः

चित्राभिनयः ...	...	...	२०६
प्रभातादिविविधविषयाणामभिनयाः	...	...	२०६
आकाशवचनादीनां नामानि	...	...	२१६
जनान्तिकापवारितकयोरभिनयविधिः	...	...	२१७
अभिनयस्य पात्रस्वभावानुकूलत्वम्	...	...	२२०

सप्तविंशाध्याये सिद्धिव्यञ्जकः

सिद्धीनां लक्षणम् ...	...	...	२२३
चतुर्विधा घाताः ...	...	...	२२३
काव्यस्य घातस्थानानि ...	...	...	२२४
प्रेक्षकाणां गुणाः ...	...	...	२२७
प्राश्निकानां भेदाः ...	...	...	२२८
तेषां प्रयोजनम् ...	...	...	२२६
पताकादानम् ...	...	...	२३०
नाट्यवाराः ...	...	...	२३१
पात्रगतो नाट्यविधिः ...	...	...	२३२
प्रयोगः ...	...	...	२४२
समृद्धिः ...	...	...	२३३
अलंकारः ...	...	...	२३३

INTRODUCTION

1. THE TEXT

1. *Its scope and importance*

1. Though the name Nāṭyaśāstra gives a fair indication of its contents, yet a bird's-eye view of the whole work is needed before having some idea of its real importance. Hence a short summary of its chapters[1] is given below:

I. *Nāṭyaśāstrotpatti*. Mythical origin of the work.

II. *Prekṣāgṛhalakṣaṇa*. Characteristics of the playhouse and its different parts.

III. *Raṅgadevatāpūjana*. Worship of the deities connected with the stage.

IV. *Tāṇḍavalakṣaṇa*. Description of the Class-dance and its different aspects such as, 108 Karaṇas, 32 Aṅgahāras, 4 Recakas, and Piṇḍībandhas (group-dance).

V. *Pūrvaraṅgavidhi*. Preliminaries to the performance of a play. Instrumental music, songs and dance in this connection.

VI. *Rasavikalpa*. The definition of the 8 *rasas*, *bhāvas*, *vṛttis*, *pravṛttis* etc.

VII. *Bhāvavyañjaka*. Description and classification of the *bhāvas* and their subdivisions.

VIII. *Upāṅgavidhāna*. Gestures of minor limbs such as, eyes, eyeballs, eyebrows, the nose, cheeks, the lower lip, the chin and the mouth.

IX. *Hastābhinaya*. Gestures of hand, single and combined, and dance-hands.

1 Titles of some chapters are different in different sets of MSS. See Grosset, Introduction, pp. xxii-xxiii. Prof. Kane also briefly gives the contents of the NŚ. See Hist. of Skt, Poetics, 2nd. ed. pp. 27-37.

विषयः पृष्ठा

नारीणां त्रिविधा प्रकृतिः २०४

नारीणां चत्वारो यौवनलम्भाः २०५

प्रयोगे पुरुषाणां पञ्चविधत्वम् २०६

नारीषु पुंसां कामतन्त्रानुकूला प्रवृत्तिः २०७

षडविंशाध्याये चित्राभिनयः

चित्राभिनयः २०६

प्रभातादिविविधविषयाणामभिनयाः २०६

आकाशवचनादीनां नामानि २१६

जनान्तिकापवारितकयोरभिनयविधिः २१७

अभिनयस्य पात्रस्वभावानुकूलत्वम् २२०

सप्तविंशाध्याये सिद्धिव्यञ्जकः

सिद्धीनां लक्षणम् २२३

चतुर्विधा घाताः २२३

काव्यस्य घातस्थानानि २२४

प्रेक्षकाणां गुणाः २२७

प्राश्निकानां भेदाः २२८

तेषां प्रयोजनम् २२६

पताकादानम् २३०

नाट्यवाराः २३१

पात्रगतो नाट्यविधिः २३२

प्रयोगः २४२

समृद्धिः २३३

अलंकारः २३३

INTRODUCTION

1. THE TEXT

1. Its scope and importance

1. Though the name Nāṭyaśāstra gives a fair indication of its contents, yet a bird's-eye view of the whole work is needed before having some idea of its real importance. Hence a short summary of its chapters[1] is given below:

I. *Nāṭyaśāstrotpatti.* Mythical origin of the work.

II. *Prekṣāgṛhalakṣaṇa.* Characteristics of the playhouse and its different parts.

III. *Raṅgadevatāpūjana.* Worship of the deities connected with the stage.

IV. *Tāṇḍavalakṣaṇa.* Description of the Class-dance and its different aspects such as, 108 Karaṇas, 32 Aṅgahāras, 4 Recakas, and Piṇḍībandhas (group-dance).

V. *Pūrvaraṅgavidhi.* Preliminaries to the performance of a play. Instrumental music, songs and dance in this connection.

VI. *Rasavikalpa.* The definition of the 8 *rasas*, *bhāvas*, *vṛttis*, *pravṛttis* etc.

VII. *Bhāvavyañjaka.* Description and classification of the *bhāvas* and their subdivisions.

VIII. *Upāṅgavidhāna.* Gestures of minor limbs such as, eyes, eyeballs, eyebrows, the nose, cheeks, the lower lip, the chin and the mouth.

IX. *Hastābhinaya.* Gestures of hand, single and combined, and dance-hands.

1 Titles of some chapters are different in different sets of MSS. See Grosset, Introduction, pp. xxii-xxiii. Prof. Kane also briefly gives the contents of the NŚ. See Hist. of Skt, Poetics, 2nd. ed. pp. 27-37.

X. *Śārīrābhinaya*. Gestures of other parts of the body: breasts, sides, hips, thighs and feet.

XI. *Cārīvidhāna*. Cārī movements of two kinds: earthly and aerial.

XII. *Maṇḍalavīdhāna*. Maṇḍala movements of two kinds: earthly and aerial.

XIII. *Gatipracāra*. Gaits of various characters under different conditions.

XIV. *Pravṛttidharmavyañjaka*. Stage Usages in different parts of India, and the convention about the Zonal division of the stage.

XV. *Vācikābhinaya*. Representation through speech. Recitation of Sanskrit. Nature of metres and cæsura (*yati*).

XVI. *Chandoviciti*. Various metres with examples. Sama, Ardhasama and Viṣama Vṛttas, and Āryās.

XVII. *Vāgabhinaya*. Diction of a play. Its good points and defects.

XVIII. *Bhāṣāvidhāna*. Use of languages in a play. Different characters to speak Sanskrit and Prakrit; and different Prakrit dialects for different characters.

XIX. *Kākuvyañjaka*. Intonation in recitation. Modes of addressing different characters. Inflection of the voice in speaking.

XX. *Daśarūpavidhāna*. Characteristics of two major types of play. A morphological analysis of the play. Eight minor types of play.

XXI. *Sandhyaṅgavikalpa*. Structural analysis of a play. Segments of a play and their different aspects.

XXII. *Vṛttivikalpa*. Classification of the Styles of Procedure. The Verbal (*bhāratī*), the Grand (*sāttvatī*), the Graceful (*kaiśikī*), and Energetic (*ārabhaṭī*) Styles.

XXIII. *Āhāryābhinaya*. Costumes and Make-up.

XXIV. *Sāmānyābhinaya*. Representation of various psycho-physical conditions, and women's psychology.

XXV. *Vaiśikādhyāya* (or *Bāhyopacāra*). Dealing with courtezans.

Classification of Heroines, and how the Hero is to deal with them successfully.

XXVI. *Citrābhinaya*. Representation of varied objects and different behaviours of women.

XXVII. *Siddhivyañjaka*. Determination of Success in cases of contest among different troupes of actors. Time suitable for holding a performance.

XXVIII. *Ātodyavidhāna*. General theory of music. Stringed instruments, 7 Notes, intervals, Grāmas, Mūrchanās and Jātis.

XXIX. *Tatātodyavidhāna*. Stringed instruments. Jātis in relation to Sentiments. Modes of playing stringed instruments.

XXX. *Suṣirātodyavidhāna*. Hollow instruments. Flutes.

XXXI. *Tālavyañjaka*. Observation of time in songs, and playing of instruments. Characteristics of some minor types of play.

XXXII. *Dhrūvāvidhāna*. Dhruvā songs to be sung during the performance of a play. Their definitions and examples.

XXXIII. *Vādyādhyāya*. Modes of Playing different kinds of Drums.

XXXIV. *Prakṛtivicāra*. Classification of characters in a play. Inmates of the royal harem. Men about the court.

XXXV. *Bhūmikāvikalpa*. Distribution of roles in a play. Members of a typical troupe of actors.

XXXVI.[2] *Nāṭyāvatara*. Mythical account of the descent of drama on the earth.

2. From the above summary it will be evident that the NŚ. is an encyclopedic work treating all possible subjects connected with the stage-craft including the construction of plays of different kind. The care for detail which the author displays is simply astonishing, and this shows clearly what a high level of perfection Indians reached in presenting as well as constructing dramatic works. It also demon-

2 Some MSS. e. g. Grosset's P. has 38 chapters and B. (ed. GOS.) has 37 chapters. Sri J.S. Pade adds some notes on the different number of chapters of the NŚ. See B. vol. IV. preface. pp. ix-x.

strates incidentally what serious attention they paid to the earthly aspects of their life, in spite of their occasional preoccupation with man's destiny in the other world or in successive rebirths. All this gives a unique importance to the study of this work for an understanding of ancient India's culture.

2. *Its style and method of treatment*

3. In style the NŚ. differs very largely from all later works on drama, which profess adherence to it and formulated their rules in a concise manner. They are sometimes so very brief that in a few places they are not easily intelligible without the help of a commentator. Though some passages of it remains obscure for various reasons,[3] yet the NŚ. is written in a simple language. It is composed mainly in verse, and a small number of its passages only are in prose. One of the charges against it is that the work is diffuse, and this cannot be denied. The author took up individnal topics and considered them in every possible detail and sometimes found it necessary to repeat things for the clarification of the matter in hand. This has created diffuseness. And there may be also other reasons of this not very commendable aspect. It is, however, to be admitted that whatever be the reason or reasons of it, this has affected its clearness to some extent. But the difficulty which we the moderns feel in studying the work is considerably due to its discussing an art which has gone out of vogue for quite a long time. There are, besides, other reasons of this difficulty.

3. *History of the study of this work*

4. Though discovered a century ago, a complete critical edition of the NŚ. had to encounter many difficulties and this progressed indeed very slowly. The credit of discovering the NŚ. in 1865 goes to Fitz-Edward Hall,[4] an American scholar who was instrumental in

3 For these reasons see below §§ 11-12.
4 He edited the Daśarūpa (*Bibliotheca Indica*), Calcutta 1861-1865, p. 37.

rescuing it from oblivion. His attempts at editing it, however, had to be given up due to the corrupt nature of the MS.[5] But his printing the chapters XVII-XX and XXXIV (our XX-XXII, XXXIV) as an appendix to his edition of the Daśarūpa, drew the attention of scholars to the value of this long lost work. This led afterwards to the discovery of similar MSS. in different libraries. As a result, W. Heymann, a German scholar published in 1874 on the basis of these, a valuable article[6] on the subjects discussed in the NŚ. This naturally induced a few competent scholars to study the work seriously. Foremost among them was indeed the French Sanskritist Paul Regnaud who published in 1880 a critical edition of the chapter XVII (our XVIII),[7] and this was followed in 1884 by his similar treatment of the chapter XV (in part) and XVI.[8] One important aspect of Regnaud's work was his pronouncement on the basis of rhetoric and style of the examples cited as illustrations of metres, that the Nāṭyaśāstra probably went back to the first contury before the Christian era[9]. This hypothesis, however, did not impress the scholars of his time, though recent researches showed that this was an underestimate. Next followed his study of the chapters VI. and VII[10]

5. The excellent work of Regnaud was continued by his able

5 Hall began to publish the incomplete MS. which he obtained. Grosset saw some proof-sheets and the copy of the work which was abandoned. See his Introduction, p. iii.

6 Ūber Bharata's Nāṭyaśāstra in *Nachrichten von der Kōnigl. Gesselschaft der Wissenschaften und der G.A. Universität zu Göttingen*, 1874, p. 90 (ref. Grosset).

7 Le Dix-septième chapitre du Bhāratiya-nāṭya-çāstra. *Annals du Musée Guimet*. Tome I, 1880, pp. 85.

8 Le métrique de Bharata, texte sanscrite de deux chapitre du Nāṭyaçāstra publie pour la première fois et suivi d'une interpretation française (*Annals du Musée Guimet*, Tome II. 1884, pp. 65 ff.)

9 Grosset, Introduction, p. viii, note 3.

10 Rhetorique sanscrite, suivie des textes inedits du Bhāratiya-nāṭya-çāstra, publie pour la première fois et suivi d'une interpretation française. Paris 1884.

pupil, Joanny Grosset, another Frenchman who published in 1888 a critical edition of the chapter XXVIII. with a translation.[11] It was at once accepted favourably by the scholars, and this encouraged him to plan a complete critical edition of the work, based on all available materials. In the meantime two Indian scholars, Sivadatta and Kashinath Pandurang Parab also turned their attention to this work, and they published from Bombay the *editio princeps* of the NŚ. in 1894.[12] Though, being based on two MSS. of the shorter recension it was far from a critical edition, it did an excellent service in giving a wider circle of readers an idea of the actual contents of the work. Imposing character of the ancient Indian dramaturgy and histrionics was at once revealed before them. This stimulated the enthusiasm of J. Grosset who, as we have seen, was already at work in this regard. Though his work was announced in 1890, and the first forme was printed in 1892,[13] the initial volume of his work appeared six years later in 1898.[14] This shows clearly how cautiously he proceeded with his task. In every way Grosset's work was an excellent production. The present editor is very happy to admit that but for studying this work he might not have made an attempt of editing the NŚ. Though he has not followed Grosset on all points, yet his his work has given the present editor valuable suggestions in handling some important problems. It is very regrettable that Grosset's edition was not completed. And it is equally unfortunate also that his contribution received no serious attention for a long time.

6. The critical study of tht NŚ. received a fresh impetus

11 Contribution à l'étude de la musique hindou, (*Bibliotheque de la Faculté de Lettre de Lyon*). Lyon, 1888.

12 *Kāvyamālā* 42, Bombay, 1894.

13 Grosset, Introduction, p. i.

14 Bhāratīya-nāṭya-çāstram: Traité de Bharata sur le théâtre. Texte sanscrite. Tome première, Paris-Lyon, 1898. This is the first part of the vol. I. The announced second part which was to contain the notes, remains unpublished.

after the appearence in 1926 of the volume I. (I-VII) of the Baroda edition of the work under the editorship of M. Ramakrishna Kavi, Though its publication including the commentary of Abhinavagupta was an important event,[15] yet for reasons to be discussed later, this commentary does not appear to be much better than the average works of this class. Three years later (1929) came out from Benares[16] another edition of the NŚ. Though not very carefully done, this publication represented a very important MS. of the longer recension, and laid before the Sanskritists some valuable materials not easily accessible to them.

7. Ramakrishna Kavi took some more years to complete the volume II (VIII-XVIII) of the Baroda edition which appeared in 1936. This delay of ten years shows clearly the difficulty of the work which involved studying the Abhinavabhāratī as well as the MSS. of the basic text, and he had to proceed very slowly. In the two volumes of his, Kavi rendered a valuable service to the study of the work by adding variants to the text which he reconstructed primarily with a view to the commentary in hand. These as well as the explanation of Abhinavagupta on a few passages, threw a new light on the work. Another valuable feature of Kavi's edition was that it cited whenever available, references to later anthors who utilized the NŚ. in their writings on allied topics. These also provided in some cases useful help in studying the text critically.

8. In 1954 eighteen years after its predecessor, the volume III (XIX-XXVII) of the Baroda edition was published. This also corroborated once more the difficulty of the work, which caused so much delay. It was a pity that the present editer could not utilize this volume for his translation of the work vol. 1 (published in 1951). But he is very happy to acknowledge the valuable aid he received

15 Nāṭyaśāstra with the commentary of Abhinavagupta with a preface, appendix and index by M. Ramakrishna Kavi, vol. I. Baroda, 1926.

16 Bharata-muni-praṇītam Nāṭyaśāstram (*Kashi Sanskrit Series*), Benares, 1929.

from it, in editing a certain portion of the volume II of the NŚ. published in 1956. The volume IV (XXVIII-XXXVII) of the Baroda edition completing the work, reached the public in 1964.[17] It is very much to be regretted that the learned editor Ramakrishna Kavi had passed away before this volume could be sent to the press. This has indeed been a great loss. For the promised introduction to the entire Baroda edition as well as a commentary on chapters VII and VIII[18] from his pen, which might have added greatly to our knowledge of the subject, remains unachieved.

4. *Nature of the data for reconstruction*

9. *Manuscripts.* Manuscripts of the NŚ. come naturally in the front line of these materials. The most important[19] among them have been scrupulously described by Grosset, and yet more MSS., a great many of which are fragmentery, have been briefly described in the catalogues of different collections published during the last thirty years. As the circumstances did not permit, the present editor could not consult them, though this might have improved his work. But on a careful examination of the first fourteen chapters which were very meticulously studied by Grosset and Kavi, the present editor has come to believe that very little improvement can be expected from a collation of more MSS. For the really old MSS. of the NŚ. are extremely rare, and the available ones, complete or fragmentary, seldom help us to solve the textual difficulties. Still the future workers on the subject should not be discouraged. It is not altogether improbable that after a prolonged labour they might be rewarded in some rare cases. But, for reasons stated in the preface the present editor could not consult them.

17 The vol. IV has been published under the supplementary editorship of Sri J. S. Pade who is to be congratulated on the completion of the work started by his great predecessor.

18 See the Preface to the vol. I (p. 11), and also the Preface to the vol. III.

19 Grosset, Introduction, pp. ix-xxiii. Ramakrishna Kavi also described some MSS. See Preface to vol. II, pp. ix, xi, xii, xiv, xxii.

10. *Ancillary works.* Various *prakaraṇa* works on different topics come under this category. They include teatises on dramaturgy, music, metrics and Prakrit grammar etc. But among them all, works on dramaturgy[20] and music[21] naturally occupy an important place. In a few cases they give valuable help in reconstructing the text.

5. *Condition of the transmitted text*

11. That a critical study of the text of the NŚ. advanced very slowly need not astonish any one who would look closely into the historical condition through which it passed. Written most probably more than two milleniums before our time, it could not retain its purity for the following reasons:

(1) The author of the NŚ. was not the first writer on the subject. There are reasons to believe that drama and allied arts had already existed in India for some time and had a number of treatises written on them, when the NŚ. was written. For evidence shows that some at least among the so-called one hundred sons[22] of Bharata were the predecessors of the author[22a] of this old work. He naturally depended on their writings which enjoyed a considerable vogue at his time. It appears from the nature of the text that he absorbed in it some materials without much change. Except on this assumption, it cannot be explained why the NŚ. withholds definitions of some terms used in it. For example, in the chapter (IV) on the Tāṇḍava dance[23] and in the chapter on Dhruvās (XXXII)[24] there are more than a dozen terms of

20 Daśarūpa, Nāṭyadarpaṇa, Nāṭakalakṣaṇa-ratnakośa, and Sāhityadarpaṇa. See below § 30.

21 Dattila, Bṛhaddeśī and Saṅgīta-ratnākara. See the text vol. II (translation) Introduction, pp. 22, 27, 28.

22 See I. 26-39. According to P. Regnaud the names of most of Bharata's sons are directly or indirectly of Vedic origin. See his Preface to Grosset, p. VI. See also the editor's Contribution to the History of Hindu Drama, Calcutta, 1958, pp. 7-9.

22a. He is really anonymous. See Grosset, Intro. p. v. note 3.

23 See notes on IV. 130, 160, 162-165, 1 7, 169, 170, 184-190.

24 See XXXII. 2. Ṛc, Gāthā and Pāṇikā have no definition. Even if one

this kind. It is obvious that the terms in question being well-known to his contemporaries, the author did not care to define them. Though from the contents of the chapters named Sāmānyābhinaya[25] (XXIV) and Citrābhinaya[26] (XXVI) it is possible to make an idea of what the author meant by these terms, yet want of a precise definition leaves his modern readers unsatisfied. The exact relation of the *Sāttvikābhinaya*[27] with these two *abhinayas*, is also not clear. Besides, what is the relation of these three with the *āṅgikābhinaya*[28] discussed in chapters VIII-VIII ? The question becomes further complicated due to a categorical mention of *four abhinayas* (VI.23), which include the *Sāttvikābhinaya.* The none too clever handling of the materials by the anonymous writer of the NŚ. stands out in relief also when we observe the uncertain position of some of the topics treated by him.[29] For example, different are the positions of the definitions of the *Lāsyāṅgas* (XX.134-148;B.XIX.119,137), the Bāhyopacāra or Vaiśikādhyāya (XXVI; B. XXIII) and the Prakṛtivicāra (XXXIV[30]; B. XXVI). It is very difficult to ascertain their original position. But it may, however, be provisionally accepted that the longer recension proving more authentic in other respects, the positjon it assigns to these topics may be correct.

may take the first two as singing passages from the Ṛgveda and the Sāmaveda respectively, the third remains completely obscure.

25 Grosset interpretes this as 'une mimique général. p. v.

26 Grosset interpretes this as 'une mimique supplémentaire ou des cas particuliére ou *divers* appelée *citra*,' p.v.

27 Grosset thinks this is 'à l'aide des modifications ou signes intellectuels, see p. iv.

28 Ag. while explaining VI. 10. enumerates five limbs of *nāṭya* as the three *abhinayas*, *gīta* and *ātodya* (playing of instruments). It seems that he ignores here the *sāttvika abhinaya*. The same is the case with Viśvanātha in SD. 34.

29 See Grosset, Table comparative des chapitres, pp. xxii-xxiii.

30 Grosset (p. v) says, "...on constate néanmoins entre ses diverses parties une relation suivie, un ordre volou, que nous avons essayé de fair ressortir, et qui en éclaire l'esprit." This seems to be a very judicious statement.

11a. It seems that the purpose of the author of the NŚ. was to write a handbook for the *sūtradhāras* (stage-managers) from the existing treatises on different branches of the Śāstra. Hence the work assumes at times the form of some Purāṇas drawing its materials from diverse sources. Thus in a way it seems to be a work of many hands. The original work had also interpolators who were responsible for some later additions and alterations. Even after taking all these facts into consideration, there cannot be any doubt that the NŚ. from the beginning was compiled as a unified work[30]. Probably to conceal its eclectic nature, the author in some cases made some attempts at synthesis, which only created fresh difficulties for the later students. For example, putting together terms like *bīja* and *bindu* may be considered such a case. The term *bīja* (Seed) belongs primarily to plant biology[31], while *bindu* (Vital Drop. lit. semen)[32] to animal biology. It is very difficult to understand why two words of almost the same category were brought together in analysing the plot (XXI. 20-21). It seems that the author here mixed up materials from two different schools using almost similar terms. And to save his honour, we may take *bīja* (Seed) as relating to the narrative aspect of the plot, while *bindu* (Vital Drop,lit. semen) may be related to its psychological or spiritual content underlying the ideal which inspired the playwright in constructing the play. There cannot be any doubt that the definitions of the two terms given in the NŚ. were only *ad hoc* explanations partially wide of the mark. There are also other cases like this.

(ii) Interpolators, as is natural in a very old and at times widely read work like this, occupied themselves with the various topics, and these created further difficulties. But authors of some of the later additions had probably their justification in some cases. It is likely that

31 But see Gītā, VII. 10.

32 *Bindu* was not explained by Monier-Williams; but cf. his *vindu-vāsara* (*bindu-vāsara*), and Śabdakalpadruma which was his source. The proverb *maraṇaṃ bindu-pātena jīvanaṃ bindudhāraṇāt* makes the meaning clear. *Cf.* NL. *trans.* p. 159 note.

they were afraid that the NŚ. would become obsolete and fall into disuse, if later developments of some phases of the art were not incorporated into it. For example, they added many passages relating to the use of Prakrit in all its dialects, when such came to be used on the stage. They passed over in this regard an uncritical veneration for the mythical Bharata, and tacitly admitted his inadeqnacy for the practice of their own times. And in an age when literary publicity was not so easy as at present, this was the only way in which sanction could be given to practices introduced by some masters of later times. Besides, there was also a different class of interpolation. The group of seventeen couplets after XV.101 is a glaring example of this.[32a]

(iii) Another fertile source of textual corruption was the process of copying and recopying through which the text was trasmitted to the posterity. The time which intervened between different stages, affected its purity. When in particular cases the time was very long, the copyist naturally felt a difficulty in reading properly his model written in an obsolete script. This resulted in many cases in the corruption of the text. If our conclusion about the antiquity of the NŚ. is correct, then it was originally written probably in the pre-Asokan Brāhmī script, and some of the MSS. might have existed up to the time when early Gupta script developed. In due course MSS. written in such a script were carried to the late Gupta period which in its turn gave birth to several local scripts of the North and the South. All this naturally caused confusion in the MS. traditions. Though the NŚ. has been sometimes referred to as the Nāṭyaveda, its text was never preserved with the same scrupulous care which was observed in case of the Vedic *saṃhitās*.

12. But these are not the only causes of the occasional obscurity of the text. To them should be added one more which arose from a considerable loss of traditional practices in later times, due to social and political reasons. During the twentyfour centuries that probably

32a See § 47 below.

followed the writing of the NŚ. the Indian history did not remain stationary, and this left its inevitable marks on the art. Due to occasional break of the tradition, our knowledge on a few points are likey to to remain limited indefinitely. For example. it is not clear from the text what exactly was the plan of a playhouse (II), and what was exactly meant by the Piṇḍībandhas (IV.256-264; 291-264). There is little hope that all these points will ever be cleared up unless fresh data in the shape of some very old MSS. giving the desired information come to light. The same thing may be said about the hopeless textual corruptions as well.

6. *Its two recensions*

13. The text-history of the NŚ. shows that already in the tenth century the work was available in two recensions. Dhanañjaya, the author of the Daśarūpa quotes from the shorter recension while Bhoja who closely followed him[33] utilized the longer one. Abhinavagupta, however, based his commentary on the shorter recension. It is natural that during the time that passed after them, minor changes intentional as well as unitentional, crept into both these recensions. Hence the editor's task becomes more difficult still. But a careful examination of the rival recensions gives us some clue to their relative value. Ramakrishna Kavi who examined no less than forty MSS. of the text, was of opinion that the longer recension (which he called B.) was older, although it contained interpolations some of which (pointed out by him) went back to a time prior to Abhinavagupta. Kavi, however, did not try to explain the origin of the shorter recension which he called A. His view regarding the relative authenticity of the longer recension seems to be justified. Reasons supporting this are to be found in his tests differentiating the two recensions, which are as follows:

33 See B. vol. II, Preface viii-xxiii. cf. NL. trans. of 159 note.

(i) Chapters XIV and XV of the shorter recension treating of prosody introduce the later terminology of Piṅgala (*re, ja, sa, na, ta, ma, ya, ga, and la gaṇas*)[34] while the longer recesion uses terms like *laghu* and *guru* (vowels) in giving the scheme of metres.

(ii) The shorter recension in the chapter XV gives definitions of metres in *upajāti*, while the corresponding chapter (XIV) of the longer recension gives them in the śloka (*anuṣṭup*) form and in a different order. Considering the fact that the bulk of the NS. is written in the śloka metre, the longer recension it this case seems to be closer to the original.

14. Though Kavi overlooked it, there is yet another point which may be said to differentiate the two recensions. The chapter dealing with the *nāṭyaguṇas* and *alaṃkāras* have forty ślokas differently worded in the two recensions. These ślokas in the longer recension (XVII) are written in the simple language of the NŚ. while in the shorter recension they betray a later polish. The opening stanzas of the chapter XVI in the shorter recension are in the *upajāti* metre, while in the longer recension they are in the śloka from. This again shows the original character of the latter recension. Now the shorter recension which is less authentic, does not seem to be devoid of worth. It appears that this in certain cases has preserved what existed in the original, but are now missing in the longer recension. The cases in which the shorter recension gives in a different language the corresponding passages of the longer recension may be explained by assuming that the passages in question were probably written from memory and was altered in the prototype of the recension.

7. *Unity of the work*

15. Some scholars have entertained a doubt about the unity of the NŚ.[35] They think that there are indications that it (the Nāṭya-

34 On the strength of this criticism the definitions of metres of the Āryā type have been suspected to be of later origin and hence marked with asterisks.

35 See note 30 above.

śāstra) has been subjected to considerable rehandling in later times before it assumed the present shape......" The alleged indications may be summed up as follows:

(i) The colophon at the end of the KM. text of the work; (ii) the mention of Kohala as the future writer on certain topics in it (XXXVI. 63); (iii) Bhavabhūti's reference to Bharata-muni, the so-called author of the Śāstra, as the Tauryatrika-sūtrakāra; (iv) the mention of the *sūtra*, the *bhāṣya* and the *kārikā* as constituent parts of the work, along with the prose passages in it. As for the alleged first indication, Dr. S.K. De has tried to connect the colophon of the KM. text (*samāmptaś-cāyam Nandibharata-saṃgīta-pustakam*) with the chapters on music only without any justification. He opines that the Nandibharata of this colophon indicates that the chapters on music (XXVIII-XXXIII) are Bharata's original teaching on the subject as modified by the doctrine of Nandin. If we could accept the genuineness of the colophon, it would have been easy to believe in the composite authorship of the NŚ. But this does not seem to be possible on the following grounds:

(a) The colophon in question stands at the end of the two MSS. copied from the same original and is absent in the rest of the available MSS.

(b) The word *saṃgīta*[36] occurring rarely in the NŚ. includes, according to Śārṅgadeva (c. 13th century) *gīta* (song). *vādya* (instrumental music) and *nṛtta* or *nṛtya* (dance). Hence it is not at all necessary that the colophon in question should be taken with the chapters on music only.

(c) Nandin as a writer on music (*saṃgīta*) has not been mentioned anywhere else.

As for the prediction (XXXVI. 69) that Kohala will treat certain topics not discussed in the NŚ. it may be said that there is nothing

36 This word at one time meant something like 'a ballet'. It seems that the later inclusion of *gīta*, *vādya* and *nṛtta* into the sense of the word *saṃgīta* came from this.

to show that he was later than the author of this treatise. He was in all likelihood a predecessor of his[36a].

16. The most important of all the alleged indications of the plural authorship of the work might be the third one. But the idea that the work was orginally written in prose and was subsequently turned into verse, arose most probably from a misunderstanding of the world *sūtra*. In spite of the defintion as *svalpākṣaram asandigdhaṃ sāravad viśvato-mukham* etc., there is nothing to show that *sūtra* was always in prose. Indeed the Nāṭyadarpaṇa-sūtra is entirely in verse, and the Saddharma-puṇḍarīka-sūtra of the Mahayana Buddhists is partly in verse and partly in prose. Abhinavagupta also refers to the NŚ. at the beginning of his commentary, as the Bharata-*sūtra* Thus, the theory of the supposed original prose version falls to the ground. The existence of the prose passages in the present text may be ascribed to the predecessors of the NŚ. All this will remove the difficulty of understanding the words of Bhavabhūti who mentioned Bharata as the *sūtrakāra*. The other ground on which the work may be suspected to have been the work of many authors have already been disposed of.[37]

8. *Method of reconstruction*

17. *General Principles*. Peculiar nature of the MSS. materials led Grosset to proceed with reconstruction of the text in an unorthodox manner. As the present editor is in general agreement with him, the principles of reconstruction followed in this work cannot be set forth better than by quoting Grosset who said as follows:

"Our text of the *Bhāratīya-nāṭya-çāstra* has a character largely eclectic, because in establishing the text we did not feel compelled to give a necessarily preferential treatment to such and such a MS. sometimes the law about the majority of MSS. has been followed, and sometimes it was the reason of logic or sense and a consideration of

36a See below § 27 (vi).

37 See § 11a above.

the whole (relevant topic) that has guided us in the choice of readings. Moreover we have not the chimerical ambition of reconstructing *the original Bharata*, separating it from all unauthentic additions. For we have often admitted without any exclusiveness in our text all later developments (within square brackets) even when these have been furnished by a unique MS. with the reservation that they did not constitute repetitions, pure and simple, or a duplicate without the least interest or that they are unintellgible or corrpupt. In the latter cases we relegated these to *the variants*. We have scrupulously guarded against touching without any absolute necessity except in the cases of sure alteration, the text as presented by the MSS. considering that in expunging or normalizing one falls into inexactitude and arbitrariness. The emendation which we have ventured to make were strictly necessary and were indicated in *the variants*, and explained in the notes."[38]

But the present editor differs from Grosset in some minor details. Instead of square brackets he has used asteriske, putting a single star before passages which appear to be of later origin or may be suspected as such. The passages, the adventitious character of which cannot be doubted have, however, been preceded by twin stars, or a star preceded by a cross.[39] As for other additions which are useless repetitions and do not materially add to our knowledge of the art, have been put among the variants. Even when they give along with this some new informations they have been treated in this manner.

18. *Emendations.* On one point the present editor has differed from Grosset[40] and Kavi[41]. Unlike his two predecessors he has not avoided suggesting emendations when ever the readings presented by MSS. could not be considered satisfactory. But the emendations.

38 Grosset, Introduction, pp. xxv-xxvi.

39 Only in one case.

40 Grosset, p. xxv.

41 Unlike Grosset he is silent on this point. But he scarcely makes an emendation.

were suggested only after a great deal of deliberation. But whatever might be his own idea about the validity of the emendations offered, he has no right to impose them on the readers who may well have their own emendation or no emendation at all, if the available readings would warrant that. Hence they are requested before exercising this freedom, to go very kindly through the detailed discussions on some typical cases of emendation given below.

19. In chapter I of the NŚ. there is Śakra's (Indra's) killing of the Vighnas who were creating troubles over the production of a play on his victory over the Daityas and Dānavas. According of the current text[42] all the Vighnas were destroyed by Śakra with his Jarjara.[43] But from some succeeding passages we learn that there were remnant of enemies (i. e. the Vighnas) to do violence to the actors;[44] and a second passage also corroborates this.[45] But how could there be any remnant of Vighnas when they all were already destroyed by Śakra? Grosset and Kavi did not care to think over this discrepancy. They, however, did nothing unusual. It must be confessed that the present editor also once unconsciously followed in their footsteps. But a little before signing the print-order of the first forme of the text which contains the relevant story, he detected the error and made an attempt to solve the riddle. Luckily he now found out that the passage giving the information about the killing of the Vighnas has in one MS. a different version[46] which ultimately gave a clue to what can be considered the original reading. According to this, the Viganas after being beaten by Śakra left the place along with thh Dānavas. Now the Vighnas not

42 E. g. G. I. 62-74 and B. I. 64-76.

43 G.I. 68-69. निहतेषु च सर्वेषु विघ्नेषु सह दानवैः.

44 G.I. 72; B.I. 73. शेषा ये चैव हिंसार्थमुपयास्यन्ति हिंसकाः.

45 G.I. 74; B.I. 76. त्रासं सञ्जनयन्ति स्म विघ्नाः शेषास्तु नृत्तताम्.

46 गतेषु तेषु विघ्नेषु सर्वेषु सह दानवैः. This is from the MS. *na* of B. (See note 43 above). G. records no variant.

having at all been destroyed, the word *śeṣā* (the remaining ones) in the two succeeding passages become meaningless. It did not take much time to find out that *śeṣā* was merely a wrong reading for *serṣā*[47] which is usually spelt as *serṣyā*. The probable stages in the development of the reading *śeṣā* were as follows: सेर्षा>सेषा>शेषा. But Ag. read the relevant passages with *śeṣā* and tried to support this in an awkward manner.[48]

20. According to the texts of Grosset and Kavi the NŚ. (XIV. 38, 43) includes Kaliṅga once into regions following the Dākṣiṇātyā Pravṛtti[49] and again into that following the Oḍra-Māgadhī Pravṛtti.[50] They accepted this reading without any question. So did the present editor previously. But now he emends the second Kaliṅga occurring in connection with the Oḍra-Māgadhī Pravṛtti, into Ut-kaliṅga (one of the three Kaliṅgas),[51] probably the northern part of the greater Kaliṅga, while Kaliṅga proper was a part of the Dākṣiṇātya. It appears that the modern name Utkala is merely a shorter from of Utkaliṅga[52] and may be roughly identified with the present-day Orissa. It is almost certain that after the syllable *ut-* had been lost some interpolator added the syllable *ca* to remove the ensuing metrical deficiency of the verse concerned. Our hypothesis regarding the loss of the syllable *ut-* is also corroborated by the fact that the special features of the Pravṛttis which were in vogue in the Oḍra-Māgadhī

47 *īrṣā* is an alternative spelling for *īrṣyā*.

48 To explain शेषाः in B.I. 76, Ag. says, शेषा जर्जरीकृतशेषा अपीत्यर्थः. But a little later he adds जर्जरीकरणकाले एते चासन्निहिता अभूवन्.

49 B.G. XIV. 40.

50 B.G. XIV. 45.

51 Ut-kaliṅga was one of three Kaliṅgas, the others being Kaliṅga (proper) and Madhya-kaliṅga. Macco-kaliṅga was probably Majjha-kaliṅga (Madhya-kaliṅga) or the inner Kaliṅga of Roman geographers. See N. L. Dey's Geographical Dictionary. Kaliṅga seems to have replaced the earlier name Oḍra, derived from *audra* which meant 'a watery or marshy' region. Hence Oḍra seems to have meant the pre-historic littoral region and a part of its *hinterland*.

52 See note 51 above.

area are missing, while that of the Parvṛttis used in areas assigned to the Āvanti, Dākṣiṇātyā and Pāñcālī have remained intact. The present editor has made a conjectural restoration of the special features of the Oḍra-Māgadhi Pravṛttī after considering the nature of the Bengali Yātrās and some folk-theatres of Orissa and Assam. which three were undoubtedly connected with this.

21. The passage about the relation between the *bīja* (Seed) and the *bindu* (Vital Drop) also requires emendation. Here *kāvyacchedena* should be read as *kāvyacchede na*.[53] The support which Ag. gives to the reading *kāvyacchedena* is not at all convincing. The commentator was evidently misled by the wrong reading of the next hemistich which should now be read as with *na bījasya saṃhāraḥ* instead of *ca bījasya saṃhāraḥ*.[54] Here Ag.'s support of the reading is strange.[55] For *saṃhāra* cannot have any other meaning than 'close' or 'conclusion', as we have it in the technical term *kāvya-saṃhāra* in chapter XXI. 67. Such a *saṃhāra* can come only at the end of a play. For the *bīja* (Seed) of a play is to continue to operate till its complete fruition in the last Act.[56] *Bindūnām* in the definition of the *Praveśaka* is evidently a wrong reading.[57] For there can be only one *bindu* (Vital Drop) in a play.[58] Hence *sandhīnām* is most probably the original reading. For there may be as many as five *sandhis* in a Nāṭaka or a Prakaraṇa.[59]

22. In view of the fact that Śakra (Indra) plays a very prominent part in the legend relating to the origin of the Nāṭya, absence of his name from the list of gods[60] when colours have been assigned to them, is astonishing. Hence *śukro* in the relevant passage

53 XX. 15.
54 XX. 16.
55 Ag. explains *saṃhāraḥ* as *sammilitatvena prāptiḥ* (B. II. *p*. 417).
56 XXI. 22.
57 XX. 31.
58 XXI. 23.
59 XXI. 36-37.
60 XXIII. 91.

should be emended into *śakro*. It seems that the names of planets which follow in a later addition, caused this change.

23. Reading of the MSS. in the first hemistich of XXIV. 203 was *stryartham ājñākṛtā guṇāḥ* (B) and *striyo hyājñākṛto guṇāḥ* (C). But these scarcely give any sense. Ag.'s explanation has no support from any lexicon and ill agrees with the context, The passage as emended is *striyo hyājñākṛto gaṇāḥ* (women constituate a group which does the bidding of kings), Here *ājñākṛto* is the plural of *ājñākṛt*; and this admirably suits the context of the passage.

24. *Variants*. It would have been ideal if we could give all the variants from different versions and MSS. But this could scarcely be considered practical. Mostly such variants only have been recorded as are needed to find out the relation between the present reconstruction and the texts as presented by the Baroda and the Choukhamba editions. In a few cases variants from other sources also have been presented. In all these cases the mere verbal differences have been ignored for obvious reasons. But to make it easy for the readers to find out additional variants, whenever necessary, full references to the Baroda, Paris or the Choukhamba editions have always been recorded.[61]

II. LITERATURE ON ANCIENT INDIAN DRAMA

25. To appreciate properly the value of the NŚ, it is also necessary to have a glimpse of the activities of ancient Indian writers in the field of dramaturgy and histrionics. Their activities surely began before Pāṇinī had composed his grammar some time about 600 B. C. Writers who followed the author of the NŚ. were quite numerous. As a general knowledge about their works is indispensable for the understanding of our text, some of them have been referred to in the notes whenever necessary.

61 In case of the first fourteen chapters only reference to Paris edition G. and B. has been recorded.

1. *Early writers*

26. *Silālin and Kṛśāśva.* Pāṇini (*circa* 600 B. C.)[62] refers (IV. 3. 110-111) to the Naṭasūtras of Śilāiln and Kṛśāśva.[63] As works of these two authors seem to have perished beyond recovery we are not in a position to have any exact idea about their contents. But Lévi and Hillebrandt took them to be manuals for actors, though Weber and Konow considered these to have been sets of rules for dancers and pantomimists.

27. *So-called sons of Bharata*: After Śilālin and Kṛśāśva come the writers whose names were included in the list of one hundred sons of Bharata, (1. 26-39), Among these Kohala,[64] Dattila or Dantila (Dhūrtila),[65] Śālikarṇa[66] (Śātakarṇa), Bādarāyaṇa (Bādari)[67], Nakhakuṭṭa[68] and Aśmakuṭṭa[69] have been referred to and quoted by later writers as authorities on dramaturgy and histrionics. Besides these, Vātsya[70] and Śāṇḍilya[71] have been named as authorities on drama by some writers. Such references and quotations are our only source of knowledge of them and their works.

(1). *Dattila*, Dattila seams to be identical with Dantila or Dhūrtila

62 Prof. S. K. Belvalkar has discussed this question of Pāṇini's date very thoroughly in his System of Sanskrit Grammar (pp. 15ff). See also H. Sköld's Papers on Pāṇini, and the author's Pāṇinīya-śikṣā (pp. li-liv). See also Paul Thieme, Pāṇini and the Veda. pp. 80, 130.

63 It is rather strange that these two names do not occur in the NŚ. In spite of this we may believe with Sten Konow that the Naṭasūtras of Kṛśāśva and Śilālin were probably absorbed in the NŚ. See ID. p. 1.

64 See below note 81,

65 See below note 72.

66 See below § 27 (ii).

67 See below note 78.

68 See below note 76.

69 See below note 77.

70 See below note 74.

71 See below note 73.

mentioned in the NŚ. (1.26).[72] Abhinavagupta too quotes from one Dattilācārya and it is likely that he is not other than this Dattila. From these quotations it appears that he wrote on histrionics and music. Śāṇḍilya[73] and and Vātsya[74] mentioned in the NŚ. (XXXVI.63) along with Dattila (Dhūrtila) are to us nothing but mere names. It is possible that they were writers on some aspects of drama and theatre. Viśākhila, quoted several times by Ag., was an old writer on dramaturgy and music.[75]

(ii). *Aśmakuṭṭa and Nakhakuṭṭa.* These two writers probaly belonged to the same locality, and might have been contemporaries' Sāgaranandin and Viśvanātha quote from Nakhakuṭṭa.[76] and the former only is known to have quoted from Aśmakuṭṭa.[77] From these quotations it appears that Aśmakuṭṭa and Nakhakuṭṭa wrote on dramaturgy.

(iii). *Bādarāyaṇa (Bādari).* Sāgaranandin quotes from Bādarāyaṇa twice[78] and probably names him once as Bādari, and from the extracts quoted it seems that this early writer discussed dramaturgy.

(iv). *Śālikarṇa.* Nothing more than his name is known. Though it

72 There is a work on music by Dattila in TSS. This was surely a predecessor of the NŚ.

73 He was quoted by the author of the commentary "Tilaka" on the Rāmāyaṇa. See Swami Prajñānānanda, *Saṃgīta-o-saṃskṛti* (Bengali). pp. 352-353.

74 Nothing more is known of him.

75 He was mentioned in the work going by the name of Dattila, and by a late writer, Cakrapāṇi-datta (*c.* 11th century) in his commentary on the Caraka-saṃhitā. See vol. II (*translation*), Introduction, p. 22.

76 NL. 2768-2769; 2904-2905 and SD. 294; also mentioned in Bahurūpa's commentary on the Daśarūpa. See the notes by Dr. V. Raghavan on NL (*translation*).

77 NL. 83. 437, 2766-2767, 2774-2775.

78 NL. 1092-1094, 2770-2771.

is tempting to identify him with Sātakarṇi, evidence in favour of such an assumption is non-existent.

(v). *Saṃgrahakāra*. Abhinavagupta once mentioned the Saṃgraha[79] and once the Saṃgrahakāra. In the NŚ. (VI. 3. 10) itself also one Saṃgraha has been mentioned. It seems that the reference is to the identical work. From these facts it appears that that the work might have been a compendium treating of drmaturgy as well as histrionics.

(vi). *Kohala*. Among the writers on drama who appeared after Śilālin and Kṛśāśva, Kohala seems to be the most important. In the NŚ. (XXXVI. 63), it is given in the from of a prophecy that Kohala will discuss in a supplementary treatise all those topics on drama that have not been touched by Bharata. From quotations of his works made by Abhinavagupta[80] and Śāradātanaya[81] as well as from their references to his opinion, it appears that Kohala wrote on dance and dramaturgy as well as histrionics and music.

2. *The original text of the Nāṭyaśāstra*

28. The original text NŚ. was most probably written in the fifth century B.C. There are reasons to believe that the author gathered materials from the works of his predecessors. But it cannot be claimed that work has reached us in its original form. There are in it quite a number interpolations of later date. All these points have been discussed in detail later.[81a]

3. *Medieval writers on drama*

29. i. *Nandī (Nandikeśvara), Tumburu, and Cārāyaṇa*. Besides the writers mentioned above, Abhinavagupta and Śāradātanaya refer to Nandī or Nandikeśvara[82] and the former also names Tumburu[83]

79 B. II. p. 436 line 6.
80 B. vols. I-IV.
81 BhP. pp. 204, 210, 236, 245, 251.
81a See below §§ 35-66.
82 B.I. p. 171 mentions Nandi-*mataḥ* This mame occurs also in B. IV.
83 B.I. etc.

They make occasional reference to their views or actually quote from them, and Cārāyaṇa has once been quoted by Sāgaranandin.[84]

(ii). *Sadāśiva, Padmabhū, Drauhiṇī, Vyāsa and Āñjaneya.* Abhinava, and Sāradātanaya once refer to Sādāśiva while some writers on drama, such as Padmabhū,[85] Drauhini,[86] Vyāsa[87] and Āñjaneya[88] have been named, by Sāradātanaya only. But we are not sure whether they were really old authors or these names have been attached to some late treatises to give them an air of antiquity.

(iii). *Kātyāyana, Rāhula and Garga.* These three writers, quoted by Abhinavagupta and Śāgaranandin may be counted among the medieval writers on drama. From the available extracts from his work Kātyāyana seems to have been a writer on dramaturgy.[89] Rāhula has been twice quoted in Abhinava's commentary,[90] and Sāgaranandin has once referred to his view.[91] From these it appears that Rāhula was a writer on dramaturgy as well as histrionics. Garga as an authority on drama has been mentioned by Sāgaranadin[92]. In the absence of any quotation from him we cannot say what exactly he wrote about.

(iv). *Śakaligarbha and Ghaṇṭaka.* Abhinavagupta mentions among others the names of Śakaligarbha[93] ond Ghaṇṭaka.[94] Of these two. Ghaṇṭaka seems to be a contemporary of Śaṅkuka, and as for Śakaligarbha, we have no definite idea about his time. From the reference to their views it appears that they wrote on dramaturgy.

(v). *Vārtikā-kāra Harṣa.* Abhinavagupta once quotes from the Vārtikakṛt[95] and once from the Vārtika[96] and next time from the Harṣavārtika,[97] and besides, he once refers to the views of the Vārtika-

84 NL. 362-363. 85 NL. p. 47. 86 NL. p. 239.
87 NL. p. 225. 88 *ibid.* 89 NL. 1484-1485. and B. II.
90 B.I. 115, 172. 91 NL. 3226. 92 NL, 3226.
93 B. II. p. 452. Kavi thinks that he is identical with Udbhaṭa.
94 B. II. p. 436.
95 B. I. p. 172. This Vārtika seems to have been an original work like Kumārila's Ślokavārtika.
96 B. I. p. 174. 97 B. I. p. 207.

kārī.[98] Sāgaranandin and Sāradātanaya refer to one Harṣavikrama[99] or Harṣa.[100] It seems to be possible that they all referred to the same person, and the author of the Vārtika was Harṣa or Harṣa-vikrama. From these quotations and the references it appears that this Vārtika was something like an original treatise on dramaturgy and histrionics.

(vi). *Mātṛgupta* Mātṛgupta has been taken by Sylvain Lévy to be a commentator of the NŚ.[101] But from the metrical passages quoted[102] from his work, it appears that Mātṛgupta's commentary was as good as an original work on the subject. From the meagre information available about him, scholars have identified him with the poet of that name living during the reign of Harṣavikramāditya of Kashmir who seems to have been the author of a work on drama called Vārtika.[103] This would roughly place his work at the end of the 4th century A. C.[104] From the quotation made from his work, it appears that he wrote on dramaturgy and music.

(vii). *Subandhu*. Sāradātanaya refers to one Subandhu who wrote on dramaturgy. If it is possible to identify him with the famous author of the Vāsavadattā, then he may be placed roughly in the 5th century A. C.

(viii). *Compilers of the Agnipurāṇa and the Viṣṇudharmottara.* The Agnipurāṇa treats of *nāṭya. nṛtya*, and *rasa*, but this treatment depends considerably on the NŚ. There is literal borrowing from this work as well as parapharses of some of its metrical passages in this Purana. The Viṣṇudharmottara too treats of *nṛtta*, *nāṭya* and *abhinaya* and this treatment too is dependent on the NS. Dates of these two Puranas are still to be determined.

98 B. I. p. 31. 99 NL. 3725. 100 BhP, p. 238.

101 Le théâtre indien, p. 15.

102 Rāghavabhaṭṭa's comm, on the Śakuntalā, pp. 7, 8, 9, 13 etc. and NL. 102, 314-316, 459-471, etc. and BhP. p. 234.

103 Keith, Skt. Drama. p. 291.

104 BhP. p. 238.

4. *Late Writings on Drama*

30. (i). *The Daśarūpa.* The Daśarūpa (Daśarūpaka) of Dhanañjaya was composed in the last quarter of the 10th century A. C. This work, as its name implies, treats of ten principal forms of dramatic works (*rūpa*) which constitute the subject-matter of chapter XX of the NŚ., and it also brings in a few other relevant matters scattered over other parts of this comprehensive work. But Dhanañjaya carried too far the work of his abridgment and left out quite a number of important matters. The special stress which he lays on the literary aspect of drama by his exclusion of its histrionics and other technical sides, very clearly indicates the general decadence of the study of the subject at the time. But whatever be its limitation, the Daśarūpa, and its commentary Avaloka without which it was only half intelligible, attained in course of time a wide popularity and gradually superseded the NŚ. which seems to have become very rare with the passage of time.

(ii). *The Nāṭakalakṣaṇa-ratnakośa.* Probably a little later than or contemporaneous with the Daśarūpa is the Nāṭakalakṣaṇa-ratnakośa (briefly Nāṭakalakṣaṇa) of Sāgaranandin[105]. Just like Dhanañjaya, Sāgaranadin too discussed in his Nāṭakalakṣaṇa, dramaturgy in detail and mentioned only incidentally certain topics connected with histrionics. But unlike the Daśarūpa the Nāṭakalakṣaṇa does not treat exclusively of dramaturgy, but refers to histrionics whenever necessary. Though the author professedly depends on no less than seven different authorities his dependence on the NŚ. seems to be the greatest. A large number of passages from it have actually been borrowed by him. Besides this, the actual extent of Sāgaranandin's dependence on the NŚ. is apparent from his echoing of the numerous passages of the latter.

105 Date of Sāgaranandin (Indian and Iranian Studies presented to Denison Ross, 1939. pp. 198ff.). Dr. V. Raghavan places him in the 13th century. See NL. translation, Introduction, p. 6.

(iii). *The Nāṭyadarpaṇa.* The Nāṭyadarpaṇa of Rāmacandra and Guṇacandra is the next important work on dramaturgy. Of the two joint-authors of this text, who were Jains, Rāmacandra lived probably between 1100 and 1117 A. C.[106] and his collaborator Guṇacandra, was a fellow-student of his. The Nāṭyadarpaṇa, written in verse is divided into four chapters and treats dramaturgy. But many of its passages cannot be fully understood unless one takes the help of the *vṛtti* (gloss) written by the joint-authors. This work exploited the NŚ. very thoroughly, and whatever they could not accommodate in the text, were added to in the prose *vṛtti* which utilized also Abhinavagupta's commentary. Besides, the authors have occasionally criticized the views of other writers among whom Dhanañjaya figures prominently[107].

(iv). Ruyyaka's *Nāṭakamīmāṃsā.* Ruyyaka *alias* Rucaka, was a Kashmirian and lived probably in the 12th century,[108] It was from his commentary on Mahima-bhaṭṭa's Vyaktiviveka that we learn of his Nāṭakamīmāṃsā, which still remains untraced.

(v). *The Bhāvaprakāśana.* Sāradātanaya, probably a Southerner who lived in the 12th century, wrote the Bhāvaprakāśana[109] which dealt with dramaturgy in greater detail than either the Daśarūpa or the Nāṭyadarpaṇa. And his work acquires an additional authority from the fact that Sāradātanaya had as his teacher one Divākara who was the Director of a theatre [110] and might have possessed the traditional knowledge of the theory and practice of Indian drama. Though Sāradātanaya depends much on earlier authors yet his approach to the subject is to some extent original. As the name of his work implies, it deals with the "expression" (*prakāśa*) of "Psychological States" (*bhāva, lit. feeling*). Now the proper expression of such States by the actors, according to the NŚ., gives rise to the

106 Ed. GOS. 1939. p. Introduction, p. 3.
107 *ibid.*
108 De, Skt. Poetics, pp. 109ff.
109 Ed. GOS. 1930.
110 BhP. Introduction, p. 6.

Sentiments (*rasa*). Hence Sāradātanaya begins his work with the description of the Psychological States and everything connected with them. Next he passes very naturally to the discussion of the Sentiments. These being thoroughly discussed, he takes up the Heroines of different classes who are the mainstay of Sentiments. The time-factor in the plot and the diction of the play which also are means of developing Sentiments, are considered next. Afterwards he analyses the body of the play and its different parts. This brings him to the consideration of the ten major and twenty minor types of play (*rūpa*), and finally of other miscellaneous matters connected with drama and theatre. It may be briefly said that Sāradātanaya's treatment of the subject is in many respects more comprehensive than any of the works mentioned before.

(vi). *The Sāhityadarpaṇa and the Nāṭakaparibhāṣa.* Viśvanātha Kavirāja, (13th century) of Orissā[111] treated in his Sāhityadarpaṇa all branches of the Sanskrit literature including drama. It was the sixth chapter of this work on drama on which the early Western writers on the ancient Indian drama mostly depended. Viśvanātha seems to have utilized besides NŚ. the works of almost all his predecessors. Śiṅga-bhūpāla's Nāṭakaparibhāṣā is known only in name. But his Rasārṇavasudhākara also treats of drama towards its end. It seams that no important treatise on drama was written after all these works.

III. COMMENTATORS OF THE WORK

31. *Early Commentators.* According to Śārṅgadeva (SR. I. I. 9.) the commentators who set themselves to the task of explaining or elucidating the NŚ. are Lollaṭa, Udbhaṭa, Śaṅkuka, Abhinavagupta and Kīrtidhara. Abhinavagupta in his commentary refers in addition to Bhaṭṭa Yantra and Bhaṭṭa Nāyaka who may be taken as commentators of the NŚ., and he quotes also from of one Bhāṣya and one Vārtika.

111 De, Skt. Poetics, vol. I, p. 233ff.

The Vārtika, however, seems to be an independent treatise on drama though the Bhāṣya was probably an old commentary. But in the absence of suitable data, our knowledge about the date of these commentators and the nature as well as the value of their work, remain incomplete. We are, however, discussing below whatever meagre informations may be gathered about them.

(i). *Bhaṭṭa Udbhaṭa.* Bhaṭṭa Udbhaṭa's opinion has been thrice quoted by Abhinavagupta. As his views were controverted by Bhaṭṭa Lollaṭa who flourished in the 8th century, it is possible that Udbhaṭa was a person of the 7th century.[112] Though it has been doubted whether Udbhaṭa was really a commentator of the NŚ., from the reference to his work by Abhinavagupta we may be fairly certain in this matter.

(ii). *Bhaṭṭa Lollaṭa.* Bhaṭṭa Lollaṭa has been referred to by Abhinava as many as eleven times. From these he appears to be a commentator of the NŚ.. As the *rasa* theory of Śaṅkuka was known to have been lavelled against Lollaṭa's view on the same, this latter writer flourished probably in the middle of the 8th century.[113]

(iii). *Śrī Śaṅkuka.* Abhinava referred to Śri Śaṅkuka or Śaṅkuka as many as fifteen times. About his time we seem to have some definite information. For he is probably identical with the author of the poem Bhuvanābhyudaya written during the reign of the Kashmirian king Ajitāpīḍa whose date is about 813 or 816 A. C.[114]

(iv). *Bhaṭṭa Nāyaka.* Bhaṭṭa Nāyaka has been referred to as many as six times by Abhinava. Besides explaining and elucidating the NŚ., at least in part, he wrote on the Dhvani theory an independent work named the Hṛdayadarpaṇa. He has been placed between the end of the 9th and the beginning of the 10th century.[115]

(v). *Bhaṭṭa Yantra.* From the single reference to him in

112 Skt. Poetics, pp. 75ff.

113 Skt. Poetics, pp. 38-39.

114 *ibid.*

115 Skt. Poetics, p. 39ff.

Abhinava's commentary it appears that Bhaṭṭa Yantra was a commentator of the NŚ. About him nothing more can be said except that he preceded the celebrated commentator.

(vi). *Ācārya Kīrtidhara*, Abhinava has referred to Kīrtidhara only once. But from the respect shown him by the commentator by calling him *ācārya*, it appears that Kīrtidhara was a senior contemporary of Abhinava, and as such he may be placed in the 9th or the 10th century.[116]

32. *Abhinavagupta*. Among the commentators of the NŚ. Abhinavagupta or Abhinava is the most well-known. But his fame rests also on his commentary on the Dhvanyāloka as well as numerous learned treatises on the Kashmir Śaivism. From the concluding portion of some of his books we learn a few facts of his family history, and on the strength of these he has been placed between the end of the 10th and the begining of the 11th century.[117] From the Abhinavabhāratī we learn that his another name was Nṛsiṃhagupta.

33. Although li e any other work of this class, it professes to explain the text, Abhinava's commentary is not always an adequate help for understanding the several difficult passages of the NŚ. This drawback is indeed considerably due to its defective text-tradition,[118] but a careful study of it will convince any one that all its weak points cannot be explained away on this assumption alone. There are instances of Abhinava's not being sure about the explanation offered. For example, the word *kutapa* is once explained as a group of singers and players of musical instruments[119] and next as four kinds of musical instrument[120] and then as 'four musical instruments.[121] While explaining the *dvibhūmiḥ* he gives four different views and does not give special support to his own

116 Skt. Poetics, p. 39.
117 Skt. Poetics, pp. 117ff.
118 B. I. Preface pp. 10-11.
119 B. I. p. 65. 120 B. I. p. 73. 121 B. I. p. 186.

preference.[122] Besides, his explanation in some cases seems to be fanciful. For example he explains *khaṇḍana* as 'as fanning by means of a fan made of palm-leaf.'[123] This evidently is wrong, for in the same context *vyajanaka* 'fanning' has been mentioned, and *khaṇḍana* may better be interpreted as 'drawing patterns or designs'.[124] But such instances are not many. That Abhinava had as the basis of his commentary a defective text of the NŚ. is apparent; and his text was in places to some extent different from any of the versions that have reached us. It is due this, that sometimes particular passages of the commentary cannot be connected with any portion of the text (given above the commentary) in the Baroda edition. For example, once Abhinava writes 'here are four *ca-kāras*,[125] but in the corrupt text identified by the *pratīka*, two *ca-kāras* only are available [126]. And curiously enough a part of this text quoted correctly in the commentary shows the correct nature of the accepted reading of the text;[127] but the number of *ca* is the same. In another place of Abhinava's commentary we have the word *ālambhana* explained, but we look in vain for it in the text.[128] The same is the case with *avyatireka* and *āgama* occuring later in the commentary.[129] And some responsibility for its reduced usefulness must be ascribed to the fact that Abhinava had his commentary based on considerably differnt text of the NŚ.[130] There is still another reason due to which Abhinava's work does not

122 B. I. pp. 64-65. 123 B. II. p. 41.

124 See note on IX. 61-64.

125 B. I. p. 166. 126 *ibid*.

127 B. I. p. 203.

128 B. II. p. 34 (l. 3 of the comm.). It appears that *ālambhanaṃ* is merely a variant of the second part of *rocanālabhanakaṃ* in IX. 32 (B).

129 *Avyatireka* (B. II. p. 97); *āgamam* (B. II p. 225). It seems that the second word occurred as *tayor-āgamaṃ* instead of *tayor-vi-bhāgam* in XIV. 5 (B).

130 See notes 127-129 above.

prove to be quite adequate for our need. It is probably because he wrote the commentary with a view to help scholars of his time, whose knowledge on many things relating to the Indian drama, theatre and general literature he could easily assume, his commentary sometimes falls short of our needs.

34. But in spite of these limitations Abhinava's work has its value. Whenever he has to explain any theory or problem concerning the dramtic art or general aesthetics, he does it very exhaustively by quoting all available views on the same and often cites examples from a vast number of dramatic and other works some of which have perished. Often he sums up the discussion in a masterly fashion. That he was a voluminous writer on the abstruse philosophical topics gave him some facility in handling such matters. But, for the purpose of reconstructing the theory and practice of the ancient Indian drama, such scholastic discussions are often not of much value, though students of Indian poetics and aesthetics will surely be profited by their perusal. In spite of all this, it must be said of Abhinavagupta's commentary that it gives considerable help in understanding some difficult passages of the very old and obsolete text of NŚ. and for this we should be genuinely grateful to him.

IV. DATE OF THE WORK

1. *Earlier studies on the subject*

35. Since its discovery a century ago, the question of the date of the NŚ. has always occupied the scholars. But in the absense of anything like a critical edition of the work, they could play the part of pioneers only. Still it goes to their credit that one after another they advanced the study of the subject, and some of them made important contributions. The researches of Regnaud in this connection have aready been briefly mentioned.[131] But

131 See § 4 and note 9 above.

considering the far-reaching results of his labours, it is necessary that the scholars should know a little more about the important part he played at the beginning, for a critical study of this important text. At the commencement of his Preface to Grosset's work, he describes the undertaking as "tempting and difficult at the same time". It appears that on his recommendation, the University of Lyon (France) agreed to bear the expenses of publishing the NŚ. to be critically edited by his pupil Grosset. The work announced in 1890 was undertaken in the following year ; and it was expected that the planned three volumes would require three or four years for their completion. But several circumstances standing in the way, the first volume of the NŚ. (I-XIV) could not he published before 1898.[132] After giving some idea about the difficulties in preparing and publishing the work, Regnaud raises the question, "Is the treatise...worthy of a critical edition which demands urgently such persistent zeal and laborious efforts ?" After mentioning next, the great interest which the Indianists of the time showed in the researches on the NŚ. which preceded Grosset's undertaking, Regnaud gives a reply to this, laying stress on the "necessity of honouring the work by a definitive fixation of the complete text, which can be conceived only in the form of an edition of the European model."[133] Next he discussess the question of date of the work and points out incidentally the peculiar condition of the text as follows: "One remark to be made at the beginning in this regard is that one would be misled in looking for one unique and fixed date for it which like similar other works in India, was undoubtedly amplified and modified in course of centuries following developments and changes of the art...."[134] In spite of this theoretical apprehension which is to some extent justified, he wrote. "If the *Naṭasūtra* which is mentioned by Pāṇini, may be that of Bharata, the work may go back in its original form

132 Grosset's ed. Preface p. II.
133 *ibid*. pp. II-III.
134 *ibid*. p. VII.

at least to the the fourth century before Jesus-Christ."[135] But on the basis of the poetical stanzas in chapters V and XVII (our XVIII) of the NŚ. he concluded "It appears to me to be difficult to make them......go down to a time below the beginning of the Christian era."[136] Another important contribution of Regnaud was indeed his very well-reasoned refutation of Windisch's fantastic theory about the Greek origin of Indian Nāṭya.[137] It is a pity that his work being in French remained unknown to Indian Sanskritists for a long time. Still in their own way they studied the work for ascertaining its date, and the result was not without value. On the basis of certain historical data Haraprasad Shastri was of opinion that the NŚ. might be placed in the second ceutury B. C.[138] Mahamahopadhyaya (later Dr.) P. V. Kane, however, thought that the work could not have been written later than the third century.[139] Considering the poor condition of the text, these views were astonishingly valid. For later researches completely upheld these. In 1933 the present editor discussed in detail some important data of the NŚ. and concluded that this work existed in 200 A. C. and might probably go back to 100 B.C.[140] This attracted the notice of Dr. Kane (now a National Professor) who wrote in 1931 "Although I do not agree with several things he says, the date he arrives at cannot in my opinion, be far from truth.[141] This

135 *ibid*. p. VII. fn. 4. 136 *ibid*. p, VIII.

137 *ibid*. p. IX-XI. A. B. Keith ignores this. See Skt. Drama, pp. 57ff. This question was, however, revived by H. Reich in 1903. Winternitz discussed this and said "The Indian drama, as we know it, has throughout such a strong national Indian character that it stands against the hypothesis of any foreign influence on it". See Hist. of Ind. Lit. vol. III. pp. 193ff.

138 JPASB, vol. V (NS.) pp. 351ff.

139 I. Ant. vol. XL. 1917, pp. 177ff.

140 JDL. vol. XXV. 1934.

141 P. V. Kane, Hist. of Skt. Poetics. 2nd ed. p. 40. The two points on which Dr. Kane differed cease to exist now. For the words *mahārāṣṭra* and *narasiṃha* on which they were based, do not occur in all the MSS. and are evidently later interpolations in some of them.

view of Dr. Kane was encouraging indeed, and the present editor still pursued the question as he proceeded with the critical edition of the volume II of the NŚ. (XXVIII-XXXVI). He was now convinced that the work might be as early as 200 B. C., and mentioned this in his introduction.[142] But on completing the revision of the critical edition of the volume I (I-XXVII) he felt that the time has definitely come for ascertaining its date after making a more intensive study of this encyclopedic work which, as we have seen, treats not only dramaturgy and histrionics and the allied arts of dance and music (vocal and instrumental), but also other subjects more or less connected with drama, such as metrics, poetics and even *ars amatoria*. The proper place of doctrines in the NŚ. for all the above arts in the history of ancient Indian culture, as well as a consideration of all other data available in it, may severally be expected to throw light on its date.

2, *The Sanskrit of the work*

37. We shall begin the present discussion by studying the linguistic data which are of two kinds: (i) the language in which the NŚ. has been written and (ii) the languages it prescribes for the stage. Though the NŚ. has been called the Nāṭyaveda, it is not written in the Vedic language. The word *veda* in this connection does not mean anything more than the traditional lore, though the verses of the NŚ. betray some affinity with the Vedic prosody, the significance of which will be explained later.[143] The study of the linguistic data may begin with a consideration of some aspects of its vocabulary. The following classes of words[144] deserve special mention:

142 NŚ. (*trans.*) vol. II. Calcutta, 1961. p. 23.
143 See below § 49.
144 The lists given below are not exhaustive.

A. *Words occuring, so far as is known, in the NŚ. only.*

ullekhya (tatto mark) XXIII. 66.

ullukasana (standing of hairs on the end) VII. 76.

kathanī (story-teller) XXV. 9.

kāmatantra (science of erotics, amorous manners)[145] VI. 32; XXIV. 160, 150, 201; XXV. 38, 53, 65.

kuhaka (comic situation) XIII. 131.

kumārādhikṛta (warden of princes) XXXIV. 83, 97. Probably the same as Kauṭilya's *kumārādhyakṣa.*[146]

kumbhīpadaka (a jar-shaped tatto) XXIII. 66.

citraghātaka (who kills most cruelly) XXXIV. 6.

divaukasa (cloud) I. 84. Occurs in dictionaries, but not in this sense. See Ag.

dhṛṣṭi (challenge) XXIII. 216.

niṣṭambha (unperturbed) XXV. 37.

pārśvāgata (coming from the Parśus) XXIII. 135.[147]

pārśvamauli (a crown of the Parśus) XXIII. 137.

pratistrī (a rival woman) XXV. 49.

prāyatnika (disciplined) XXIII. 120. See Ag.

preṣaṇikā (handmaid) XIV. 16.

manmana (soothing children) XIX. 45. See Ag,

rātryūpajīvī (a night-rover) XXIII. 148.

lallana (soothing children) XIX. 55. See Ag.

vṛttaka (a novice in affairs with women) XXV. 54, 62-63.

śalyabuddhika (criminally disposed) XXXIV. 6.

sthānīya (local officer of the king) XXIII. 217; XIX. 22.

B. *Words mentioned in the dictionaries, but their use scarcely known before.*

alpaka (mean) XXXIV. 7.

astamana (setting of the sun or of the moon) XXVI. 8.

145 See below § 51. 146 See below § 52. 147 See below § 53.

āyasa (iron) II. 52.
āyasta (wide) III. 93.
āvaraṇa (defence, armour) XXXVI. 18.
kubara (pole of the chariot) XIII. 89.
kutsita (despised) XXXVI. 66.
grāmyadharma (sensual pleasure) I. 9.
cakra (realm, state) II. 57.
japya (muttering of mantras) I. 2.
devendra (Śiva) XVI. 114.
doraka (string) XXIII. 23
dvāstha (courtier) XXXIV. 73. Cf. Kauṭilya's *dauvārika*.
parihāra (apology) XIX. 8.
śapatha (abuse) XXIV. 284.
sūcaka (treacherous) XXXIV. 8. Cf. Pali *sucake*. Sam. N. (600 B. C.)
surabhi (friendly) XXV. 4-7.

C. *Words found mostly in the very early literature.*

āyuktā (female overseer) XXXIV. 66. Available only in the masc. form in Asoka's edict.[148]
iṣṭa (worshipped) II. 94. in Vājasan. Saṃ., Śatapatha Br.
iṣvāsa (archer) XXVII. 64, 66. See *maheṣvāsāḥ* and *parameṣvāṣaḥ* in Gītā (I. 4, 14).
oḍra (the ancient name of Orissa) XIV. 43. Manu.[149]
pīṭhaka (basket) II. 71. R. (in the form of *piṭaka*). Cf. Pali *piṭaka* in Tipiṭaka.
prekṣā (theatrical show) II. 7 21 etc. Cf. Pali *pekkhā* in the Sikkhāpadas (600 B. C.)
mahattarī (matron) XXXIV. 61. Available in masc. form only.
sabhāstāra (courtier) XXXIV. 61 Mbh. 4. 1. 24.

148 See below § 42a.

149 See below § 61.

The words under the list 'A' shows how many words became obsolete and disappeared altogether from the later literature, and one of them, *kumārādhikṛta* is to be compared with the *kumārādhyakṣa* in Kauṭilya's Arthaśāstra (300 B.C.). The same thing may be said about *dvāstha* under the list 'B.' and *prekṣā* under 'C'. Hence the vocabulary of the NŚ. may be said to point to a period between 500 and 300 B. C. as its probable date.

38. Besides these, two other words, *Dramila* (XVI. 43) and *Pahrava* (*Pahlava*, XXI. 89) occur in the NŚ. They also seem to give some hints about its age. The word *Dramila* (read in K. and B. as *Draviḍa*) has a very interesting history. There are reasons to assume that the word *Tamil* (*Tamila*) goes back to an old form *Dramila* as the name of a well-known tribe. Jules Bloch is of opinion that the ancient Tamil just like the Old Indo-Aryan, tolerated initial conjunct consonants, and the prototype of the word *Tamila* had initially the combination of a dental sound with *r*, and words like *Dramila*, *Dramiḍa* and *Draviḍa* are just older forms of *Tamila*. According to this savant such a phonetic condition existed in Tamil before the beginning of the Christian era.[150] The word *Pahlava* (*Pahrava*) can undoubtedly be connected with the Parthians who had a political foothold in North-West India about 200 B. C. This also may help us in determining the date of the NŚ.[151]

39. After a consideration of the different aspects of the vocabulary we may take up the question of grammar. There are a few words the formation of which can scarcely be supported by the rules of Pāṇini. For example, forms like *gṛhya* (XXIV. 245) for *gṛhītvā*, and *chādya*[152] (XXIII. 83) for *chādayitvā* are simply inadmissible according to these rules, in the non-Vedic usage. It seems that such

150 I Ant. 1919. pp. 191ff. also Peof, S. K. Chatterji, OBDL. p. 171.

151 On the basis of this word Haraprasad Shastri placed the NŚ. in 200 B. C. See note 138 above.

152 This word is a result of an emendation. It seems that many such forms were regularized by the successive users of MSS.

forms, usually called *ārṣa*, often met with in the R. and Mbh. once abounded in the text of the NŚ. and have been normalized by the different redactors. Similar other words are *kāñcukīya* and *kañcukin* including respectively the suffixes *īya* and *in*, which have no clear support from Pāṇini; and the same thing may be said about the suffix in the word *dharmī* (VI. 24). The uncertainty about the grammatical validity of these words, may well be explained by the assumption that the NŚ. was written at a time when Old Indo-Aryan was still a living language, and the writers did not shrink from using *vibhāṣās* (dialectal forms) which for obvious reasons could not be exhaustively treated by the great grammarian. From this, it may not be wrong to assume that the chronological distance between the NŚ. and the Aṣṭādhyāyī of Pāṇini[153] was not great. Thus from a consideration of the Sanskrit of the work, it may well be placed in 500 B.C.

3. *Languages of the stage*

40. It is generally known that the languages used on the stage of ancient India were Sanskrit and Prakrit. But the NŚ. (XVIII. 25-26) treats the question quite in its own way. For according to it

भाषा चतुर्विधा ज्ञेया दशरूपप्रयोगतः ।
संस्कृतं प्राकृतं चैव यत्र पाठ्यं प्रयुज्यते ॥
अतिभाषार्यभाषा च जातिभाषा तथैव च ।
तथा योन्यन्तरी चैव भाषा नाट्ये प्रकीर्तिता ॥

From this we understand that the *bhāṣā* (language) to be used in a play (*rūpa*) is of four kinds: *atibhāṣā*, *āryabhāṣā*, *jātibhāṣā* and *yonyantarībhāṣā*[154], and *saṃskṛta* and *prākṛta* meant respectively Sanskritic and Prakritic modes of speaking the parts of a play. The question becomes complicated when after discussing which characters are to speak in which mode, the NŚ. (XVIII. 44-47) says:

153 For Pāṇini's date see the note 62 above.
154 See note on XVII. 27.

न बर्बरकिरातान्ध्रा द्रमिलाद्यासु जातिषु ।
नाट्यप्रयोगे कर्तव्यं पाठ्यं भाषासमाश्रयम् ॥
सर्वास्वेव हि जातिषु शुद्धासु द्विजसत्तमाः ।
शौरसेनीं समाश्रित्य भाषां काव्येषु योजयेत् ॥
अथवा च्छन्दतः कार्या देशभाषा प्रयोक्तृभिः ।
नानादेशसमुत्थं हि काव्यं भवति नाटके ॥
मागध्यवन्तिजा प्राच्या शौरसेन्यर्धमागधी ।
वाह्लिका दाक्षिणात्या च सप्तभाषाः प्रकीर्तिताः ॥

Here are the names of different tribes of people, such as the Barbaras, the Kirātas, the Andhras and the Dramilas to none of which their native language (*jātibhāṣā*) is allowed on the stage, and Śaurasenī is prescribed instead. Further complication arises when the NŚ. goes to consider the languages not from the standpoint of tribes, but from that of regions. It says that the producers of plays would be at liberty to use local languages such as, Māgadhī, Āvanti, Prācyā, Śaurasenī, Ardhamāgadhī, Vāhlikā (Bāhlikā) and Dākṣiṇātyā. Suddenly a miniature Babel of languages comes in view. Instead of Prakrit which seems to have been the spoken form of Old Indo-Aryan (the so-called Sanskrit), no less than seven dialects of it make their appearance. But the NŚ. does not stop there. A little later (XVIII. 52-54) it names Śākārī, Vānaukasī, Śābarī and Dramilī which evidently related to tribal languages. Next we find characteristics of some languages related to areas described by the mention of well-known land-marks.

41. What do all these things signify? How can we believe that the author of the NŚ. could have treated the subject in such a glaring disregard of logic and common sense? To explain this anomaly, one can only have recourse to a hypothesis; the passages in question probably belonged to different periods of the history of Indian drama. And the oldest among these periods was indeed the one which relates to the use of two modes of speaking the parts

of a play, Sanskritic and Prakritic. It is most probable that this period continued for some time till after Pāṇini (who mentions the Naṭasūtra or the manual for *naṭas* (or actor-dancers) going probably to 600 B. C. when Old Indo-Aryan just began developing, or to use the vulgar expression, began to lose its purity. It is no wonder that the stage-managers of the time, who knew the value of realism in this regard, felt some concern over the speech used on the stage.

41a. It is for these stage-managers that the NŚ. discusses first of all, broad points of difference between Sanskritic and Prakritic recitations.[155] Briefly they are as follows: (i) In Prakritic recitation some Sanskrit words remain unaltered,[156] and (ii) some get changed,[157] and besides, (iii) in Prakritic recitation, is to be used a group of words known as *deśī*,[158] which generally have no place in Sanskrit. The NŚ. then describes how some Sanskrit words change some of their sounds (mostly conjunct consonants) in Prakritic recitation.[159] But this description can by no means be said to give a clear phonetic picture. For example, while discussing the change of *ṭ* into *ḍ*, it says that such a change did not occur in case of all intervocal *ṭ*'s, but only in case of a select number, probably in common use.[160] Such a view should hold good in case of changes of *au*, *c*, *t*, *th*, *p*, *ś*, and *ṣ*.[161] But in case of *n*, the rule is that it should always change into *ṇ*.[162] The NŚ., however, does not give any specimen of *deśī* words. Due to such a

155 Some of the rules in XVIII are spurious. See notes 159, 161, 163 164, below.

156 XVIII. 4. They are called *tatsama* by the grammarians of Pkt.

157 XVIIII. 5. They are called *tadbhava* by the grammarians of Pkt.

158 XVIII. 3. Words of non-Indo-Aryan origin.

159 XVIII. 19-23. Carrying repetitions, the rule 18 is evidently spurious.

160 XVIII. 11.

161 XVIII. 11. 12, 14, 16, Ṣ is twice dealt with under 10 and 11. Here there must be a case of interpolation. Rules under 6-9 written in Prakrit are also clearly interpolations.

162 XVIII. 13. The word *sarvatra* (everywhere) not occurring in any other rule is significant.

vague and incomplete description it appears that the intention of the author of the NŚ.[163] was not to give exhaustive rules based on proper generalization, but to give merely some suggestive hints.[164] It was probably expected that these rules would be of help in giving Prakritic recitation a local colour and popular flavour. Except on an assumption of this kind, it becomes difficult to understand why no attempt was made to describe even superficially the seven *bhāṣās* (XVIII. 47). Will it not be right to assume that the Prakritic recitation in each of the *bhāṣās* meant Old Indo-Aryan pronounced in the manner prescribed, interspersed with some local (*deśī*) words belonging to the relevant areas (Magadha and Avanti etc.)? An affirmative answer would probably suit best the available data. We must now take up the passage on the four *bhāṣās*, (XVIII. 25) which gives us a glimpse of the linguistic condition of India of the time. Among the four languages mentioned, the *yonyantarī bhāṣā* belonged to animals introduced in a play. Hence it remains for us to find out what was meant by the three other *bhāṣās* (*ātibhāṣā*, *āryabhāṣā*, and *jātibhāṣā*). Pāṇini may be said to come here to our help. According to the specialists, the grammarian treated in his work the language of the *chandas*, and the *bhāṣā* of his time. The *chandas* has been taken by these authorities as 'the pre-classical Sanskrit',[165] or 'the sacred literature'[166] which two expressions for practical purposes mean almost the same thing. Meaning of the *bhāṣā* treated by the grammarian is, however, clear. There cannot be any doubt that it was Old Indo-Aryan spoken by the people (of pure as well as of mixed Indo-Aryan origin), as opposed to the language used by the Brahmins during the sacrificial sessions.[167] This latter was evidently identical with the

163 This seems to have invited successive interpolators when Middle Indo-Aryan continued to develop.

164 See 163 above.

165 This is the view of Liebich (Pāṇini, pp. 28ff); *Ref.* Paul Thieme, Pāṇini and the Veda, p. 67.

166 The view of Paul Thieme, *op. cit.* p. 68.

167 *ibid.* p. 67.

atibhāṣā prescribed by the NS. for the gods. Hence there may not be any objection against taking the *āryabhāṣā* as roughly equivalent to the classical Sanskrit used in the higher strata of the society.[168] The term *āryabhāṣā* was probably related to the entire Āryāvarta. If these assumptions are valid, we may pass on to find out what was meant by the term *jātibhāṣā*. Was this the native speech of the common people? But it would not be difficult to answer this question. Though we have no elear ethnographic picture of the society of the time, it may be permissible to assume on the basis of the available data, that the people who enjoyed then a drama or a dramatic spectacle were Indo-Aryans pure as well as mixed. But it is very much likely that the common people then included also numerous non-Aryans who were more or less closely associated with the Aryan society. It was for representing these elements which apeared as minor characters in a play, that the stage-managers used what the NS. calls *jātibhāṣā* which strictly speaking, meant the native speech of the people. But, for obvious reasons it was impossible to bring in pure tribal languages on the stage. Hence the NS. writes as follows:

विविधा जातिभाषा च प्रयोगे समुदाहृता ।
म्लेच्छशब्दोपचारा च भारतवर्षमाश्रिता ॥ XVIII, 28

"The *jātibhāṣā* prescribed for use (on the stage) has various forms. It contains (some) words of Barbarian (*mleccha*) origin, and is spoken in Bhāratavarṣa (only)". Hence we see that *jātibhāṣā* was the native speech of various tribes which were represented on the stage through Old Indo-Aryan spoken in the Prakritic mode and interespersed with a sprinkling of tribal vocables.[169] It was to some extent an artificial speech. This new arrangement seems to have replaced the earlier practice in which pure Indo-Aryan spoken in the Prakritic mode was considered sufficient for the non-Aryan tribes. Such a situation existed probably at the earliest stage in the evolution of Indian

168 *ibid.* pp. 67-68.
169 See above § 41a.

drama, when gods in a play were assigned the *atibhāṣā*[170] or Old Indo-Aryān in its hieratic variety, and the kings the *āryabhāṣa* or Old Indo-Aryan of everyday use.[171] The latter was treated by Pāṇini along with the language of the *chandas* which was meant principally for the sacerdotal class[172], and was prescribed by the NŚ. for the divine characters in a play.

42. After discussing the meaning of the four *bhāṣās*, attention should be paid to the seven *bhāṣās* related to the regions of Magadha, Avanti etc. Now arise the two very important questions: what relationship they had with the *āryabhāṣā* and when they became important enough to claim a place on the stage. The first is not a difficult question. For it is an admitted fact that Śaurasenī, Māgadhī and Ardhamāgadhī came out of Old Indo-Aryan, and there are reasons to assume that the same was the case with Āvanti, Prācyā, Bāhlikā (Vāhlikā) and Dākṣiṇātyā. But unfortunately for us we have no authentic specimens of Āvanti and Prācyā in the existing plays[173] and Bāhlikā (Vāhlikā) and Dākṣiṇātyā disappeared without leaving any trace at all. What may be reason of this ? In the absence of suitable data, no definite answer can be given. But there are, however, reasons to assume that in course of time Śaurasenī and Māgadhī became serious rivals to the rest and displaced them completely. It has to be admitted that the preponderating influence of Śaurasenī was indeed due to its close association with the Indian midland where drama in all livelihood had its original home. This influence was further strengthened by the fact that the area was also the unique seat of ancient Indian culture.[174] Importance of Māgadhī came from Magadha probably during the period between 600 B. C. and 200 B. C. due to the advent of Buddha and the rise of the Mauryas and

170 It was probably related to Pāṇini's *chandas*.

171 This was probably the same as Pāṇini's *bhāṣā* per excellece.

172 Paul Thieme, *op. cit.* p. 67.

173 See notes on XVIII. 47.

174 See Manu. II. 20. *etad-deśa-* etc.

their close successors. The relative position of Śaurasenī and Māgadhī seems to make an interesting revelation. For in spite of Magadha being the seat of imperial power, Śaurasenī due to closer connection with the ancient Indian culture could hold its own against Māgadhī which was alloted only to minor characters in plays. After the foregoing discussions it becomes easy to answer the second question, that is, when the seven *bhāṣās* became important enough to claim a place on the stage. From the place of Māgadhī in this group of seven *bhāṣās* as seen above, it appears that these might have got their recognition as early as 500 B. C. when Magadha came to occupy an important place in the social life of entire India.[175] This assumption agrees well with the fact that in Asoka's inscriptions a dialectal division of Prakrits is already in evidence.

42a. Now one may think of comparing the Prakrit of the NŚ. with that of Asoka's inscriptions to see if any hint as to the date of the former may be obtained. But an objection may be raised against such a procedure, because the latter represent various dialects while the NŚ. speaks first of one only among these.[176] This is true. But, there may still be no harm in admitting that Asoka's inscriptions give us a good picture of the general tendency of Middle Indo-Aryan of the time, and they may well be the basis of an inference as to in what relationship they stood with the earliest Prakrit described in the NŚ. The most important relevant data which are met with in Asoka's edicts are two: (i) the development of *ava* into *o*,[177] and (ii) of an aspirated consonant like *gh* into *h*.[178] As for the first, it has its

175 India of the time most probably included Vāhlika (Bāhlika). Hence the NŚ. had to recognize its language for the stage. See the map of Asoka's Empire in V. A. Smith's 'The Oxford Students History of India', p. 71. Curiously enough this does not appear among the historical maps in the Oxford School Atlas for India etc. (Calcutta, 1958) issued by the same publishers.

176 Of course in its earliest discussion on Prakrit, as in XVIII 3-5, 10-17, 19-23.

177 *Lahuka* (*laghuka*) P. E. 7. A. C. Sen, Asoka's Edicts p. 163.

178 The rule under XVIII. 9 is spurious. See note 161 above.

counterpart in the NŚ.[179] which shows that the people of the time had almost equal liking for *ava* as well as its development *o*. For in the NŚ. we have a Sanskrit doublet, *upavahana* and *upohana*.[180] There can be no doubt that *upohana* is the Prakrit form of *upavahana*, and as such a datum of Prakrit. This may be said to show that the NŚ. is earlier than Asoka's inscriptions which have always *o* for *ava*. The same inference also follows from the development of *gh* into *h* in an Asokan inscription. As the NŚ. is silent about the development of intervocal aspirated consonants, it may be permissible to assume that *lahuka* from *laghuka* in Asoka's Rock Edict 13, is a development of a later date.

43. An examination of the linguistic data will not be complete without a discussion on the Prakrit of the Dhruvās (XXXII). But any estimate about their age has been rendered difficult by the fact that the two recensions of the work present them in considerably different forms. In the shorter recension they have a form which induced Jacobi to place them in 300 A. C.[181] Along with this should be considered the Prakrit of Aśvaghoṣa (100 A. C.) which is still more archaic. Besides, the form of Dhruvās in the longer recension would not permit us to place them before Kālidāsa (late fourth, or the early fifth century).[182] From all these facts also it is quite clear that the Prakrit related to the dramatic works was always in a state of flux.[183] It is sure that the Dhruvās whether in the shorter or in the longer recension have not retained their original orthography, which in all probablity was not much different from that of Sanskrit. This hypothesis seems to suit exactly the early condition of speaking the parts of plays in the Sanskritic and the Prakritic modes.

179 *Upavahana* in IV. 286; XIII. 2; XXXI. 283. 344. 363;

180 *Upohana* in IV. 277; XXXI. 140-149, 248-249, 254, 255, 265 etc.

181 On the basis of these Jacobi placed the NŚ. in 300 A.D.

182 See M. Ghosh, Prakrit Verses of the NŚ. IHQ. vol. VIII. 1932.

183 One typical example is the readings of southern MSS. of the Karpūramañjarī. See ed. M. Ghosh, Calcutta, 1948, p. 23. Besides, the three Dhruvās in the beginning (XXXII. 50-52.) have retained their Sanskrit orthography.

4. *Metrical Data: metres of Sanskrit defined in the work*

44. As Piṅgala's terminology has been considered to be later, and as he treats of much more metres than the NŚ. he was most probably later than its author. Hence a comparison of metres used in the Mbh. and the R. with that in the works of poets like Bhāsa and Aśvaghoṣa may throw some light on the subject. A table of comparison is given below.[184] Symbols and abbreviations used there are as follows:

N. has been prefixed to metres defined in the NŚ. When there are different names for the same metre the alternate name from Piṅgala has been put within brackets.

G. = Gorresio's Rāmāyaṇa. Aśva. = Aśvaghoṣa.

N. Anuṣṭup	R.	Mbh.	Bhāsa	Aśva
N. Indravajrā	R.	Mbh.	Bhasa	Asva
N. Upendravajrā	R.	Mbh.	Bhāsa	....
Upajāti	R.	Mbh.	Bhāsa	...
N. Rathoddhatā	...	Mbh.	...	...
N. Śālinī	...	...	Bhāsa	Aśva
N. Candralekhā (Vaiśvadevī)	G.	Mbh.	Bhāsa	...
N. Vaṃśastha	...	...	Bhāsa	Aśva
N. Hariṇapluta (Drutavilambitā)	...	Mbh.	Bhāsa	...
N. Aprameyā (Bhujaṅgaprayātā)	...	Mbh.	Bhāsa	...
N. Padminī (Sragvinī)	...	...	...	...
N. Praharṣiṇī	R.	Mbh.	Bhāsa	Aśva
Mṛgendramukha	R.	...	...	...

184 This is based on the following: Hopkins, The Great Epic of India, ch. IV.; A. B. Keith, Skt. Drama, pp. 89ff.; 123ff., 166ff.; Hist. of Skt. Lit. pp. 64, 107ff., 115ff., 118, 130ff; Sukumar Sen, *Aśvaghoṣer Mahā-kāvya-traya* (Bengali) in Haraprasad Saṃvardhana-lekha-mālā, Calcutta, 1931; C. R. Devadhara, *Bhāsa-nāṭaka-cakra*, Poona, 1937. p. 567.

N. Vasantatilakā	R.	Mbh,	Bhāsa	Aśva
N. Asaṃbādhā	G.	Mbh.	...	...
N. Śarabhā	...	...	...	Aśva
N. Nāndīmukhī (Mālinī)	R.	Mbh.	Bhāsa	Aśva
N. Śikhariṇī	...	...	Bhāsa	Aśva
N. Vṛṣabhaceṣṭita (Hariṇī)	...	...	Bhāsa	Aśva
N. Vilambitagati (Pṛthvī)	...	...	Bhāsa	...
N. Citralekhā (Kusumitalatāvellitā)		...	...	Aśva
N. Śārdūlavikrīḍita	...	Mbh.	Bhāsa	Aśva
N. Suvadanā	...	...	Bhāsa	Aśva
N. Sragdharā	...	...	Bhāsa	Aśva
N. Sundarī	...	...	...	Aśva
Udgatā	...	...	...	Aśva
N. Puṣpitāgrā	R.	Mbh.	Bhāsa	Aśva
N. Āryā	...	Mbh.	Bhāsā	Aśva
Vaitālīya	R.	...	...	...
Aupacchandasika	R.	...	Bhāsa	...
N. Aparavaktra	...	Mbh.	...	...
Mātrāsamaka	...	Mbh.	...	...
Upasthitapracupitā	...	...	...	Aśva
Anonymous	...	...	...	Aśva

45. According to the above table the R. contains no less than six metres unknown to the NŚ. But among these only one occurs in Gorresio's edition. In the Mbh. we come across three metres not defined in the work. But none of them is to be found in the Poona edition of the great epic. Hence we may now form an idea as to what extent (*i.e.* how many times) the metres unknown to the NŚ. were used in the epics as well as in the works of Bhāsa and Aśvaghoṣa. The following is a tabular view of this:

Mbh.	...	...	...	...	0
R.	...	...	...	...	1
Bhāsa	...	...	...	...	2
Aśva.	...	...	...	...	5

From the above table it may be permissible to assume that the Mbh. not using any metre unknown to the NŚ. may be earlier than this work, while the R. using only one such metre may be posterior to it. As Bhāsa uses two such metres he may be still later, *i. e.* later than the R. while Aśvaghoṣa using seven such metres becomes the latest among the all. The chronological implication of this will be discussed later.

46. An examination of metres occurring in verses quoted in Patañjali's Mahābhāṣya[185] shows that the following metres occur there: Anuṣṭup (including Mālatī), Vidyullekhā (Piṅgala's Vidyunmāla), Dodhaka, Indravajrā, Upendravajrā, Śālinī, Toṭaka, Vaṃśastha, (Piṅgala's Vaṃśathavila), Pramitākṣarā, Praharṣiṇī, Vasantatilakā, Āryā, and Vaktra. All these have been treated in the NŚ. Considering the fact that Patañjali's quotations consist of more or less 300 verses, (a very small fraction of his work) this is quite remarkable, and we may conclude that the works which he utilized, conformed generally to the metrical standard held up in the NŚ. Hence, if we may assume that Patañjali's sources were not later than 200 B. C., the date of the NŚ. cannot be later than 300 B. C.

47. While discussing the interpolations in the NŚ. it has been definitely stated that some passages of the chapter XV (40-79) are spurious;[186] and they appear to be a scholastic additon. But to assume that the interpolator wrote these simply to parade his knowledge of mathematics, would be taking a very simplified view of this. He must have had more serious reasons for spending his time to compose something without caring for fame. Now what was this? To meet this question we can only have a hypothesis. The interpolator probably found out that there came into use in his time[187] a number of metres not defined in the NŚ. He then invoked

185 I Ant. XIV. 1885, pp. 326-327; XV. 1886, pp. 228; S. K. De, Hist of Skt. Lit. pp. 11-12.

186 See § 11 (ii) above.

187 He may not be posterior to Piṅgala, the author of the Chandaḥ-sūtrā.

the aid of mathematics to show that all the possible metres were within the purview of this old work. This was indeed very ingenious, but to our estimation, a bit clumsy.

5. *Prakrit metres discussed in the work*

48. Besides the metres discussed above, the NŚ. gives the definition and example of more than one hundred Prakrit Dhruvās (XXXII) composed mostly in *samavṛtta* metres. The fact that they are syllabic (*akṣaravṛtta*) and not moric (*mātrāvṛtta*) is striking in the extreme; for the Āryā, the so-called Prakritic metre, is absent among them. The use of the same kind of metres for Prakrit as well as Sanskrit verses becomes another source of our astonishment.[188] This astonishment increases further when it is found that the metres of Prakrit Dhruvās have only three names in common with that of Sanskrit defined in the NŚ. though four are alike in construction. These names are given below.

Tanumadhyā	XXXII. 77-78;	XV. 2-3.
Makarakaśīrṣā	XXXII. 81-82;	XV. 4-5.
Vilambitā (Pramitākṣarā) ...	XXXII. 152-153;	XV. 47-48.
Rathoddhatā	XXXII. 324-325;	XV. 35-36.

Our wonder grows still when we find that only half a dozen metres of the Dhruvās occur in the Prākṛta-paiṅgala which gives different names for these. These are given below:

Makarakaśīrṣā (Caüraṃsā)	XXXII. 81-82;	Pr.-P. 11.47-49.
Nalinī (Ḍima)	XXXII. 97-98;	Pr.-P. 11.43-44.
Madhukaradṛśā (Tuṅga)	XXXII. 135-136;	Pr.-P. 11.74-75.
Śalabhavicalitā (Bimba)	XXXII. 219-220;	Pr.-P. 11.84-85.
Siṃhākrāntā (Pāïtta)	XXXII. 223-224;	Pr.-P. 11.80-81.

who is considered to be later than the fifth century. Cf. the notes of Dr. D. C, Sircar in the Indian Culture, vol. VI, pp. 110f and 274.

188 Because of this fact and also for their definitions being framed with *gaṇas*, the Āryā type metres seem to be late additions. See chapter XVI. 115-171. But even then these seem to be very early additions.

These facts do not help us in determining the age of the NŚ. and merely constitute a problem. It seems that the Dhruvās went out of fashion very early and hence have been ignored by the Prākṛta-paiṅgala.

49. An examination of the metrical data may be concluded with a discussion on the two peculiar aspects of the Anuṣṭup verses of the NŚ. They are (i) lack of *sandhi* in places of internal *yati* and (ii) the consequent occurrence of hiatus.[189] The following are some of the typical examples:[190]

(a) पुण्ड्राक्षं पुण्ड्नासं च असितं सितमेव च, I. 36

(b) ततश्च करमावृत्य ऊरुपृष्ठे निपातयेत्, IV. 199

(c) आङ्गिको वाचिकश्चैव आहार्यः सात्त्विकस्तथा, VI. 23

(d) अङ्गुल्यो यस्य हस्तस्य अन्योन्यान्तरनिःसृतः, IX. 132

(e) उद्वाहितं समं चैव उरः पञ्चविधं स्मृतम्, X. 1

(f) पर्यायतश्च क्रियते एडकाक्रीडिता तु सा, XI. 20

(g) अल्पायतपदत्वाच्च अङ्गहास्यो भवेत् स तु, XIII. 140

These aspects of the Anuṣṭup verse may well be considered a continuation of the tradition of the Vedic prosody. Two examples from the Ṛgveda are as follows:[191]

(a) तिस्रो द्यावः सवितुर्द्वा उपस्थाँ
एका यमस्य भुवने विराषाट्, I. 35.6

(b) हिरण्ययेन सविता रथेन
आ देवो याति भुवनानि पश्यन्, I. 35.2

189 As the *yati* (caesura) obstructs *paraḥ sannikarṣaḥ* (Pāṇini, I. 4. 109), this is only natural. Dr. Kunhan Raja (Study of Sanskrit Literature, pp. 14, 284) points out this Vedic tradition in metres. One wonders why the later writers on metrics ignored this fact,

190 There are many more such instances. It seems that a number of hiatuses have been later interpolated with the verse-fillers (*pādapūraka*) like *ca*, *tu*, and *hi*.

191 A. A. Macdonnel, A Vedic Reader, pp. 15 and 12,

Though the author of the Saṃhitā-pāṭha brought about the *sandhi* in case of (*b*) above for the removal of the hiatus, yet this was scarcely permissible while reciting the *ṛk* in rituals. For, this would mean the loss of a syllable and would make it metrically defective. Hence it may be said that the existence of hiatus in some verses of the NŚ. probably indicates that it was written at a time when the tradition of the Vedic prosody was still going strong. This time may not be later than 500 B. C.

6. *Data of Poetics*

50. NŚ. (XVII) defines four *alaṃkāras*, ten *guṇas* and ten *doṣas* of the literary body of plays. Among these, the last two items disappear altogether from the works on the *alaṃkāra-śāstra*, which are all later, and do not help us much in very determining the date of the NŚ. Hence we are to see if some other data may be utilized in the present connection. From a study of the *alaṃkāras* used by Aśvaghoṣa who generally restricts himself to the use of those which have been defined in the NŚ. and introduces Utprekṣā in a few cases only, one may be justified in assuming that the compiler of the latter work was earlier than the poet. The same thing may also be said about his chronological relation with Bhāsa who too uses Utprekṣā in addition to the four *alaṃkāras* in the NŚ.

7. *Data of Ars Amatoria*

51. The NŚ. mentions the *Kāmatantra* as many as five times (XIV. 142; XXV. 38, 53, 65; XXXV. 46), and devotes one whole chapter (XXVI) on *vaiśika* (Dealings with Courtezans). Besides, it divides women into 24 classes (XXIV. 94-135), while Vātsyāyana in the KS. divides them into four classes. Besides, as author of the. NŚ mentions the science of erotics as the *Kāmatantra* and not as the *Kāmasūtra* or the *Kāmaśāstra*, as it came to be called later, it seems that Vātsyāyana's work was still not written or was unknown to him. All this, however, does not give us any definite idea about the date of

the NŚ. But there there are still other data which may provide us with a good clue, about the date of the Kāmasūtra. Fortunately for us the KS. furnishes us some such data. About fhe linguistic usage at the time of it says:

नात्यन्तं संस्कृतेनैव नात्यन्तं देशभाषया ।
कथां गोष्ठीषु कथयँल्लोके बहुमतो भवेत् ॥ I. 4.20

Tr. One speaking in a club not completely in Sanskrit or in the local language, becomes much esteemed by the people. It appears from this that at the time of the Kāmasūtra, Sanskrit was more or less in vogue along with the local languages (*deśa-bhāṣā*). But none of these in a pure from was welcome to the people in general. It is very much likely that such a condition prevailed at the time when the *jātibhāṣā*, described in the NŚ., was used by many people. And this time was probably not much later than that of Pāṇini. Such a time for the Kāmasūtra may be said to have support from Jacobi who put the upper limit to the date of this work in the second half of the fifth century B.C.[192] From all this it may be permissible to assume that the NŚ. was probably written near about such times.[193]

8. *Data of the Arthaśāstra*

52. The NŚ. (XXXIV. 84-98) gives definitions of the most important functionaries of the state, and concludes that their qualifications should be considered according to the views of Bṛhaspati. As the *Arthaśāstra* has been mentioned thrice in a passage, (XXXI. 86, 90, 92) it is evident that this Bṛhaspati is none other than the famous *ācārya* mentioned in the work of Kauṭilya and of Vātsyāyana and in the Mbh. This seems to furnish us with a strong ground for assigning a high antiquity to the NŚ. Besides, we have already

192 Sten Konow, Kauṭalya Studies, Oslo, p. 5.

193 Some scholars who place the Kāmasūtra in the 3rd or the 4th century, forget the fact that by that time Skt. already ceased, except in literary works, to be a rival of *deśabhāṣās*, which fact the passage quoted seems to assume.

seen that the NŚ. speaks of functionaries like *dvāstha* (XXXIV. 73) and *kumārādhikṛta* (XXXIV. 95-97) which correspond respectively to *dauvārika* and *kumārādhyakṣa* of Kauṭilya's work. From this it seems that in treating his subject the author of the NŚ. has followed the terminology of a different *ācārya*, probably of Bṛhaspati whom he recognizes as his authority. Hence it may be assumed that he was either a predecessor or a contemporary (senior or junior) of the famous chancellor of Chandragupta Maurya.[194]

9. *Ethnological Data*

53. The NŚ. mentions some tribes, sometimes with their location. This may give us some clue about the date of its compilation. For example, we have a passage like the following:

> शकाश्च यवनाश्चैव पह्लवा वाह्लीकादयः ।
> प्रायेण गौरा कर्तव्या उत्तरां ये श्रितां दिशम् ॥ (XXIII. 103)

Here we see that at the time of the NŚ. Śakas and Yavanas etc. were already settled in the *uttarā diś* of India. But this *uttarā diś* was the same as the *udīcyā diś* of the Brāhmaṇas, which according to scholars was the Western Punjab.[195] Thus it seems that the tribes in question were settled in the North-West of India when the NŚ. was compiled. There cannot be any doubt that the Yavanas of the above list were the people mentioned in Pāṇini. And it was not unlikely that some time before the invasion of Alexander there were Greeks staying in the North-West of India and being a part of the society they found a place in the plays written at that time for the local people. As for the Pahlavas, Haraprasad Shastri thinks that the word 'Pahlava' came from *Parthava* the (Parthians), and this change occurred when the NŚ. was written. He says that on this ground the NŚ.

194 On the date of Kauṭilya see the Introduction to the translation footnote 87.

195 S. K. Chatterji, ODBL. p. 44.

may be placed in the second century B.C.[196] The Vāhlikas also were connected very early with India. For the Maurya empire included Vāhlika.[197] Though we have no evidence to assume such a high antiquity for the Śaka connection with India, there may not be any serious bar against this. For the Śakas having a political foothold in India as early as 100 B.C., it may be assumed that quite a number of them were settled in North-West India during the preceding centuries,[198] and played an important role in the subsequent rise of the Śaka power. Hence it is no wonder that they obtained a place in the Indian *nāṭya* during these times. Another important tribal name in the NŚ. relates to *pārśva* occurring in the compounds *pārśvāgata* and *pārśvamaulī* (XXIII. 135, 137). This is probably derived from Parśus who are associated with Yadus and Turvasas of the Ṛgveda.[199] That the NŚ. points here towards a very old historical tradition about the connection of at least a section of the Parśus with India, may be assumed. The word *pārśvamauli* occurs as a proper name in the R. Uttarā-kāṇḍa (chapter 15),[200] and there is a story there explaining the name in a fantastic manner. Besides, a son of Balarāma belonging to the Yadu clan (associated in the Ṛgveda with the Parśus) was named Pārśvānandī (Vāyupurāṇa).[201] Hence there cannot be any serious objection against connecting Parśus with the Pārśvamauli and Pārśvāgata types of headgear.[202] Can this be unrelated to the question of the date of the NŚ.?

196 There can be no serious objection against assuming that some of them probably settled in North-West India much earlier.

197 See note 175 above.

198 Seistan (*Śakasthāna*) being not far from India, this may be easily assumed.

199 I. 36, 18; VI. 45. 1; H. C. Raychaudhuri, Political History of Ancient India, p. 139.

200 Jīvanīkoṣa, *sub voce*.

201 *ibid*.

202 See notes on XXIII. 135 note 1.

10. *Data of Music*

54. The NŚ. (XXVIII-XXXIV) treats of the vocal and instrumental music in detail. But it differs in the treatment of the Mūrchanās from the Nāradīya Śikṣā which may be placed in the 600 B.C.[203] For the NāŚ. (1. 2. 6-7) mentions the three Grāmas (Ṣaḍja, Madhyama and Gāndhāra) and allots the first to the *bhūr-loka* (the earth), the second to the *bhuvar-loka* (the region just above the earth) and the third to the *svarga-loka* (the heaven), And according to it the Mūrchānas of the Gāndhāra and the Madhyama Grāmas belong respectively to the *devas* (1. 2, 9) and to the *pitṛs* (1. 2. 10), and the Mūrchanās of the Saḍja Grāma, to the *ṛṣis* (1. 2. 12-13). But names of five of the last (Uttaramandrā, Abhirudgatā Aśvakrāntā, Uttarāyatā and Rajanī) occur amongst the Mūrchanās of the Ṣaḍjagrāma in the NŚ., and two of them (Sauvirī and Hṛṣyakā) are met with amongst those of the Madgyama Grāma of our work. Besides, the NāŚ. (1. 2. 8) gives the number of Tānas as fortynine whereas the NŚ. has as many as eightyfour of them. All this probably shows that the system followed in the NŚ. is later than 600 B.C. the probable date of the Nāradīya Śikṣā.

11. *Mythological Data*

55. The NŚ. mentions numerous gods, goddesses and demigods. Considering the important part they play in the religious history, these may throw some light on the date of the work. Let us first of all have a general view of these. Classified according to the system adopted by Hipkins in his "Epic Mythology" the names of the gods, goddessess etc. are as follows:

I. *Lower Mythology*

Serpents, I. 10, 62, 87, 93, 95; III. 7, 26; IV. 261; V. 52; XXXIII. 221.

203 NŚ. (translation) vol. II. Introduction p. 20. Cancel the penultimate sentence in the paragraph on Nārada. The date of the NāŚ. is merely tentative. It is a pity that this important work has not yet been critically edited.

Birds, III. 28.
Waters, I. 86; III. 7; IV. 260.

II. *Spirits*

Pitṛs, III. 26; V. 52.
Bhūtas, I. 86, 90; III. 30; IV. 11.
Rākṣasas, I. 10, 62; III. 27; V. 48; XXXIII. 232.
Piśācas, I. 90; III 26.
Yakṣas, I. 10, 62, 90; III. 29; XXXIII. 232.
Guhyakas, I. 90; III. 29; V. 48.
Asuras, (Daitya, Dānava) I. 10, 64, 120; V. 41, 47; XXII. 16; XXXIII. 232.

III. *The Eight great gods*

The Sun-god, I. 60, 84; III. 5, 24.
The Moon-god, I. 83; III. 5, 24; V. 51, 108; XXXIII. 221.
The Wind-god, I. 60; III. 28.
The Fire-god, I. 84; III. 6.
The god of death, I. 88; III. 6; IV. 260; V. 96.
Varuṇa and Ocean, I. 60, 84, 86; III. 7, 27, 63; IV. 261. V. 96.
Indra, I. 11, 21, 59; III. 4, 29; IV. 259; V. 95. XXXVI. 43.
Kuvera, I. 61; IV. 261; V. 97.
The World-protectors (The eight great gods collectively), I. 83; III. 5; V. 51.

IV. *The host of spirits*

Gandharvas, I. 10; III. 7; V. 46.
Apsarasas, I. 46, 86; V. 46.
Kāma, IV. 259.
Aśvins, III. 5, 24.
Maruts, I. 83; III. 5.
Rudras, I. 85; III. 6, 25.
Viśvedevas, III. 25, 37.
Ādityas, I. 85.

V. *Divine Seers*

Tumburu, III. 60.

Bṛhaspati, III. 4; XXXIV. 98; XXXV. 56.

Nārada, I. 50-52. 60; V. 38; XXXVI. 70,

Viśvāvasu, III. 60-61

Svāti, I. 50-52.

VI. *Earthly Ṛṣis and other Personages*

Bala-(deva), IV. 261.

Nahuṣa, XXXVI. 52ff.

Sanatkumāra, III. 31.

VII. *The three Supreme deities*

Brahmā, I. 1, 60; III. 4, 23; IV. 1, 6, 8, 11, 16; V. 99, 101; XXII. 6, 8, 20; XXXIII. 223, 263.

Viṣṇu, I. 60, 92; III. 4, 7, 24; IV. 259; V. 99, 100; XXII. 2, 8, 9, 11, 16; XXXIII. 223, 263.

Śiva, I. 47, 60; III. 4, 7, 23; IV. 5, 6, 10, 11, 258, 262; V. 99, 101, 102; XXXIII. 223, 263.

VIII. *Lesser gods*

Kārtikeya, I. 92; III. 4, 24; IV. 260.

Śaṅkukarṇa, XXXIII. 272.

Vajrekṣaṇa, XXXIII. 272.

Viśvakarmā. I. 7.

Mahāgrāmaṇī, XXXIII. 272.

IX. *Goddesses*

Sarasvatī, III. 5, 24.

Lakṣmi, III. 5, 24; IV. 260.

Umā (Pārvatī, Caṇḍikā), IV. 258; V. 54.

Siddhi, Medhā, Smṛti, Mati, III. 5, 24.

Niyati, I. 88; III. 6.

56. A comparison of the mythological elements of the NŚ. with that of the R. and Mbh. shows that these are almost similar.

Considering the fact that the NŚ. is much smaller than each of the epics, this similarity is very striking. Hence this may enable us to assume that the NŚ. which was written at a time when the two epics were already in existence. But what might be the latest date of this ? Scholars are not at all unanimous on this point,[204] but still the assumptions and conclusions of some the most celebrated among them may give us some light in this regard. Let us first take up the case of R. Jacobi put forward some strong arguments which enabled him to conclude the pre-Buddhistic origin of the epic.[205] But Winternitz does not approve of this and for their refutation he advances counter-arguments which, however, do not appear to be convincing.[206] He opines that no Rāma epic existed in the third century B.C. But this did not prevent him from concluding a little later that "It is probable that the R. was composed in the third century B.C."[207] It appears that he was here accidentally on a surer ground. For Patañjali in his great work, quoted a line which Kielhorn traced in the Yuddha-kāṇḍa of the R.[208] If the epic existed in Patañjali's time, it was probably not later than 300 B.C., and might even be earlier still. As for the date of the Mbh. Winternitz concluded that the Bhārata or the Mbh, as it was called in the beginning, already existed in the fourth century B.C.[209] Hence it may be assumed that the NŚ. sharing a common feature with them in its mythology was written at a time near about 400 B.C[209a].

204 See Winternitz, I. pp. 454ff. and 500ff.

205 *ibid*. p. 510-511.

206 *ibid*. p, 511.

207 *ibid*. p. 517.

208 See the Bombay ed. ch. 128 (*yuddha-kāṇḍa*) p. 238; and ed. Gorresio, vol. V. ch. 110 pp. 566 (*ref*. I Ant. 1874, p. 124).

209 Winternitz, I. p. 473.

209a It is significant that the NŚ. uses expressions like the following: *vacanam abravīt* I. 100, 104), *vākyam āhuḥ* (I. 71) and *pratyuvāca tato vākyam* (I. 6). See Gīta, I, 2, 10; II, 1. Such forms are abundant in the epics.

57. So much about a general survey of the mythologieal data. But a more detailed examination of some important ones among them may give us an additional help in the present context. Here the *maṅgala-śloka* (I. 1.) of the work mentioning Brahmā (Pitāmaha) and Śiva (Maheśvara) attracts our attention first. So far as our knowledge goes, Brahmā scarcely received any honour in literature after the Vedic age, and in the field of religion also he was pushed in the background, yielding place to Śiva and Viṣṇu. Hence it may not be wrong to assume that the NŚ. was compiled at a time when the Vedic age was already having its transition to what, in the absence of a better term, is called the Puranic age, The NŚ. is probably the only work where Brahmā receives homage from the author, though the deity had to share this honour with Śiva, the oldest Indian god.

58. The position of Viṣṇu in our work is very interesting. Though ignored in the *maṅgala-śloka* he was assigned a place in the myth relating to the origin of the Vṛttis (XXII). Here Viṣṇu is said to have had a fight with two Asuras, which eventually gave rise to the Vṛttis. This might in a way be a vindication of the position of Kṛṣṇa, an *avatāra* of Viṣṇu in the history of Indian drama. For it is an admitted fact that at a certain stage of this, the Kṛṣṇa-cult played some part. But curiously enough the name of Kṛṣṇa does not occur in the NŚ., though that of Bala-(rāma) unmistakably appears twice (IV. 261 ; XXXII. 320). It may, however, be assumed that Kṛṣṇa's name was not unknown to the author of the NŚ. He did not mention it probably because at his time Vāsudeva[210] was much better known as the source of the cult. May this not be taken as an indication that the NŚ. was very old?

59. The part Indra plays in the myth about the origin of the *nāṭya* may also be discussed with profit in the present connection.

210 In the Bhagavadgītā the Lord is "Vāsudeva among the Vṛṣṇis" (X. 37) who probably were not other than the four heroes (of the clan) constituting the *vyūha* of the Pāñcarātras.

The fact that in this work he is mostly called 'Śakra' is reminiscent of 'Sakka' of the Buddhist canonical works. That he occupies in the legend of tha NŚ. a position inferior to that of Brahmā and Śiva[211]" may be said to indicate that the Vedic age which glorified Indra had already passed and the Puranic view of the gods came to be established.[212] Such a condition may well been current about the fifth century before Christ.

60. The mention of the eight great gods[213], may also give some indication regarding the date of the work. So far as our knowledge goes, the Manusaṃhitā is the earliest authority to give prominece to these gods. For, according to it these gods, Indra, Anila (wind-god), Yama (god of justice), Arka (sun-god), Agni (fire-god), Varuṇa (water-god), Candra (moon-god) and Kuvera (god of wealth) jointly give the king his divine power to rule over the subjects. These may well be assigned to a time when the Puranic view of gods came into vogue.

12. *Geographical Data*

61. The NŚ. mentions in its chaprers XIV, XVIII and XXIII quite a number of geographical names which relate to different parts of India. From this it is evident that India as known to the author of the NŚ. comprised the vast territory stretching from the Himalayas in the north to the Southern Ocean, and from Sindhu, Sauvīra and Surāṣṭra in the west to Aṅga and Prāgjyotiṣa in the east, and included besides, Vāhlīka (Bāhlika) and at least a part of Nepāla. Now, is this an area to be identified with a kingdom or an empire of the past? It is not very easy to answer this question.

211 Those who depicted Sakka (Śakra) as inferior to Buddha were probably one of the causes of his later degradation.

212 See above § 55 under its III.

213 As the seven of the gods mentioned are the Vedic deties, Manusaṃhitā may be placed at the close of the Vedic age which cannot be later than 500 B. C, The mention of China in it cannot bring down the date of Manu. See Annals of the Bhandarkar Institute, 1961. vol. XLII. pp. 151ff.

But it being a fact that only the kings like Chandragupta and Asoka were masters of such a vast territory, the geographical data of the NŚ. may permit us to assume that the work was probabiy compiled near about the the time of the Mauryas. The mention of names like Tosala, Mosala and Aṅga which vanish altogether from history in later times may lend strong support to such an assumption.

62. The name Oḍra (XIV. 43-45 ; XVIII. 48 ; XXIII. 105-107) in the NŚ. may also be said to point to the same direction, It probably meant Orissa or at least the northern part of it whereas Utkalinga[214] mentioned side by side with this, was in all likelihood its southern part. This is the only way to explain the juxtaposition of these two names. But whatever might be the actual meaning of the two, it it almost certain that the name Oḍra was older and enjoyed a greater prestige.[215] and for this reason shared the honour with Magadha in giving a name to the eastern Style of Procedure (*pravṛtti*) which was called Oḍra-Māgadhī, Hence in view of the fact that the word Kaliṅga goes back to 300 B. C. Oḍra occurring in the NŚ. may well be as old as 400 B. C. or earlier and this may be the relate to the date of the work.

63. We are now to consider together the results of all discussions on the different data of the NŚ. Some of them show that the work was written probably between 500 and 300 B. C. Some show that the date of its composition was probably 500 B. C. or 400 B. C. Only in two cases the testimony of the data is that the work is not later than 200 or 100 B. C. Though taken individually the different data may not be considered strong enough to warrant any definite conclusion regarding its date, the cumulative strength of all this evidence cannot be disregarded. Hence it may be permissible to assume a very high antiquity for the NŚ. and to push it even as far back as 500 B. C. But before finishing this discussion, we are again

214 See note 51 above.

215 *ibid*. Hieven Tsang mentions Oḍra only.

to take up the question of Bhāsa whose date as we have been before, might have a very close connection with that of the NŚ.

13. *The Nāṭyaśāstra and Bhāsa*[216]

64. Not always adhering to the rules of the NŚ. on his part has been sometimes alleged as an evidence of the greater antiquity of Bhāsa, the argument being that he writing before the rules were formulated could not observe them. But such an inference is not quite safe. For it is easy to admit that the NŚ. was based on a generalization of a pre-existing dramatic literature. Hence, if it is to be assumed that the NŚ. was written after Bhāsa, then there is every reason to expect that its rules would not go against the usages in his works. But we find that in no less than four cases Bhāsa disregards the rules of the NŚ. These are as follows:

(i) The *sūtradhāra* begins the plays[216a], though according to the NŚ. (V. 167) the *sthāpaka* should perform this function.

(ii) In contravention of the rule of the NŚ. (XX. 20) Bhāsa allows death on the stage in Act I of the Abhiṣeka.

(iii) In the Madhyama. and the Dūtaghaṭ. Bhāsa does not give the usual Bharata-vākya, and what he gives instead, is an innovation.

(iv) Varuṇa in the Abhiṣeka. (IV. 15) is blue. But the NŚ. (XXIII. 91) prescribes white colour for the god.

65. There are, however, good grounds to assume that Bhāsa was acquainted with the NŚ.[217] For example, he mentions in a humorous context the jester confounding the NŚ. with the Rāmāyaṇa (Avi. II.o.38-39) it. Hence it may be assumed that our work in its original form was referred to. But this assumption seems to lose its force when it is found that a passage in the NŚ. strongly criticizes the

216 As scholars are agreed in placing Kālidāsa after the NŚ. no discussion on this is made here. See Winternitz, III. p. 10. See also NŚ. (transl.) 1st ed. Introduction pp.. LXXXII-LXXXIII.

216a This was known to Bāṇa. See Harṣacarita, Introduction.

217 Winternitz, III. p. 10.

use in a play of harsh-sounding words like *cekrīḍita* (XVII. 120) which is actually met with in Bhāsa.[218] This being a fact we are left with no other alternative but to postulate here an interpolation. As the passage in question is an echo of a similar rule[219] and is composed not in the usual *śloka* or *āryā* metre but in the Vasantatilakā which occurs twice in close proximity, one may be certain that this is a later insertion. Besides this, we should take into consideration Bhāsa's mention of some technical terms as well as his acquaintance with some rules of the NŚ. These are as follows:

(i) The technical terms are: *sauṣṭhava*, *prastāvanā*, *sūtradhāra*, *prekṣaka*, *cārī*, *gati*, *bhadramukha*, *hāva*, *bhāva*, *māriṣa*, *nāṭakīya*, the root *paṭha* (meaning *to recite*), and *raṅga*.

(ii) The hetaera in the Cārudatta (I. 26. 38) says within herself "I am unworthy of being allowed entrance into the harem." This seems to refer to NŚ. (XX. 54). The expression "by means of a Nāṭaka suiting the time" (*kālasaṃvādinā nāṭakena*) also probably points to the NŚ. (XXVII. 88ff.)

(iii) The vocal skill of the hetaera referred to by the Śakāra in the Cāru. may also be said to point to the rules regarding intonation (*kāku*) in the NŚ. (XIX. 37-38).

(iv) Besides, the expressions "the two feet made facile in dance due to training" (*nṛttopadeśa-viśada-caraṇau*) and "she represents the words with all her limbs" (*abhinayati vacāṃsi sarvagātraiḥ*) in the Cāru. (I.9.0, 16. 0) probably relate to the elaborate discussions on dance and the use of gestures in the NŚ.

On the basis of all these, it may be concluded that Bhāsa knew the NŚ. in its original form.

66. Even if the priority of the NŚ. to Bhāsa is accepted we cannot immediately make any conclusion about the date of the former. For a section of the scholars are still unduely hesitant about allowing to the great dramatist the antiquity which Ganapapati Sastri claimed for

218 Avi. Act III. 18. 219 XVII. 118.

him.[220] Hence a few words need be said on the subject. After a very close study of the NŚ. and of Bhāsa's works we are convinced that Ganapati Sastri gave sufficient arguments for establishing a date for the dramatist, and his conclusion has been very ably upheld by Dr, Pusalker in his excellent study.[221] We are in perfect agreement with him when he concludes :

> From the flowing tone of Bhāsa's Sanskrit and the conversational style of his dialogues which are short, easy, graceful and colloquial we are inclined to think that Sanskrit was a spoken language in Bhāsa's time, and so we place him after Pāṇini, before the latter's grammar got a strong foothold, and possibly before Kātyāyana (350 B.C.).[222]

But as the Prakrit of Bhāsa's available texts point to the third or the fourth century A. C. some comments are needed. It was seen before that the Prakrit of dramas was always in a state of flux.[223] In the beginning, Prakrit was not considered a separate language, but merely a mode of speaking; and as it was probably near about this time that Bhāsa wrote his plays, the orthography of his Prakrit did not differ much from that of Sanskrit. Hence the present form of Prakrit in his plays speaks for the date of the MS. tradition they follow rather than the date of their composition. We may, therefore, place the NŚ. in about 500 B. C.; for Bhāsa probably wrote his plays between 450 and 350 B. C. This will exactly suit many other data as well as his chronological relation with Kauṭilya (*circa*. 350 B. C.) who makes a quotation from him.[224]

220 Winternitz, III. pp. 203-205.

221 A.D. Pusalker, Bhāsa; A Study, Lahore, 1940.

222 *ibid*. p. 61.

223 See note above.

224 Some writers have tried to allege that the quotation (Pratijñā. IV. 2) was a floating verse taken by Kauṭilya. Had this been the case, it might have been introduced as an *ānuvaṃśya śloka*. Besi es, it seems absurd that Bhāsa who could write so many beautiful stanzas inserted a hackneyed *śloka* in his play.

नाट्यशास्त्रम्

प्रथमोऽध्यायः

प्रणम्य शिरसा देवौ पितामहमहेश्वरौ ।
नाट्यशास्त्रं प्रवक्ष्यामि ब्रह्मणा यदुदाहृतम् ॥१॥
समाप्तजप्यं व्रतिनं स्वसुतैः परिवारितम् ।
अनध्याये कदाचित्तु भरतं नाट्यकोविदम् ॥२॥
मुनयः पर्युपास्यैनमात्रेयप्रमुखाः पुरा ।
पप्रच्छुस्ते महात्मानो नियतेन्द्रियबुद्धयः ॥३॥
योऽयं भगवता सम्यग् ग्रथितो वेदसंमितः ।
नाट्यवेदः कथं ब्रह्मन्नुत्पन्नः कस्य वा कृते ॥४॥
कत्यंगः किंप्रमाणश्च प्रयोगश्चास्य कीदृशः ।
सर्वमेतद्यथातत्त्वं भगवन् वक्तुमर्हसि ॥५॥

तेषां तद् वचनं श्रुत्वा मुनीनां भरतो मुनिः ।
प्रत्युवाच ततो वाक्यं नाट्यवेदकथां प्रति ॥६॥
भवद्भिः शुचिभिर्भूत्वा तथाऽवहितमानसैः ।
श्रूयतां नाट्यवेदस्य सम्भवो ब्रह्मनिर्मितः ॥७॥
पूर्वं कृतयुगे विप्राः वृत्ते स्वायंभुवेऽन्तरे ।
त्रेतायुगेऽथ संप्राप्ते मनोर्वैवस्वतस्य च ॥८॥
ग्राम्यधर्मप्रवृत्ते तु कामलोभवशं गते ।
ईर्ष्याक्रोधाभिसंमूढे लोके सुखितदुःखिते ॥९॥

1 (B.G. *same*) 2-5 (B.G. *same*) 6 (B.G. *same*) 7-9 (B.G *same*)

देवदानवगन्धर्वयक्षरक्षोमहोरगैः ।
जम्बूद्वीपे समाक्रान्ते लोकपालप्रतिष्ठिते ॥१०॥
महेन्द्रप्रमुखैर्देवैरुक्तः किल पितामहः ।
क्रीडनीयकमिच्छामो दृश्यं श्रव्यं च यद्भवेत् ॥११॥
न वेदव्यवहारोऽयं संश्राव्यः शूद्रजातिषु ।
तस्मात् सृजापरं वेदं पञ्चमं सार्ववर्णिकम् ॥१२॥
एवमस्त्विति तानुक्त्वा देवराजं विसृज्य च ।
सस्मार चतुरो वेदान् योगमास्थाय तत्त्ववित् ॥१३॥
धर्म्यमर्थ्यं यशस्यं च सोपदेशं ससंग्रहम् ।
भविष्यतश्च लोकस्य सर्वकर्मानुदर्शकम् ॥१४॥
सर्वशास्त्रार्थसम्पन्नं सर्वशिल्पप्रदर्शकम् ।
नाट्याख्यं पञ्चमं वेदं सेतिहासं करोम्यहम् ॥१५॥
एवं[1] संकल्प्य भगवान् सर्ववेदाननुस्मरन् ।
नाट्यवेदं ततश्चक्रे चतुर्वेदांगसम्भवम् ॥१६॥
जग्राह पाठ्यमृग्वेदात् सामभ्यो गीतमेव च ।
यजुर्वेदादभिनयान् रसानाथर्वणादपि ॥१७॥
वेदोपवेदैः संबद्धो नाट्यवेदो महात्मना ।
एवं भगवता सृष्टो ब्रह्मणा सर्ववेदिना ॥१८॥
उत्पाद्य नाट्यवेदं तु [1]प्राह शक्रं पितामहः ।
इतिहासो मया सृष्टः स सुरेषु नियुज्यताम् ॥१९॥
कुशला ये विदग्धाश्च प्रगल्भाश्च जितश्रमाः ।
तेष्वयं नाट्यसंज्ञो हि वेदः संक्राम्यतां त्वया ॥२०॥
तच्छ्रुत्वा [2]वचनं शक्रो ब्रह्मणा यदुदाहृतम् ।
प्राञ्जलिः प्रणतो भूत्वा प्रत्युवाच पितामहम् ॥२१॥
ग्रहणे धारणे ज्ञाने प्रयोगे चास्य सत्तम ।
अशक्ता भगवन् देवा [3]न योग्या नाट्यकर्मसु ॥२२॥

10-13 (B.G. *same*) [1] G. बुद्ध्वा तु भगवानेवं सर्वान् वेदान् पितामहः 14-22 (B.G. *same*) [1] B.C. ब्रह्मोवाच सुरेश्वरम्. [2] B.C. भगवान् [3] G. अयोग्या नाट्यकर्मणि.

य इमे वेदगुह्यज्ञा मुनयः संशितव्रताः ।
एतेऽस्य ग्रहणे शक्ताः प्रयोगे धारणे तथा ॥२३॥

श्रुत्वा तु शक्रवचनं मामाहाम्बुजसम्भवः ।
त्वं पुत्रशतसंयुक्तः प्रयोक्ताऽस्य भवानघ ॥२४॥
आज्ञापितो विदित्वाऽहं नाट्यवेदं पितामहात् ।
पुत्रानध्यापयामास प्रयोगं चाऽस्य तत्त्वतः ॥२५॥
शाण्डिल्यं चापि वात्स्यं च कोहलं [1]दत्तिलं तथा ।
जटिलाम्बष्ठकौ चैव [2]तण्डुमग्निशिखं तथा ॥२६॥
सैन्धवं सपुलोमानं [3]शाड्वलिं विपुलं तथा ।
कपिञ्जलं[4] वादरिं च यमधूम्रायणौ तथा ॥२७॥
जम्बुध्वजं[5] काकजङ्घं स्वर्णकं तापसं तथा ।
केदारिं शालिकर्णं च दीर्घगात्रं च शालिकम् ॥२८॥
कौत्सं ताण्डायनिं चैव पिंगलं [6]चित्रकं तथा ।
बन्धुलं [7]भल्लकं चैव [8]मुष्टिकं सैन्धवायनम् ॥२९॥
तैतिलं[9] भार्गवं चैव शुचिं बहुलमेव च ।
अवुधं बुधसेनं च पाण्डुकर्णं सकेरलम् ॥३०॥
ऋजुकं मण्डकं चैव शम्बरं वञ्जुलं तथा ।
मागधं [10]सरलं चैव कर्त्तारं चोग्रमेव च ॥३१॥
तुषारं [11] पार्षदं चैव गौतमं बादरायणम् ।
विशालं[12] शबलं चैव सुनाभं मेषमेव च ॥३२॥
कालियं[13] भ्रमरं चैव तथा पीठमुखं मुनिम् ।
नखकुट्टाश्मकुट्टौ[14] च षट्पदं सोत्तमं तथा ॥३३॥

23-25 (B.G. *same*) 26-40 (B. *same* G. 26-39) [1] G. धूर्त्तिलं [2] G. दण्डं [3] G. बालिकं [4] G. यमं धौम्रायणं चैव कापिञ्जलमथापि वा [5] G जम्बुकं कोकसुतं च [6] G. छवकं [7] G. भालुकं [8] B. मुष्ठिकं [9] G. तित्तिलं [10] G. सारणं [11] G. पांषणं. [12] G. उदारिं वारुणं चैव वारणिं हंसमेव च [13] G. कालेयं. [14] C. तरुकुट्टाश्मकुट्ट

पादुकोपानहौ चैव [15]श्रुतिं चाषस्वरं तथा ।
अग्निकुण्डाज्यकुण्डौ[16] च विताण्ड्यं ताण्ड्यमेव च ॥३४॥
कर्तराक्षं[17] हिरण्याक्षं कुशलं दुःषहं तथा ।
लाजं[18] भयानकं चैव बीभत्सं सविचक्षणम् ॥३५॥
पुण्ड्राक्षं[19] पुण्ड्रनासं च असितं सितमेव च ।
विद्युज्जिह्वं महाजिह्वं शालङ्कायनमेव च ॥३६॥
श्यामायनं माठरं च लोहिताङ्गं तथैव च ।
संवर्त्तकं पञ्चशिखं त्रिशिखं शिखमेव च ॥३७॥
शंखवर्णमुखं षण्डं शंकुकर्णमथापि च ।
शक्रनेमिं गभस्तिं चाप्यंशुमालिं शठं तथा ॥३८॥
विद्युतं शातजङ्घं च रौद्रं वीरमथापि च ।
पितामहाज्ञयास्माभिर्लोकस्य च गुणेप्सया ॥३९॥
प्रयोजितं पुत्रशतं यथाभूमिविभागशः ।
यो यस्मिन् कर्मणि यथा [20]योग्यस्तस्मिन् स योजितः ॥४०॥

भारतीं सात्वतीं चैव वृत्तिमारभटीं तथा
समाश्रितः प्रयोगस्तु प्रयुक्तो वै मया द्विजाः ॥४१॥
परिगृह्य प्रणम्याऽथ ब्रह्मा विज्ञापितो मया ।[1]
अथाह मां सुरगुरुः कैशिकीमपि योजय ॥४२॥
यच्च तस्या क्षमं द्रव्यं तद् ब्रूहि द्विजसत्तम ।
एवं तेनास्म्यभिहितः प्रत्युक्तश्च मया प्रभुः ॥४३॥

[15] G. श्रुतिं च स्वरमेव [16] G. अग्निकुण्डाग्रकुण्डौ च [17] G. कैकराचं [18] C. Bn. जलं
[19] G 36-39 reads किरीटिनं च पाशं च तथा धन्विनमेव च । शिलापट्टं स्वर्णगुं च शिलाकपिलमेव च ॥ अग्निवेश्यं शिवं चैव ध्यानं जप्यं सुमङ्गलम् । जैगीषव्यं कुटिलं च तथा वत्सशमेव च ॥ श्यामायनं माठरं च लोहिताक्षं निकुण्डकम् । रौद्रं च पाटलिं चैव लोमशं शौनकं तथा ॥ एवमाद्यं पुत्रशतं साङ्गं भूमि-विभागशः ।
[1] G. योग्योऽसौ तत्र योजितः 41 (B. *same* ; G 40) 42-43 (B. *same* ; G. 41-42a) [1] G. om this hem.

दीयतां भगवन् द्रव्यं कैशिक्याः संप्रयोजकम् ।
मृदङ्गहारसंयुक्ता रसभावक्रियात्मिका ॥४४॥
दृष्टा मया भगवतो नीलकण्ठस्य नृत्यतः ।
कैशिकी श्लक्ष्णनैपथ्या शृङ्गाररससंभवा ॥४५॥
न शक्या पुरुषैः साधु प्रयोक्तुं स्त्रीजनादृते ।
ततोऽसृजन् महातेजा मनसाऽप्सरसो विभुः ॥४६॥
नाट्यालङ्कारचतुराः प्रादान् मह्यं प्रयोगतः ।
मञ्जुकेशीं सुकेशीं च मिश्रकेशीं सुलोचनाम्[1] ॥४७॥
सौदामिनीं देवदत्तां देवसेनां मनोरमाम् ।
सुदतीं सुन्दरीं चैव विदग्धां विबुधां तथा ॥४८॥
सुमालां सन्ततिं चैव सुनन्दां सुमुखीं तथा ।
मागधीमर्जुनीं चैव सरलां केरलां धृतिम् ॥४९॥
नन्दां सपुष्कलां चैव कलभां चैव मे ददौ ।
स्वातिर्भाण्डनियुक्तस्तु सह शिष्यैः स्वयम्भुवा ॥५०॥[1]
नारदाद्याश्च गन्धर्वा गानयोगे नियोजिताः ।

एवं नाट्यमिदं सम्यग् बुध्वा सर्वैः सुतैः सह ॥५१॥
स्वातिनारदसंयुक्तो वेदवेदाङ्गकारणम् ।
उपस्थितोऽहं [1]लोकेशं प्रयोगार्थं कृताञ्जलिः ॥५२॥
नाट्यस्य ग्रहणं प्राप्तं ब्रूहि किं करवाण्यहम् ।
एतत्तु वचनं श्रुत्वा प्रत्युवाच पितामहः ॥५३॥
महानयं प्रयोगस्य समयः समुपस्थितः ।
अयं ध्वजमहः श्रीमान् महेन्द्रस्य प्रवर्तते ॥५४॥

43-45 (B. *same* ; G. 42b-44a) [1] B वृत्ताङ्ग. 46-47 (B. *same*; G-44b-45) 47-50 (B. 47-50a ; G. 46-48) [1] G. reads its 46-48 as follows : सौदामिनीं देवदत्तां देवसेनां मनोवतीम् । सुरभिं सुन्दरीं चैव विदग्धां विबुधां तथा ॥ नन्दां च पुष्कलीं चैव कपिलां सुमनां तथा । मञ्जुकेशीं सुकेशीं च मिश्रकेशीं तथैव च ॥ मागधीमार्जुनीं चैव सरलां केसरां घृताम् । सुनन्दां सुमुखीं चैव कहल्यां चैव मे ददौ ॥ 50-51 (B 50b-51 a ; G. 49). 51-53 (B, 51b-53a ; G, 50-51) G. ब्रह्माणं 53-55 (B-53b-55a ; G. 52-53)

अत्रेदानीमयं वेदो नाट्यसंज्ञः प्रयुज्यताम् ।
ततस्तस्मिन् ध्वजमहे निहतासुरदानवे ॥५५॥
प्रहृष्टामरसंकीर्णे महेन्द्रविजयोत्सवे ।
नान्दी कृता मया पूर्वमाशीर्वचनसंयुता ॥५६॥
अष्टाङ्गपदसंयुक्ता विचित्रा देवसंमता[1] ।
तदन्तेऽनुकृतिर्बद्धा यथा दैत्याः सुरैर्जिताः ॥५७॥
संफेटविद्रवकृता छेद्यभेद्याहवात्मिका ।

ततो ब्रह्मादयो देवाः प्रयोगपरितोषिताः ॥५८॥
प्रददुर्हृष्टमनसः सर्वोपकरणानि नः ।
प्रीतस्तु प्रथमं शक्रो दत्तवान् स्वध्वजं शुभम् ॥५९॥
ब्रह्मा कुटिलकं चैव भृङ्गारं वरुणस्तथा ।
सूर्यश्छत्रं शिवः सिद्धिं वायुर्व्यजनमेव च ॥६०॥
विष्णुः सिंहासनं चैव कुवेरो मुकुटं तथा ।
*श्राव्यत्वं प्रेक्षणीयस्य ददौ देवी सरस्वती ॥६१॥
शेषा ये देवगन्धर्वा यक्षराक्षसपन्नगाः ।
तस्मिन् सदस्यतिप्रीता नानाजातिगुणाश्रयान् ॥६२॥
अंशांशैर्भाषितान् भावान् रसान् रूपं क्रियाबलम्[1] ।
दत्तवन्तः प्रहृष्टास्ते मत्सुतेभ्यो दिवौकसः ॥६३॥

एवं प्रयोगे प्रारब्धे दैत्यदानवनाशने ।
अभवन् क्षुभिताः सर्वे दैत्या ये तत्र संगताः ॥६४॥
विरूपाक्षपुरोगांस्तु विघ्नान् प्रोत्साह्य तेऽब्रुवन् ।
नेत्थमीक्षामहे[1] नाट्यमेतदागम्यतामिति ॥६५॥

55-58 (B. 55b-58a ; G. 54-56) [1] B वेदनिर्मिता. 58-61 (B. 58b-61 ; G. 57-59) 62-63 (B. *same*; G. 60-61) [1] G. reads 63b as प्रददुर्मंत्सुतेभ्यश्च चित्रमाभरणं बहु. 64-65 (B. *same* ; G. 62-63) [1] B. नेथ्यमिच्छा-(मीचा-d)महे G. न क्षमिष्यामहे.

ततस्तैरसुरैः सार्धं विघ्ना मायामुपाश्रिताः ।
वाचश्चेष्टां स्मृतिं चैव स्तंभयन्ति स्म नृत्यताम् ॥६६॥

तथा विध्वंसनं दृष्ट्वा [1]तत्र तेषां स देवराट् ।
कस्मात् प्रयोगवैषम्यमित्युक्त्वा ध्यानमाविशत् ॥६७॥

अथापश्यत् सदो विघ्नैः समन्तात् परिवारितम् ।
सहेतरैः सूत्रधारं नष्टसंज्ञं जडीकृतम् ॥६८॥[1]

उत्थाय त्वरितं शक्रः गृहीत्वा ध्वजमुत्तमम् ।
सर्वरत्नोज्वलतनुः कोपादुवृत्तलोचनः ॥६९॥

रंगपीठगतान् विघ्नानसुरांश्चैव देवराट् ।
जर्जरीकृतदेहांस्तानकरोज्जर्जरेण सः ॥७०॥

गतेषु[1] तेषु विघ्नेषु सर्वेषु सह दानवैः ।
संप्रहृष्य ततो वाक्यमाहुः सर्वे दिवौकसः ॥७१॥

अहो प्रहरणं दिव्यमिदमासादितं त्वया ।
नाट्यविध्वंसिनः[2] सर्वे येन ते जर्जरीकृताः ॥७२॥

तस्माज् जर्जर इत्येव नामतोऽयं भविष्यति ।
[सेर्षा][3] ये चैव हिंसार्थमुपयास्यन्ति विघ्नकाः ॥७३॥[1]

दृष्ट्वैव जर्जरं तेऽपि गमिष्यन्त्येवमेव तु ।
एवमेवास्त्विति ततः शक्रः प्रोवाच तान् सुरान् ॥७४॥

रक्षाभूतश्च सर्वेषां भविष्यत्येष जर्जरः ।

प्रयोगे प्रस्तुते ह्येवं स्फीते शक्रमहे पुनः ॥७५॥
त्रासं सञ्जनयन्ति स्म विघ्ना [1][सेर्षा]स्तु नृत्यताम् ।
दृष्ट्वा तेषां व्यवसितं [2]मदर्थे विप्रकारजम् ॥७६॥

66 (B. *same* ; G. 64) 67-68 (B. *same* ; G. 65-66) [1]Bṭh तव तेषां, B.G. सूत्रधारस्य. 69-70 (B. *same*, G. 67-68) 71-73 (B.71-72, 73b: G. 69-70,71b) [1] B. G. निहतेषु च सर्वेषु विघ्नेषु [2] we with Bn ; for this B.G. जर्जरीकृतसर्वाङ्गा येनेते दानवाः कृताः यस्मादनेन ते विघ्नाः सासुरजर्जरीकृताः ; we follow Bṭh. [3] mss. शेषा. 73-75 (B. 74a-75 ; G. 72-73) 75-76(B. 76 ; G. 74) [1] mss. शेषास्तु. [2] G. दैत्यानां.

उपस्थितोऽहं ब्रह्माणं सुतैः सर्वैः समन्वितः ।
निश्चिता भगवन् विघ्ना नाट्यस्यास्य विनाशने ॥७७॥
अतो रक्षाविधिं सम्यगाज्ञापय सुरेश्वर ।
ततः स विश्वकर्माणं ब्रह्मोवाच प्रयत्नतः ॥७८॥
कुरु लक्षणसम्पन्नं नाट्यवेश्म महामते ।
कृत्वा यथोक्तमेवं तु गृहं पद्मोद्भवाज्ञया ॥७९॥
प्रोक्तवान् द्रुहिणं गत्वा सभायां तु कृताञ्जलिः ।
सज्जं नाट्यगृहं देव तदवेक्षितुमर्हसि ॥८०॥

ततः सह महेन्द्रेण सुरैः सर्वैश्च सेतरैः ।
अगच्छत् त्वरितो द्रष्टुं द्रुहिणो नाट्यमण्डपम् ॥८१॥
दृष्ट्वा नाट्यगृहं ब्रह्मा प्राह सर्वान् सुरांस्ततः ।
अंशभागैर्भवद्भिस्तु रक्ष्योऽयं नाट्यमण्डपः ॥८२॥
रक्षणे मण्डपस्याथ विनियुक्तस्तु चन्द्रमा ।
लोकपालास्तथा दिक्षु विदिक्ष्वपि च मारुताः ॥८३॥
नेपथ्यभूमौ मित्रस्तु निक्षिप्तो वरुणोऽम्बरे ।
वेदिकारक्षणे[1] वह्निर्भाण्डे सर्वे दिवौकसः ॥८४॥
वर्णाश्चत्वार एवाथ स्तंभेषु विनियोजिताः ।
आदित्याश्चैव रुद्राश्च स्थिताः स्तंभान्तरेष्वथ ॥८५॥
धारणीषु स्थिता भूताः शालास्वप्सरसस्तथा ।
सर्ववेश्मसु यक्षिण्यो महीपृष्ठे महोदधिः ॥८६॥
द्वारशालानियुक्तस्तु कृतान्तः काल एव च ।
स्थापितौ [2]द्वारपार्श्वे तु [3]नागमुख्यौ महाबलौ ॥८७॥
देहल्यां यमदण्डस्तु शूलं चोपरि संस्थितम् ।
द्वारपालौ स्थितौ चोभौ नियतिर्मृत्युरेव च ॥८८॥

76-78 (B. 77-78 ; G. 75-76) 78-79 (B. 79 ; G. 77). 79-81 (B. 81-82 ; G. 79-80) [1] For 79b B.G. ततोऽचिरेण कालेन विश्वकर्मा महच्छुभम् (शुभंमहत्)। सर्वलक्षणसम्पन्नं नाट्यवेश्म चकार सः. We with Bth. 82-88 (B. 83-89a; G. 81-87a).
[1] Gg. वेदिकां पावकः पातु भाण्डे. [2] B. द्वारपार्श्वेषु C. नागराजौ ।

पार्श्वे तु रङ्गपीठस्य महेन्द्रः स्थितवान् स्वयम् ।
स्थापिता मत्तवारण्यां विद्युद् दैत्यनिषूदनी ॥८९॥
स्तंभेषु मत्तवारण्याः स्थापिताः परिपालने ।
भूता यक्षाः पिशाचाश्च गुह्यकाश्च महाबलाः ॥९०॥
जर्जरे चैव निक्षिप्तं वज्रं दैत्यनिबर्हणम्[1] ।
तत्पर्वसु विनिक्षिप्ताः सुरेन्द्रा ह्यमितौजसः ॥९१॥
शिरःपर्वास्थितो ब्रह्मा द्वितीये शंकरस्तथा ।
तृतीये च स्थितो विष्णुश्चतुर्थे स्कन्द एव च ॥९२॥
पञ्चमे च महानागाः शेषवासुकितक्षकाः ।
एवं विघ्नविनाशाय स्थापिता जर्जरे सुराः ॥९३॥
रङ्गपीठस्य मध्ये तु स्वयं ब्रह्मा प्रतिष्ठितः ।
इत्यर्थं[1] रङ्गमध्ये तु क्रियते पुष्पमोक्षणम् ॥९४॥
पातालवासिनो ये च यक्षगुह्यकपन्नगाः ।
अधस्ताद्रङ्गपीठस्य रक्षणे ते नियोजिताः ॥९५॥
नायकं रक्षतीन्द्रस्तु नायिकां तु सरस्वती ।
विदूषकमथोंकारः शेषास्तु प्रकृतीर्हरः ॥९६॥
यान्येतानि नियुक्तानि दैवतानीह रक्षणे ।
एतान्यैवाधिदैवानि भविष्यन्तीत्युवाच सः ॥९७॥

एतस्मिन्नन्तरे देवैः सर्वैरुक्तः पितामहः ।
साम्ना तावदिमे विघ्नाः स्थाप्यन्तां वचसा त्वया ॥९८॥
पूर्वं साम प्रयोक्तव्यं द्वितीयं दानमेव च ।
तयोरुपरि भेदस्तु ततो दण्डः प्रयुज्यते ॥९९॥
देवानां वचनं श्रुत्वा ब्रह्मा वचनमब्रवीत् ।
कस्माद्भवन्तो नाट्यस्य विनाशाय समुत्थिताः ॥१००॥

89-93 (B.89b-93a ; G.87b-92a). [1] B. reads bet. 91a and 91b यक्षभूतपिशाचाश्च सुरेन्द्रेणामितौजसा। वीरभद्रोऽथ भगवान् गुह्यकाश्च तथैव च. 93-94 (B.94-95a ; G.92b-93) [1]B. इत्यर्थं. 95 (B. 95b-96a ; G.94). 96 (B.96b-97a ; G.95). 97 (B. 97b-98a ; G.96). 98-99 (B.98b-100a ; G.97-98). 100 (B.100b-101a ; G. 99).

ब्रह्मणो वचनं श्रुत्वा विरूपाक्षोऽब्रवीद्वचः ।
दैत्यैर्विघ्नगणैः सार्धं सामपूर्वमिदं ततः ॥१०१॥
योऽयं भगवता सृष्टो नाट्यवेदः सुरेच्छया ।
प्रत्यादेशोऽयमस्माकं सुरार्थं भवता कृतः ॥१०२॥
तन्नैतदेवं कर्तव्यं त्वया लोकपितामह ।
यथा देवास्तथा दैत्यास्त्वत्तः सर्वे विनिर्गताः ॥१०३॥

विरूपाक्षवचः[1] श्रुत्वा ब्रह्मा वचनमब्रवीत् ।
अलं वो मन्युना दैत्या विषादं त्यजतानघाः ॥१०४॥
भवतां दैवतानां च शुभाशुभविकल्पकः ।
कर्मभावान्वयापेक्षो नाट्यवेदो मया कृतः ॥१०५॥
नैकान्ततोऽत्र भवतां देवानां चात्र भावनम् ।
त्रैलोक्यस्यास्य सर्वस्य नाट्यं भावानुकीर्तनम् ॥१०६॥
क्वचिद्धर्मः क्वचित्क्रीडा क्वचिदर्थः क्वचिच्छमः ।
क्वचिद्धास्यं क्वचिद्युद्धं क्वचित्कामः क्वचिद्वधः ॥१०७॥
धर्मोऽधर्मप्रवृत्तानां कामः कामोपसेविनाम् ।
निग्रहो दुर्विनीतानां विनीतानां दमक्रिया ॥१०८॥
क्लीवानां धार्ष्ट्यकरणमुत्साहः शूरमानिनाम् ।
अबुधानां विबोधश्च वैदुष्यं विदुषामपि ॥१०९॥
ईश्वराणां विलासश्च स्थैर्यं दुःखार्दितस्य च ।
अर्थोपजीविनामर्थो धृतिरुद्विग्नचेतसाम् ॥११०॥
नानाभावोपसंपन्नं नानावस्थान्तरात्मकम् ।
लोकवृत्तानुकरणं नाट्यमेतन्मया कृतम् ॥१११॥

101-103 (B.101b-104a; G.100-102). 104-105 (B.104b-106a; G.103-104). [1] B.विघ्नानां वचनं. 106 (B.106 ; G.105). 107 (B.106b-107a; G.106). 108-109(B. 109b-111a ; G.107-108) B.G. धर्मो-ऽधर्म-; we with Bṭh. 110 (B. 111b-112a ; G.109). 111 (B.112b-113a ; G.110).

उत्तमाधममध्यानां नराणां कर्मसंश्रयम् ।
हितोपदेशजननं धृतिक्रीडासुखादिकृत् ॥११२॥
*एतद्रसेषु भावेषु सर्वकर्मक्रियासु च ।
*सर्वोपदेशजननं नाट्यमेतद्भविष्यति ॥११३॥
दुःखार्तानां श्रमार्तानां शोकार्तानां तपस्विनाम् ।
विश्रामजननं लोके नाट्यमेतद्भविष्यति ॥११४॥
धर्म्यं यशस्यमायुष्यं हितं बुद्धिविवर्धनम् ।
लोकोपदेशजननं नाट्यमेतद्भविष्यति ॥११५॥
न तज्ज्ञानं न तच्छिल्पं न सा विद्या न सा कला ।
न स योगो न तत्कर्म नाट्येऽस्मिन् यन्न दृश्यते ॥११६॥
*सर्वशास्त्राणि शिल्पानि कर्माणि विविधानि च ।
*अस्मिन्नाट्ये समेतानि तस्मादेतन्मया कृतम् ॥११७॥
तन्नात्र मन्युः कर्तव्यो भवद्भिरमरान् प्रति ।
सप्तद्वीपानुकरणं नाट्ये ह्यस्मिन् प्रतिष्ठितम्[1] ॥११८॥
वेदविद्येतिहासानामाख्यानपरिकल्पनम् ।
*श्रुतिस्मृतिसदाचारपरिशेषार्थकल्पनम् । ॥११९॥
विनोदजननं लोके नाट्यमेतद् भविष्यति
देवतानामसुराणां[1] राज्ञामथ कुटुम्बिनाम्[2] ॥१२०॥
कृतानुकरणं लोके नाट्यमित्यभिधीयते ।
योऽयं स्वभावो लोकस्य सुखदुःखसमन्वितः ॥१२१॥
सोऽङ्गाद्यभिनयोपेतः नाट्यमित्यभिधीयते ।
एतस्मिन्नन्तरे देवान् सर्वानाह पितामहः ॥१२२॥

112 (B.113b-114a ; G.111). 113 (B.114b-115a ; G.112). 114-115 (B.115b-117a ; G.113-114). 116 (B.117b-118a ; G.115). 117-118 (B. 118b-120a ; C.116) [1] B. reads after this येनानुकरणं नाट्यमेतत तद्यन्मयाकृतम्. 119 (B.123b-124a ; G.119). 120 (B. 123b, 124b-121 ; G.117) [1] G. देवानामसुराणां च राज्ञां लोकस्य चैव हि. [2] B.G. ब्रह्मर्षीणां च विज्ञेयं नाट्यं वृत्तान्तदर्शकम्. 121 (B.121b-122a , G.118). 122 (B.122b, 125a ; G. 120).

कुरुध्वमत्रविधिवद् यजनं नाट्यमण्डपे ।
बलिप्रदानैर्होमैश्च मन्त्रौषधिसमन्वितैः ॥१२३॥
जप्यैर्भक्ष्यैश्च पानैश्च बलिः समुपकल्प्यताम् ।
मर्त्यलोकगतः[1] सर्वे शुभां पूजामवाप्स्यथ ॥१२४॥
अपूजयित्वा रङ्गं तु नैव प्रेक्षां प्रवर्तयेत् ।
अपूजयित्वा रङ्गं तु यः प्रेक्षां कल्पयिष्यति ॥१२५॥
तस्य तन्निष्फलं ज्ञानं तिर्यग्योनिं च यास्यति ।
यज्ञेन संमितं ह्येतद् रङ्गदैवतपूजनम् ॥१२६॥
नर्तकोऽर्थपतिर्वापि यः पूजां न करिष्यति ।
न कारयिष्यन्त्यन्यैर्वा प्राप्स्यत्यपचयं तु सः ॥१२७॥
यथाविधि यथादृष्टं यस्तु पूजां करिष्यति ।
स लप्स्यते शुभानर्थान् स्वर्गलोकं च यास्यति ॥१२८॥
एवमुक्त्वा तु भगवान् द्रुहिणः सह दैवतैः ।
रङ्गपूजां कुरुष्वेति मामेवं समचोदयत् ॥१२९॥

इति भारतीये नाट्यशास्त्रे नाट्योत्पत्तिर्नाम प्रथमोऽध्यायः ।

123 (B.125b-126a ; G.121). 124 (B.126b-127a ; G. 122). [1]C. मर्त्यलोकेष्वयं वेदः शुभां पूजामवाप्स्यति. 125 (B.127b-128a; G 123). 126 (B.128b 129a ; G.124). 127 (B.130 ; G.125). 128 (B.131 ; G.126). 129 (B.132 ; G,127).

द्वितीयोऽध्यायः

भरतस्य वचः श्रुत्वा प्रत्यूचुर्मुनयस्ततः ।
भगवञ्छ्रोतुमिच्छामो यजनं रङ्गसंश्रयम् ॥१॥
अथवा याः क्रियास्तत्र लक्षणं यच्च पूजनम् ।
भविष्यद्भिर्नरैः कार्यं कथं तन्नाट्यवेश्मनि ॥२॥
इहादिर्नाट्ययोगस्य कीर्तितो नाट्यमण्डपः ।
तस्मात्तस्यैव तावत् त्वं लक्षणं वक्तुमर्हसि ॥३॥
तेषां तु वचनं श्रुत्वा मुनीनां भरतोऽब्रवीत् ।
लक्षणं पूजनं चैव श्रूयतां नाट्यवेश्मनः ॥४॥
दिव्यानां मानसी सृष्टिर्गृहेषूपवनेषु च ।
नराणां यत्नतः कार्या लक्षणाभिहिताः क्रियाः[1] ॥५॥
श्रूयतां तद्यथा यत्र कर्तव्यो नाट्यमण्डपः ।
तस्य वास्तु च पूजा च यथा योज्या प्रयत्नतः ॥६॥
इह प्रेक्षागृहाणां तु धीमता विश्वकर्मणा ।
त्रिविधः सन्निवेशश्च शास्त्रतः परिकल्पितः ॥७॥
विकृष्टश्चतुरस्रश्च त्र्यस्रश्चैव हि मण्डपः ।
तेषां त्रीणि प्रमाणानि ज्येष्ठं मध्यं तथाऽवरम् ॥८॥
प्रमाणमेषां निर्दिष्टं हस्तदण्डसमाश्रयम् ।
शतं चाष्टौ चतुःषष्टिर्द्वात्रिंशच्चेति निश्चितः ॥९॥
अष्टाधिकं शतं ज्येष्ठं चतुःषष्टिस्तु मध्यमम् ।
कनीयस्तु तथा वेश्म हस्ता द्वात्रिंशदिष्यते ॥१०॥

1-2 (B.G. *same*). 3 (B.G. *same*). 4 (B.G *same*). 5-6 (B.G. *same*).
[1] Bet. the hem. B.G. read भावाभिनिर्वर्त्याः 'v. l. यत्र भावा विनिष्पन्ना) सर्वे भावास्तु मानुषाः. 7-8 (B.G. *same*). 8-10 (B.G. *same*).

देवानां भवनं ज्येष्ठं नृपाणां मध्यमं भवेत् ।
शेषाणां प्रकृतीनां तु कनीयः संविधीयते[1] ॥११॥
प्रमाणं यच्च निर्दिष्टं लक्षणं विश्वकर्मणा ।
प्रेक्षागृहाणां सर्वेषां तच्चैवं हि निबोधत ॥१२॥
अणू रजश्च बालश्च लिक्षा यूका यवस्तथा ।
अङ्गुलं चैव हस्तश्च दण्डश्चेव प्रकीर्तितः ॥१३॥
अणवोऽष्टौ रजः प्रोक्तं तान्यष्टौ वाल उच्यते ।
बालास्त्वष्टौ भवेल्लिक्षा यूका लिक्षाष्टकं भवेत् ॥१४॥
यूकास्त्वष्टौ यवो ज्ञेयः यवास्त्वष्टौ तथाङ्गुलम् ।
अङ्गुलानि तथा हस्तश्चतुर्विंशतिरुत्यते ॥१५॥
चतुर्हस्तो भवेद्दण्डो निर्दिष्टस्तु प्रमाणतः ।
अनेनैव प्रमाणेन वक्ष्यास्येषां विनिर्णयम् ॥१६॥
चतुःषष्टि करान् कुर्याद् दीर्घत्वेन तु मण्डपम् ।
द्वात्रिशतं च विस्तारं मर्त्यानां योजयेदिह ॥१७॥
अत ऊर्ध्वं न कर्तव्यः कर्तृभिर्नाट्यमण्डपः ।
यस्मादव्यक्तभावं हि तत्र नाट्यं व्रजेदिति ॥१८॥
मण्डपे विप्रकृष्टे तु पाठ्यमुच्चरितस्वरम् ।
अनिःसरणधर्मत्वाद्[1] विस्वरत्वं भृशं व्रजेत् ॥१९॥
यश्चाप्यास्यगतो[1] रागो भावसृष्टिरसाश्रयः ।
स[2] वेश्मनः प्रकृष्टत्वाद् व्रजेदव्यक्ततां पराम् ॥२०॥
प्रेक्षागृहाणां सर्वेषां तस्मान्मध्यममिष्यते ।
यस्मात्पाठ्यं च गेयं च सुखं श्रव्यतरं भवेत् ॥२१॥

11-16 (B.11-15-19 ; G. *same*) [1] B. repeats here 21 and two other couplets ; see note 1 on 21 below. 17 (B. 20 ; G. *same*) 18-19 (B. 21-22 ; G. *same*) [1] C. अनभिव्यक्तवर्णत्वात्. 20 (B. 23 ; G.20). [1] B. ṭh, ch. यश्चाप्यास्यगतो रागो (रासो) भावसृष्टि (दृष्टि) रसाश्रय, B.G. -गतो भावो नानादृष्टिरसाश्रयः [2] B. n. स तु वेश्म, B.ch. स च वेश्म. 21 (B. 24 ; G.21) ; [1] B.G. read after this प्रेक्षागृहाणां सर्वेषां त्रिप्रकारो विधिः स्मृत । विकृष्टश्चतुरस्रश्च त्र्यस्रश्चैव प्रयोक्तृभिः ॥ कनीयस्तु स्मृतं त्र्यस्रं चतुरस्रं च मध्यमम् । ज्येष्ठं विकृष्टं विज्ञेयं नाट्यवेश्म(वेद) प्रयोक्तृभिः. See also note 1 on 11-16 above.

देवानां मानसी सृष्टिर्गृहेषूपवनेषु च ।
यत्नभावाद् विनिष्पन्नाः सर्वे भावा हि मानुषाः ॥२२॥
तस्माद्देवकृतैर्भावैर्न विस्पर्धेत मानुषः ।
मानुषस्य[1] तु गेहस्य संप्रवक्ष्यामि लक्षणम् ॥२३॥
भूमेर्विभागं पूर्वं तु परीक्षेत [1]विचक्षणः ।
ततो वास्तुप्रमाणं च प्रारभेत [2]शुभेच्छया ॥२४॥
समा स्थिरा च कठिना कृष्णाऽगौरी च या भवेत् ।
भूमिस्तत्र तु कर्तव्यः कर्तृभिर्नाट्यमण्डपः ॥२५॥
प्रथमं शोधनं कृत्वा लाङ्गलेन समुत्कृषेत् ।
अस्थिकीलकपालानि तृणगुल्मांश्च शोधयेत् ॥२६॥
शोधयित्वा वसुमतीं प्रमाणं निर्दिशेत्ततः ।
पुष्यनक्षत्रयोगे तु शुक्लं सूत्रं प्रसारयेत्[1] ॥२७॥
कार्पासं [2]बाल्बजं चापि वाल्कलं मौञ्जमेव च ।
सूत्रं बुधैस्तु कर्तव्यं यस्य च्छेदो न विद्यते ॥२८॥
अर्धच्छिन्ने भवेत् सूत्रे स्वामिनो मरणं ध्रुवम् ।
त्रिभागच्छिन्नया रज्वा राष्ट्रकोपो विधीयते ॥२९॥
छिन्नायां तु चतुर्भागे प्रयोक्तुर्नाश उच्यते ।
हस्तप्रभ्रष्टया वापि कश्चित्त्वपचयो भवेत् ॥३०॥
तस्मान्नित्यं प्रयत्नेन रज्जुग्रहणमिष्यते ।
कार्यं चैव प्रयत्नेन मानं नाट्यगृहस्य तु ॥३१॥
*मुहूर्तेनानुकूलेन तिथ्या च करणेन च ।
ब्राह्मणांस्तर्पयित्वा तु पुण्याहं वाचयेत्ततः ॥३२॥

22-23 (B. 27-28 ; G. 24-25) C. मनुष्यस्य. 24 (B. 29 ; G. 26) [1] B. प्रयोजकः, [2] B. यदृच्छया. 25 (B. 30 ; G.27). 26 (B. 31 ; G.28) ; 27a (B.32a, G.29a). 27-28 (B. 33b-31abis ; G.30b-31a). B.G. add the following : चित्रोत्तराणि सौम्यं च विशाखापि च रेवती । हस्ततिष्यानुराधाश्च प्रशस्ता नाट्यकर्मणि. [2] C. भद्रं 28-31 (B. 34b-37 ; G. 31b-34) 32-33 (B. 35-36a ; G. 35) [1] G. om. 33a.

शान्तितोयन्ततो दत्वा तत्र सूत्रं प्रसारयेत् ।
चतुःषष्टिकरान् कृत्वा [2]द्विधा कुर्यात् पुनश्च तान् ॥३३॥
पृष्ठतो यो भवेद्भागो द्विधा भूतस्य तस्य तु ।
सममर्धविभागेन रङ्गशीर्षं प्रकल्पयेत् ॥३४॥
पश्चिमे [1]तु पुनर्भागे नेपथ्यगृहमादिशेत् ।
विभज्य भागान् विधिवद्यथावदनुपूर्वशः ॥२५॥
शुभे नक्षत्रयोगे तु मण्डपस्य निवेशनम् ।
शंखदुन्दुभिनिर्घोषैर्मृदङ्गपणवादिभिः ॥३६॥
सर्वातोद्यनिनादैश्च[1] स्थापनं कार्यमेव च ।
उत्सार्याणि त्वनिष्टानि [2]पाषण्डाश्रमिणस्तथा ॥३७॥
काषायवसनाश्चैव विकलाश्चैव ये नराः ।
निशायां च बलिः कार्यो नानाभोजनसंयुतः ॥३८॥
गन्धपुष्पफलोपेतो दिशो दश समाश्रितः ।
पूर्वेण शुक्लान्नयुतो नीलः स्याद् दक्षिणेन च ॥३९॥
पश्चिमेन बलिः पीतो रक्तश्चैवोत्तरेण तु ।
यस्यां[1] यच्चाधिदैवं तु दिशि संपरिकीर्तितम् ॥४०॥
तादृशस्तत्र दातव्यो बलिर्मन्त्रपुरस्कृतः ।
स्थापने ब्राह्मणेभ्यश्च दातव्यं घृतपायसम् ॥४१॥
मधूपर्कस्तथा राज्ञे कर्तृभ्यश्च गुडौदनम् ।
नक्षत्रेण तु कर्तव्यं मूलेन स्थापनं बुधैः ॥४२॥
मुहूर्तेनानुकूलेन तिथ्या सुकरणेन च ।
एवं तु स्थापनं कृत्वा भित्तिकर्म प्रयोजयेत् ॥४३॥

33-35 (B. 36b-38a ; G. 36-37) [1] B. ततः. [2] B. द्विधाभूतस्य तस्य तु.

35-37 (B. 38b-40a ; G. 38-39) [1] B. च विभागेऽथ.

37-38 (B. 40b-41a ; G. 40). [1] B. सर्वातोद्यैः प्रणदितैः. [2] G. पाषण्डाश्रमिणः ; B. पाषण्ड्याश्रमिणः : G.g -श्रमण. 38-39 (B. 41b-42a ; G. 41) 39-40 (B. 42b-40a ; G. 42-43). 41-42 (B. 44b-45a ; G, 44) [1] B. यादृशं दिशि यस्यां तु दैवतं परिकल्पितं. 42-43 (B. 45b-46a ; G. 45).

भित्तिकर्मणि निर्वृत्ते स्तम्भानां स्थापनं ततः ।
तिथिनक्षत्रयोगेन शुभेन करणेन तु ॥४४॥
स्तम्भानां स्थापनं कार्यं रोहिण्या श्रवणेन वा ।
आचार्येण सुयुक्तेन त्रिरात्रोपोषितेन च ॥४५॥
स्तम्भानां स्थापनं कार्यं प्राप्ते सूर्योदये शुभे[1] ।
प्रथमे ब्राह्मणस्तम्भे सर्पिःसर्षपसंस्कृतः ॥४६॥
सर्वशुक्लो विधिः कार्यो दद्यात् पायसमेव तु ।
ततश्च क्षत्रियस्तम्भे वस्त्रामाल्यानुलेपनम् ॥४७॥
सर्वं रक्तं प्रदातव्यं द्विजेभ्यश्च गुडौदनम् ।
वैश्यस्तम्भे विधिः कार्यो दिग्भागे पश्चिमोत्तरे ॥४८॥
सर्वं पीतं प्रदातव्यं द्विजेभ्यश्च घृतौदनम् ।
शूद्रस्तम्भे विधिः कार्यः सम्यक् पूर्वोत्तराश्रये ॥४९॥
नीलप्रायं प्रदातव्यं कृसरं च द्विजाशनम् ।
पूर्वं तु ब्राह्मणस्तम्भे शुक्लमाल्यानुलेपने ॥५०॥
निक्षिपेत् कनकं मूले कर्णाभरणसंश्रयम् ।
ताम्रं चाधः प्रदातव्यं स्तम्भे क्षत्रियसंज्ञके ॥५१॥
वैश्यस्तम्भस्य मूले तु रजतं संप्रदापयेत् ।
शूद्रस्तम्भस्य मूले तु दद्यादायसमेव च ॥५२॥
शेषेष्वपि च [1]निक्षेप्यं स्तम्भमूलेषु काञ्चनम् ।
स्वस्तिपुण्याहघोषेण जयशब्देन चैव हि ॥५३॥
स्तम्भानां स्थापनं कार्यं [1]पर्णमालापुरस्कृतम् ।
रत्नदानैः सगोदानैर्वस्त्रदानैरनल्पकैः ॥५४॥
ब्राह्मणांस्तर्पयित्वा तु स्तम्भमुत्थापयेत् ततः ।
अचलं [2]चाप्यकम्पं च तथैवावलितं पुनः ॥५५॥

43-46 (B. 46b-52a ; G. 46-48). 46-50 (B. 52b-56a ; G. 50) [1] G and Bkh. add चन्दनं तु भवेद ब्राह्मं चात्रं खादिरमेव च। धवाख्यं वैश्यवर्णं स्याच्छूद्रं सर्वद्रमैः घृतम् 50-53 (B.53b-56a ; G.54-56) [1] B. निचित्तं 53-55 (B. 56b 58a ; G. 57-59a) [1] B. पुष्पमाला. [2] B. अकम्प्रं.

स्तम्भस्योत्थापने सम्यग् दोषा ह्येते प्रकीर्तिताः ।
अवृष्टिरुक्ता चलने वलने [1]मृतितो भयम् ।।५६।।
कम्पने परचक्रात् तु भयं वदति दारुणम् ।
दोषैरेतैर्विहीनं तु स्तम्भमुत्थापयेच्छिवम् ।।५७।।
पवित्रे ब्राह्मणस्तम्भे दातव्या दक्षिणा च गौः ।
शेषाणां स्थापने कार्यं भोजनं कर्तृसंश्रयम् ।।५८।।
मन्त्रपूर्वं[3] च तद्देयं नाट्याचार्येण धीमता ।
पुरोहितं नृपं चैव भोजयेन् मधुपायसम् ।।५९।।
कर्तॄनपि तथा सर्वान् कृसरं लवणोत्तरम् ।
सर्वमेवं विधिं कृत्वा सर्वातोद्यैः प्रवादितैः ।।६०।।
अभिमन्त्र्य यथान्यायं स्तम्भमुत्थापयेच्छुचिः ।
यथाचलो गिरिर्मेरुर्हिमवांश्च [1]यथाचलः ।।६१।।
जयावहो नरेन्द्रस्य तथा त्वमचलो भव ।
स्तम्भद्वारं च भित्तिं च नेपथ्यगृहमेव च ।।६२।।
एवमुत्थापयेत् तज्ज्ञो विधिदृष्टेन कर्मणा ।
रङ्गपीठस्य पार्श्वे तु कर्तव्या मत्तवारणी ।।६३।।
चतुःस्तम्भसमायुक्ता रङ्गपीठप्रमाणतः ।
अध्यर्धहस्तोत्सेधेन कर्तव्या मत्तवारणी ।।६४।।
उत्सेधेन तयोस्तुल्यं कर्तव्यं रङ्गमण्डपम् ।
तस्यां माल्यं च [1]धूपं च गन्धं वस्त्रं तथैव च ।।६५।।
नानावर्णानि देयानि तथा भूतप्रियो बलिः ।
[2]पायसं तत्र दातव्यं स्तम्भानां [3]कुश[लाय तु] ।।६६।।
भोजने [4]कृसरं चैव दातव्यं ब्राह्मणाशनम् ।

56-57 (B.59-60 ; G.59b-61a) [1] B अचलितम्. [2] C. मृत्युतो. 58-60 (B. 61-63a ; G.61b-63) [1] B. मन्त्रपूतं. 60-63 (B. 63b-66a ; G. 64-66) [1] B.C. सह्यःबलः, we with Bn. 63-65 (B.66b-68a; G.67-68). 65-67 (B. 68b-70a ; G. 69b-71a) [1] C. माल्यं च वस्त्रं च गन्धमाल्यं. [2] B.C. आयमं; see Bth. [3] mss. कुशलैरधः. [4] B. क्रसरां.

एवं विधिपुरस्कारैः कर्तव्या मत्तवारणी ॥६७॥
रङ्गपीठं ततः कार्यं विधिदृष्टेन कर्मणा ।
रङ्गशीर्षं तु कर्तव्यं षट्दारुकसमन्वितम् ॥६८॥
कार्यं द्वारद्वयं चात्र नेपथ्यगृहकस्य तु ।
पूरणे मृत्तिका चात्र कृष्णा देया प्रयत्नतः ॥६९॥
लाङ्गलेन समुत्कृष्य [1]निर्लोष्टतृणशर्करा ।
लाङ्गले शुद्धवर्णौ तु धुर्यौ योज्यौ प्रयत्नतः ॥७०॥
कर्तारः पुरुषाश्चात्र येऽङ्गदोषविवर्जिताः ।
अहीनाङ्गैश्च वोढव्या मृत्तिका पीठकैर्नवैः ॥७१॥
एवंविधैश्च[1] कर्तव्यं रङ्गशीर्षं प्रयत्नतः ।
कूर्मपृष्ठं न कर्तव्यं मत्स्यपृष्ठं तथैव च ॥७२॥
शुद्धादर्शतलाकारं [2]रङ्गपीठं प्रशस्यते ।
रत्नानि चात्र देयानि पूर्वं वज्रं विचक्षणैः ॥७३॥
वैदूर्यं[3] दक्षिणे चैव स्फटिकं पश्चिमे तथा ।
प्रवालमुत्तरे चैव मध्ये तु कनकं भवेत् ॥७४॥
एवं रङ्गशिरः कृत्वा दारुकर्म प्रवर्तयेत् ।
ऊहप्रत्यूहसंयुक्तं नानाशिल्पप्रयोजितम् ॥७५॥
नानासञ्जवनोपेतं वहुव्यालोपशोभितम् ।
भवेयुश्चात्र[1] विन्यस्ता विविधाः सालभञ्जिका ॥७६॥
निर्यूहकुहरोपेतं[2] नानाग्रथितवेदिकम् ।
नानाविन्यासससंयुक्तं चित्रजालगवाक्षकम् ॥७७॥
सुपीठधारणीयुक्तं कपोतालीसमाकुलम् ।
नानाकुट्टिमविन्यस्तैः स्तम्भैश्चाप्युपशोभितम् ॥७८॥
एवं काष्ठविधिं कृत्वा भित्तिकर्म प्रवर्तयेत् ।
स्तम्भं वा नागदन्तं वा वातायनमथापि वा ॥७९॥

68-71 (B. 71-74 ; G. 71b-75a) [1] B. -तृणशर्कराम्. 72-74 (B. 75-77 ; G. 75b 78a) [1] B. एवं विधं प्रकर्तव्यं, [2] B. रङ्गशीर्षं. [3] B. वैडूर्यं 75-80 (B.78-84a ; G. 78b-83a). [1] C. अट्टालभञ्जिकाभिश्च समन्तात् स्वलङ्कृतम्. [2] B. निर्व्यूहं.

कोणं वा सप्रतिद्वारं द्वारविद्धं न कारयेत् ।
कार्यः शैलगुहाकारो द्विभूमिर्नाट्यमण्डपः ॥८०॥
मन्दवातायनोपेतो निर्वातो धीरशब्दभाक् ।
तस्मान्निवातः कर्तव्यः कर्तृभिर्नाट्यमण्डपः ॥८१॥
गम्भीरस्वरता[1] येन कुतपस्य भविष्यति ।
भित्तिकर्मविधिं कृत्वा भित्तिलेपं प्रदापयेत् ॥८२॥
सुधाकर्म तथैवास्य कुर्याद् बाह्यं प्रयत्नतः ।
भित्तिष्वथ च लिप्तासु परिमृष्टासु सर्वतः ॥८३॥
समासु जातशोभासु चित्रकर्म प्रवर्तयेत् ।
चित्रकर्मणि चालेख्याः पुरुषाः स्त्रीजनास्तथा ॥८४॥
लताबन्धाश्च कर्तव्याश्चरितं आत्मभोगजम् ।
एवं विकृष्टं कर्तव्यं नाट्यवेश्म प्रयोक्तृभिः ॥८५॥

[1]अतः परं प्रवक्ष्यामि चतुरस्रस्य लक्षणम् ।
समन्ततस्तु कर्तव्या हस्ता द्वात्रिंशदेव तु ॥८६॥
शुभभूमिविभागस्थो नाट्यज्ञैर्नाट्यमण्डपः ।
यो विधिः पूर्वमुक्तस्तु लक्षणं मङ्गलानि च ॥८७॥
[2]चतुरस्रस्य तान्येव कारयेन्नाट्यवेश्मनः ।
चतुरस्रं समं कृत्वा सूत्रेण प्रविभज्य च ॥८८॥
बाह्यतः सर्वतः कार्या भित्तिः श्लिष्टेष्टका दृढा ।
तत्राभ्यन्तरतः कार्या [3]रङ्गपीठे यथादिशम् ॥८९॥
दश प्रयोक्तृभिः स्तम्भाः शक्ता मण्डपधारणे ।
स्तम्भानां [4]बाह्यतः श्चापि सोपानाकृति पीठकम् ॥९०॥

81-82 (B. 84b-86a ; G. 84-85) [1] After B. 87, repeats 19. 82-85 (B. 87b-90 ; G. 86b-89a) [1] गाम्भीर्यं सुस्वरत्वं च कुतपस्य भवेदिति. 86-92 (B. 90-96a ; G. 89b-95). [1] पुनरेवाह्रि. [2] B. विकृष्टे तान्यशेषानि चतुरस्रेऽपि कारयेत्. [3] B. रङ्गपीठोपरिस्थितम्. [4] C. व ह्यत: स्थाप्य.

इष्टकादारुभिः कार्यं प्रेक्षकाणां निवेशनम् ।
हस्तप्रमाणैरुत्सेधैर्भूमिभागसमुत्थितैः ॥९१॥
रङ्गपीठावलोक्यं च कुर्यादासनजं विधिम् ।
षडन्यान् अन्तरे चैव पुनः स्तम्भान् यथादिशम् ॥९२॥
विधिना स्थापयेत् तज्ज्ञो दृढान् मण्डपधारणे ।
अष्टौ स्तम्भान् पुनश्चैव तेषामुपरि कल्पयेत् ॥९३॥
संस्थाप्यं[1] च पुनः पीठमष्टहस्तप्रमाणतः ।
तत्र स्तम्भाः प्रदातव्यास्तज्ज्ञैर्मण्डपधारणे ॥९४॥
धारणीधारितास्ते[2] च शालस्त्रीभिरलंकृता ।
नैपथ्यगृहकं चैव ततः कार्यं [3]प्रयोक्तृभिः ॥९५॥
द्वारं चैकं भवेत् [4]तस्य रङ्गपीठप्रवेशने[5] ।
जनप्रवेशनं [6]चैवमाभिमुख्येन कारयेत् ॥९६॥
रङ्गस्याभिमुखं कार्यं द्वितीयं द्वारमेव तु ।
अष्टहस्तं तु कर्तव्यं रङ्गपीठं प्रमाणतः ॥९७॥
चतुरस्रं समतलं वेदिकासमलंकृतम् ।
पूर्वप्रमाणनिर्दिष्टा कर्तव्या मत्तवारणी ॥९८॥
चतुःस्तम्भसमायुक्ता वेदिकायास्तु पार्श्वतः ।
समुन्नतं समं चैव [7]रङ्गपीठं तु कारयेत् ॥९९॥
विकृष्टे[8] तून्नतं कार्यं चतुरस्रे समं तथा ।
एवमेतेन विधिना चतुरस्रं गृहं भवेत् ॥१००॥
त्र्यस्रस्य[1] मण्डपस्यापि संप्रवक्ष्यामि लक्षणम् ।
त्र्यस्रं त्रिकोणं कर्तव्यं नाट्यवेश्म प्रयोक्तृभिः ॥१०१॥
मध्ये त्रिकोणमेवास्य रङ्गपीठं तु कारयेत् ।
द्वारमेकेन[2] कोणेन कर्तव्यं तु प्रवेशने ॥१०२॥

92-100 (B. 97b-105a ; C. 96-104a) [1] B. विद्वास्यमष्टहस्तं च पीठं तेषु ततो न्यसेत्. [2] B. धारणीधारणा. [3] B. प्रयत्नतः. [4] B. तत्र. [5] B. -प्रवेशनं. [6] B. चान्यदाभि- [7] B. रङ्गशीर्षं. [8] C. विकृष्टेऽप्युन्नतं. 101-104 (B. 104-111 ; G.104b-108). [1] B. अतःपरं प्रवक्ष्यामि त्र्यस्रगेहस्य लक्षणम्. [2] B. द्वारं तेनैव.

द्वितीयं चैव कर्तव्यं रङ्गपीठस्य पृष्ठतः ।
विधिर्यश्चतुरस्रस्य भित्तिस्तम्भसमाश्रयः ॥१०३॥
स तु सर्वः प्रयोक्तव्यः त्र्यस्रस्यापि प्रयोक्तृभिः ।
एवमेतेन विधिना कार्यं नाट्यगृहं बुधैः ॥१०४॥
अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि [3]पूजामेषां यथाविधि ।

इति भारतीये नाट्यशास्त्रे प्रेक्षागृहलक्षणं नाम द्वितीयोऽध्यायः ।

[3] B. पूजामिवं.

तृतीयोऽध्यायः

सर्वलक्षणसम्पन्ने कृते नाट्यगृहे शुभे ।
गावो वसेयुः सप्ताहं सह जप्यपरैर्द्विजैः ॥१॥
ततोऽधिवासयेद् वेश्म रङ्गपीठं तथैव च ।
मन्त्रपूतेन तोयेन प्रोक्षिताङ्गो निशागमे ॥२॥
यथास्थानान्तरगतो दीक्षितः प्रयतः शुचिः ।
त्रिरात्रोपोषितो भूत्वा[1] नाट्याचार्योऽताम्बरः ॥३॥
नमस्कृत्य महादेवं सर्वलोकेश्वरं भवम् ।
पद्मयोनिं सुरगुरुं विष्णुमिन्द्रं गुहं तथा ॥४॥
सरस्वतीं च लक्ष्मीं च सिद्धिं मेधां स्मृतिं मतिम् ।
सोमं सूर्यं च मरुतो लोकपालांस्तथाश्विनौ ॥५॥
मित्रमग्निं सुरान् रुद्रान् वर्णान् कालं कलिं तथा ।
मृत्युं च नियतिं चैव कालदण्डं तथैव च ॥६॥
विष्णुप्रहरणं चैव नागराजं च वासुकिम् ।
वज्रविद्युत्समुद्रांश्च गन्धर्वाप्सरसो मुनीन् ॥७॥
तथा नाट्यकुमारीश्च[3] महाग्रामण्यमेव च ।
यक्षांश्च गुह्यकांश्चैव भूतसंघांस्तथैव च[1] ॥८॥
एतांश्चान्यांश्च [1]देवर्षीन् [2]प्रणिपत्य कृताञ्जलिः ।
यथास्थानस्थितान् देवान् निमन्त्र्यैतद्वचो वदेत् ॥९॥
[3]भवद्भिर्नो निशायां तु कर्तव्यः संपरिग्रहः ।
साहाय्यं चैव दातव्यमस्मिन्नाट्य सहानुगैः ॥१०॥

1-8 (B.1-7, 9 ; G. 1-7, 9) [1] B. नायकोऽहतवस्त्रधृक्. [2] C. सेन्दुं. [3] Bth तथा ग्रामाधिदेवताः. B. G. read before. 9 भूतान् पिशाचान् यक्षांश्च गुह्यकांश्च महोरगान्। असुरान् नाट्यविघ्नांश्च तथान्यान्; देवराक्षसान्. 9-10 (B. 10-11 ; G.10-11) [1] राजर्षीन्, [2] B. प्रणम्य रचिताञ्जलिः; [3] B. भगवद्भिः निशायां नः.

संपूज्य[1] देवताः सर्वाः कुतपं [2]संप्र[पू]ज्य च ।
जर्जराय प्रयुञ्जीत पूजां नाट्यप्रसिद्धये ॥११॥
त्वं महेन्द्रप्रहरणं सर्वदानवसूदनम् ।
निर्मितं सर्वदेवैश्च [3]सर्वविघ्ननिबर्हणम् ॥१२॥
नृपस्य[4] विजयं शंस रिपूणां च पराजयम् ।
गोब्राह्मणशिवं[6] चैव नाट्यस्य च विवर्धनम् ॥१३॥
एवं कृत्वा यथान्यायमुषित्वा[7] नाट्यमण्डपे ।
निशायां च प्रभातायां पूजनं प्रक्रमेद् [9]इह ॥१४॥
आर्द्रायां वा मघायां वा याम्ये पूर्वेषु वा त्रिषु ।
आश्लेषामूलयोर्वापि कर्तव्यं रङ्गपूजनम् ॥१५॥
आचार्येण सुयुक्तेन शुचिना दीक्षितेन च ।
रङ्गस्योद्योतनं कार्यं दैवतानां च पूजनम् ॥१६॥
दिनान्ते दारुणे घोरे मुहूर्ते भूतदैवते ।
आचम्य च यथान्यायं दैवतानि निवेशयेत् ॥१७॥
रक्ताः प्रतिसरास्तत्र रक्तगन्धाश्च पूजिताः ।
रक्ताः सुमनसश्चैव यच्च रक्तं फलं भवेत् ॥१८॥
यवैः सिद्धार्थकैर्लाजैरक्षतैः शालितण्डुलैः[1]
नागपुष्पस्य [2]चूर्णेन वितुषाभिः प्रियङ्गुभिः ॥१९॥
एतैर्द्रव्यैर्युतं कार्यं दैवतानां निवेशनम् ।
आलिखेन् मण्डलं पूर्वं यथास्थानं यथाविधि ॥२०॥
समन्ततस्तु कर्तव्या हस्ताः षोडश [1]मण्डले ।
द्वाराणि चात्र कुर्वीत विधिना च चतुर्दिशम् ॥२१॥

11-13 (B. 12-14 ; G. 12-14), [1] Bṭh देवता: सर्वा: ; B.G. सर्वान् एकष. [2] B.G. सम्प्रयुज्य. [3] C. सर्वंबिघ्ननिबारणम्. [4] C. नृपाय. [5] C. देहि. [6] C, -ब्राह्मणहितं
14-15 (B.G.15-16, G.15-16) [1] B. उपास्य. [2] C. बुध: 16 (B. 17 ; G.17).
17 (B.18 ; G.18). 18-20 (B.19-11a , G.19-21a). 20b (B.21b : G.21b
21 (B.22 ; G.22) [1] B. मण्डलं, C मण्डलै:.

मध्ये चैवात्र कर्तव्ये द्वे रेखे तिर्यगूर्ध्वगे ।
तयोः कक्ष्याविभागेन दैवतानि निवेशयेत् ॥२२॥
पद्मोपविष्टं ब्रह्माणं [1]तस्य मध्ये निवेशयेत् ।
आदौ निवेश्यो भगवान् सार्धं भूतगणैर्भवः[2] ॥२३॥
नारायणो महेन्द्रश्च [3]स्कन्दार्काविश्विनौ शशी ।
सरस्वती च लक्ष्मीश्च श्रद्धा मेधा च पूर्वतः ॥२४॥
पूर्वदक्षिणतो वह्निर्निवेश्यः स्वाहया सह ।
विश्वेदेवाश्च गन्धर्वा रुद्राश्च ऋषयस्तथा ॥२५॥
दक्षिणेन निवेश्यस्तु यमो मित्रस्तु सानुगः ।
पितॄन् पिशाचानुरगान् गुह्यकांश्च निवेशयेत् ॥२६॥
नैर्ऋत्यां राक्षसांश्चैव सर्वभूतान्निवेशयेत् ।
पश्चिमायां समुद्रांश्च वरुणं यादसां पतिम् ॥२७॥
वायव्यां वै दिशि तथा सप्तवायून् निवेशयेत् ।
[4]निवेशयेच्च तत्रैव गरुडं पक्षिभिः सह ॥२८॥
उत्तरस्यां दिशि तथा धनदं संनिवेशयेत् ।
नाट्यस्य मातॄश्च तथा [6]यक्षानथ सगुह्यकान् ॥२९॥
तथैवोत्तरपूर्वायां नन्दिनं च गणेश्वरान् ।
ब्रह्मर्षिभूतसंघांश्च यथाभागं निवेशयेत् ॥३०॥
स्तम्भे सनत्कुमारं तु दक्षिणे दक्षमेव च ।
ग्रामण्यं चोत्तरे स्तम्भे पश्चिमे स्कन्दमेव च ॥३१॥
अनेनैव विधानेन यथास्थानं यथाविधि ।
[1]वर्णरूपान्विताः सर्वा देवताः संनिवेशयेत् ॥३२॥
स्थाने स्थाने यथान्यायं विनिवेश्य तु देवताः ।
प्रकुर्वीत ततस्तासां पूजनं तु यथार्हतः ॥३३॥

22 (B.23 ; G.23). 23-30 (B.24-31 ; G.24-31) [1] C. रङ्गमध्ये. [2] C. शिवः [3] B. स्कन्दः सूर्यौ. [4] B. तत्रैव विनिवेश्यस्तु गरुडः. [5] C. कुबेरं च सर्वैरनुचरैः सह. [6] C. यक्षानथ सहानुगान्. 31 (B.32 ; G.32) 32 (B.33 ; G. 33) [1] B. सुप्रसादानि. 33 (B.34 ; G.34).

दैवतेभ्यस्तु दातव्यं सितं माल्यानुलेपनम् ।
वह्निगन्धर्वसूर्येभ्यो रक्तमाल्यानुलेपनम् ॥३४॥
गन्धं माल्यं च धूपं च यथावदनुपूर्वशः ।
दत्वा ततः प्रकुर्वीत वलिं पूजां यथाविधि ।.३५॥
द्रुहिणं मधुपर्केण पायसेन सरस्वतीम् ।
शिवविष्णुमहेन्द्राद्याः संपूज्या मोदकैरथ ॥३६॥
घृतौदनेन वह्निश्च सोमार्कौ तु गुडौदनैः ।
विश्वेदेवाः सगन्धर्वा मुनयो मधुपायसैः ॥३७॥
यममित्रौ समभ्यर्च्यौ अपूपैर्मोदकैस्तथा ।
पितॄन् पिशाचानुरगान् सर्पिःक्षीरेण तर्पयेत् ॥३८॥
पक्वामकेन मांसेन सुरासीधुफलासवैः ।
अर्चयेद् भूतसङ्घांश्च चणकैः पयसाप्लुतैः ॥३९॥
अनेनैव विधानेन संपूज्या मत्तवारणी ।
पक्वामकेन मांसेन संपूज्या रक्षसां गणाः ॥४०॥
सुरामांसप्रदानेन दानवान् प्रतिपूजयेत् ।
शेषान् देवगणान् प्राज्ञः सापूपोत्कारिकौदनैः ॥४१॥
मत्स्यैश्च पिष्टभक्ष्यैश्च सागरान् सरितस्तथा ।
अभ्यर्च्य वरुणश्चापि दातव्यो घृतपायसः ॥४२॥
नानामूलफलैश्चैव मुनीन् संप्रतिपूजयेत् ।
वायूंश्च पक्षिणश्चैव विविधैः भक्ष्यभोजनैः ॥४३॥
नाट्यस्य च तथा मातॄर्धनदं च सहानुगैः ।
अपूपैः [1]लोचिताभिस्तैर्भक्ष्यभोज्यैः प्रयत्नतः ॥४४॥
एवमेषां बलिः कार्यो नानाभोजनसंश्रयः ।
पुनर्मन्त्रविधानेन बलिकर्म प्रवक्ष्यते ॥४५॥

36-39 (B.37-40 ; G.37-40). 40-44 (B.41-45 ; G.41-45) [1] Gp.-लोचितामिश्रैः, Gg. लोपिकामिवैः. 45 (B.46 ; G.46).

देवदेव महाभाग पद्मयोने पितामह ।
मन्त्रपूतमिमं सर्वं बलिं देव गृहाण नः ॥४६॥
देवदेव महादेव गणेश त्रिपुरान्तक ।
प्रगृह्यतां बलिर्देव मन्त्रपूतो मयोद्यतः ॥४७॥
नारायणामितगते पद्मनाभ सुरोत्तम ।
प्रगृह्यतां बलिर्देव मन्त्रसंस्कारसंस्कृतः ॥४८॥
पुरन्दरामरपते वज्रपाणे शतक्रतो ।
प्रगृह्यतां बलिर्देव बलिमन्त्रपुरस्कृतः ॥४९॥
देवसेनापते स्कन्द भगवन् शङ्करप्रिय ।
बलिः प्रीतेन मनसा षण्मुख प्रतिगृह्यताम् ॥५०॥
देवदेवि महाभागे सरस्वति हरिप्रिये ।
प्रगृह्यतां बलिर्मातर्मया भक्त्या समर्पितः ॥५१॥
लक्ष्मीः सिद्धिर्मतिर्मेधा सर्वलोकनमस्कृताः ।
मन्त्रपूतमिमं देव्यः प्रतिगृह्णन्तु मे बलिम् ॥५२॥
सर्वभूतानुभावज्ञ लोकजीवन मारुत ।
प्रगृह्यतां बलिर्देव मन्त्रपूतो मयोद्यतः ॥५३॥
नानानिमित्तसंभूताः पौलस्त्याः सर्व एव तु ।
राक्षसेन्द्रा महासत्त्वाः प्रतिगृह्णन्त्विमं बलिम् ॥५४॥
देववक्त्र सुरश्रेष्ठ धूमकेतो हुताशन ।
भक्त्या समुद्यतो देव बलिः सम्प्रतिगृह्यताम् ॥५५॥
सर्वग्रहाणां प्रवर तेजोराशे दिवाकर ।
भक्त्या मयोद्यतो देव बलिः सम्प्रतिगृह्यताम् ॥५६॥

46 (B.47 ; G.47) 47 (B.51 ; G.48) 48 (B,50 ; G.49). [1] B. reads after this देवदेव महादेव गणेश त्रिपुरान्तक। प्रगृह्यतां बलिर्देव मन्त्रपूतो मयोद्यतः॥ देवदेव महायोगिन् देवदेव सुरोत्तम। संप्रगृह्य बलिं देव रक्ष विघ्नात् सदोत्थितात् (B.51-52). 49 (B.48 ; G.50) 50 (B.49 ; G.51) 52 (B, 53 ; G.52) 52 (B.55 ; G.53) 53 (B.56 ; G.54) 54 (B.54 ; G.55) 55 (B.57 ; G.56) 56 (B 58 ; G.57).

सर्वग्रहपते सोम द्विजराज जगत्प्रिय ।
प्रगृह्यतामेष बलिर्मन्त्रपूतो मयोद्यतः ॥५७॥
महागणेश्वराः सर्वे नन्दीश्वरपुरोगमाः ।
प्रतिगृह्णन्त्विमं भक्त्या बलिं सम्यङ्मयोदितम् ॥५८॥
नमः पितृभ्यः सर्वेभ्यः प्रतिगृह्णन्त्विमं बलिम् ।
भूतेभ्यश्च नमो नित्यं तेषामेष बलिः प्रियः ॥५९॥
कामपाल नमो नित्यं यस्यायं ते बलिः कृतः ।
नारदस्तुम्बुरुश्चैव विश्वावसुपुरोगमाः ॥६०॥
प्रतिगृह्णन्तु मे सर्वे गन्धर्वा बलिमुद्यतम् ।
यमो मित्रश्च भगवान् ईश्वरौ लोकपूजितौ ॥६१॥
इमं मे प्रतिगृह्णीतां बलिं मन्त्रपुरस्कृतम् ।
रसातलचरेभ्यस्तु पन्नगेभ्यो नमो नमः ॥६२॥
दिशन्तु सिद्धिं नाट्यस्य पूजिताः पवनाशनाः ।
सर्वाम्भसां पतिर्देवो वरुणो हंसवाहनः ॥६३॥
पूजितः प्रीतिमानस्तु ससमुद्रनदीनदः ।
वैनतेय महासत्त्व सर्वपक्षिपते प्रभो ॥६४॥
प्रगृह्यतां बलिर्देव मन्त्रपूतो मयोद्यतः ।
धनाध्यक्षो यक्षपतिर्लोकपालो धनेश्वरः ॥६५॥
सगुह्यकैश्च यक्षैश्च प्रतिगृह्णातु मे बलिम् ।
नमोस्तु नाट्यमातृभ्यो ब्राह्मयादिभ्यो नमो नमः ॥६६॥
सुमुखीभिः प्रसन्नाभिर्बलिः संप्रतिगृह्यताम् ।
रुद्रप्रहरणं चैव प्रतिगृह्णातु मे बलिम् ॥६७॥
विष्णुप्रहरणं चैव विष्णुभक्त्या मयोद्यतम् ।
तथा कृतान्तः कालश्च सर्वप्राणिवधेश्वरौ ॥६८॥

57 (B.59 ; G.58) 58 (B.60 ; G.59) 50 (B.61 ; G.60) 60a (B.62a; G 60b) 60-61 (B.62b-63a ; G.61) 61 62 (B.63b-64a ; G 62) 62-63 (B 64b 65a ; G. 63) 63-64 (B. 65b-66a ; G. 64) 64-65 (B. 66b 67a ; G. 65) 65-66 (B 67b-68a ; G 66) 66-67 (B.68b-69a ; G.67) 67-68 (B.69b-70a ; G 68)

मृत्युश्च नियतिश्चैव प्रतिगृह्णातु मे बलिम्।
याश्चास्यां मत्तवारण्यां संश्रिता वास्तुदेवताः ॥६६॥
मन्त्रपूतमिमं सम्यक् प्रतिगृह्णन्तु मे बलिम्।
अन्ये ये देवगन्धर्वा दिशो दश समाश्रिताः ॥७०॥
दिव्यान्तरिक्षा भौमाश्च तेभ्यश्चायं बलिः कृतः।
कुम्भं सलिलपूर्णं च पर्णमालापुरस्कृतम् ॥७१॥
स्थापयेद् रङ्गमध्ये तु सुवर्णं चात्र दापयेत्।
आतोद्यानि तु सर्वाणि कृत्वा वस्त्रोत्तराणि तु ॥७२॥
गन्धैर्माल्यैश्च धूपैश्च भक्ष्यैर्भोज्यैश्च पूजयेत्।
पूजयित्वा तु सर्वाणि दैवतानि यथाक्रमम् ॥७३॥
जर्जरः प्रतिसंपूज्यः स्यात् ततोऽविघ्नजर्जरः।
श्वेतं शिरसि वस्त्रं स्यात् नीलं रौद्रे च पर्वणि ॥७४॥
विष्णुपर्वणि स्यात् पीतं रक्तं स्कन्दस्य पर्वणि।
मूलपर्वणि चित्रं तु देयं वस्त्रं हितार्थिनाम् ॥७५॥
सदृशं च प्रदातव्यं माल्यधूपानुलेपनम्।
सर्वमेव विधिं कृत्वा धूपमाल्यानुलेपनैः ॥७६॥
विघ्नजर्जरणार्थं तु जर्जरं चाभिमन्त्रयेत्।
विघ्नानां शमनार्थं हि देवैर्ब्रह्मपुरोगमैः ॥७७॥
निर्मितस्त्वं महावीर्यो वज्रसारो महातनुः।
शिरस्ते रक्षतु ब्रह्मा सर्वदेवगणैः सह ॥७८॥
द्वितीयं च हरः पर्व तृतीयं च जनार्दनः।
चतुर्थं च कुमारश्च पञ्चमं पन्नगोत्तमः ॥७९॥
नित्यं सर्वे हि पान्तु त्वां सुरास्त्वं च शिवो [1]भव।
नक्षत्रेऽभिजिति श्रेष्ठे जातस्त्वं रिपुसूदनः ॥८०॥

68-69 (B.70b-71a ; G.69). 69-70 (B.71b-72a ; G.70). 70-71 (B.72b-73a ; G.71) 71-72 (B.73b-74a ; G.72) 72-73 (B.74b-75a ; G.76) 73-74 (B. 75b-76a ; G.73) 74-76 (B.76b-78a ; G.74-75) [1]B. repeats here 72-73 (B.74b-75a). 76-78 (B.79b-81a ; G.76-77) [1] B. भव;.

जयं चाभ्युदयं चैव पार्थिवाय प्रयच्छ नः ।
जर्जरं पूजयित्वैवं बलिं सर्वं निवेद्य च ॥८१॥
अग्नौ होमं ततः कुर्यान्मन्त्राहुतिपुरस्कृतम् ।
हुत्वा स एव दीप्ताभिरुल्काभिः परिमार्जनम् ॥८२॥
नृपतेर्नर्तकीनां च कुर्याद्दीप्त्यभिवर्धनम् ।
अभिद्योत्य सहातोद्यैर्नृपतिं नर्तकीस्तथा ॥८३॥
मन्त्रपूतेन तोयेन पुनरभ्युक्ष्य तान् वदेत् ।
महाकुले प्रसूताश्च गुणौघैश्चाप्यलङ्कृताः ॥८४॥
यद्वो जन्मगुणोपेतं तद्वो भवतु नित्यशः ।
एवमुक्त्वा ततो वाक्यं नृपतेर्भूतये बुधः ॥८५॥
नाट्ययोगप्रसिध्यर्थमाशिषः संप्रयोजयेत् ।
सरस्वती धृतिर्मेधा ह्रीः श्रीर्लक्ष्मीर्मतिः स्मृतिः ॥८६॥
पान्तु वो मातरः सर्वाः सिद्धिदाश्च भवन्तु वः ।
होमं कृत्वा यथान्यायं हविर्मन्त्रपुरस्कृतम् ॥८७॥
भिद्यात् कुम्भं ततश्चैव नाट्याचार्यः प्रयत्नतः ।
अभिन्ने तु भवेत् कुम्भे स्वामिनः शत्रुतो भयम् ॥८८॥
भिन्ने चैव तु विज्ञेयः स्वामिनः शत्रुसङ्क्षयः ।
भिन्ने कुम्भे ततश्चैव नाट्याचार्योऽप्यपेतभीः ॥८९॥
प्रगृह्य दीपिकां दीप्तां सर्वं रङ्गं प्रदीपयेत् ।
क्ष्वेडितैः स्फोटितैश्चैव वल्गितैश्च प्रधावितैः ॥९०॥
रङ्गमध्ये तु तां दीप्तां सशब्दां संप्रयोजयेत् ।
शङ्खदुन्दुभिनिर्घोषैर्मृदङ्गपणवैस्तथा ॥९१॥
सर्वातोद्यैः प्रणदितैः रङ्गे युद्धानि कारयेत् ।
तत्र भिन्नं च छिन्नं च दारितं च सशोणितम् ॥९२॥

78-80 (B.81b-82 ; G.79-80a). 80-81 (B. 83b-84a ; G.80b-81). 81-83 (B 84b 86a ; G.82). 83-85 (B.86b-87a ; G.84-85). 85-88 (B.88b-90a ; G. 88). 87-88 (B. 90b-90a ; G.88-89). 89-91 (B.92b-94a ; G.90-91)

क्षतं प्रदीप्तमायस्तं निमित्तं सिद्धिलक्षणम् ।
सम्यगिष्टस्तु रङ्गो वै स्वामिनः शुभमावहेत् ॥९३॥
पुरस्याबालवृद्धस्य तथा जनपदस्य च ।
दुरिष्टस्तु तथा रङ्गो दैवतैर्दुरधिष्ठितः ॥९४॥
नाट्यविध्वंसनं कुर्यात् नृपस्य च तथाशुभम् ।
यस्त्वेवं विधिमुत्सृज्य यथेष्टं संप्रयोजयेत् ॥९५॥
प्राप्नोत्यपचयं शीघ्रं तिर्यग्योनिं च गच्छति ।
यज्ञेन संमितं ह्येतत् रङ्गदैवतपूजनम् ॥९६॥
अपूजयित्वा रङ्गं तु नैव प्रेक्षां प्रयोजयेत् ।
पूजिताः पूजयन्त्येते मानिता मानयन्ति च ॥९७॥
तस्मात् सर्वप्रयत्नेन कर्तव्यं रङ्गपूजनम् ।
न तथाशु दहत्यग्निः प्रभञ्जनसमीरितः ॥९८॥
यथा ह्यपप्रयोगस्तु प्रयुक्तो दहति क्षणात् ।
शास्त्रज्ञेन विनीतेन शुचिना दीक्षितेन च ॥१००॥
नाट्याचार्येण शान्तेन कर्तव्यं रङ्गपूजनम् ।
स्थानभ्रष्टं तु यो दद्यात् बलिमुद्विग्नमानसः ॥१०१॥
मन्त्रहीनो यथा होता प्रायश्चित्ती भवेत् तु सः ।
एवमेव विधिर्दृष्टो रङ्गदैवतपूजने ।
नवे नाट्यगृहे कार्यं प्रेक्षायां तु प्रयोक्तृभिः ॥१०२॥

इति भारतीये नाट्यशास्त्रे रङ्गदेवतापूजनं नामतृतीयोऽध्यायः ।

91-93 (B.94b-97a ; G.92-94). 94-96 (B.97b-99a ; G.95-96) 96-98 (B.99b-101a ; G.97-98) 98-99 (B.101b-102a ; G.99) 99-100 (B.102b-103a ; G.100) 100-101 (B.103b-105a ; G.101-102)

चतुर्थोऽध्यायः

एवं तु पूजनं कृत्वा मया प्रोक्तः पितामहः ।
आज्ञापय प्रभो क्षिप्रं कः प्रयोगः प्रयुज्यताम् ॥१॥
ततोऽस्म्युक्तो भगवता योजयामृतमन्थनम् ।
एतदुत्साहजननं सुरप्रीतिकरं महत् ।२॥
योऽयं समवकारस्तु धर्मकामार्थसाधकः ।
मया प्रग्रथितो विद्वन् स प्रयोगः प्रयुज्यताम् ॥३॥
तस्मिन् समवकारे तु प्रयुक्ते देवदानवाः ।
हृष्टाः समभवन् सर्वे कर्मभावानुदर्शनात् ॥४॥
कस्यचित्त्वथ कालस्य मामाहाम्बुजसम्भवः ।
नाट्यं सन्दर्शयामोऽद्य त्रिनेत्राय महात्मने ॥५॥
ततः सार्धं सुरैर्गत्वा वृषभाङ्कनिवेशनम् ।
अभ्यर्च्य च शिवं पश्चादुवाचेदं पितामहः ॥६।
मया समवकारस्तु योऽयं सृष्टः सुरोत्तम ।
श्रवणे दर्शने चास्य प्रसादं कर्तुमर्हसि ॥७॥
पश्याम इति देवेशो द्रुहिणं वाक्यमब्रवीत् ।
ततो मामाह भगवान् सज्जो भव महामते ॥८॥
ततो हिमवतः पृष्ठे नानानगसमावृते ।
बहुचूतद्रुमाकीर्णे रम्यकन्दरनिर्झरे ॥९॥
पूर्वरङ्गे कृते पूर्वं तत्रायं द्विजसत्तमाः ।
तथा त्रिपुरदाहश्च डिमसंज्ञः प्रयोजितः ॥१०॥
ततो भूतगणा हृष्टाः कर्मभावानुकीर्तनात् ।
महादेवश्च सुप्रीतः पितामहमथाब्रवीत् ॥ ११ ॥

1 (B.G. *same*) 2 (B.G. *same*) 3 (B.G. *same*) 4 (B.G. *same*) 5 (B.G. *same*) 6 (B.G. *same*) 7 (B.G. *same*). 8 (B.G. *same*). 9-10 (B.G. *same*). 11 (B.G. *same*).

अहो नाट्यमिदं सम्यक् त्वया सृष्टं महामते ।
यशस्यं च शुभार्थं च पुण्यं बुद्धिविवर्धनम् ॥१२॥
मयापीदं स्मृतं नृत्तं सन्ध्याकालेषु नृत्यता ।
नानाकरणसंयुक्तैरङ्गहारैर्विभूषितम् ॥१३॥
पूर्वरङ्गविधावस्मिन् त्वया सम्यक् प्रयुज्यताम् ।
*वर्धमानकयोगेन गीतेष्वासारितेषु च ॥१४॥
महागीतेषु चैवार्थान् सम्यगेवाभिनेष्यसि ।
यश्चायं पूर्वरङ्गस्तु त्वया शुद्धः प्रयोजितः ॥१५॥
एभिर्विमिश्रितश्चायं चित्रो नाम भविष्यति ।
श्रुत्वा महेश्वरवचः प्रत्युक्तं च स्वयंभुवा ॥१६॥
प्रयोगमङ्गहाराणामाचक्ष्व सुरसत्तम ।
ततस्तण्डुं समाहूय प्रोक्तवान् सुरसत्तमः ॥१७॥
प्रयोगमङ्गहाराणामाचक्ष्व भरताय वै ।
ततो वै तण्डुना प्रोक्तास्त्वङ्गहारा महात्मना ॥१८॥
नानाकरणसंयुक्तान् व्याख्यास्यामि सरेचकान् ।
स्थिरहस्तोऽङ्गहारस्तु तथा पर्यस्तकः स्मृतः ॥१९॥
सूचीविद्धस्तथा च स्यात् ह्यपविद्धस्तथैव च ।
आक्षिप्तकोऽथ विज्ञेयस्तथा चोद्घट्टितः स्मृतः ॥२०॥
विष्कम्भश्चैव संप्रोक्तस्तथा चैवापराजितः ।
विष्कम्भापसृतश्चैव मत्ताक्रीडस्तथैव च ॥२१॥
स्वस्तिको रेचितश्चैव पार्श्वस्वस्तिक एव च ।
वृश्चिकश्चैव संप्रोक्तो भ्रमरश्च तथापरः ॥२२॥
मत्तस्खलितकश्चैव मदाद्विलसितस्तथा ।
गतिमण्डलोऽथ विज्ञेयः परिच्छिन्नस्तथैव च ॥२३॥

12 (B.G. *same*).13-14 (B. *same* ; G.13-14a). 14-15 (B. *same* ; G.14bc). 15-16 (B. *same* ; G.15). 15-17 (B. *same* ; G.16). 17-18 (B. *same* ; G. 17). 18-19 (B. *same* ; G. 18).

परिवृत्तरेचितः स्यात्तथा वैशाखरेचितः ।
पराबृत्तोऽथ विज्ञेयस्तथा चैवाप्यलातकः ॥२४॥
पार्श्वच्छेदोऽथ संप्रोक्तो विद्युद्भ्रान्तस्तथैव च ।
ऊरूद्वृत्तस्तथा चैव स्यादालीढस्तथैव च ॥२५॥
रेचितश्चापि विज्ञेयस्तथैवाच्छुरितः स्मृतः ।
आक्षिप्तरेचितश्चैव संभ्रान्तश्च तथापरः ॥२६॥
अपसर्पस्तु विज्ञेयस्तथा चार्धनिकुट्टकः ।
द्वात्रिंशदेते संप्रोक्तास्त्वङ्गहारास्तु नामतः ॥२७॥
एषां चैव प्रवक्ष्यामि प्रयोगं करणाश्रितम् ।
हस्तपादप्रचारस्तु यथा योज्यः प्रयोक्तृभिः ॥२८॥
अङ्गहारेषु वक्ष्यामि तथाऽहं द्विजसत्तमाः ।
सर्वेषामङ्गहाराणां निष्पत्तिः करणैर्भवेत् ॥२९॥
तान्यहं संप्रवक्ष्यामि नामतः कर्मतस्तथा ।
हस्तपादसमायोगो नृत्तस्य करणं भवेत ॥३०॥
द्वे नृत्तकरणे चैव भवतो नृत्तमातृका ।
द्वाभ्यां त्रिभिश्चचतुर्भिर्वाप्यङ्गहारस्तु मातृभिः ॥३१॥
त्रिभिः [1]कलापको ज्ञेयः [2]चतुर्भिः षण्डकस्तथा ।
पञ्चैव करणानि स्युः सङ्घातक इति स्मृतः ॥३२॥
षड्भिर्वा सप्तभिर्वापि अष्टभिर्नवभिस्तथा ।
करणैरिह संयुक्ता अङ्गहाराः प्रकीर्तिताः ॥३३॥
एतेषामिह वक्ष्यामि हस्तपादविकल्पनम् ।
तलपुष्पपुटं चैव वर्तितं [2]चलितोरु च ॥३४॥
अपविद्धं समनखं लीनं स्वस्तिकरेचितम् ।
मण्डलंस्वस्तिकं चैव निकुट्टकमथापि च ॥३५॥

19-27 (B. *same* ; G.19-27a). 28-29 (B. *same* ; G.27b-28). 29-30 (B. *same* ; G.29-30a). 30-34 (B. *same* ; G.30a-33). [1] B.कलापकं. [2] B.G. मण्डकं. ; we with Bk. 35-43 (B. *same* ; G.34-35). [1] B.वलितोरु.

तथैवार्धनिकुट्टं च कटिच्छिन्नं तथैव च ।
अर्धरेचितकं चैव वक्षःस्वस्तिकमेव च ॥३६॥
उन्मत्तं स्वस्तिकं चैव पृष्ठस्वस्तिकमेव च ।
दिक्स्वस्तिकमलातं च तथा चैव कटीसमम् ॥३७॥
आक्षिप्तरेचितं चैव विक्षिप्ताक्षिप्तकं तथा ।
अर्धस्वस्तिकमुद्दिष्टमञ्चितं च तथापरम् ॥३८॥
भुजङ्गत्रासितं प्रोक्तं ऊर्ध्वजानु तथैव च ।
निकुञ्चितं च मत्तल्लि त्वर्धमत्तल्लि चैव हि ॥३९॥
स्याद्रेचकनिकुट्टं च तथा पादापविद्धकम् ।
घूर्णितं चैव ललितं वलितं च तथापरम् ॥४०॥
दण्डपक्षं तथा चैव भुजङ्गत्रस्तरेचितम् ।
नूपुरं चैव संप्रोक्तं तथा वैशाखरेचितम् ॥४१॥
भ्रमरं चतुरं चैव भुजङ्गाञ्चितमेव च ।
दण्डरेचितकं चैव तथा [1]वृश्चिककुट्टितम् ॥४२॥
कटिभ्रान्तं तथा चैव लतावृश्चिकमेव च ।
छिन्नं च करणं प्रोक्तं तथा वृश्चिकरेचितम् ॥४३॥
वृश्चिकं व्यंसितं चैव तथा पार्श्वनिकुट्टकम् ।
ललाटतिलकं क्रान्तं कुञ्चितं चक्रमण्डलम् ॥४४॥
उरोमण्डलमाक्षिप्तं तथा तलविलासितम् ।
अर्गलं चापि विक्षिप्तमावृत्तं दोलपादकम् ॥४५॥
विवृत्तं विनिवृत्तं च पार्श्वक्रान्तं निशुम्भितम् ।
विद्युद्भ्रान्तमतिक्रान्तं विवर्तितकमेव च ॥४६॥
गजक्रीडितकं चैव तलसंस्फोटितं तथा ।
गरुडप्लुतकं चैव गण्डसूचि तथापरम् ॥४७॥
परिवृत्तं समुद्दिष्टं पार्श्वजानु तथैव च ।
गृद्धावलीनकं चैव सन्नतं सूच्यथापि च ॥४८॥

36-48 (B. *same* ; G.36-48). [1] ह्रा ह्नम्.

अर्धसूचीतिकरणं सूचिविद्धं तथैव च ।
अपक्रान्तं च संप्रोक्तं मयरललितं तथा ॥४६॥
सर्पितं दण्डपादं च हरिणप्लुतमेव च ।
प्रेङ्खोलितं नितम्बं च स्खलितं करिहस्तकम् ॥५०॥
समर्पितं समुद्दिष्टं सिंहविक्रीडितं तथा ।
सिंहाकर्षितमुद्वृत्तं तथाऽपसृतमेव च ॥५१॥
तलसंघट्टितं चैव जनितं चावहित्थकम् ।
निवेशमेलकाक्रीडमूरूद्वृत्तं तथैव च ॥५२॥
मदस्खलितकं चैव विष्णुक्रान्तं तथैव च ।
संभ्रान्तमथ विष्कम्भमुद्घट्टितमथापि च ॥५३॥
वृषभक्रीडितं चैव लोलितं च तथापरम् ।
नागापसर्पितं चैव शकटास्यं तथैव च ॥५४॥
गङ्गावतरणं चैवेत्युक्तमष्टाधिकं शतम् ।
नृत्ते युद्धे नियुद्धे च तथा गतिपरिक्रमे ॥५५॥
यानि स्थानानि याश्चार्यो व्यायामे गदितानि तु ।
पादप्रचारस्त्वेषां तु करणानामयं भवेत् ॥५६॥
ये चापि नृतहस्तास्तु गदिता नृत्तकर्मणि ।
तेषां समासतो योगः करणेषु विभाव्यते ॥५७॥
चार्यश्चैव तु याः प्रोक्ता नृत्तहस्तास्तथैव च ।
सा मातृकेति विज्ञेया तद्योगात् करणानि तु ॥५८॥
गतिप्रचारे वक्ष्यामि युद्धचारीविकल्पनम् ।
यत्र तत्रापि संयोज्यमाचार्यैर्नाट्यशक्तितः ॥५९॥
प्रायेण करणे कार्यो वामो वक्षःस्थितः करः ।
चरणस्यानुगश्चापि दक्षिणस्तु भवेत् करः ॥६०॥

49-55 (B. *same* ; G.49-55). 56 (B.55b-55a ; G.56b). 57 (B.56b ; 57a). 58 (B. 57b-58a). 1 G. *om.* 59 (B. 58b-59a ; G.57) ; 60 (B. 59) 1 G. *om.* 61 (B.60) 1 G. *om.*

हस्तपादप्रचारं तु कटिपार्श्वोरुसंयुतम् ।
उरःपृष्ठोदरोपेतं नृत्तमार्गे निबोधत ॥६१॥
कटि जानु समं यत्र कूर्परांसशिरस्तथा ।
समुन्नतमुरश्चैव सौष्ठवं नाम तद्भवेत् ॥६२॥
वामे पुष्पपुटं पार्श्वे पादोऽग्रतलसञ्चरः ।
तथा च सन्नतं पार्श्वं तलपुष्पपुटं भवेत् ॥६३॥
कुञ्चितौ मणिबन्धे तु व्यावृतपरिवर्तितौ ।
हस्तौ निपतितौ चोर्वोर्वर्तितं करणं तु तत् ॥६४॥
शुकतुण्डौ यदा हस्तौ व्यावृत्तपरिवर्तितौ ।
ऊरू च वलितौ यत्र वलितोरु तदुच्यते ॥६५॥
आवृत्य शुकतुण्डाख्यं ऊरुपृष्ठे निपातयेत् ।
वक्षस्थो वामहस्तश्चाप्यपविद्धं तु तद्भवेत् ॥६६॥
श्लिष्टौ समनखौ पादौ करौ चापि प्रलम्बितौ ।
देहः स्वाभाविको यत्र भवेत्समनखं तु तत् । ६७॥
पताकाञ्जलि वक्षःस्थं प्रसारितशिरोधरम् ।
निकुञ्चितांसकूटं च तल्लीनं करणं स्मृतम् ॥६८॥
स्वस्तिकौ रेचिताविद्धौ विश्लिष्टौ कटिसंस्थितौ ।
यत्र तत्करणं ज्ञेयं बुधैः स्वस्तिकरेचितम् ॥६९॥
स्वस्तिकौ तु करौ कृत्वा प्राङ्मुखोर्ध्वतलौ समौ ।
तथा च मण्डलं स्थानं मण्डलस्वस्तिकं तु तत् ॥७०॥
निकुट्टितौ यदा हस्तौ स्वबाहुशिरसोऽन्तरे ।
पादौ निकुट्टितौ चैव ज्ञेयं तत्तु निकुट्टकम् ॥७१॥
अञ्चितौ बाहुशिरसी हस्तस्त्वभिमुखाङ्गुलिः ।
[1]निकुट्टितश्च पादः स्यात् ज्ञेयमर्धनिकुट्टकम् ॥७२॥

62 B.61 ; G. 59). 63 (B. 62 ; G. 60). 64 (B.63 ; G. 61). 65 (B.64 ; G. 62). 66 (B. 65 ; G. 63). 67 (B. 66 ; G. 64) 68 (B. 67 ; G. 65). 69 B.68 ; G.66). 70 (B.69 ; G67). 71 (B.70 ; G.68) [1] G. हत, B. निकुट्टक
72 (B. 71 ; G. 69).

पर्यायशः कटिच्छिन्ना बाहू शिरसि पल्लवौ ।
पुनः पुनश्च करणं कटिच्छिन्नं तु तद्भवेत् ॥७३॥
अपविद्धः करः सूच्या पादश्चैव निकुट्टकः ।
सन्नतं यत्र पार्श्वं च तद्भवेदर्धरेचितम् ॥७४॥
स्वस्तिकौ चरणौ यत्र करौ वक्षसि रेचितौ ।
निकुञ्चितं तथा वक्षो वक्षःस्वस्तिकमेव च ॥७५॥
अञ्चितेन तु पादेन रेचितौ तु करौ यदा ।
उन्मत्तं करणं तत्तु विज्ञेयं नृत्तकोविदैः ॥७६॥
उभाभ्यां हस्तपादाभ्यां भवतः स्वस्तिकौ यदा ।
तत्स्वस्तिकमिति प्रोक्तं करणं करणार्थिभिः ॥७७॥
विक्षिप्ताक्षिप्तबाहुभ्यां स्वस्तिकौ चरणौ यदा ।
अपक्रान्तार्धसूचिभ्यां तत् पृष्ठस्वस्तिकं भवेत् ॥७८॥
पार्श्वयोरग्रतश्चैव यत्र श्लिष्टः गतो भवेत् ।
स्वस्तिको हस्तपादाभ्यां तद्दिक्स्वस्तिकमुच्यते ॥७९॥
अलातं चरणं कृत्वा व्यंसयेद् दक्षिणं करम् ।
ऊर्ध्वजानुक्रमं चैव अलातकरणं भवेत् ॥८०॥
स्वस्तिकापसृतः पादः करौ नाभिकटिस्थितौ ।
पार्श्वमुद्वाहितं चैव करणं तत्कटीसमम् ॥८१॥
हस्तो हृदि भवेद्वामः सव्यश्चाक्षिप्तरेचितः ।
रेचितश्चापविद्धश्च तत् स्यादाक्षिप्तरेचितम् ॥८२॥
विक्षिप्तं हस्तपादं तु तस्यैवाक्षेपणं पुनः ।
यत्र तत् करणं ज्ञेयं विक्षिप्ताक्षिप्तकं द्विजाः ॥८३॥
स्वस्तिकौ चरणौ कृत्वा करिहस्तं च दक्षिणम् ।
वक्षःस्थाने तथा वाममर्धस्वस्तिकमादिशेत् ॥८४॥

73 (B.73 ;G. 70). [1] B. G. निकुञ्चितः, we with Bṭh. 74. (B.74 ; G. 71). 75 (B. 75 ; G. 72). 76 (B. 70 ; G.7 3). 77 (B. 77 (B. 77 ; G. 7). 78 (B.78 ; G.75). 79 (B.79 ; G. 78). 82-84 (B.82-84 ; G. 79-81).

व्यावृत्तपरिवृत्तस्तु स एव तु करो यदा ।
अञ्चितो नासिकाग्रे तु तदञ्चितमुदाहृतम् ॥८५॥
कुञ्चितं पादमुत्क्षिप्य त्र्यस्रमूरुं निवर्तयेत् ।
कटिजानू निवृत्तौ च भुजङ्गत्रासितं भवेत् ॥८६॥
कुञ्चितं पादमुत्क्षिप्य जानु हस्तं समं न्यसेत् ।
प्रयोगवशगौ हस्तावूर्ध्वजानु प्रकीर्तितम् ॥८७॥
करणं वृश्चिकं कृत्वा करं पार्श्वे निकुञ्चयेत् ।
नासाग्रे दक्षिणं चैव ज्ञेयं तद्धि निकुञ्चितम् ॥८८॥
वामदक्षिणपादाभ्यां घूर्णमानोपसर्पणैः ।
उद्वेष्टितापविद्धैश्च हस्तैर्मल्ल्युदाहृतम् ॥८९॥
स्खलितापसृतौ पादौ वामहस्तश्च रेचितः ।
सव्यहस्तः कटिस्थः स्यादर्धमत्तल्लिमादिशेत् ॥९०॥
रेचितो दक्षिणो हस्तः पादः सव्यो निकुट्टितः ।
दोला चैव भवेद्वामस्तद्रेचकनिकुट्टकम् ॥९१॥
कार्यौ नाभितटे हस्तौ प्राङ्मुखौ कटकामुखौ ।
सूचीविद्धावपक्रान्तौ पादौ पादापविद्धके ॥९२॥
अपविद्धो भवेद्धस्तः सूचीपादस्तथैव च ।
तथा त्रिकं विवृत्तं च वलितं नाम तद्भवेत् ॥९३॥
वर्तितो घूर्णितः सव्यो हस्तो वामश्च दोलितः ।
स्वस्तिकापसृतः पादः करणं घूर्णितं तु तत् ॥९४॥
करिहस्तो भवेद्वामो दक्षिणश्च विवर्तितः ।
बहुशः कुट्टितः पादो ज्ञेयं तल्ललितं बुधैः ॥९५॥
ऊर्ध्वजानु विधायाथ तस्योपरि लतां न्यसेत् ।
दण्डपक्षं तु तत् प्रोक्तं करणं नृत्तवेदिभिः ॥९६॥

85 (B.85 ; G. 82) [1] B.G. विवर्तयेत्, विवृत्तम. [2] B विवर्तोच्.. 86 (B. 86 ; G. 83). 87 (B.87 : G. 84) [1] B. G. वृश्चिक चरण. 88 (B. 88 ; G. 85). 89 (B. 89 ; G. 86). 90 (B.90 ; G. 87) 91 (B.91 ; G.88). 92 (B. 92 ; G.87) 93 (B. 98 ; G.90). [1] B.G. वर्तित. 94 (B. 94 ; G. 91). 95 (B. 95 ; G. 92) 96 (B. 96 ; G. 93).

भुजङ्गत्रासितं कृत्वा यत्रोभावपि रेचितौ ।
वामपार्श्वस्थितौ हस्तौ भुजङ्गत्रस्तरेचितम् ॥९७॥
त्रिकं सुवलितं कृत्वा लतारेचितकौ करौ ।
नूपुरं च तथा पादं करणे नूपुरे न्यसेत् ॥९८॥
रेचितौ हस्तपादौ च कटिग्रीवौ च रेचितौ ।
वैशाखस्थानकेनैतत् भवेद्वैशाखरेचितम् ॥९९॥
आक्षिप्तः स्वस्तिकः पादः करौ चोद्वेष्टितौ तथा ।
त्रिकस्य वलनाच्चैव ज्ञेयं भ्रमरकं तु तत् ॥१००॥
अञ्चितः स्यात् करो वामः सव्यश्चतुर एव च ।
दक्षिणः कुट्टितः पादः चतुरं तत् प्रकीर्तितम् ॥१०१॥
भुजङ्गत्रासितः पादो रेचितो दक्षिणः करः ।
लताख्यश्च करो वामो भुजङ्गाञ्चितकं भवेत् ॥१०२॥
विक्षिप्तं हस्तपादं तु समन्ताद् यत्र दण्डवत् ।
रेच्यते तद्धि करणं ज्ञेयं दण्डकरेचितम् ॥१०३॥
वृश्चिकं करणं कृत्वा द्वावप्यथ निकुट्टितौ ।
विधातव्यौ करौ तद्धि ज्ञेयं वृश्चिककुट्टितम् ॥१०४॥
सूचीं कृत्वापविद्धं च दक्षिणं चरणं न्यसेत् ।
रेचिता च कटिर्यत्र कटिभ्रान्तं तदुच्यते ॥१०५॥
अञ्चितः पृष्ठतः पादः कुञ्चितोर्ध्वतलाङ्गुलिः ।
लताख्यश्च करो वामस्तल्लतावृश्चिकं भवेत् ॥१०६॥
अलपद्मः कटीदेशे छिन्ना पर्यायशः कटी ।
वैशाखस्थानकेनेह तच्छिन्नं करणं भवेत् ॥१०७॥
वृश्चिकं चरणं कृत्वा स्वस्तिकौ च करावुभौ ।
रेचितापसृतौ चैव कार्यं वृश्चिकरेचितम् ॥१०८॥

97 (B, 97 ; G. 94). 98.(B. 98 ; G. 95) 99 (B, 99 ; G. 96). 100 (B.100 ; G.97) 101 (B.101 ; G.98). 102 (B. 102 ; G. 99) 103 (B.103 ; G. 100). 104 (B.104 ; G. 101). 105 ; G. 102). 106 (B.106 ; G. 103). 107 (B.107 ; G, 104). 108 (B. 108 ; G. 105).

बाहुशीर्षाञ्चितौ हस्तौ पादः पृष्ठाञ्चितस्तथा ।
दूरसन्नतपृष्ठं च वृश्चिकं तत्प्रकीर्तितम् ॥१०६॥
आलीढं स्थानकं यत्र करौ वक्षसि रेचितौ ।
ऊर्ध्वाधौ विप्रकीर्णौ च व्यंसितं तद्विदुर्बुधाः ॥११०॥
हस्तौ तु स्वस्तिकौ पार्श्वे तथा पादो निकुट्टितः ।
यत्र तत्करणं ज्ञेयं बुधैः पार्श्वनिकुट्टकम् ॥१११॥
वृश्चिकं चरणं कृत्वा पादस्याङ्गुष्ठकेन तु ।
ललाटे तिलकं कुर्याल्ललाटतिलकं च तत् ॥११२॥
पृष्ठतः कुञ्चितं कुर्यादतिक्रान्तं समन्ततः ।
आक्षिप्तौ च करौ कार्यौ क्रान्तके करणे द्विजाः ॥११३॥
आद्यः पादोऽञ्चितः कार्यः सव्यहस्तश्च कुञ्चितः ।
उत्तानो वामपार्श्वश्च तत्कुञ्चितमुदाहृतम् ॥११४॥
प्रलम्बिताभ्यां बाहुभ्यां यद् गात्रेणानतेन च ।
अभ्यन्तरापविद्धः स्यात् तज्ज्ञेयं चक्रमण्डलम् ॥११५॥
स्वस्तिकापसृतौ पादावपविद्धक्रमौ यदा ।
उरोमण्डलिको हस्त उरोमण्डलकं तु तत् ॥११६॥
आक्षिप्तहस्तपादं च क्रियते यत्र वेगतः ।
आक्षिप्तं करणं नाम तद्विज्ञेयं द्विजर्षभाः ॥११७॥
ऊर्ध्वाङ्गुलितलः पादः पार्श्वेणोर्ध्वं प्रसारितः ।
प्रकुर्यादञ्चिततलौ हस्तौ तलविलासिते ॥११८॥
पृष्ठतः प्रसृतः पादो द्वौ तालावर्धमेव च ।
तस्यैवानुगतो हस्तः पुरतस्त्वर्गलं तु तत् ॥११६॥
विक्षिप्तं हस्तपादं तु पृष्ठतः पार्श्वतोऽथवा ।
एकमार्गगतं यत्र तद्विक्षिप्तमुदाहृतम् ॥१२०॥

109 (B.108 ; G.106). 110 (B.109 ; G.107). 111 (B.110 ; G.108). 112 (B.111 ; G.109). 113 B.112;G.110). 114 (B.113; G.111). 115 (B.114 ; G.112). 116 B.115 ; G.113). 117 (B.116 ; G.114). 118 (B.117 ; G.115). 119 (B.118 ; G. 116). 120 (B.119 ; G.117).

प्रसार्य कुञ्चितं पादं पुनरावर्तयेद् द्रुतम् ।
प्रयोगवशगौ हस्तौ तदावृत्तमुदाहृतम् ॥१२१॥
कुञ्चितं पादमुत्क्षिप्य पार्श्वात् पार्श्वं तु दोलयेत् ।
प्रयोगवशगौ हस्तौ दोलापादं प्रकीर्तितम् ॥१२२॥
आक्षिप्तं हस्तपादं च त्रिकं चैव विवर्तितम् ।
रेचितौ च तथा हस्तौ विवृत्ते करणे द्विजाः ॥१२३॥
सूचीविद्धं विधायाथ त्रिकं तु विनिवर्तयेत् ।
करौ तु रेचितौ कार्यौ विनिवृत्ते द्विजोत्तमाः ॥१२४॥
पार्श्वक्रान्तक्रमं कृत्वा पुरस्तादथ पातयेत् ।
प्रयोगवशगौ हस्तौ पार्श्वक्रान्तमुदाहृतम् ॥१२५॥
पृष्ठतः कुञ्चितौ पादौ वक्षश्चैव समुन्नतम् ।
तिलके च करः स्थाप्यस्तन्निशुम्भितमुच्यते ॥१२६॥
पृष्ठतो वलितं पादं शिरोघृष्टं प्रसारयेत् ।
हस्तौ च मण्डलाविद्धौ विद्युद्भ्रान्तं तदुच्यते ॥१२७॥
अतिक्रान्तक्रमं कृत्वा पुरस्तात् संप्रसारयेत् ।
प्रयोगवशगौ हस्तौ अतिक्रान्ते प्रकीर्तितौ ॥१२८॥
आक्षिप्तं हस्तपादं च त्रिकं चैव विवर्तितम् ।
पुनश्च रेचयेद्धस्तं विवर्तिकमेव तत् ॥१२९॥
कर्णेऽञ्चितः करो वामो लताहस्तश्च दक्षिणः ।
दोलापादस्तदा चैव गजक्रीडितके भवेत् ॥१३०॥
द्रुतमुत्क्षिप्य चरणं पुरस्तादथ पातयेत् ।
तलसंस्फोटितौ हस्तौ तलसंस्फोटिते स्मृतौ ॥१३१॥
पृष्ठप्रसारितः पादः लतारेचितकौ करौ ।
समुन्नतमुरश्चैव गरुडप्लुतके भवेत् ॥१३२॥

121 (B. 120 ; G. 118). 122 (B.121 ; G.119). 122 (B.122 ; G.120). 124 (B.123 ; G.121). 125 (B.124 ; G.122). 126 (B.125 ; 123) 127 (B.126 ; G.124). 128 (B.127 ; G.125). 129 (B.128 ; G.126). 130 (B.129 ; G.127). 131 (B.130 ; G.128). 132 (B.131 ; B.122).

सूचीपादोन्नतं पार्श्वं एको वक्षःस्थितः करः ।
द्वितीयश्चाञ्चितो गण्डे गण्डसूचि तदुच्यते ॥१३३॥
ऊर्ध्वाविवेष्टितौ हस्तौ सूचीपादो विवर्तितः ।
परिवृत्तत्रिकश्चैव परिवृत्तं तदुच्यते ॥१३४॥
एकः समस्थितः पाद ऊरुपार्श्वे स्थितोऽपरः ।
मुष्टिहस्तश्च वक्षःस्थः पार्श्वजानु तदुच्यते ॥१३५॥
पृष्ठप्रसारितः पादः किञ्चिदञ्चितजानुकः ।
यत्र प्रसारितौ बाहू तत्स्यात् गृध्रावलीनकम् ॥१३६॥
उत्प्लुत्य चरणौ कार्यावग्रतः स्वस्तिकस्थितौ ।
सन्नतौ च तथा हस्तौ सन्नतं तदुदाहृतम् ॥१३७॥
कुञ्चितं पादमुत्क्षिप्य कुर्यादग्रस्थितं भुवि ।
प्रयोगवशगौ हस्तौ तत्सूचि परिकीर्तितम् ॥१३८॥
अलपद्मः शिरोदेशे सूचीपादश्च दक्षिणः ।
यत्र तत्करणं ज्ञेयमर्धसूचीति नामतः ॥१३९॥
पादसूच्या यदा पादौ द्वितीयस्तु प्रपीड्यते ।
कटिवक्षःस्थितौ हस्तौ सूचीविद्धं तदुच्यते ॥१४०॥
कृत्वोरुवलितं पादमपक्रान्तक्रमं न्यसेत् ।
प्रयोगवशगौ हस्तावपक्रान्तं तदुच्यते ॥१४१॥
वृश्चिकं करणं कृत्वा रेचितौ च तथा करौ ।
तथा त्रिकं विवृत्तं च मयूरललितं भवेत् ॥१४२॥
अञ्चितापसृतौ पादौ शिरश्च परिवाहितम् ।
रेचितौ च करौ यत्र तत्सर्पितमुदाहृतम् ॥१४३॥
नूपुरं चरणं कृत्वा दण्डपादं प्रसारयेत् ।
क्षिप्रविद्धं करं चैव दण्डपादं तदुच्यते ॥१४४॥

133 (B.132 ; G.130). 134 (B.133 ; G.131). 135 (B.134 ; G.132). 136 (B.135 ; G.133). 137 (B.136 ; G.134). 138 (B.137 ; G.135). 139 (B.138 ; G.136). 140 (B.139 ; G.137). 141 (B.140 ; G.138). 142 (B.141 G.139). 143 (B. 142 ; G.140). 144 (B.143 ; G.141).

अतिक्रान्तं क्रमं कृत्वा समुत्प्लुत्य निवर्तयेत् ।
जङ्घाञ्चितोपरिक्षिप्ता तद्विद्याद्धरिणप्लुतम् ॥१४५॥
दोलापादक्रमं कृत्वा समुत्प्लुत्य निपातयेत् ।
परिवृत्तं त्रिकं चतत् प्रेङ्खोलितकमुच्यते ॥१४६॥
भुजावूर्ध्वविनिष्क्रान्तौ हस्तौ चाभिमुखाङ्गुली ।
बद्धाचारी तथा चैव नितम्बे करणे भवेत् ॥१४७॥
दोलपादक्रमं कृत्वा हस्तौ तदनुगावुभौ ।
रेचितौ घूर्णितौ वापि स्खलितं करणं भवेत् ॥१४८॥
वामो वक्षःस्थितो हस्तः प्रोद्वेष्टिततलोऽपरः ।
अञ्चितश्चरणश्चैव प्रयोज्यः करिहस्तके ॥१४९॥
एकस्तु रेचितो हस्तो लताख्यश्च तथापरः ।
संसर्पिततलौ पादौ प्रसर्पितकमेव तत् ॥१५०॥
अलातकं पुरः कृत्वा द्वितीयश्च द्रुतक्रमम् ।
हस्तौ पादानुगौ चापि सिंहविक्रीडिते स्मृतौ ॥१५१॥
पृष्ठप्रसर्पितः पादः कुञ्चितावर्तितौ करौ ।
पुरस्तथैव कर्तव्यौ सिंहाकर्षितके द्विजाः ॥१५२॥
आक्षिप्तहस्तमाक्षिप्तपादमाक्षिप्तदेहकम् ।
उद्वृत्तगात्रमित्येतदुद्वृत्तं करणं स्मृतम् ॥१५३॥
आक्षिप्तश्चरणः कार्यो हस्तौ तस्यैव चानुगौ ।
आनतं च तथा गात्रं तथोपसृतकं स्मृतम् ॥१५४॥
दोलापादक्रमं कृत्वा तलसंघट्टितौ करौ ।
रेचयेच्च करं वामं तलसंघट्टिते तथा ॥१५५॥
एको वक्षःस्थितो हस्तो द्वितीयश्च प्रलम्बितः ।
लताग्रसंस्थितः पादो जनिते करणे भवेत् ॥१५६॥

145 (B.144 ; G.142). 146 (B.145 ; G.143). 147 (B.146 ; G.144). 148 (B.147 ; G.145). 149 (B.148 ; G,146). 150 (B.149 ; G.147). 151 (B.150 ; G.148) 152 (B.151 . G.149). 153 (B.152 ; G.150). 154 (B.153 ; G.151), 155 (B.154 ; 152). 156 (B.155 ; G.153).

जनितं करणं कृत्वा हस्तौ चाभिमुखाङ्गुली ।
शनैर्निपातितौ चैव ज्ञेयं तदवहित्थकम् ॥१५७॥
करौ वक्षःस्थितौ कार्यावुरो निर्भुग्नमेव च ।
मण्डलं स्थानकं चैव निवेशं करणं तु तत् ॥१५८॥
तलसञ्चरपादाभ्यामुत्प्लुत्य पतनं तु यत् ।
सन्नतं वलितं गात्रमेलकाक्रीडितं तु तत् ॥१५९॥
करमावृत्तकरणमूरुपृष्ठेऽञ्चितं न्यसेत् ।
जङ्घाञ्चिता तथोद्वृत्ता तदूरूद्वृत्तमुच्यते ॥१६०॥
करौ प्रलम्बितौ कार्यौ शिरश्च परिवाहितम् ।
पादौ च वलिताविद्धौ मदस्खलितके द्विजाः ॥१६१॥
पुरः प्रसारितः पादः कुञ्चितो गमनोन्मुखः ।
करौ च रेचितौ यत्र विष्णुक्रान्तं तदुच्यते ॥१६२॥
करमावर्तितं कृत्वा ऊरुपृष्ठे निकुञ्चयेत् ।
ऊरुश्चैव तदा विद्धः सम्भ्रान्तं करणं तु तत् ॥१६३॥
अपविद्धः करः सूच्या पादश्चैव निकुट्टितः ।
वक्षस्थश्च करो वामो विष्कम्भे करणे भवेत् ॥१६४॥
पादावुद्घट्टितौ कार्यौ तलसङ्घट्टितौ करौ ।
नितम्बपार्श्वे कर्तव्यौ बुधैरुद्घट्टिते सदा ॥१६५॥
प्रयुज्यालातकं पादं हस्तौ द्वावपि रेचितौ ।
कुञ्चितावञ्चितौ चैव वृषभक्रीडिते स्मृतौ ॥१६६॥
रेचितावञ्चितौ हस्तौ लोलितं वर्तितं शिरः ।
उभयोः पार्श्वयोर्यत्र ज्ञेयं लोलितकं बुधैः ॥१६७॥
स्खलितासर्पितौ पादौ तथा हस्तौ च रेचितौ ।
परिवाहितं शिरश्चैव कुर्यान्नागापसर्पिते ॥१६८॥

157 (B.156 ; G.154). 158 (B.157 ; G.155). 159 (B.158 ; G.156). 160 (B.159 ; G.157). 161 (B.160 ; G.158). 162 (B.161 ; 159). 163 (B.162 ; G.160). 164 (B.163 ; G.161). 165 (B.164 ; G.162). 166 (B.165 ; G.163). 167 (B.166 ; G.164). 168 (B.167 ; G.165).

निषण्णाङ्गस्तु चरणं प्रसार्य तलसञ्चरम् ।
उद्वाहितमुरः कृत्वा शकटास्यं प्रयोजयेत्[1] ॥१६९॥
ऊर्ध्वाङ्गुलितलौ पादौ त्रिपताकावधोमुखौ ।
हस्तौ शिरः सन्नतं च गङ्गावतरणं च तत् ॥१७०॥
अष्टोत्तरशतं ह्येतत् करणानां मयोदितम् ।
अतः परं प्रवक्ष्यामि ह्यङ्गहारविकल्पनम् ॥१७१॥
प्रसार्योत्क्षिप्य च करौ समपादं प्रयोजयेत् ।
व्यंसितापसृतं सव्यमूर्ध्वं हस्तं प्रसारयेत् ॥१७२॥
प्रत्यालीढं ततः कृत्वा तथैव च निकुट्टकम् ।
ऊरूद्वृत्तं ततः कुर्यात् आक्षिप्तं स्वस्तिकं ततः ॥१७३॥
नितम्बं करिहस्तश्च कटिच्छिन्नं तथैव च ।
स्थिरहस्तो भवेदेष त्वङ्गहारो हरप्रियः ॥१७४॥
तलपुष्पापविद्धे च वर्तितं संप्रसारयेत् ।
प्रत्यालीढं ततः कृत्वा तथैव च निकुट्टकम् ॥१७५॥
ऊरूद्वृत्तं तथाक्षिप्तमुरोमण्डलमेव च ।
नितम्बं करिहस्तं च कटिच्छिन्नं तथैव च[1] ॥१७६॥
एषः पर्यस्तको नाम त्वङ्गहारो हरोद्भवः ।
अलपद्मसूचीं च कृत्वा विक्षिप्तमेव च ॥१७७॥
आवर्तितं ततः कुर्यात् तथैव च निकुट्टकम् ।
ऊरूद्वृत्तं तथाक्षिप्तमुरोमण्डलकं तथा ॥१७८॥
करिहस्तं कटिच्छिन्नं सूचीविद्धो भवेदयम् ।
अपविद्धं तु करणं सूचीविद्धं पुनर्भवेत् ॥१७९॥
उद्वेष्टितेन हस्तेन त्रिकं तु परिवर्तयेत् ।
उरोमण्डलकौ हस्तौ कटिच्छिन्नं तथैव च ॥१८०॥

169 (B.168; G.166). [1] For B.169-173 (G.167-170) see 56-61 above. 170 (B 169; G.171). 171-173 (B.174-176; G.172-174). 174-176 (B.177-179a; G 175-176). [1] G. om. 175b. 176-180 (B 179b-183a; G.177-180).

अपविद्धाङ्गहारस्तु विज्ञेयस्तत्प्रयोक्तृभिः ।
करणं नूपुरं कृत्वा विक्षिप्तालातके पुनः ॥१८१॥
पुनराक्षिप्तकं कुर्यादुरोमण्डलकं तथा ।
नितम्बं करिहस्तश्च कटिच्छिन्नं तथैव च ॥१८२॥
आक्षिप्तकस्तु विज्ञेयो ह्यङ्गहारः प्रयोक्तृभिः ।
उद्वेष्टितापविद्धस्तु करः पादो निकुट्टितः ॥१८३॥
पुनस्तेनैव योगेन वामपार्श्वे भवेदथ ।
उरोमण्डलकौ हस्तौ नितम्बं करिहस्तकः ॥१८४॥
कर्तव्यः स कटिच्छेदो नृत्ते तूद्घट्टिते बुधैः ।
पर्यायोद्वेष्टितौ हस्तौ पादौ चैव निकुट्टितौ ॥१८५॥
कुञ्चितावञ्चितौ च ऊरूद्वृत्तं तथैव च ।
चतुरश्रं करं कृत्वा पादेन च निकुट्टकम् ॥१८६॥
भुजङ्गत्रासकं चैव करं चोद्वेष्टितं पुनः ।
परिच्छिन्नं च कर्तव्यं त्रिकं भ्रमरकेण तु ॥१८७॥
करिहस्तं कटिच्छिन्नं विष्कम्भः परिकीर्तितः ।
दण्डपादं करं कैव विक्षिप्याक्षिप्य चैव हि ॥१८८॥
व्यंसितं वामहस्तं च सह पादेन सर्पयेत् ।
चतुरश्रं करं कृत्वा पादेन च निकुट्टकम् ॥१८९॥
भुजङ्गत्रासितं चैव करं चोद्वेष्टितं पुनः ।
निकुट्टकद्वयं कार्यमाक्षिप्तं मण्डलोरसा ॥१९०॥
करिहस्तः कटिच्छेदः कर्तव्यस्त्वपराजिते ।
कुट्टितं करणे कृत्वा भुजङ्गत्रासितं तथा ॥१९१॥
रेचितेन तु हस्तेन पताकाहस्तमादिशेत् ।
आक्षिप्तकं प्रयुञ्जीत उरोमण्डलकं तथा ॥१९२॥

180-182 (B.183b-185a., G.181-182). 182-184 (B.185b-187a ; G.183-184). 184-187 (B.187b-190a ; G.185-187). 187-190 (B.190b-193a ; G.188-189). [1] G. om. 188b-189a. 190-192 (B.193b-195a ; G.190-191).

लताख्यं सकटिच्छेदं विष्कम्भापसृते भवेत् ।
त्रिकं तु वलितं कृत्वा नूपुरं चरणं तथा ॥१९३॥
भुजङ्गत्रासितं सव्यं चरणं चैव रेचितम् ।
आक्षिप्तकं ततः कृत्वा परिच्छिन्नं तथैव च ॥१९४॥
बाह्यभ्रमरकं कुर्यादुरोमण्डलमेव च ।
नितम्बः करिहस्तं च कटिच्छेदं तथैव च ॥१९५॥
मत्ताक्रीडो भवेदेष अङ्गहारो भवप्रियः ।
रेचितं हस्तपादं च कृत्वा वृश्चिकमेव च ॥१९६॥
पुनस्तेनैव योगेन कृत्वा वृश्चिकमेव तु ।
निकुट्टकं तथा चैव सव्यासव्यकृतैः क्रमैः ॥१९७॥
लताख्यः सकटिच्छेदो भवेत् स्वस्तिकरेचिते ।
[1]पार्श्वे तु स्वस्तिकं बध्वा कार्यं त्वर्धनिकुट्टकम् ॥१९८॥
द्वितीयस्य तु पार्श्वस्य विधिः स्यादेष एव हि ।
ततश्च करमावृत्य ऊरुपृष्ठे निपातयेत् ॥१९९॥
ऊरूद्वृत्तं ततः कुर्यादाक्षिप्तं पुनरेव च ।
नितम्बं करिहस्तश्च कटिच्छेदं तथैव च ॥२००॥
पार्श्वस्वस्तिक इत्येष ह्यङ्गहारः प्रकीर्तितः ।
वृश्चिकं करणं कृत्वा लताख्यं हस्तमेव च ॥२०१॥
तमेव च करं भूयो नासाग्रे सन्निवेशयेत् ।
तमेवोद्वेष्टितं कृत्वा नितम्बमथ वर्तयेत् ॥२०२॥
करिहस्तं कटिच्छेदं वृश्चिकापसृते भवेत् ।
कृत्वा नूपुरपादं तु तथाक्षिप्तकमेव च ॥२०३॥
[1]कटिच्छिन्नं तु कर्तव्यं सूचीपादं तथैव च ।
नितम्बं करिहस्तं उरोमण्डलकं तथा ॥२०४॥

193-195 (B.195b-198a ; G.192-194). 196-197 (B.198b-200a ; G.195-196). 197-200 (B 200b-203a ; G.197-199). 200-202 (B.203b-205a ; G.200-201). [1] B. पार्श्वस्वस्तिकपादौ. 202-204 (B.205b-207a ; G.202-203). [1] G. परिच्छिन्नं.

कटिच्छेदं ततश्चैव भ्रमरः स तु संज्ञितः ।
मतल्लिकरणं कृत्वा करमावृत्य दक्षिणम् ॥२०५॥
कपोलस्य प्रदेशे तु कर्तव्यं तु निकुञ्चितम् ।
अपविद्धं तथा चैव तलसंस्फोटितं तथा ॥२०६॥
करिहस्तं कटिच्छेदं मत्तस्खलितके भवेत् ।
दोलैः करैः प्रचलितैः स्वस्तिकापसृतैः पदैः ॥२०७॥
अञ्चितैर्वलितैर्हस्तैस्तलसंघट्टितैस्तथा ।
निकुट्टितं च कर्तव्यमूरूद्वृत्तं तथैव च ॥२०८॥
करिहस्तं कटिच्छिन्नं मदाद्विलसिते भवेत् ।
मण्डलस्थानकं कृत्वा तथा हस्तौ च रेचितौ ॥२०९॥
उद्घट्टितेन पादेन मतल्लिकरणं भवेत् ।
आक्षिप्तं करणं चैव उरोमण्डलकं तथा ॥२१०॥
कटिच्छेदं तथा चैव भवेत्तु गतिमण्डले ।
समपादं प्रयुज्याथ परिच्छिन्नन्त्वनन्तरम् ॥२११॥
आविद्धेन तु पादेन बाह्यभ्रमरकं तथा ।
वामं सूच्या त्वतिक्रान्तं भुजङ्गत्रासितं तथा ॥२१२॥
करिहस्तं कटिच्छिन्नं परिच्छिन्ने विधीयते ।
शिरसस्तूपरि स्थाप्यौ स्वस्तिकौ विच्युतौ करौ ॥२१३॥
ततः सव्यं करं चापि गात्रमानस्य रेचयेत् ।
पुनरुत्थापयेत्तत्र गात्रमुन्नम्य रेचितम् ॥२१४॥
लताख्यौ च करौ कृत्वा वृश्चिकं संप्रयोजयेत् ।
रेचितं करिहस्तं च भुजङ्गत्रासितं तथा ॥२१५॥
आक्षिप्तकं प्रयुञ्जीत स्वस्तिकं पादमेव च ।
पराङ्मुखौ विधिर्भूय एवमेव भवेदिह ॥२१६॥

205-207 (B.208b-210a; G.204-205). 207-209 (B.210b-212a ; G.206-207). 209-211 (B.212b-214a ; G.208-209). 211-213 (B.214b-216a ; G.210-211). 213-217 ; (B 216b 220a ; G.212-215).

करिहस्तं कटिच्छेदं परिवृत्तकरेचिते ।
रेचितौ सह गात्रेण ह्यपविद्धौ करौ तथा ॥२१७॥
पुनस्तेनैव देशेन गात्रमुन्नम्य रेचयेत् ।
कार्यं नूपुरपादं च भुजङ्गत्रासितं तथा ॥२१८॥
रेचितं मण्डलं चैव बाहुशीर्षं निकुञ्चयेत् ।
ऊरूद्वृत्तं तथाक्षिप्तमुरोमण्डलमेव च ॥२१९॥
करिहस्तं कटिच्छेदं कुर्याद्वैशाखरेचिते ।
आद्यं तु जनितं कृत्वा पादमेकं प्रसारयेत् ॥२२०॥
तथैवालातकं कुर्यात् त्रिकं तु परिवर्तयेत् ।
अञ्चितं वामहस्तं च गण्डदेशे निकुट्टयेत् ॥२२१॥
कटिच्छिन्नं तथा चैव परावृत्ते प्रयोजयेत् ।
स्वस्तिकं करणं कृत्वा व्यंसितौ च करौ ततः ॥२२२॥
अलातकं प्रयुञ्जीत ऊर्ध्वजानु निकुञ्चितम् ।
अर्धसूचीव विक्षिप्तमुद्वृत्ताक्षिप्तके तथा ॥२२३॥
करिहस्तं कटिच्छेदमङ्गहारे त्वलातके ।
निकुट्य वक्षसि करावूर्ध्वजानु प्रयोजयेत् ॥२२४॥
आक्षिप्तं स्वस्तिकं कृत्वा त्रिकं तु परिवर्तयेत् ।
उरोमण्डलकौ हस्तौ नितम्बं करिहस्तकम् ॥२२५॥
कटिच्छेदन्तथा चैव पार्श्वच्छेदे विधीयते ।
सूचीं वामपदं दद्यात् विद्युद्भ्रान्तं च दक्षिणम् ॥२२६ ॥
दक्षिणेन पुनः सूची विद्युद्भ्रान्तश्च वामतः ।
परिच्छिन्नं तथा चैवं त्रिकं तु परिवर्तयेत् ॥२२७॥
लताख्यं सकटिच्छेदं विद्युद्भ्रान्तश्च स स्मृतः ।
कृत्वा नूपुरपादं तु सव्यवामौ प्रलम्बितौ ॥२२८॥

217-220 (B.220b-223a ; G.216-218). 220-222 (B.223b-225a ; G.219-220). 222-224 (B 225b-227a ; G.221-222). 224-226 (B.227b-229a ; G.223 224). 226-228 (B.229b-231a ; G.225-226).

करौ पार्श्वे ततस्ताभ्यां विक्षिप्तं संप्रयोजयेत् ।
ताभ्यां सूची तथा चैव त्रिकं तु परिवर्तयेत् ॥२२९॥
लताख्यं सकटिच्छेदं कुर्यादुद्वृत्तके सदा ।
आलीढव्यंसितौ हस्तौ बाहुशीर्षे निकुट्टयेत् ॥२३०॥
नूपुरश्चरणो वामः तथालातश्च दक्षिणः ।
तेनैवाक्षिप्तकं कुर्याद् उरोमण्डलकौ करौ ॥२३१॥
करिहस्तं कटिच्छेदं त्वालीढे संप्रयोजयेत् ।
हस्तं तु रेचितं कृत्वा पार्श्वमानम्य रेचयेत् ॥२३२॥
पुनस्तेनैव योगेन गात्रमुन्नम्य रेचयेत् ।
कार्यं नूपुरपादं च भुजङ्गत्रासितं तथा ॥२३३॥
रेचितं करणं कुर्यादुरोमण्डलमेव च ।
कटिच्छेदन्तु कर्तव्यं ह्यङ्गहारे तु रेचिते ॥२३४॥
नूपुरं करणं कृत्वा त्रिकं तु परिवर्तयेत् ।
व्यंसितेन तु हस्तेन त्रिकं चैव विवर्तयेत् ॥२३५॥
पादं चालातकं कृत्वा सूचीं तत्रैव योजयेत् ।
करिहस्तं कटिच्छेदं कुर्यादाच्छुरिते सदा ॥२३६॥
रेचितौ स्वस्तिकौ पादौ रेचितौ स्वस्तिकौ करौ ।[1]
कृत्वा विश्लेषमेवं तु तेनैव विधिना पुनः ॥२३७॥
पुनरुत्क्षेपणं चैव रेचितैरेव कारयेत् ।
उद्वृत्ताक्षिप्तकं चैव उरोमण्डलमेव च ॥२३८॥
नितम्बं करिहस्तं च कटिच्छिन्नं तथैव च ।
आक्षिप्तरेचिते त्वेष करणानां विधिः स्मृतः ॥२३९॥
विक्षिप्तं करणं कृत्वा हस्तपादं मुखानुगम् ।
वामसूचीकरं कृत्वा विक्षिपेद् वामकं करम् ॥२४०॥

228-230 (B.231b-233a ; G.227-228). 230-232 (B.233b-235a ; G.229-230). 232-234 (B.235b-237 ; G.231-232). [1] C. om. 232b. 235-236 (B.238-239 ; G.233-234). 237-239 (B.240-242 ; G. 235-237). 240-242 (B.243-245 ; G.238-240)

वक्षःस्थं च भवेत्सव्यो वलितं त्रिकमेव च ।
नूपुराक्षिप्तके चैव अर्धस्वस्तिकमेव च ॥२४१॥
नितम्बं करिहस्तं च स्यादुरोमण्डलं तथा ।
कटिच्छेदं च कर्तव्यं संभ्रान्ते नृत्तयोक्तृभिः ॥२४२॥
अपक्रान्तक्रमं कृत्वा व्यंसितं हस्तमेव च ।
कुर्यादुद्वेष्टितं चैव अर्धसूची तथैव च ॥२४३॥
विक्षिप्तं सकटिच्छेदमुद्वृत्ताक्षिप्तके तथा ।
करिहस्तं कटिच्छिन्नं कर्तव्यमपसर्पिते ॥२४४॥
कृत्वा नूपुरपादं च द्रुतमाक्षिप्य च क्रमम् ।
पादस्य चानुगौ हस्तौ त्रिकं तु परिवर्तयेत् ॥२४५॥
निकुट्य करपादं चाप्युरोमण्डलकं पुनः ।
करिहस्तं कटिच्छेदं कार्यमर्धनिकुट्टके ॥२४६॥
द्वात्रिंशदेते संप्रोक्तास्त्वङ्गहारा द्विजोत्तमाः ।
चतुरो रेचकांश्चैव गदतो मे निबोधत ॥२४७॥
पादरेचक एकः स्यात् द्वितीयः कटिरेचकः ।
कररेचकस्तृतीयस्तु चतुर्थः कण्ठरेचकः ॥२४८॥
रेचिताख्यः पृथग्भावे वलने चाभिधीयते ।
उद्वाहनात् पृथग्भावाच्चलनाच्चापि रेचकः ॥२४९॥
पार्श्वात् पार्श्वे तु गमनं स्खलितैश्चलितैः पदैः ।
विविधश्चैव पादस्य पादरेचक उच्यते ॥२५०॥
त्रिकस्योद्वर्तनं चैव कटीचलनमेव च ।
तथापसर्पणं चैव कटीरेचक उच्यते ॥२५१॥
उद्वर्तनः परिक्षेपो विक्षेपपरिवर्तनम् ।
विसर्पणं च हस्तस्य हस्तरेचक उच्यते ॥२५२॥

243-244 (B.246-247 ; G 241-242) 245-246 (B.248-249 ; G.243-244). 247 (B.250 ; G.245). 248 (B.251 ; G.246). 249 (B.252 ; G.247). 250 (B.253 ; G.248). 251 (B.254 ; G.249) 252 (B.255 ; G.250).

उद्वाहनं सन्नमनं तथा पार्श्वस्य सन्नतिः ।
भ्रमणं चापि विज्ञेयो ग्रीवाया रेचको बुधैः ॥२५३॥
रेचकैरंगहारैश्च नृत्यन्तं वीक्ष्य शंकरम् ।
[1]सुकुमारप्रयोगेण नृत्यति स्म च पार्वती ॥२५४॥
मृदङ्गभेरीपटहैः [2]झञ्झाडिंडिमगोमुखैः ।
पणवैर्दर्दुराद्यैश्च नानातोद्यैः प्रवादितैः ॥२५५॥
दक्षयज्ञे विनिहते सन्ध्याकाले महेश्वरः ।
नानाङ्गहारैः [3]प्रानृत्यल्लयतालवशानुगैः ॥२५६॥
पिण्डीबन्धांस्ततो दृष्ट्वा नन्दीभद्रमुखा गणाः ।
चक्रुर्नामानि पिण्डीनां बन्धांश्चैव सलक्षणान् ॥२५७॥
ऐश्वरी वृषपिण्डी च नन्दिनश्चापि [1]पट्टिसी ।
चण्डिकाया भवेत् पिण्डी तथा वै सिंहवाहिनी ॥२५८॥
तार्क्ष्यपिण्डी भवेद्विष्णोः पद्मपिण्डी स्वयंभुवः ।
शक्रस्यैरावती पिण्डी झषापिण्डी तु मान्मथी ॥२५९॥
शिखिपिण्डी कुमारस्य[2] ऊ[लु]पिण्डी भवेच्छ्रियः ।
धारापिण्डी च जाह्नव्याः पाशपिण्डी यमस्य तु ॥२६०॥
वारुणी च नदीपिण्डी याक्षी स्याद्धनदस्य च ।
हलपिण्डो बलस्याथ सर्पपिण्डी तु भोगिनाम् ॥२६१॥
[3]गाणेश्वरी महापिण्डी दक्षयज्ञविमर्दिनी ।
त्रिशूलाकृतिसंस्थाना रौद्री स्यादन्धकद्विषः ॥२६२॥
एवमन्यास्वपि तथा देवतासु यथाक्रमम् ।
ध्वजभूताः प्रयोक्तव्याः पिण्डीबन्धाः स्वचिह्निताः ॥२६३॥
रेचकाश्चाङ्गहाराश्च पिण्डीबन्धास्तथैव च ।
सृष्ट्वा भगवता दत्तास्तण्डवे मुनये तदा ॥२६४॥

253 (B.256 ; 251). 254-255 (B.257-258 ; G.252-253). [1] B. सुकुमारप्रयोगेण नृत्यन्तीं चैव पार्वतीम् [2] B. भाञ्झा. Bp. मञ्झा. 256 (B.259; G.254). 257 (B.260 G.255) 258-263 (B. 261-266a ; G.256-261) [1] B. पट्टसी [2] Bd. जाम (=जाम) [3]B. *om*. 262. 263-264 (B.266b-267a ; G. 262-263,.

तेनापि हि ततः सम्यग्गानभाण्डसमन्वितः ।
नृत्तप्रयोगः सृष्टो यः स ताण्डव इति स्मृतः ॥२६५॥

[ऋषय ऊचुः]

यदा प्राप्त्यर्थमर्थानां तज्ज्ञैरभिनयः कृतः ।
[1]कस्मान्नृत्तं कृतं ह्येतत् कं स्वभावमपेक्षते ॥२६६॥
न गीतकार्थसम्बद्धं न वाच्यार्थस्य भावकम् ।
कस्मान्नृत्तं कृतं ह्येतत् गीतेष्वासारितेषु च ॥२६७॥

[भरत उवाच]

अत्रोच्यते न खल्वर्थं नृत्तं कञ्चिदपेक्षते ।
किन्तु शोभां जनयतीत्यतो नृत्तं प्रवर्तितम् ॥२६८॥
प्रायेण सर्वलोकस्य नृत्तमिष्टं स्वभावतः ।
मङ्गल्यमिति कृत्वा च नृत्तमेतत् प्रकीर्तितम् ॥२६९॥
विवाहप्रसवावाहप्रमोदाभ्युदयादिषु ।
विनोदकरणं चैव नृत्तमेतत प्रकीर्तितम् ॥२७०॥
अतश्चैव प्रतिक्षेपाः भूतसङ्घैः प्रकीर्तिताः ।
ये गीतकादौ युज्यन्ते सम्यङ् नृत्तविभावकाः ॥२७१॥
देवेन वापि संप्रोक्तस्तण्डुस्ताण्डवपूर्वकम् ।
गीतप्रयोगमाश्रित्य नृत्तमेतत् प्रवर्त्यताम् ॥२७२॥
प्रायेण ताण्डवविधिर्देवस्तुत्याश्रयो भवेत् ।
सुकुमारप्रयोगस्तु शृङ्गाररससंभवः ॥२७३॥
तस्य तण्डुप्रयुक्तस्य ताण्डवस्य विधिक्रियाम् ।
वर्धमानकमासाद्य संप्रवक्ष्यामि लक्षणम् ॥२७४॥

265 (B.267b-268a ; G.264). 266 (B.268b-269a ; G.265). [1]B.C. तस्मात् 267 (B.269b-270a ; G.266). 268 (B.270b-271a ; G.267). 269 (B.271b-272a ; G.268). 270 (B.272b-273a ; G.269). 271 (B.273b-274a ; G.270). 272 (B.274b-275a) ; G.271. [1] Ag. सन्तीवपूर्वकम् Bg. तण्डवपूर्वकम् 273 (B.275b-276a ; G.272) 274 (B 276b-277a ; G.273).

कलानां वृद्धिमासाद्य त्वक्षराणां च वर्धनात् ।
लयस्य वर्धनाच्चापि वर्धमानकमुच्यते ॥२७५॥
कृत्वा कुतपविन्यासं यथावद्द्विजसत्तमाः ।
आसारितप्रयोगस्तु ततः कार्यः प्रयोक्तृभिः ॥२७६॥
तत्र चोपोहनं कृत्वा तन्त्रीभाण्डसमन्वितम् ।
कार्यः प्रवेशो नर्तक्या भाण्डवाद्यसमन्वितः ॥२७७॥
विशुद्धकरणायां तु जात्यां वाद्यं प्रयोजयेत् ।
गत्या वाद्यानुसर्पिण्या ततश्चारीं प्रयोजयेत् ॥२७८॥
वैशाखस्थानकेनेह सर्वरेचकचारिणी ।
पुष्पाञ्जलिधरा भूत्वा प्रविशेद्रङ्गमण्डपम् ॥२७९॥
पुष्पाञ्जलिं विसृज्याथ रङ्गपीठं परीत्य च ।
प्रणम्य देवताभ्यस्तु ततोऽभिनयमाचरेत् ॥२८०॥
यत्राभिनेयं गीतं स्यात् तत्र वाद्यं न योजयेत् ।
अङ्गहारप्रयोगे तु भाण्डवाद्यं प्रयोजयेत् ॥२८१॥
समं रक्तं विभक्तं च स्फुटं शुद्धप्रहारजम् ।
नृत्ताङ्गग्राहि वाद्यज्ञैर्योज्यं वाद्यं तु ताण्डवे ॥२८२॥
प्रयुज्य [1]गीतमेवं तु निष्क्रामेन्नर्तकी ततः ।
अनेनैव विधानेन प्रविशन्त्यपराः पुनः ॥२८३॥
अन्याश्चानुक्रमेणाथ पिण्डीं बध्नन्ति ताः स्त्रियः ।
तावत् पर्यस्तकः कार्यो यावत् पिण्डी न बध्यते ॥२८४॥
पिण्डीं बध्वा ततः सर्वा निष्क्रामेयुः स्त्रियस्तु ताः ।
पिण्डीबन्धे तु वाद्यं हि कर्तव्यमिह वादकैः ॥२८५॥
पर्यस्तकप्रमाणेन चित्रौघकरणान्वितम् ।
अथोपवहनं भूयः कार्यं पूर्ववदेव हि ॥२८६॥

275 (B.277b-278a ; G.274). [1] B. वर्धनान्नर्तकीनां. 276 (B. 278b-279a ; G.275). 277 (B.279b-280a ; G.276). 278 (B.280b-281a ; G.277) 279 (B. 281b 282a ; G.278). 280 (B. 282b-283 ; G.279). 281 (B.283b-284a ; G.280) 282 (B.284b-285a ; G. 281). 283 (B.285b 286a ; G.282) [1] B. गीतवाद्य, G. नृत्तवाद्यै; we with Bd. गीतमेवच. 284 (B.286b-287;G,284a, 280) [1] B. G. पिण्डीबन्धेषु 285-287 (B.287-290a.

ततश्चासारितं भूयो गायनं तु प्रयोजयेत् ।
पूर्वेणैव विधानेन प्रविशेच्चापि नर्तकी ॥२८७॥
गीतकार्थंप्रयोजयेद् द्वितीयासारितस्य तु ।
तदेव तु पुनर्वस्तु नृत्तेनापि प्रयोजयेत् ॥२८८॥
आसारितसमाप्तौ च निष्क्रामेन्नर्तकी ततः ।
पूर्ववत् प्रविशेच्चान्या प्रयोगः स्यात् स एव तु ॥२८९॥
एवं पदे पदे कार्यो विधिरासारितस्य तु ।
भाण्डवाद्यकृतश्चैव तथा गानकृतोऽपि च ॥२९०॥
एकं तु प्रथमं कुर्यात् द्वे द्वितीयं तु वस्तुकम् ।
तिस्रो वस्तु तृतीयं तु चतस्रस्तु चतुर्थकम् ॥२९१॥
पिण्डीनां विधयश्चैव चत्वारः संप्रकीर्तिताः ।
पिण्डी शृङ्खलिका चैव लताबन्धोऽथ भेद्यकः ॥२९२॥
पिण्डीबन्धस्तु पिण्डत्वात् गुल्मः शृङ्खलिका भवेत् ।
जालोपनद्धा च लता सनृत्तो भेद्यकः स्मृतः ॥२९३॥
पिण्डीबन्धः कनिष्ठे तु शृङ्खला तु लयान्तरे ।
मध्यमे च लताबन्धो ज्येष्ठे चैवाथ भेद्यकः ॥२९४॥
पिण्डीनां द्विविधा योनिर्यन्त्रं भद्रासनं तथा ।
शिक्षा कार्या तथा चैव प्रयोक्तव्या प्रयोक्तृभिः ॥२९५॥
एवं प्रयोगः कर्तव्यो वर्धमाने प्रयोक्तृभिः ।
गीतानां छन्दकानां च भूयो वक्ष्याम्यहं विधिम् ॥२९६॥
यानि वस्तूनि बद्धानि यानि चाङ्गकृतानि च ।
गीतानि तेषां वक्ष्यामि प्रयोगं नृत्तवाद्ययोः ॥२९७॥
तत्रावतरणं कार्यं नर्तक्या सार्वभाण्डकम् ।
क्षेपप्रतिक्षेपकृतं तन्त्रीगानसमन्वितम् ॥२९८॥

G.284b-286) 288 (B.290b-291a ; G.287). 289 (B.291b-292a ; G.288). 290 (B. 292b-293a ; G.289). 291 (B.293b-294a ; G.290) 292 (B.294b 295a ; G.291). 293 (B.295b-296a ; G.292). 294 (B.296b-297a ; G.293). 295 (B. 297b-298a ; G.294). 296-297 (B. 298b-300a ; G.295-296a). 298 (B.300b- 301a ; G.297).

प्रथमं त्वभिनेयं तु गीतके सर्ववस्तु तत् ।
तदेव च पुनर्वस्तु नृत्तेनापि प्रदर्शयेत् ॥२६६॥
यो विधिः पूर्वमुक्तस्तु नृत्ताभिनयवादिते ।
आसारितविधौ स स्यात् गीतानां वस्तुकेष्वपि ॥३००॥
एष वस्तुनिबन्धानां गीतकानां विधिः स्मृतः ।
शृणुताङ्गनिबद्धानां गीतानामपि लक्षणम् ॥३०१॥
य एव वस्तुषु विधिर्नृत्ताभिनयवादिते ।
स सर्व एव कर्तव्यश्छन्दकेषु प्रयोक्तृभिः ॥३०२॥
वाद्यं गुर्वक्षरकृतं तथाऽल्पाक्षरमेव च ।
मुखे सोपोहने कुर्याद्वर्णानां विप्रकर्षकः ॥३०३॥
यदा गीतवशादङ्गं भूयो भूयो निवर्तते ।
तत्राद्यमभिनेयं स्याच्छेषं नृत्तेन योजयेत् ॥३०४॥
यदा गीतवशादङ्गं भूयो भूयो निवर्तयेत् ।
त्रिपाणिलयसयुक्तं तत्र वाद्यं प्रयोजयेत् ॥३०५॥
यथा लयस्तथा वाद्यं कर्तव्यं त्वङ्गसंश्रयम् ।
तत्त्वं चानुगतं चापि ओघं च करणान्वितम् ॥३०६॥
[1]स्थिते तत्त्वं प्रयोक्तव्यं मध्ये चानुगतं भवेत् ।
द्रुते चौघः प्रयोक्तव्यस्त्वेष वाद्यगतो विधिः ॥३०७॥
छन्दोगीतकमासाद्य त्वङ्गानि परिवर्तयेत् ।
एष कार्यो विधिर्नित्यं नृत्ताभिनयवादिते ॥३०८॥
यानि वस्तूनि बद्धानि तेषामन्ते ग्रहो भवेत् ।
अङ्गानां तु परावृत्तावादावेवं ग्रहो मतः ॥३०९॥
एवमेष विधिः कार्यो गीतेष्वासारितेषु च ।
देवस्तुत्याश्रयं ह्येतत् सुकुमारं निबोधत ॥३१०॥

299 (B.301b-302a ; G.297). 300 (B.302b-303a ; G.298). 301 (B.303b-304a ; G.299). 302 (B.304b-305a ; G.300) 303 (B.305b-306a ; G.301). 304-305 (B.306b-308a ; G.302-303a) [1] B. *om*. 305a. 305-308 (B.308b-310 ; G.303b-306). [1] B. स्थिरे. [2] भूयश्चौघ. 309 (B.311 ; G.307) 310 (B.312 ;G.308).

स्त्रीपुंसयोस्तु संलापो यस्तु कामसमुद्भवः ।
तज्ज्ञेयं सुकुमारं हि शृङ्गाररससम्भवम् ॥३११॥
यस्यां यस्यामवस्थायां नृत्तं योज्यं प्रयोक्तृभिः ।
सर्वगीतकसम्बन्धं तच्च मे शृणुत द्विजाः ॥३१२॥
अङ्गवस्तुनिवृत्तौ च तथा वर्णनिवृत्तिषु ।
तथा चाभ्युदयस्थाने नृत्तं तज्ज्ञः प्रयोजयेत् ॥३१३॥
यत्र संदृश्यते किञ्चिद् दंपत्योर्मदनाश्रयम् ।
[1]तत्र नृत्तं प्रयोक्तव्यं प्रहर्षार्थगुणोद्भवम् ॥३१४॥
यत्र सन्निहिते कान्ते ऋतुकालादिदर्शनम् ।
गीतकार्थाभिसम्बन्धं नृत्तं तत्रापि चेष्यते ॥३१५॥
खण्डिता विप्रलब्धा वा कलहान्तरितापि वा ।
यस्मिन्नङ्गे तु युवतिर्नृत्तं तत्र न योजयेत् ॥३१६॥
सखिप्रवृत्ते संलापे तथाऽसन्निहिते प्रिये ।
नहि नृत्तं प्रयोक्तव्यं यस्यां वा प्रोषितः प्रियः ॥३१७॥
दूत्याश्रयं यदा तु स्यात् ऋतुकालादिदर्शनम् ।
औत्सुक्यचिन्तासम्बन्धं नृत्तं तत्र न योजयेत् ॥३१८॥
यस्मिन्नङ्गे प्रसादं तु गृह्णीयान्नायिका क्रमात् ।
ततः प्रभृति नृत्तं तु शेषेष्वङ्गेषु योजयेत् ॥३१९॥
देवस्तुत्याश्रयगतं यदङ्गं तु भवेदिह ।
माहेश्वरैरङ्गहारैरुद्धतैस्तत् प्रयोजयेत् ॥३२०॥
यत्र शृङ्गारसंबद्धं गानं स्त्रीपुरुषाश्रयम् ।
देवीकृतैरङ्गहारैर्ललितैस्तत् प्रयोजयेत् ॥३२१॥
चतुष्पदा नर्कुटके खञ्जके परिगीतके ।
विधानं सम्प्रवक्ष्यामि भाण्डवाद्यविधिं प्रति ॥३२२॥

311 (B.313 ; G.309) 312 (B.314 ; G.310) 313 (B.315 ; G.311) 314 (B.316 ; G.312). [1] B. यत्तु. 315 (B.317 ; G.313). 316 (B. 318 ; G. 314). 317 (B. 319 ; G. 315). 318 (B. 320 ; G. 316). 319 (B. 321 ; G. 317). 320 (B. 322 ; G. 318). 321 (B. 323 ; G. 319). 322 (B. 324 ; G. 320).

[1] B.G. भाण्डनृत्त. Ag. (p. 204) भाण्डवाद्य.

खञ्जनकुटसंयुक्ता भवेद्या तु चतुष्पदा ।
पादान्ते सन्निपाते तु तस्यां भाण्डग्रहो भवेत् ॥३२३॥
या ध्रुवा छन्दसा युक्ता समपादा समाक्षरा ।
तस्याः पादावसाने तु प्रदेशिन्या ग्रहो भवेत् ॥३२४॥
कृत्वैकं परिवर्तं तु गानस्याभिनये पुनः ।
पुनः पादनिवृत्तौ तु भाण्डवाद्यं नियोजयेत् ॥३२५॥
अङ्गवस्तुनिवृत्तेन वर्णान्तरनिवृत्तिषु ।
तथोपस्थापने चैव भाण्डवाद्यं प्रयोजयेत् ॥३२६॥
येऽपि चान्तरमार्गाः स्युस्तन्त्र्या वाक्करणैः कृताः ।
तेषु सूची प्रयोक्तव्या भाण्डेन सह ताण्डवे ॥३२७॥
महेश्वरस्य चरितं य इदं संप्रयोजयेत् ।
सर्वपापविशुद्धात्मा शिवलोकं स गच्छति ॥३२८॥
एवमेष विधि सृष्टस्ताण्डवस्य प्रयोगतः[1] ।
भूयः किं कथ्यतां विप्रा नाट्ययोगविधिं प्रति ॥३२९॥

इति भारतीये नाट्यशास्त्रे ताण्डवलक्षणं नाम चतुर्थोऽध्यायः ।

323 (B. 325 ; G, 321). 324 (B. 326 ; G. 322). 325 (B. 327 ; G. 323). 326 (B. 328 ; G, 324). 327 (B. 329 ; G. 325). 328 (B. 330 ; G. 326) 329 (B.331 ; G.327). [1] B. प्रयोक्तृभिः

पञ्चमोऽध्यायः

भरतस्य वचः श्रुत्वा नाट्यसन्तानकारणम् ।
पुनरेवाब्रुवन् वाक्यमृषयो हृष्टमानसाः ॥१॥
यथा नाट्यस्य वै जन्म जर्जरस्य च सम्भवः ।
विघ्नानां शमनं चैव देवतानां च पूजनम् ॥२॥
त्वत्तः श्रुतं गृहीतं च गृहीत्वा चावधारितम् ।
निखिलेन यथातत्त्वमिच्छामो वेदितुं पुनः ॥३॥
पूर्वरङ्गं महातेजः सर्वलक्षणसंयुतम् ।
यथा बुध्यामहे ब्रह्मंस्तथा व्याख्यातुमर्हसि ॥४॥
तेषां तु वचनं श्रुत्वा मुनीनां भरतो मुनिः ।
प्रत्युवाच पुनर्वाक्यं पूर्वरङ्गविधिं प्रति ॥५॥
पूर्वरङ्गं महाभागा गदतो मे निबोधत ।
पादभागाः कलाश्चैव परिवर्तस्तथैव च ॥६॥
यस्माद्रङ्गप्रयोगोऽयं पूर्वमेव प्रयुज्यते ।
तस्मादयं पूर्वरङ्गो विज्ञेयोऽत्र द्विजोत्तमाः ॥७॥
अस्याङ्गानि तु कार्याणि यथावदनुपूर्वशः ।
तन्त्रीभाण्डसमायोगैः पाठ्ययोगकृतैस्तथा ॥८॥
प्रत्याहारोऽवतरणं तथा ह्यारम्भ एव च ।
आश्रावणा वक्त्रपाणिस्तथा च परिघट्टना ॥९॥
संघोटना ततः कार्या मार्गासारितमेव च ।
ज्येष्ठमध्यकनिष्ठा च तथैवासारितक्रिया ॥१०॥
एतानि च बहिर्गीतान्यन्तर्यवनिकागतैः ।
प्रयोक्तृभिः प्रयोज्यानि तन्त्रीभाण्डकृतानि तु ॥११॥

1-11 (B,G. *same*).

ततश्च सर्वकुतपैर्युक्तान्यन्यानि कारयेत् ।
विघार्य वै यवनिकां नृत्तपाठ्यकृतानि च ॥१२॥
गीतानां मद्रकादीनामेकं योज्यं तु गीतकम् ।
वर्धमानमथापीह ताण्डवं यत्र युज्यते ॥१३॥
ततश्चोत्थापनं कार्यं परिवर्तनमेव च ।
नान्दी शुष्कापकृष्टा च रङ्गद्वारं तथैव च ॥१४॥
चारी चैव ततः कार्या महाचारी तथैव च ।
त्रिकं प्ररोचना चापि पूर्वरङ्गे भवन्ति हि ॥१५॥
एतान्यङ्गानि कार्याणि पूर्वरङ्गविधौ तु च ।
एतेषां लक्षणमहं व्याख्यास्याम्यनुपूर्वशः ॥१६॥
कुतपस्य तु विन्यासः प्रत्याहार इति स्मृतः ।
यथावतरणं प्रोक्तं गायकानां निवेशनम् ॥१७॥
परिगीतक्रियारम्भ आरम्भ इति कीर्तितः ।
आतोद्यरञ्जनार्थं तु भवेदाश्रावणा विधिः ॥१८॥
वाद्यवृत्तिविभागार्थं यत्पाणिर्विधीयते ।
तन्त्र्योजःकरणार्थं तु भवेच्च परिघट्टना ॥१९॥
तथा पाणिविभागार्थं भवेत् संघोटनाविधिः ।
तन्त्रीभाण्डसमायोगान् मार्गासारितमिष्यते ॥२०॥
कलापातविभागार्थं भवेदासारितक्रिया ।
कीर्तनाद्देवतानां च ज्ञेयो गीतविधिस्तथा ॥२१॥
अतः परं प्रवक्ष्यामि चोत्थापनविधिक्रियाम् ।
यस्मादुत्थापयन्त्यादौ प्रयोगं नान्दिपाठकाः ॥२२॥
पूर्वमेव तु रङ्गेऽस्मिन् तस्मादुत्थापनं स्मृतम् ।
यस्माच्च लोकपालानां परिवृत्य चतुर्दिशम् ॥२३॥
वन्दनानि प्रकुर्वन्ति तस्मात्तु परिवर्तनम् ।
आशीर्वचनसंयुक्ता नित्यं यस्मात् प्रवर्तते ॥२४॥

,12-21 (B.G. *same*). 22-23 (B.22-23a ; G.21c-22). 23-24 (B.23b-24a ; G. 23).

देवद्विजनृपादीनां तस्मान् नान्दीति संज्ञिता ।
अत्र शुष्काक्षरैरेव ह्यपकृष्टा ध्रुवा यतः ॥२५॥
तस्माच्छुष्कापकृष्टेव जर्जरश्लोकदर्शिता ।
यस्मादभिनयस्तत्र प्रथमं ह्यवतार्यते ॥२६॥
रङ्गद्वारमतो ज्ञेयं वागङ्गाभिनयात्मकम् ।
शृङ्गारस्य प्रचरणाच्चारी संपरिकीर्तिता ॥२७॥
रौद्रप्रचरणाच्चापि महाचारीति कीर्तिता ।
विदूषकः सूत्रधारस्तथा वै पारिपार्श्वकः ॥२८॥
यत्र कुर्वन्ति सञ्जल्पं तत्रापि त्रिगतं स्मृतम् ।
उपक्षेपेण कार्यस्य हेतुयुक्तिसमाश्रया ॥२९॥
सिद्धेनामन्त्रणा या तु विज्ञेया सा प्ररोचना ।
अतः परं प्रवक्ष्यामि ह्याश्रावणविधिक्रियाम् ॥३०॥
बहिर्गीतविधौ सम्यगुत्पत्तिं कारणं तथा ।
चित्रदक्षिणवृत्तौ तु सप्तरूपे प्रवर्तिते ॥३१॥
सोपोहने सनिर्गीते देवस्तुत्यभिनन्दिते ।
नारदाद्यैश्च गन्धर्वैः सभायां देवदानवाः ॥३२॥
निर्गीतं श्राविता सम्यक् लयतालसमन्वितम् ।
तच्छ्रुत्वा तु शुभं गानं देवस्तुत्यभिनन्दितम् ॥३३॥
अभवन् क्षुभिताः सर्वे मात्सर्याद्दैत्यराक्षसाः ।
संप्रधार्य च तेऽन्योन्यमित्यवोचन्नवस्थिताः ॥३४॥
निर्गीतं तु सवादित्रमिदं गृह्णीमहे वयम् ।
सप्तरूपेण सन्तुष्टा देवाः कर्मानुकीर्तनात् ॥३५॥
एवं गृह्णीम निर्गीतं तुष्यामोऽत्रैव वै वयम् ।
ते तत्र तुष्टा दैत्यास्तु साधयन्ति पुनः पुनः ॥३६॥

24-25 (B.24b-25a ; G.24). [1] B.G. read after this नान्दीपदानामन्तरेषु चित्रे पूर्वरङ्गे वर्धमानं प्रयोज्यं प्रागुक्तलक्षणम् । अन्येतु गीत प्रयोगादनन्तरं शुद्धेपि पूर्वरङ्गे वर्धमानप्रयोगमिच्छन्ति. 25-26 (B.26 ; G. 25). 26-27 (27 ; G.26) 27-28 (B.28 ; C.27). 28-29 (B.29 ; G.28). 29-30 (B.30 ; G.29). 30-31 (B.31 ; G.30). 31-32 (B. 32-33 ; G.31-32). 33-34 (B.34 ; G.33). 34-36 (B.35-37a ; G.34-36a).

हृष्टाश्चापि ततो देवाः प्रत्यभाषन्त नारदम् ।
एते तुष्यन्ति निर्गीते दानवाः सह राक्षसैः ॥३७॥
प्रणश्यतु प्रयोगोऽयं कथं वै मन्यते भवान् ।
देवानां वचनं श्रुत्वा नारदो वाक्यमब्रवीत् ॥३८॥
धातुवाद्याश्रयकृतं निर्गीतं मा प्रणश्यतु ।
किन्तूपोहनसंयुक्तं धातुवाद्यविभूषितम् ॥३९॥
भविष्यतीदं निर्गीतं सप्तरूपविधानतः ।
निर्गीतेनावबद्धास्तु दैत्यदानवराक्षसा ॥४०॥
न क्षोभं न विघातं च करिष्यन्तीह तोषिताः ।
एतन्निर्गीतमेवं तु दैत्यानां स्पर्धया द्विजाः ॥४१॥
देवानां बहुमानेन बहिर्गीतमिदं स्मृतम् ।
धातुभिश्चित्रवीणायां गुरुलघ्वक्षरान्वितम् ॥४२॥
वर्णालङ्कारसंयुक्तं प्रयोक्तव्यं बुधैरथ ।
निर्गीतं गीयते यस्मादपदं वर्णयोजनात् ॥४३॥
असूयया च देवानां बहिर्गीतमिदं स्मृतम् ।
निर्गीतं यन्मया प्रोक्तं सप्तरूपसमन्वितम् ॥४४॥
उत्थापनादिकं यच्च तस्य कारणमुच्यते ।
प्रत्याहारे यातुधानाः प्रीयन्ते सह पन्नगैः ॥४५॥
तुष्यन्त्यप्सरसस्तत्र कृतेऽवतरणे द्विजाः ।
तुष्यन्त्यपि च गन्धर्वा आरम्भे सम्प्रयोजिते ॥४६॥
आश्रावणायां युक्तायां दैत्यास्तुष्यन्ति सर्वशः ।
वक्त्रपाणौ कृते चैव नित्यं तुष्यन्ति दानवाः ॥४७॥
परिघट्टनायां तुष्टा युक्तायां रक्षसां गणाः ।
संघोटनक्रियायां तु तुष्यन्त्यपि च गुह्यकाः ॥४८॥

37-38 (B.37b-38a ; G.36b-37). 38-41 (B.39-41 ; G.38-40) 41-42 (B.42 ; G.41). 42-44 (B.43-44 ; G.42-43). 45-54 B.54b-55. 46-53 ; G.45-53).
[1] G om. 45a.

मार्गासारितमासाद्य तुष्टा यक्षा भवन्ति हि ।
गीतकेषु प्रयुक्तेषु देवास्तुष्यन्ति नित्यशः ॥४९॥
वर्द्धमाने प्रयुक्ते तु रुद्रस्तुष्यति सानुगः ।
तथा चोत्थापने युक्ते ब्रह्मा तुष्टो भवेदिह ॥५०॥
तुष्यन्ति लोकपालाश्च प्रयुक्ते परिवर्तने ।
नान्दीप्रयोगेऽथ कृते प्रीतो भवति चन्द्रमाः ॥५१॥
युक्तायामपकृष्टायां प्रीता नागा भवन्ति हि ।
तथा शुष्कापकृष्टायां प्रीतः पितृगणो भवेत् ॥५२॥
रङ्गद्वारे प्रयुक्ते तु विष्णुः प्रीतो भवेदिह ।
जर्जरस्य प्रयोगे तु तुष्टा विघ्नविनायकाः ॥५३॥
तथा चार्यां प्रयुक्तायामुमा तुष्टा भवेदिह ।
महाचार्यां प्रयुक्तायां तुष्टो भूतगणो भवेत् ॥५४॥
प्रत्याहारादि चार्यन्तमेतद्दैवतपूजनम् ।
पूर्वरङ्गे मया ख्यातं तथा चाङ्गविकल्पनम् ॥५५॥
देवस्तुष्यति यो येन यस्य यन्मनसः प्रियम् ।
तत्तथा पूर्वरङ्गे तु मया प्रोक्तं द्विजोत्तमाः ॥५६॥
सर्वदैवतपूजार्हं सर्वदैवतपूजनम् ।
धर्म्यं यशस्यमायुष्यं पूर्वरङ्गप्रवर्तनम् ॥५७॥
दैत्यदानवतुष्ट्यर्थं सर्वेषां च दिवौकसाम् ।
निर्गीतानि सगीतानि पूर्वरङ्गकृतानि तु ॥५८॥
निर्गीतानां सगीतानां वर्धमानस्य चैव हि ।
ध्रुवाविधाने वक्ष्यामि लक्षणं कर्म चैव हि ॥५९॥
प्रयुज्य गीतकविधिं वर्धमानं तथैव च ।
गीतकान्ते ततश्चापि कार्या ह्युत्थापनी ध्रुवा ॥६०॥

55 (B.56 ; G.54). 56 (B.57 ; G 55). 57-58 (B.58-59 ; G 56-57). 59-60 (B.61-62 ; G. 59-60). [1] B. reads before this या विद्या यानि शिल्पानि या गतिर्यश्च चेष्टितम् । लोकालोकस्य जगतस्तदस्मन्नाटकाश्रये (B.60).

आदौ द्वे च चतुर्थं चाप्यष्टमैकादशे तथा ।
गुर्वक्षराणि जानीयात् पादे ह्येकादशाक्षरे ॥६१॥
चतुष्पदा भवेत् सा तु चतुरस्रा तथैव च ।
चतुर्भिस्सन्निपातैश्च त्रिलया त्रियतिस्तथा ॥६२॥
परिवर्तास्तु चत्वारः पाणयस्त्रय एव च ।
जात्या चैव हि विश्लोकास्तांश्च तालेन योजयेत् ॥६३॥
शम्या तु द्विकला कार्या तालो द्विकल एव च ।
पुनश्चैककला शम्या सन्निपातः कलात्रयम् ॥६४॥
एवमष्टकलः कार्यः सन्निपातो विचक्षणैः ।
चत्वारः संनिपातास्तु परिवर्तस्य उच्यते ॥६५॥
पूर्वः स्थितलयः कार्यः परिवर्तो विचक्षणैः ।
तृतीये सन्निपाते तु तस्य भाण्डग्रहो भवेत् ॥६६॥
एकस्मिन् परिवर्ते तु गते प्राप्ते द्वितीयके ।
कार्यं मध्यलये तज्ज्ञैः सूत्रधारप्रवेशनम् ॥६७॥
पुष्पाञ्जलिं समादाय रक्षामङ्गलसंस्कृताः ।
शुद्धवर्णाः सुमनसस्तथा चाद्भुतदृष्टयः ॥६८॥
स्थानं तु वैष्णवं कृत्वा सौष्ठवाङ्गपुरस्कृतम् ।
दीक्षिताः शुचयश्चैव प्रविशेयुः समं त्रयः ॥६९॥
भृङ्गारजर्जरधरौ भवेतां पारिपार्श्वकौ ।
मध्ये तु सूत्रधृक् ताभ्यां वृतः पञ्चपदीं व्रजेत् ॥७०॥
पदानि पञ्च गच्छेयुर्ब्रह्मणो यजनेच्छया ।
पादानां चापि विक्षेपं व्याख्यास्यामि यथाक्रमम्[1] ॥७१॥
त्रितालान्तरविष्कम्भमुत्क्षिपेच्चरणं शनैः ।
पार्श्वोत्थानोत्थितश्चैव तन्मध्ये पातयेत् पुनः ॥७२॥

61-63 (B. 63-65 ; G. 61-63). 64 (B.66 ; G. 64). 65 (B. 67 ;G. 65). 66 (B. 68 ; G. 66). 67 (B. 69 ; G. 67). 68-69 (B. 70-71 ; G, 68-69). 70 (B. 72 ; G.70). 71 (B.73a ; G. 71). [1] B. om. 71b.

एवं [1]पञ्चपदीं गत्वा सूत्रधारः सहेतरैः ।
सूचीं वामपदं दद्यात् विक्षेपं दक्षिणेन तु ॥७३॥
पुष्पाञ्जल्यपवर्गश्च कार्यो ब्राह्मोऽथ मण्डले ।
रङ्गपीठस्य मध्ये तु स्वयं ब्रह्मा प्रतिष्ठितः ॥७४॥
ततः सललितैर्हस्तैरभिवन्द्यः पितामहः ।
अभिवादनानि कार्याणि त्रीणि हस्तेन भूतले ॥७५॥
कालप्रकर्षहेतोश्च पादानां प्रविभागतः ।
सूत्रधारप्रवेशाद्यो वन्दनाभिनयान्तकः ॥७६॥
द्वितीयः परिवर्तस्तु कार्यो मध्यलयाश्रयः ।
अतः परं तृतीये तु मण्डलस्य प्रदक्षिणम् ॥७७॥
भवेदाचमनं चैव जर्जरग्रहणं तथा ।
उत्थाय मण्डलात् तूर्णं दक्षिणं पादमुद्धरेत् ॥७८॥
तेनैव वेधं कुर्वीत विक्षेपं वामकेन च ।
पुनश्च दक्षिणं पादं पार्श्वसंस्थं समुद्धरेत् ॥७९॥
ततश्च वामवेधस्तु विक्षेपो दक्षिणस्य तु ।
इत्यनेन विधानेन सम्यक् कृत्वा प्रदक्षिणम् ॥८०॥
भृङ्गारधारमाहूय शौचं चापि समाचरेत् ।
यथान्यायं तु कर्तव्या तेन ह्याचमनक्रिया ॥८१॥
आत्मप्रोक्षणमेवाद्भिः कर्तव्यं तु यथाक्रमम् ।
प्रयत्नकृतशौचेन सूत्रधारेण यत्नतः ॥८२॥
सन्निपातसमं ग्राह्यो जर्जरो विघ्नजर्जरः ।
प्रदक्षिणाद्यो विज्ञेयो जर्जरग्रहणान्तकः ॥८३॥
तृतीयः परिवर्तस्तु विज्ञेयो वै द्रुते लये ।
गृहीत्वा जर्जरं चाष्टौ कला जप्यं प्रयोजयेत् ॥८४॥

72 (B. 74 ; G. 72). 73 (B. 75 ; G. 73). [1] B. विष्णुपदी. 74 (B. 76; G.74). 75-77 (B. 77-79a ; G. 74c-76). 77-78 (B.79bc ; G.77). 78-80 (B.80-81 ; G.78-79). 80-83 (B. 82-84 ; G.80-82). 83-84 (B.85 ; G.83).

वामवेधस्ततः कार्यो विक्षेपो दक्षिणेन तु ।
ततः पञ्चपदीं चैव गच्छेत् तु कुतपोन्मुखः ॥८५॥
वामवेधस्तु तत्रापि विक्षेपो दक्षिणस्य च ।
जर्जरग्रहणाद्योऽयं कुतपाभिमुखान्तगः[1] ॥८६॥
चतुर्थः परिवर्तस्तु विज्ञेयो वै द्रुते लये ।
करपादनिपातास्तु भवन्त्यत्र तु षोडश ॥८७॥
त्र्यस्रे पाता हि द्वादश भवन्ति करपादजाः ।
वन्दनान्यथ कार्याणि त्रीणि हस्तेन भूतले ॥८८॥
आत्मप्रोक्षणमद्भिश्च त्र्यस्रे नैव विधीयते ।
एवमुत्थापनं कार्यं ततश्च परिवर्तनम् ॥८९॥
[1]चतुरस्रे लये मध्ये सन्निपातैस्तथाष्टभिः ।
यस्यां लघूनि सर्वाणि केवलं निधनं गुरु ॥९०॥
भवेदतिजगत्यां तु सा ध्रुवा परिवर्तनी ।
वामकेन तु मार्गेण वाद्येनानुगतेन च ॥९१॥
ललितैः पादविन्यासैः वन्द्याद् देवान् यथादिशम् ।
द्विकलं पादपतनं पादचार्यां विधीयते ॥९२॥
एकैकस्यां दिशि तथा सन्निपातद्वयं भवेत्[1] ।
वामपादेन वेधस्तु कर्तव्यो नृत्तयोक्तृभि ॥९३॥
द्वितालान्तरविष्कम्भो विक्षेपो दक्षिणस्य तु ।
ततः पञ्चपदीं गच्छेदतिक्रान्तैः पदैरथ ॥९४॥
ततोऽभिवादनं कुर्याद्देवतानां यथादिशम् ।
वन्देत प्रथमं पूर्वां दिशं शक्राधिदेवताम् ॥९५॥
द्वितीयां दक्षिणामाशां वन्देत यमदेवताम् ।
वन्देत पश्चिमामाशां ततो वरुणदेवताम् ॥९६॥

84-87 (B. 86-88 ; G. 84-86) [1] B. कुतपो निगमान्तकः. 87-88 (B. 89 ; G.87) 88-89 (B. 90 ; G. 88) 89-90 (B.91 ; G.89) [1] B.G. चतुरस्रं. 90-91 (B. 92 ; G.90) [1] G. परिवर्त्तिनी 91-92 (B.93 ; G.91) [1] G. वन्द्या देवा. 92-93 (B.94a ; G.92) [1] B. om. 93a. 93-94 (B.94b-95a ; G. 93) 94-95 (B. 95bc-96a ; G.94) 95-96 (B.96-97a ; G.95-96a)

चतुर्थीमुत्तरामाशां वन्देत धनदाश्रयाम् ।
दिशां तु वन्दनं कृत्वा वामवेधं प्रयोजयेत् ॥९७॥
दक्षिणेन तु कर्तव्यं विक्षेपपरिवर्तनम् ।
प्राङ्मुखस्तु ततः कुर्यात् पुरुषस्त्रीनपुंसकैः ॥९८॥
त्रिपदैः सूत्रधृग् रुद्रब्रह्मोपेन्द्राभिवन्दनम् ।
दक्षिणं तु पदं नृणां वामं स्त्रीणां प्रकीर्तितम् ॥९९॥
दक्षिणं तु पदं ज्ञेयं नाभ्युत्क्षिप्तं नपुंसकम् ।
वन्देत पौरुषेणेशं स्त्रीपदेन जनार्दनम् ॥१००॥
नपुंसकपदेनापि तथैवाम्बुजसम्भवम् ।
परिवर्तनमेवं स्यात् तस्यान्ते प्रविशेत् ततः ॥१०१
[1]चतुर्थकारः पुष्पाणि प्रगृह्य विधिपूर्वकम् ।
यथावत् तेन कर्तव्यं पूजनं जर्जरस्य तु ॥१०२॥
कुतपस्य च सर्वस्य सूत्रधारस्य चैव हि ।
तस्य भाण्डगतः कार्यः तज्ज्ञैर्गतिपरिक्रमः ॥१०३॥
न तत्र गानं कर्तव्यं तत्र स्तोभक्रिया भवेत् ।
[1]चतुर्थकारः पूजां तु निष्क्रामेत् सम्प्रयुज्य हि ॥१०४॥
ततो गेयापकृष्टा तु चतुरस्रा स्थिता ध्रुवा ।
गुरुप्राया तु सा कार्या तथा चैवावपाणिका ॥१०५॥
स्थायिवर्णाश्रयोपेतां कलाष्टकविनिर्मिताम् ।
चतुर्थं पञ्चमं चैव सप्तमं चाष्टमं तथा ॥१०६॥
लघूनि पादे पङ्क्त्यान्तु सापकृष्टा ध्रुवा स्मृता ।
सूत्रधारः पठेन्नान्दीं मध्यमं स्वरमाश्रितः ॥१०७॥

97-98 (B.97-98 ; G.96b-97). 98-100 (B.99-100 ; G.98-99) B. नाभ्युतक्षिप्तम्. 100-102 (B.101a, 102b ; G.100) B. repeats 90-91 between the hemistichs. 101-102 (B.103 ; G.101). 102-103 (B.104 ; G.102). [1]C. चतुष्प्रकार पुष्पाणि. 103-104 (B 105 ; G.103). 104-105 (B.106 ; G.104) G. चतुर्थकारपूजां, [1]C. चतुष्प्रकारपूजां. 105-106 (B.107 ; G.105).

ततः पदैर्द्वादशभिरष्टाभिर्वाप्यलंकृताम् ।
नमोऽस्तु सर्वदेवेभ्यो द्विजातिभ्यः शुभं तथा ॥१०८॥
जितं सोमेन वै राज्ञा [1]आरोग्यं [2]गोभ्य एव च ।
ब्रह्मोत्तरं तथैवास्तु हता ब्रह्मद्विषस्तथा ॥१०९॥
प्रशास्त्विमां महाराजः पृथिवीं च ससागराम् ।
राज्यं प्रवर्धतां चैव रङ्गश्चायं समृध्यताम् ॥११०॥
प्रेक्षाकर्तुर्महान् धर्मो भवतु ब्रह्मभावितः ।
काव्यकर्तुर्यशश्चास्तु धर्मश्चापि प्रवर्धताम् ॥१११॥
इज्यया चानया नित्यं प्रीयन्तां देवता इति ।
नान्दीपदान्तरेष्वेषु ह्येवमस्त्विति नित्यशः ॥११२॥
वन्देतां सम्यगुक्ताभिर्गीर्भिस्तौ पारिपार्श्वकौ ।
एवं नान्दी विधातव्या यथोक्ता लक्षणैर्मया ॥११३॥
ततः शुष्कापकृष्टा स्याज्जर्जरश्लोकदर्शिका ।
नवगुर्वक्षराण्यादौ षट् लघूनि गुरुत्रयम् ॥११४॥
कलाश्चाष्टौ प्रमाणेन पादैर्ह्यष्टादशाक्षरैः ।
यथा—झण्डे झण्डे दिग्ले दिग्ले । ११५॥
जम्बुक वलितक तेत्तेत्राम् ।
कृत्वा शुष्कापकृष्टां तु यथावद् द्विजसत्तमाः ॥११६॥
ततः श्लोकं पठेदेकं गम्भीरस्वरसंयुतम् ।
देवस्तोत्रं पुरस्कृत्य यस्य पूजा प्रवर्तते ॥११७॥
राज्ञो भक्तिश्च यत्र स्यादथवा ब्रह्मणस्तवः ।
गदित्वा जर्जरश्लोकं रङ्गद्वारे च यत् स्मृतम् ॥११८॥

106-107 (B.108) G. om. this. 107-108 (B 109 ;G.106). 109 (B. 110 ; G.107). [1]C. आरोग्यं भोग एव च; B.G शिवं गोब्राह्मणाय च. [2]Bn. गोभ्य एव च. 109-110 (B.111 ; G.108). 110-112 (B.112-113 ; G 109-110). 112-113 (B.114 ; G.111). 113-114 (B.115 ; G-112). 114-115 (B.116 ; G.113). 115-116(B. 117a ; G.114). 116-118 (B.117b-119a ; G.115-116).

पठेदन्यं पुनः श्लोकं जर्जरस्य [1]विनामनम् ।
जर्जरं [1]नमयित्वा तु ततश्चारीं प्रयोजयेत् ॥११९॥
पारिपार्श्वकयोश्च स्यात् पश्चिमेनापसर्पणम् ।
अड्डिता चात्रकर्तव्या ध्रुवा मध्यलयान्विता ॥१२०॥
चतुर्भिः सन्निपातैस्तु चतुरस्रा प्रमाणतः ।
आद्यमन्त्यं चतुर्थं च पञ्चमं च तथा गुरु ॥१२१॥
यस्यां तु जागते पादे सा भवेदड्डिता ध्रुवा ।
अस्याः प्रयोगं वक्ष्यामि यथा पूर्वं महेश्वरः ॥१२२॥
सहोमया क्रीडितवान् नानाभावविचेष्टितैः ।
कृत्वावहित्थं स्थानं तु वामं चाधोमुखं भुजम् ॥१२३॥
नाभिप्रदेशे विन्यस्य जर्जरं च [त]लाधृतम्[1] ।
वामपल्लवहस्तेन पादैस्तालान्तरस्थितैः ॥१२४॥
गच्छेत् पञ्चपदीं चैव सविलासाङ्गचेष्टितैः ।
वामवेधस्तु कर्तव्यो विक्षेपो दक्षिणेन तु ॥१२५॥
ततः शृङ्गारसंयुक्तं पठेच्छ्लोकं विचक्षणः ।
चारीश्लोकं गदित्वा तु कृत्वा च परिवर्तनम् ॥१२६॥
तैरेव च पदैः कार्यं प्राङ्मुखेनापसर्पणम् ।
पारिपार्श्वकयोर्हस्ते न्यस्य जर्जरमुत्तमम् ॥१२७॥
महाचारीं ततश्चैव प्रयुञ्जीत यथाविधि ।
चतुरस्रा ध्रुवा यत्र तथा द्रुतलयाश्रया ॥१२८॥
चतुर्भिः सन्निपातैश्च कलास्त्वष्टौ प्रमाणतः ।
आद्यं चतुर्थमन्त्यं च सप्तमं दशमं गुरु ॥१२९॥

118-119 (B.119b-120a ; G.117). Gb. विनामनम्. [1]G. विनामतः ; B. विनाशनम्. 119-120 (B.120b-121a ; G.118) [1] Bḍ. Gg. मानयित्वा, BG. नमयित्वा. 120-121 (B.121b-122a ; G.119) 121-122 (B.122b-123a , G.120). 122-123 (B.123b-124a ; G.121). 123-125 (B.124b-125b, 126 ; G.122-123). [1] Mss. तुलाधृतम्. B. reads after 123a चतुरश्रमुरः कार्यमञ्चितयापि मस्तकः. 125-127 (B.127-128 ; G.124-125). 127-128 (129-130 ; G.126) 128-130 (B.130-131 ; G.127-128).

लघु शेषं [1]ध्रुवायोगे त्रैष्टुभे चरणे यथा ।
पादतलाहतपातितशैलं क्षोभितभूतसमग्रसमुद्रम् ॥१३०॥
ताण्डवनृत्तमिदं प्रलयान्ते पातु हरस्य सदा सुखदायि ।
भाण्डोन्मुखेन कर्तव्यं पादविक्षेपणं ततः ॥१३१॥
सूर्चां कृत्वा पुनः कुर्याद् विक्षेपपरिवर्तनम् ।
अतिक्रान्तैः सललितैः पदैः द्रुतलयान्वितैः ॥१३२॥
त्रितालान्तरमुत्क्षेपैः गच्छेत् पञ्चपदीं ततः ।
तत्रापि वामवेधस्तु विक्षेपो दक्षिणस्य च ॥१३३॥
तैरेव च पदैः कार्यं प्राङ्मुखेनापसर्पणम् ।
पुनः पदानि त्रीण्येव गच्छेत् प्राङ्मुख एव च ॥१३४॥
ततश्च वामवेधः स्यात् विक्षेपो दक्षिणस्य च ।
ततो रौद्ररसश्लोकं पदसंहरणं पठेत् ॥१३५॥
तस्यान्ते तु त्रिपद्याऽथ व्याहरेत् पारिपार्श्वकौ ।
[1]तयोरागमने कार्यं गानं नर्कुटकं बुधैः ॥१३६॥
तत्रापि वामवेधस्तु विक्षेपो दक्षिणस्य च[2] ।
तथा च भारतीभेदे त्रिगतं सम्प्रयोजयेत् ॥१३७॥
विदूषकस्त्वैकपदे सूत्रधारस्मितावहाम् ।
असम्बद्धकथाप्रायां कुर्यात् कथनिकां तथा ॥१३८॥
वितण्डां [1]गण्डसंयुक्तां नालिकां[2] च प्रयोजयेत् ।
कस्तिष्ठति जितं केनेत्यादि काव्यप्ररूपिणीम् ॥१३९॥
*पारिपार्श्विकसञ्जल्पो विदूषकविदूषितः ।
*स्थापितः सूत्रधारेण त्रिगते सम्प्रयुज्यते ॥१४०॥

[1] B. ध्रुवापादे चतुर्विंशतिके भवेत्. 130-133 (B.132-135a ; G.129-132a). 138-139 (B.140 ; G.137). 134-135 (B.135b-136 ; G.132b-133). 135-137 (B.137-138a ; G.134-135a). [1] B. तयोरागमन [2] B.G. om. 137a ; this is read by C. 137-138 (B.138b-139 ; G.135b-136). 139 (B.140 G.137). [1] G. दण्डसंयुक्तां [2] G. नालकां B. नालीकां. 140 (B.141 ; G. om).

प्ररोचनाथ कर्तव्या सिद्धेनोपनिमन्त्रणा[1] ।
रङ्गसिद्धौ पुनः कार्यं काव्यवस्तुनिरूपणम् ॥१४१॥
सर्वमेवं विधिं कृत्वा सूचीवेधकृतैरथ ।
पादैरनाविद्धगतैर्निष्क्रामेयुः समं त्रयः ॥१४२॥
एवमेव प्रयोक्तव्यः पूर्वरङ्गो यथाविधि ।
चतुरस्रो द्विजश्रेष्ठास्त्र्यस्रश्चापि निबोधत ॥१४३॥
अयमेव प्रयोगः स्यादङ्गान्येतानि चैव हि ।
तालप्रलाणं संक्षिप्तं केवलं तु विशेषकृत् ॥१४४॥
शम्या तु द्विकला कार्या ताल एककलस्तथा ।
पुनश्चैककला शम्या सन्निपातः कलाद्वयम् ॥१४५॥
अनेन हि प्रमाणेन कलातालल्यान्वितः ।
कर्तव्यः पूर्वरङ्गस्तु [1]त्र्यस्रेऽत्प्युथापनादिकः ॥१४६॥
आद्यं चतुर्थं दशममष्टमं नैधनं गुरु ।
यस्यास्तु जागते पादे सा त्र्यस्रोत्थापनी ध्रुवा ॥१४७॥
वाद्यं गतिप्रचारश्च ध्रुवा तालस्तथैव च ।
संक्षिप्तान्येव कार्याणि त्र्यस्रे नृत्तप्रवेदिभिः ॥१४८॥
वाद्यगीतप्रमाणेन कुर्याद्‌ गतिविचेष्टितम् ।
विस्तीर्णमथ संक्षिप्तं द्विप्रमाणविनिर्मितम् ॥१४९॥
हस्तपादप्रचारस्तु द्विकलः परिकीर्तितः ।
चतुरस्रे परिक्रान्ते पाताः स्यु षोडशैव हि ॥१५०॥
त्र्यस्रे तु द्वादशपाता भवन्ति करपादजाः ।
एतत् प्रमाणं निर्दिष्टमुभयोः पूर्वरङ्गयोः ॥१५१॥
केवलं परिवर्ते तु गमने त्रिपदी भवेत् ।
दिग्वन्दने पञ्चपदी चतुरस्रे विधीयते ॥१५२॥

141 (B.142 ; G.138). [1] B.G. सिद्धेनोपनिमन्त्रणम्. 142-144 (B.143-145 ; G.139-141). 145-146 (B.146-147 ; G.142-143). [2] B.त्र्यस्रेऽप्युथापनादिकः, G.C- त्र्यस्रोऽभ्युत्थापनादिकम्. 147 (B.148 ; G.144). 148 (B.149 ; G.145). 149 (B.150 ; G,146). 150-151 (B.151-152a G.147-148a). 151-152 (B-152b-153 ; G.148b-149). [1] B. वाद्यशुद्धैः

आचार्यबुद्ध्या कर्त्तव्यस्त्र्यस्रतालप्रमाणतः ।
तस्मान्न लक्षणं प्रोक्तं पुनरुक्तं भवेद्यतः ॥१५३॥
एवमेष प्रयोक्तव्यः पूर्वरङ्गो द्विजोत्तमाः ।
त्र्यस्रश्च चतुरस्रश्च शुद्धो भारत्युपाश्रयः ॥१५४॥
एवं तावदयं शुद्धः पूर्वरङ्गो मयोदितः ।
चित्रत्वमस्य वक्ष्यामि यथाकार्यं प्रयोक्तृभिः ॥१५५॥
वृत्ते ह्युत्थापने विप्राः कृते च परिवर्तने ।
उदात्तगानैर्गान्धर्वैः परिगतैः प्रमाणतः[1] ॥१५६॥
चतुर्थकारदत्ताभिः सुमनोभिरलङ्कृते ।
देवदुन्दुभयश्चैव निनदेयुर्भृशं ततः ॥१५७॥
शुद्धाः कुसुममालाभिर्विकिरेयुः समन्ततः ।
अङ्गहारैश्च देव्यश्च उपनृत्येयुरग्रतः ॥१५८॥
यस्ताण्डवविधिः प्रोक्तो नृत्तं पिण्डी समन्वितः ।
रेचकैरङ्गहारैश्च न्यासोपन्याससंयुतः ॥१५९॥
नान्दीपदानां मध्ये तु एकैकस्मिन् पृथक् पृथक् ।
प्रयोक्तव्यो विधिः सम्यक् चित्रभावमभीप्सुभिः ॥१६०॥
एवं कृत्वा यथान्यायं शुद्धं चित्रं प्रयत्नतः[1] ।
ततस्त्वन्तर्हिताः सर्वा भवेयुर्दिव्ययोषितः ॥१६१॥
निष्क्रान्तासु च सर्वासु नर्तकीषु ततः परम् ।
पूर्वरङ्गे प्रयोक्तव्यमङ्गजातमतः परम् ॥१६२॥
एवं शुद्धो भवेच्चित्रः पूर्वरङ्गविधानतः ।
कार्यो नातिप्रसङ्गोऽत्र गीतनृत्तविधिं प्रति ॥१६३॥

153 (B.154; G.150). 154 (B.155; G.151). 155 (B.156; 152). 156-157 (B.157-158; G.153-154). [1] B.G. read the 156b after 157a. 158 (B.159; G.155. 159-160 B.160-161; G.156-157). 161 (B.162a, 163a; G.158). [1] B. reads after 161a ततः परं प्रयुञ्जीत नाटकं लक्षणान्वितम्. 162 (B.163b-164a; G.159). 163 (B.164b-165a; G.160).

गीते वाद्ये च नृत्ते च प्रवृत्तेऽतिप्रसङ्गतः ।
खेदो भवेत् प्रयोक्तॄणां प्रेक्षकाणां तथैव च ॥१६४॥
खिन्नानां रसभावेषु स्पष्टता नोपजायते ।
ततः शेषप्रयोगस्तु न रागजनको भवेत्[1] ॥१६५॥
त्र्यस्रं वा चतुरस्रं वा शुद्धं चित्रमथापि वा ।
प्रयुज्य रङ्गान्निष्क्रामेत् सूत्रधारः सहानुगः[1] ॥१६६॥
प्रयुज्य विधिनैवं तु पूर्वरङ्गं प्रयोगतः ।
स्थापकः प्रविशेत् तत्र सूत्रधारगुणाकृतिः ॥१६७॥
स्थानं तु वैष्णवं कृत्वा सौष्ठवाङ्गपुरस्कृतम् ।
प्रविश्य रङ्गं तैरेव सूत्रधारपदैर्व्रजेत् ॥१६८॥
स्थापकस्य प्रवेशे तु कर्तव्यार्थानुगा ध्रुवा ।
चतुरस्राथवा त्र्यस्रा तत्र मध्यलयाश्रिता ॥१६९॥
कुर्यादनन्तरचारीं देवब्राह्मणशंसिनीम् ।
सुवाक्यमधुरैः श्लोकैर्नानाभावरसान्वितैः ॥१७०॥
प्रसाद्य रङ्गं विधिवत् कवेर्नामानुकीर्तयेत् ।
प्रस्तावनां ततः कुर्यात् काव्यप्रख्यापनाश्रयाम्[1] ॥१७१॥
दिव्यो दिव्याश्रयैर्भूत्वा मानुषो मानुषाश्रयैः ।
दिव्यमानुषसंयोगो दिव्यो वा मानुषोऽपि वा ॥१७२॥
मुखबीजानुसदृशं नानामार्गसमाश्रयम् ।
नानाविधैरुपक्षेपैः काव्योपक्षेपणं भवेत् ॥१७३॥

164 (B.165b-166a ; G.161). 165 (B.166b-167a ; G.162). 1 B. reads after this लक्षणेन विना बाह्यलक्षणादिस्मृतं भवेत्। लोकशास्त्रानुसारेण तस्मान्नाट्यं प्रवर्तते. 166 (B.168b-169a ; G.169) 1. B. adds after this देवपार्थिवरङ्गानामाशीर्वचनसंयुताम् ॥ कवेर्नाम गुणोपेतां वस्तूपक्षेपरूपिकाम्। लघुवर्णपदोपेतां वृत्तैश्चित्रैरलंकृताम् ॥ अन्तर्यवनिकासंस्थः कुर्यादाश्रावणां ततः। आश्रावणावसाने च नान्दीं कृत्वा स सूत्रधृत् ॥ पुनः प्रविश्य रङ्गं तु कुर्यात् प्रस्तावनां ततः. 167 (B.172b-173a ; G.164). 168 (B.173b-174a ; G.165). 169 (174b-175a ; G.166). 170 (B.175b-176a ; G.167). 171 (B.176b- 1 B. adds after this उद्घातकादि कर्तव्यं काव्योपक्षेपणाश्रयम्. 172-173 (B.178-179 ; G.169-170).

प्रस्ताव्यैवं तु निष्क्रामेत् काव्यप्रस्तावकस्ततः ।
एवमेष प्रयोक्तव्यः पूर्वरङ्गो यथाविधि ॥१७४॥
य इमं पूर्वरङ्गं तु विधिनैव प्रयोजयेत् ।
नाशुभं प्राप्नुयात् किञ्चित् स्वर्गलोकं च गच्छति ॥१७५॥
यश्चैमं विधिमुत्सृज्य यथेष्टं संप्रयोजयेत् ।
प्राप्नोत्यपचयं घोरं तिर्यग्योनिं च गच्छति ॥१७६॥
न तथाग्निः प्रदहति प्रभञ्जनसमीरितः ।
यथा ह्यपप्रयोगस्तु प्रयुक्तो दहति क्षणात् ॥१७७॥
इत्येवावन्तिपाञ्चालदाक्षिणात्यौड्रमागधैः ।
कर्तव्यः पूर्वरङ्गस्तु द्विप्रमाणविनिर्मितः ॥१७८॥
एष वः कथितो विप्राः पूर्वरङ्गाश्रितो विधिः ।
भूय किं कथ्यतां सम्यङ् नाट्यवेदविधिं प्रति[1] ॥१७९॥

इति भारतीये नाट्यशास्त्रे पूर्वरङ्गविधानं नाम पञ्चमोऽध्यायः ॥

174 (B.180 ; G.171). 175 (B.181 ; G.172). 176 (B.182 ;177a ; G.168) G.173). 177 (B.183 ; G.174). 178 (B.184 ; G.175). 179 (B.185 ; G.176a). [1] G. om. 179b. The text from here does not occur in all the mss. According to MM. Ramakrishna Kavi this may from an author of Kohala's school. We give it below as an Appendix to Ch. V.

पञ्चमाध्याय-परिशिष्टम्

पुनश्चित्रे तथा मिश्रे शुद्धे चैव ब्रवीम्यहम् ।
यथा योज्या ध्रुवाः पञ्च तथा वक्ष्यामि तत्त्वतः ॥१॥
[1]आद्यावुत्थापनी कार्या परिवर्तास्तथा भवेत् ।
अपकृष्टाड्डिता चैव विक्षिप्ता चैव पञ्चमी ॥२॥
एवं पञ्च ध्रुवा ज्ञेया उपोहनसमन्विताः ।
कर्तव्यास्तु प्रयत्नेन पूर्वरङ्गे प्रयोक्तृभिः ॥३॥
अतः परं प्रवक्ष्यामि उपोहनविधिक्रियाम् ।
उत्थापनस्याष्टकलं परिवर्तस्य षट्कलम् ॥४॥
अपकृष्टं पुनः कार्यं कलाभिः पञ्चभिर्युतम् ।
ध्रुवायामड्डितायां च चतुष्कलमथापि वा ॥५॥
विक्षिप्तं चैव विज्ञेयं कलात्रयसमन्वितम् ।
एवं ह्युपोहनानां तु प्रमाणं समुदाहृतम् ॥६॥
गुरुलाघवसंयुक्तं कलाकालसमन्वितम् ।
पूर्वरङ्गे सदा ज्ञेयं चित्रमार्गे ह्युपोहनम् ॥७॥
चित्रे चैत्राः कला ज्ञेया मिश्रे वार्तिकमाश्रिताः ।
शुद्धे दक्षिणमार्गेण प्रयोक्तव्या प्रयोक्तृभिः ॥८॥
चतस्रो गीतयः कार्या मागधी ह्यर्धमागधी ।
संभाविता तथा चैव पृथुला च प्रकीर्तिता ॥९॥
मागधी [1]अथ कर्तव्या [2]अथवा त्वर्धमागधी ।
पूर्वरङ्गे भवेच्चित्रे चित्रमार्गे च मागधी ॥१०॥

1-2 (B.186-187 ; G.176b-178a). [1] GC. उत्थापनी यथा (तथा). 3-5 (B.188-190 ; G.178b-182a). 6-7 (B.191-192 ; G.181b-182). 8-10 (B.193-195 ; G.183-185); [1] G. तथा [2] G. यथा वा.

यदा मिश्रस्तु योक्तव्यः पूर्वरङ्गे भवेदिह।
मिश्रे संभाविता कार्या [1]तदा वार्तिकमाश्रिता ॥११॥
शुद्धे च पृथुला कार्या दक्षिणं मार्गमाश्रिता।
अतः परं प्रवक्ष्यामि गुरुलघ्वक्षरक्रियाम् ॥१२॥
उपोहनक्रियायां तु यथा योज्या प्रयोक्तृभिः।
दिग्ले दिग्ले पुनः कार्यमन्ते झण्डुं सदा बुधैः ॥१३॥
मध्ये लध्वक्षराणि स्युः षोडशैव तु नित्यशः।
एवं ह्युपोहनं कृत्वा तथा वस्तु समाचरेत् ॥१४॥
उत्थापन्यां प्रयोगोऽस्ति कलाकालसमन्वितः।
अक्षराणां कलायास्तु गुरुलाघवमेव च ॥१५॥
पूर्वं तु कथितं यस्मात् तस्मान्नाभिहितं पुनः।

यथा—देवं विभुं त्रिभुवनाधिपतिं कैलासपर्वतगुहाभिरतम् ॥१६॥
शैलेन्द्रराजतनयादयितं मूर्ध्ना नतोऽस्मि त्रिपुरान्तकरम्।

[2]एवमुत्थापनी कार्या पूर्वरङ्गे प्रयोक्तृभिः ॥१७॥
अतोऽन्यत् परिवर्ताया लक्षणं संविधीयते।
अस्यास्तूपोहनं कार्यं षट्कलं परिसंख्यया ॥१८॥
आदौ दिग्ले त्रिरुक्तिस्तु अन्ते झण्डुं सदा भवेत्।
मध्ये लघ्वक्षराण्येव द्वादशैव प्रयोजयेत् ॥१९॥
वस्तुनोऽत्र प्रवक्ष्यामि गुरुलघ्वक्षरक्रमम्।
द्वौ चादौ च चतुर्थं च अष्टमं दशमं तथा ॥२०॥
चतुर्दशं पञ्चदशं पादे गुर्वक्षराणि तु।
सा ध्रुवा परिवर्ताख्या त्रिलया त्रियतिस्तथा ॥२१॥
परिवर्तास्तु चत्वारः पाणयस्त्रय एव च।
चतुर्भिः सन्निपातैस्तु द्वात्रिंशत्कलिकान्विताः ॥२२॥

11-17 (B.196-202 ; G.186-192). [1] B. यथा. [2] C. एवमुक्त्वा परीकार्या. 18-22 (B.203-212 ; G.193-202).

पूर्वरङ्गे प्रयोक्तव्यः परिवर्त्तः प्रयोक्तृभिः ।

यथा—

चन्द्रार्धभूषणजटं वरं वृषभकेतुं
कैलासपर्वतनिवासिनं सुरवरिष्ठम् ।
[1]शैलेन्द्रराजतनयाप्रियं प्रमथनाथं
मूर्ध्ना नतोऽस्मि त्रिपुरान्तकं परमयोनिम्[2] ॥२३॥

अपकृष्टामिदानीं तु कथ्यमानां निबोधत ।
अस्यास्तूपोहनं कार्यं कलाभिः पञ्चभिर्युतम् ॥२४॥
द्विग्ले द्विग्ले पुनश्चायं झण्डुमस्य प्रयोजयेत् ।
अष्टावेव तु कार्याणि मध्ये लघ्वक्षराणि तु ॥२५॥
तृतीयश्चैव षष्ठं तु [3]नवमैकादशे तथा ।
पादे [4]पञ्चदशं चैव षोडशं च भवेद् गुरु ॥२६॥
अष्टषष्ठगणै [5]पादैरपकृष्टां विदुर्बुधाः ।
चतुर्भिः सन्निपातैश्च पाणिभिस्त्रिभिरेव च ॥२७॥

यथा—वरदं [1]सगणं त्रिपुरान्तकरं वृषभकेतुं
गजचर्मपटं [2]विषमेक्षणं [3]त्रिभुवननाथम् ।
[4]भुजङ्गाभरणं जगतां [5]महितं भुवनयोनिं
प्रणतोऽस्मि [6]भवन्तमुमाधिपतिमसितकण्ठम् ॥२८॥

तृतीयं चैव षष्ठं च गुरु [7]पादे त्रयोदशम् ।
[8]चतुर्गणसमायुक्ता सा कार्या त्वङ्किता ध्रुवा ॥२९॥

23-27 (B.206-212 ; G. 196-202). [1] B. शैलाधिराज- [2] B. परमयोगिम्, [3] G. नवमं द्वादशं. [4] G. सप्तदशं. [5] B.G. -रवकृष्टाविधिर्बुधाः Bn. -रवकृष्टां विदु-. 28-32 (B.213-217 ; G.203-207) [1] G. सगणां त्रिपुरान्तकरं [2] G. वृषभचर्मं. [3] B. भुवननाथम् [4] B. भुजगा. [5] B. हितं, G. सहितं. [6] G. सुमाधिपतिं. [7] G. पदे. C. पाद,

तत्राप्युपोहनं कार्यं चतुष्कलसमन्वितम् ।
अड्डिताया प्रयोगज्ञैरन्ते झण्डुविभूषितम् ॥३०॥
दिग्ले दिग्ले ततश्चैव [8]कार्यमन्ते सदा बुधैः ।
चत्वार्येव तु कार्याणि [9]मध्यलध्वक्षराणि तु ॥३१॥

यथा—

प्रवरं वरदं [10]प्रमथगणपतिं गजचर्मपटं [11]मुनिजनमहितम् ॥
उमया सहितं [12]भुजगवलयितं प्रणतोऽस्मि शिवं [13]त्रिभुवनमहितम् ॥३२॥

प्रयोज्या ह्यड्डिता त्वेवं पूर्वरङ्गे यथार्थतः ।
अतः परं प्रवक्ष्यामि [1]विक्षिप्तायास्तु लक्षणम् ॥३३॥
तृतीयं चैव षष्ठं च नवमं दशमं तथा ।
गुर्वक्षराणि पादे तु यस्यां विक्षिप्तका तु सा ॥३४॥
दिग्लैस्त्रिभिर्गुणैर्युक्ताः पादास्तस्या भवन्ति हि ।
त्रिकलं चापि निर्दिष्टमुपोहनमतः परम् ॥३५॥
दिग्ले दिग्ले पुनः कार्यमन्ते झण्डुं प्रयोक्तृभिः ।
लध्वक्षरैर्विहीनं तु विक्षिप्तोपोहनं भवेत् ॥३६॥

यथा—

[2]त्रिपुरान्तकरं [3]बहुलीलं उमया सहितं बहुरूपम् ।
भुजगाभरणं त्रिपुरान्तं प्रणमामि सदा परमीशम् ॥३७॥

एवं सर्वा ध्रुवा कार्या युग्मौजकृतगीतिका ।
आचार्यबुद्ध्या कर्तव्या पूर्वरङ्गे यथाविधि ॥३८॥
एवं यः कथितः सम्यक् पूर्वरङ्गस्त्रिधा मया ।
किमन्यत् संप्रवक्ष्यामि यद्वाभीष्टं द्विजोत्तमाः ॥३९॥

इति भारतीये नाट्यशास्त्रे कौहलीयं पूर्वरङ्गविधानं नाम पञ्चमाध्याय-परिशिष्टम् ।

[8] B- कार्यमन्ते. [9] C. मध्य. [10] B. प्रणमाम सततं, G. प्रणमत सततं [11] B. G. मुनिजन (गण) सहितम्. [12] B. वलयितं. [13] B.G. त्रिभुवन सहितम्, Bd. -नमितम् 33-39 (B.218-224 ; G.08.214) [1] G. विचित्रायां. [2] G.त्रिपुरान्तकरां. [3] G. बहुलीलां.

षष्ठोऽध्यायः

पूर्वरङ्गविधिं श्रुत्वा पुनराहुर्महत्तमाः ।
मुनयो भरतं सर्वे प्रश्नान् पञ्च [1]ब्रवीहि नः ॥१॥
ये रसा इति पठ्यन्ते नाट्ये नाट्यविचक्षणैः ।
रसत्वं केन वा तेषां एतदाख्यातुमर्हसि ॥२॥
भावाश्चैव कथं प्रोक्ता किं वा ते [2]भावयन्ति हि ।
संग्रहं कारिकां चैव निरुक्तं चैव तत्त्वतः ॥३॥
तेषां तु वचनं श्रुत्वा मुनीनां भरतो मुनिः ।
प्रत्युवाच पुनर्वाक्यं रसभावविकल्पनम् ॥४॥
अहं वः कथयिष्यामि निखिलेन तपोधनाः ।
संग्रहं कारिकां चैव निरुक्तं च यथाक्रमम् ॥५॥
न शक्यमिह नाट्यस्य गन्तुमन्तं कथञ्चन ।
कस्माद् बहुत्वाद् ज्ञानानां शिल्पानां चाप्यनन्ततः ॥६॥
एकस्यापि न वै शक्यमन्तं ज्ञानार्णवस्य हि ।
गन्तुं [3]किमुत सर्वेषां ज्ञानानामर्थतत्त्वतः ॥७॥
[4]किन्त्वल्पसूत्रगूढार्थमनुमानप्रसाधकम् ।
नाट्यस्यास्य प्रवक्ष्यामि रसभावादिसंग्रहम् ॥८॥
विस्तरेणोपदिष्टानामर्थानां सूत्रभाष्ययोः ।
निबन्धो यः समासेन संग्रहं तं विदुर्बुधाः ॥९॥
रसा भावा ह्यभिनया धर्मीवृत्तिप्रवृत्तयः ।
सिद्धिस्वरास्तथातोद्यं गानं रङ्गश्च संग्रहः[1] ॥१०॥
अल्पाभिधानेनार्थो यः समासेनोच्यते बुधैः ।
सूत्रतः सा तु[1]विज्ञेया कारिकाऽर्थप्रदर्शिनी ॥११॥

1-9 (B.G. *same*). [1] B. अभिधत्स्व [2] B. भावयन्त्यपि. [3] G. किं पुनः सर्वेषां 5 Bd.C. सूत्रगूढा- B.G. सूत्रग्रन्था- 10 (B.G. *same*). [1] B. reads after this उपचारस्तथा विप्रा मण्डपार्थेति सर्वशः । त्रयोदशविधो ह्येष ह्यादिष्टो नाट्य-संग्रहः. 11 (B.12 ; G.11). [1] G. मन्तव्या.

नानानामाश्रयोत्पन्नं निघण्टुं निगमान्वितम् ।
धात्वर्थहेतुसंयुक्तं नानासिद्धान्तसाधितम् ॥१२॥
स्थापितोऽर्थो भवेद्यत्र समासेनार्थसूचकः ।
धात्वर्थवचनेनेह निरुक्तं तत् प्रचक्षते ॥१३॥
संग्रहो यो मया प्रोक्तः समासेन द्विजोत्तमाः ।
विस्तरं तस्य वक्ष्यामि सनिरुक्तं सकारिकम् ॥१४॥
शृङ्गारहास्यकरुणा रौद्रवीरभयानकाः ।
बीभत्साद्भुतसंज्ञौ चेत्यष्टौ नाट्ये रसाः स्मृताः ॥१५॥
एते ह्यष्टौ रसाः प्रोक्ता द्रुहिणेन महात्मना ।
पुनश्च भावान् वक्ष्यामि स्थायिसञ्चारिसत्त्वजान् ॥१६॥
रतिर्हासश्च शोकश्च क्रोधोत्साहौ भयं तथा ।
जुगुप्सा विस्मयश्चेति स्थायिभावाः प्रकीर्तिताः ॥१७॥
निर्वेदग्लानिशङ्काख्यास्तथासूयामदश्रमाः ।
आलस्यं चैव दैन्यं च चिन्ता मोहः स्मृतिर्धृतिः ॥१८॥
व्रीडा चपलता हर्ष आवेगो जडता तथा ।
गर्वो विषाद औत्सुक्यं निद्रापस्मार एव च ॥१९॥
सुप्तं प्रबोधोऽमर्षश्चाप्यवहित्थमथोग्रता ।
मतिर्व्याधिरथोन्मादस्तथा मरणमेव च ॥२०॥
त्रासश्चैव वितर्कश्च विज्ञेया व्यभिचारिणः ।
त्रयस्त्रिंशदमी भावाः समाख्यातास्तु नामतः ॥२१॥
स्तम्भः स्वेदोऽथ रोमाञ्चः स्वरसादोऽथ वेपथुः ।
वैवर्ण्यमश्रुप्रलय इत्यष्टौ सात्त्विकाः स्मृताः ॥२२॥
आङ्गिको वाचिकश्चैव आहार्यः सात्त्विकस्तथा ।
चत्वारोऽभिनया ह्येते विज्ञेया नाट्यसंश्रयाः ॥२३॥
लोकधर्मी नाट्यधर्मी धर्मी तु द्विविधः स्मृतः ।
भारती सात्त्वती चैव कैशिक्यारभटी तथा ॥२४॥

12-13 (B. 13-14 ; G.12-13). 14-17 (B.15-18 ; G.14-17). 18-23 (B. 19-24 ; G.18-23). 24 (B.25-26a ; G.24-25).

चतस्रो वृत्तयो ह्येता यासु नाट्यं प्रतिष्ठितम्।
आवन्ती दाक्षिणात्या च तथा चैवोड्रमागधी ॥२५॥
पाञ्चाली मध्यमा चैव ज्ञेया नाट्यप्रवृत्तयः।
दैविकी मानुषी चैव सिद्धिः स्याद्द्विविधैव च ॥२६॥
शारीरा वैणवाश्चैव सप्त षड्जादयः स्वराः[1]।
ततं चैवावनद्धं च घनं सुषिरमेव च ॥२७॥
चतुर्विधं च विज्ञेयमातोद्यं लक्षणान्वितम्।
ततं तन्त्रीगतं ज्ञेयमवनद्धं तु पौष्करम् ॥२८॥
घनस्तु तालो विज्ञेयः सुषिरो वंश एव च।
प्रवेशाक्षेपनिष्क्रामप्रासादिकमथान्तरम्[1] ॥२९॥
गानं पञ्चविधं ज्ञेयं ध्रुवायोगसमन्वितम्।
चतुरस्रो विकृष्टश्च रङ्गस्त्र्यस्रश्च कीर्तितः ॥३०॥
एवमेषोऽल्पसूत्रार्थो व्यादिष्टो नाट्यसङ्ग्रहः।
अतः परं प्रवक्ष्यामि सूत्रग्रन्थविकल्पनम् ॥३१॥

तत्र रसानेव तावदादावभिधास्यामः। न हि रसादृते कश्चिदप्यर्थः प्रवर्तते। तत्र विभावानुभावव्यभिचारिसंयोगाद्रसनिष्पत्तिः। को वा दृष्टान्त इति चेत्—उच्यते यथा नानाव्यञ्जनौषधिद्रव्यसंयोगाद्रसनिष्पत्तिः[1], तथा नानाभावोपगमाद्रसनिष्पत्तिः। यथा हि गुडादिभिर्द्रव्यैर्व्यञ्जनैरोषधीभिश्च षड् रसा निर्वर्त्यन्ते, एवं नानाभावोपहिता अपि स्थायिनो भावा रसत्वमाप्नुवन्ति। [2]अत्राह—रस इति कः पदार्थः? उच्यते आस्वाद्यत्वात्। कथमास्वाद्यते[3] रसः? अत्रोच्यते—यथाहि नानाव्यञ्जनसंस्कृतमन्नं भुञ्जाना रसानास्वादयन्ति सुमनसः पुरुषा हर्षादींश्चा-

25-26 (B.26b-27 ; G 26-27a). 27-29 (B.28a ; 29-30 , G.27b-29, 30a). [1] B. adds after 27a निषादर्षभ गान्धारमध्यमपञ्चमधैवताः. 29-30 (B.31, 33a ; G.30b-31a). [1] B. adds after 29 उत्तमाधम मध्यमा च प्रकृतिस्त्रिविधा स्मृता। बाह्याभ्यन्तरसम्भूतमुपचारद्वयं भवेत्. 31 (B.33b-34 *prose* ; G.31 and *prose*).

[1] G. adds after this तथा नाना भावोपगमाद्रसनिष्पत्तिः, but B. om. this. [2] G. ऋषय ऊचुः for अत्राह. [3] G. आस्वाद्यो.

प्यधिगच्छन्ति, तथा नानाभावाभिनयव्यञ्जितान् वागङ्गसत्त्वोपेतान् स्थायिभावानास्वादयन्ति सुमनसः प्रेक्षका हर्षादींश्चाधिगच्छन्ति। 'तस्मान् नाट्यरसाः' इति व्याख्याताः। अत्रानुवंश्यौ श्लोकौ भवतः—

यथा बहुद्रव्ययुतैर्व्यञ्जनैर्बहुभिर्युतम्।
आस्वादयन्ति भुञ्जाना भक्तं भक्तविदो जनाः ॥३२॥
भावाभिनयसंयुक्ताः स्थायिभावांस्तथा बुधाः।
आस्वादयन्ति मनसा तस्मान्नाट्यरसाः स्मृताः ॥३३॥

अत्राह—किं रसेभ्यो भावानामभिनिर्वृत्तिरुताहो भावेभ्यो रसानामिति? अत्र केषाञ्चिन्मतं परस्परसम्बन्धादेषामभिनिर्वृत्तिरिति। तन्न। कस्मात्? दृश्यते हि भावेभ्यो रसानामभिनिर्वृत्तिरिति, न तु रसेभ्यो भावानामभिनिर्वृत्तिरिति। भवन्ति चात्र श्लोकाः—

नानाभिनयसम्बन्धान् भावयन्ति रसानिमान्।
यस्मात्तस्मादमी भावा विज्ञेया नाट्ययोक्तृभिः ॥३४॥
नानाद्रव्यैर्बहुविधैर्व्यञ्जनं भाव्यते यथा।
एवं भावा भावयन्ति रसानभिनयैः सह ॥३५॥
न भावहीनोऽस्ति रसो न भावो रसवर्जितः।
परस्परकृता सिद्धिस्तयोरभिनये भवेत् ॥३६॥
[1]व्यञ्जनौषधिसंयोगो यथान्नं स्वादुतां नयेत्।
एवं भावा रसाश्चैव भावयन्ति परस्परम् ॥३७॥
यथा बीजाद् भवेद् वृक्षो वृक्षात् पुष्पं फलं यथा।
तथा मूलं रसाः सर्वे ततो भावा व्यवस्थिताः ॥३८॥

तदेषां रसानामुत्पत्तिवर्णदैवतनिदर्शनान्यभिव्याख्यास्यामः। तेषामुत्पत्तिहेतवश्चत्वारो रसाः। तद्यथा शृङ्गारो रौद्रो वीरो बीभत्स इति।

32-33 (B.35-37 ; G.32-33 *prose*). 34-35 (B.38-39 ; G.34-35). 36 (B.40 ; G.36). 37 (B.41 ; G.37). [1] G. संयोगाद॰ 38 (B.42 and *prose* 43 ; G.38 and *prose*) [1] B. adds after 38 (śloka) एवमेते स्थायिभावा रससंज्ञाः प्रत्यवगन्तव्याः and before the *prose*. 39 (B.44 ; G.39). 40-41 (B.45 46 ; G,40-41).

अत्र—

शृङ्गाराद्धि भवेद्धास्यो रौद्रात्तु करुणो रसः ।
वीराच्चैवाद्भुतोत्पत्तिर्बीभत्साच्च भयानकः ॥३९॥
शृङ्गारानुकृतिर्या तु स हास्य इति संज्ञितः ।
रौद्रस्यापि च यत् कर्म स ज्ञेयो करुणो रसः ॥४०॥
वीरस्यापि च यत् कर्म सोऽद्भुतः परिकीर्तितः ।
बीभत्सदर्शनं यच्च भवेत् स तु भयानकः ॥४१॥

अथ वर्णाः—

श्यामो भवेत्तु शृङ्गारः सितो हास्यः प्रकीर्तितः ।
कपोतः करुणश्चैव रक्तो रौद्रः प्रकीर्तितः ॥४२॥
गौरो वीरस्तु विज्ञेयः कृष्णश्चापि भयानकः ।
नीलवर्णस्तु बीभत्सः पीतश्चैवाद्भुतः स्मृतः ॥४३॥

अथ दैवतानि—

शृङ्गारो विष्णुदैवतो हास्यः प्रमथदैवतः ।
रौद्रो रुद्राधिदेवश्च करुणो यमदैवतः ॥४४॥
बीभत्सस्य महाकालः कालदेवो भयानकः ।
वीरो महेन्द्रदेवः स्यादद्भुतो ब्रह्मदैवतः ॥४५॥

एवमेतेषामुत्पत्तिवर्णदैवतान्यभिव्याख्यातानि । इदानीं विभावानुभावव्यभिचारिसंयुक्तानां लक्षणनिदर्शनान्यभिव्याख्यास्यामः । स्थायिभावांश्च [1]रसत्वमुपनेष्यामः ।

तत्र शृङ्गारो नाम रतस्थायिभावप्रभव उज्ज्वलवेषात्मकः यथा—यत्किञ्चिल्लोके शुचि मेध्यं दर्शनीयं वा तच्छृङ्गारेणोपमीयते । यस्तावदुज्ज्वलवेषः स शृङ्गारवानित्युच्यते । यथा च गोत्रकुलाचारोत्पन्नान्याप्तोपदेशसिद्धानि पुंसां नामानि भवन्ति तथैवैषां रसानां भावानां च नाट्याश्रितानां चार्थानामाचारोत्पन्नान्याप्तोपदेशसिद्धानि नामानि

42-43 (B.47-48 ; G-42-43) 44-45 (49-50 and *prose* : G.44-45 and *prose*), [1] B. रसानामनुक्रमिष्याम इति.

एवमेष आचारसिद्धो हृद्योज्ज्वलवेषात्मकत्वाच्छृङ्गारो रसः। स च स्त्रीपुंसहेतुक उत्तमयुवप्रकृतिः।

तस्य द्वे अधिष्ठाने सम्भोगो विप्रलम्भश्च। तत्र सम्भोगस्तावद् ऋतुमाल्यानुलेपनालङ्कारेष्टजनविषयवरभवनोपभोगोपवनगमनानुभवनश्रवणदर्शनक्रीडालीलादिभि-र्विभावैरुत्पद्यते। तस्य नयनचातुर्यभ्रूविक्षेपकटाक्षसञ्चारललितमधुराङ्गहारवाक्यादिभिरनुभावैरभिनयः प्रयोक्तव्यः। व्यभिचारिणस्त्रासालस्यौग्र्यजुगुप्सावर्ज्याः। विप्रलम्भकृतस्तु निर्वेदग्लानिशङ्कासूयाश्रमचिन्तौत्सुक्यनिद्रासुप्तस्वप्नविबोधव्याध्युन्मादापस्मारजाड्यमोहमरणादिभिरनुभावैरभिनेतव्यः। अत्राह— यद्ययं रतिप्रभवः शृङ्गारः कथमस्य करुणाश्रयिणो भावा भवन्ति? अत्रोच्यते—पूर्वमेवाभिहितं सम्भोगविप्रलम्भकृतः शृङ्गार इति। [2]वैशिकशास्त्रैश्च दशावस्थोऽभिहितः। ताश्च सामान्याभिनये वक्ष्यामः।

करुणस्तु [3]शापक्लेशविनिपतनेष्टजनविप्रयोगविभवनाशवधबन्धनसमुत्थो निरपेक्षभाव औत्सुक्यचिन्तासमुत्थः सापेक्षभावो विप्रलम्भकृतः। एवमन्यः करुणः अन्यश्च विप्रलम्भः। ऐवमेष सर्वभावसंयुक्तः शृङ्गारो भवति। अपि च—

सुखप्रायेष्टसम्पन्न ऋतुमाल्यादिसेवकः।
पुरुषाप्रमदायुक्तः शृङ्गार इति संज्ञितः ॥४६॥

अपि चात्र सूत्रानुबद्धे आर्ये भवतः—

ऋतुमाल्यालङ्कारैः प्रियजनगान्धर्वकाव्यसेवाभिः।
उपवनगमनविहारैः शृङ्गाररसः समुद्भवति ॥४७॥
नयनवदनप्रसादैः स्मितमधुरवचोधृतिप्रमोदैश्च।
मधुरैश्चाङ्गविकारैस्तस्याभिनयः प्रयोक्तव्यः ॥४८॥

अथ हास्यो नाम हासस्थायिभावात्मकः। स च विकृतवेषालङ्कारधाष्ट्यलौल्यकुहकासत्प्रलापव्यङ्गदर्शनदोषोदाहरणादिभिर्विभावैरुत्पद्यते। [2]तस्यौष्ठदंशननासाकपोलस्पन्दनदृष्टिव्याकोशाकुञ्चनस्वेदास्यरागपार्श्वग्रहणादिभिरनुभावैरभिनयः प्रयोक्तव्यः।

[2] BG. वैशिकशास्त्रकारैः [3] B.G. विनिपतितेष्टा. 46 (B.52 ; G.46). 47-48 (B. 54-55 and *prose* 56-57 ; G.47-48 and *prose*) 1 C. कलह for कुहक. 2 C. तस्यौष्ठदंशननासा 48 (B. 58 ; G.49) 50 (B.

व्यभिचारिणश्चास्य आलस्यावहित्थातन्द्रानिद्रास्वप्नप्रबोधासूयादयः। द्विविधश्चायमात्मस्थः परस्थश्च। यदा स्वयं हसति तदात्मस्थः। यदापरं हासयति तदा परस्थः।

अत्रानुवंश्ये आर्ये भवतः—

विपरीतालङ्कारैर्विकृताचाराभिधानवेषैश्च।
विकृतैरङ्गविकारैर्हसतीति रसः स्मृतो हास्यः ॥४९॥
[1]विकृताकारैर्वाक्यैरङ्गविकारैर्विकृतवेषैश्च।
हासयति जनं यस्मात् तस्माद् ज्ञेयो रसो हास्यः ॥५०॥
स्त्रीनीचप्रकृतावेष भूयिष्ठं दृश्यते रसः।
षड् भेदाश्चास्य विज्ञेयास्तांश्च वक्ष्याम्यहं पुनः ॥५१॥
स्मितमथ हसितं विहसितमुपहसितञ्चापहसितमतिहसितम्।
द्वौ द्वौ भेदौ स्यातामुत्तममध्यमाधमप्रकृतौ ॥५२॥
स्मितहसिते ज्येष्ठानां मध्यानां विहसितोपहसिते च।
अधमानामपहसितं ह्यतिहसितं चापि विज्ञेयम् ॥५३॥

अत्र श्लोकाः – [उत्तमानाम्—

[1]ईषद्विकसितैर्गण्डैः कटाक्षैः सौष्ठवान्वितैः।
अलक्षितद्विजं धीरमुत्तमानां स्मितं भवेत् ॥५४॥
उत्फुल्लानननेत्रैस्तु गण्डैर्विकसितैरथ।
किञ्चिल्लक्षितदन्तं च हसितं तद्विधीयते ॥५५॥

अथ मध्यानाम्—

आकुञ्चिताक्षिगण्डं यत् सस्वरं मधुरं तथा।
कालागतं सास्यरागं तद्वै विहसितं भवेत् ॥५६॥
उत्फुल्लनासिकं यच्च [1]जिह्मदृष्टिनिरीक्षतम्।
[2]निहञ्चितांसकशिरस्तच्चोपहसितं भवेत् ॥५७॥

59 ; G.50) 1 B. विकृताकारैः. 51 (B.60 ; G.51). 52 (B.61 ; G.52). 53 (B. 62 ; G.53). 1 G. तथातिहसितं च. 54 (B.65 ; G.54). 1 C. ईषद्विहसितै 55 (B.66 ; G.55). 1 C. गण्डैर्हसितैरथ. 56 (B. 63 ; G.56). 57 (B.69 ; 57). 1 C. नि·ीचणम 2.B.C. निकुञ्चितांसवं 58 (B.70 ; G.58). 59 (B.72 ;

अधमानाम्—

अस्थानहसितं यत्र सास्रनेत्रं तथैव च ।
उत्कम्पितांसकशिरस्तच्चापहसितं भवेत् ॥५८॥
संरब्धसास्रनेत्रं च विक्रुष्टस्वरमुद्धतम् ।
करोपगूढपार्श्वं च तच्चातिहसितं भवेत् ॥५९॥
हासस्थानि यानि स्युः कार्योत्पन्नानि नाटके ।
उत्तमाधममध्यानामेवं तानि प्रयोजयेत् ॥६०॥
एवमात्मसमुत्थं च तथा परसमुत्थितम् ।
द्विविधस्त्रिप्रकृतिकः षड्भेदोऽथ रसः स्मृतः ॥६१॥

अथ करुणो नाम शोकस्थायिभावप्रभवः । स च शापक्लेशविनिपातेष्टजनविप्रयोगविभवनाशवधबन्धविद्रवोपधातव्यसनसंयोगादिभिर्विभावैः समुपजायते । तस्य चाश्रुपातनपरिदेवनमुखशोषणवैवर्ण्यस्रस्तगात्रतानिश्वासस्मृतिविलोपादिभिरनुभावैरभिनयः प्रयोक्तव्यः । व्यभिचारिणश्चास्य निर्वेदग्लानिचिन्तौत्सुक्यावेगमोहश्रमभयविषाददैन्यव्याधिजडतोन्मादापस्मारत्रासालस्यमरणस्तम्भवेपथुवैवर्ण्याश्रुस्वरभेदादयः ।

अत्रार्ये भवतः—

इष्टवधदर्शनाद्वा विप्रियवचनस्य संश्रवाद्वापि ।
एभिर्भावविशेषैः करुणरसो नाम संभवति ॥६२॥
सस्वनरुदितैर्मोहागमैश्च परिदेवितैर्विलपितैश्च ।
अभिनेयः करुणरसो देहायासाभिघातैश्च ॥६३॥

अथ रौद्रो नाम क्रोधस्थायिभावात्मकः रक्षोदानवोद्धतमनुष्यप्रभवः[1] सङ्ग्रामहेतुकः । स च क्रोधाधर्षणाधिक्षेपावमानानृतवचन[2]वाक्पारुष्याभिद्रोहमात्सर्यादिभिर्विभावैरुत्पद्यते । तस्य च ताडनपाटनपीडन[3]छेदनभेदनप्रहरणाहरणशस्त्रसंपात-

G. 59). 60 (B.73 ; G.60). 61 (B.74 and *prose* ; G.61 and *prose*). 1 B.G. reads this as इत्येष स्वमुत्थस्तथा परसमुत्थितश्च विज्ञेयः। द्विविधस्त्रिप्रकृतिगतस्त्र्यवस्थभावो रसो हास्यः ; we with C. 62 (B.76 ; G.62). 63 (B.77 and *prose* 78 ; G.63 and *prose*). 1 B.G.प्रकृतिः. 2 B.G.वचनोपघातवाक्पारुष्याभिद्रोह. 3 G.छेद्यभेद्य for छेदनभेदन। 4 B.करणावष्टम्भदन्ती, G.करणदन्ती. 5 C.Gg. व्यभिचारिणश्चा. 6 B. adds गर्व before स्वेद.

संप्रहाररुधिराकर्षणाद्यानि कर्माणि। पुनश्च रक्तनयन[1]भ्रुकुटीकरणावष्टम्भदन्तौष्ठ-पीडनगण्डस्फुरणहस्ताग्रनिष्पेषादिभिरनुभावैरभिनयः प्रयोक्तव्यः। [5]भावाश्चास्य सम्मोहोत्साहवेगामर्षचपलतौग्र्य [6]-स्वेदवेपथुरोमाञ्चगद्गदादयः। अत्राह---यदभिहितं राक्षसदानवदीनां रौद्रो रसः, किमन्येषां नास्तीत्युच्यते। अस्त्यन्येषामपि रौद्रः। किञ्चाधिकारोऽत्र गृह्यते। ते हि स्वभावत एव रौद्राः। कस्मात्—बहुबाहवो बहुमुखाः प्रोद्धतविकीर्णपिङ्गलशिरोजाः रक्तोद्वृत्तविलोचना भीमासितरूपिणश्चैव। यच्च किञ्चित्समारभन्ते स्वभावचेष्टितं वागङ्गादिकं वा तत्सर्वं रौद्रमेवेति। शृङ्गारश्च तैः प्रायशः प्रसभं सेव्यते। तेषां चानुकारिणो ये पुरुषास्तेषामपि संग्रामसंप्रहारकृतो रौद्ररसोऽनुमन्तव्यः। अत्रानुवंश्ये आर्ये भवतः—

युद्धप्रहारघातनविकृतच्छेदनविदारणैश्चैव।
संग्रामसंभ्रमाद्यैरेभिः संजायते रौद्रः ॥६४॥
नानाप्रहरणमोक्षैः शिरःकबन्धभुजकर्तनैश्चैव।
एभिश्चार्थविशेषैस्तस्याभिनयः प्रयोक्तव्यः ॥६५॥
इति रौद्ररसो दृष्टो रौद्रवागङ्गचेष्टितः।
शस्त्रप्रहारभूयिष्ठ उग्रकर्मक्रियात्मकः ॥६६॥

अथ वीरो नाम उत्तमप्रकृतिरुत्साहात्मकः। स च असंमोहाध्यवसायनय-विनयबलपराक्रमशक्तिप्रतापप्रभावादिभिर्विभावैरुत्पद्यते। तस्य स्थैर्यशौर्यधैर्यत्याग-वैशारद्यादिभिरनुभावैरभिनयः प्रयोक्तव्यः। [1]सञ्चारिभावाश्चास्य धृतिमतिगर्ववे-गौग्र्यामर्षस्मृतिरोमाञ्चादयः।

अत्रार्ये भवतः—

उत्साहाध्यवसायादविषादित्वादविस्मयामोहात्।
विविधादर्थविशेषाद्वीररसो नाम सम्भवति ॥६७॥
स्थितिधैर्यवीर्यगर्वैरुत्साहपराक्रमप्रभावैश्च।
वाक्यैश्चाक्षेपकृतैर्वीररसः सम्यगभिनेयः ॥६८॥

64 (B.79 ; G.65). 65 (B.80 ; G.66). 66 (B.81 ; G.67), 66 (B.81 and 82 *prose* ; G.68 and *prose*). 1 Gg. सञ्चारिभावाः C. व्याभिचारिभावा. 67 (B.83 ; G.68). 68 (B.84, 85 *prose* ; G.69 and *prose*) 1 G. -न्यगमतस्मरण, G. मरण for स्मरण 2 G. चपलताचास.

अथ भयानको नाम भयस्थायिभावात्मकः। स च विकृतरवसत्त्वदर्शनशिवोलूकत्रासोद्वेगशून्यागारारण्य-[1]प्रवेशस्मरणस्वजनवधबन्धदर्शनश्रुतिकथादिभिर्विभावैरुत्पद्यते। तस्य प्रवेपितकरचरणनयनचलनपुलकमुखवैवर्ण्यस्वरभेदादिभिरनुभावैरभिनयः प्रयोक्तव्यः। [2]व्यभिचारिभावाश्चास्य स्तम्भस्वेदगद्गदरोमाञ्चवेपथुस्वरभेदवैवर्ण्यशङ्कामोहदैन्यावेग[3]चापलजडतात्रासापस्मारमरणादयः।

अत्रानुवंश्या आर्या भवन्ति—

विकृतरवसत्त्वदर्शनसंग्रामारण्यशून्यगृहगमनात्।
गुरुनृपयोरपराधात् कृतकश्च भयानको ज्ञेयः ॥६९॥
गात्रमुखदृष्टिभेदैरूरुस्तम्भाभिवीक्षणोद्वेगैः[1] ।
सन्नमुखशोषहृदयस्पन्दनरोमोद्गमैश्च भयम् ॥७०॥
एतत् स्वभावजं स्यात् सत्त्वसमुत्थं तथैव कर्तव्यम्।
पुनरेभिरेव भावैः कृतकं मृदुचेष्टितैः कार्यम् ॥७१॥
करचरणवेपथुस्तम्भगात्रसङ्कोचहृदयप्रकम्पेन ।
शुष्कौष्ठतालुकण्ठैर्भयानको नित्यमभिनेयः ॥७२॥

अथ बीभत्सो नाम जुगुप्सास्थायिभावात्मकः। स चाहृद्याप्रिया-[1]चोक्षानिष्टश्रवणदर्शनपरिकीर्तनादिभिर्विभावैरुत्पद्यते। तस्य सर्वाङ्गसंहारमुखनेत्रविकूणनोल्लेखननिष्ठीवनोद्वेजनादिभिरनुभावैरभिनयः प्रयोक्तव्यः। व्यभिचारिभावा श्चास्यापस्मारावेगमोहव्याधिमरणादयः।

अत्रानुवंश्ये आर्ये भवतः—

अनभिमतदर्शनेन च रसगन्धस्पर्शशब्ददोषैश्च।
उद्वेजनैश्च बहुभिर्बीभत्सरसः समुद्भवति ॥७३॥

[1] See p. 88. [2] B. om. व्यभिचारि. [3] See p. 88 note 2. 69 (B.86 ; G.70). 70 (B.87 ; G.71). [1] G. -स्तम्भातिवीक्षणोद्वेगैः. 71 (B.88 ; G. 72). 72 (B.89-90 prose). [1] G.-चैवानिष्टश्रवणदर्शनपरिकीर्तना-. B.-द्वेजनपरिकीर्तना. 73 (B.92 ; G.74).

मुखनेत्रविकूणनया नासाप्रच्छादनावनमितास्यैः ।
अव्यक्तपादपतनै-[2]र्बीभत्सः सम्यगभिनेयः ॥७४॥

अथाद्भुतो नाम विस्मयस्थायिभावात्मकः। स च दिव्यदर्शनेप्सितमनोरथावा-[3]प्त्युत्तमभवनदेवकुलाभिगमनसभाविमानमायेन्द्रजालसाधनादिभिर्विभावैरुत्पद्यते[4] तस्य नयनविस्तारानिमिषप्रेक्षणरोमाञ्चाश्रुस्वेदहर्षसाधुवादप्रदानप्रबन्ध[5]हाहाकारकरबाहुवदन-चेलाङ्गुलिभ्रमणादिभिरनुभावैरभिनयः प्रयोक्तव्यः। [6]व्यभिचारिभावाश्चास्य अश्रु-स्तम्भस्वेदगद्गदरोमाञ्चावेगसंभ्रमजडताप्रलयादयः ।

अत्रानुवंश्ये आर्ये भवतः—

यत्त्वतिशयार्थयुक्तं वाक्यं [1]शीलं च कर्म रूपं च ।
[2]एभिस्त्वर्थविशेषै रसोऽद्भूतो नाम विज्ञेयः ॥७५॥
[1]स्पर्शग्रहोल्लुकसनैर्हाहाकारैश्च साधुवादैश्च ।
वेपथुगद्गदवचनैः स्वेदाद्यैरभिनयस्तस्य ॥७६॥

शृङ्गारं त्रिविधं विद्याद् वाङ्नेपथ्यक्रियात्मकम् ।
अङ्गनेपथ्यवाक्यैश्च हास्यरौद्रौ त्रिधा स्मृतौ ॥७७॥
धर्मोपघातजश्चैव तथा त्वपचयोद्भवः ।
तथा शोककृतश्चैव करुणस्त्रिविधः स्मृतः ॥७८॥
दानवीरं धर्मवीरं युद्धवीरं तथैव च ।
रसं वीरमपि प्राहुस्तज्ज्ञास्त्रिविधमेव हि ॥७९॥
व्याजाच्चैवापराधाच्च वित्रासितकमेव च ।
पुनर्भयानकं चापि विद्यात् त्रिविधमेव च ॥८०॥
बीभत्सः क्षोभजः शुद्ध उद्वेगी स्यात् तृतीयकः ।
विष्टाकृमिभिरुद्वेगी क्षोभजो रुधिरादिजः ॥८१॥

74 (B.93-94 *prose* ; G.75 and *prose*). [1] C.-नेत्रविघूर्णननयननासः-. [2] C. सम्यगभिनयः प्रयोक्तव्यः. [3] B.G. -मुपवनदेव-. [4] B. -जालसम्भावना. [5] G. हाहाकारकरचरणाङ्गुलिभ्रमण. [6] B. om. this. 75 (B.95 ; G.76). [1] B.G. शिल्प'. [2] B.G. read. तत्सर्वमद्भुतरसे विभावरूपं हि विज्ञेयम्. 76 (B 96 ; G. 77). [1] G. स्पर्शग्रहोल्यकथनै. C. स्पर्शग्रहोत्कहसनैः. 77-82 (B. 97-102 ; G. 78-83)

दिव्यश्चानन्दजश्चैव द्विधा ख्यातोऽद्भुतो रसः ।
दिव्यदर्शनजो दिव्यो हर्षादानन्दजः स्मृतः ॥८२॥
एवमेते रसा ज्ञेयास्त्वष्टौ लक्षणलक्षिताः ।
अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि भावानामपि लक्षणम् ॥८३॥

इति भारतीये नाट्यशास्त्रे रसविकल्पो नाम षष्ठोऽध्यायः ।

83 (G.84) [1] B. reads here a discourse on शान्तरस (an interpolation) and ends the chapter with a variant of 83 as follows : एवमेते रसा ज्ञेया न लक्षणलक्षिताः, अतऊर्ध्वं etc.

सप्तमोऽध्यायः

भावानिदानी वक्ष्यामः । अत्राह—भावा इति कस्मात्, किं भावयन्तीति भावा[1] ? उच्यते—वागङ्गसत्त्वोपेतान् काव्यार्थान् भावयन्तीति भावाः । [2]भाव इति करणसाधनं—यथा भावितः वासितः कृत इत्यनर्थान्तरम् । लोकेऽपि सिद्धम् अहो ह्यन्योन्यगन्धेन रसेन वा सर्वमेव भावितम् । अपि च व्याप्त्यर्थं, श्लोकाश्चात्र भवन्ति—

विभावैराहृतो योऽर्थस्त्वनुभावेन गम्यते ।
वागङ्गसत्त्वाभिनयैः स भाव इति संज्ञितः ॥१॥
वागङ्गमुखरागैश्च सत्त्वेनाभिनयेन च ।
कवेरन्तर्गतं भावं भावयन् भाव उच्यते ॥२॥
नानाभिनयसम्बन्धान् भावयन्ति रसानिमान् ।
यस्मात्तस्मादमी भावा विज्ञेया नाट्ययोक्तृभिः ॥३॥

अथ विभाव इति कस्मादुच्यते । विभावो [1]विज्ञानार्थः । विभावः कारणं निमित्तं हेतुरिति पर्यायाः । विभाव्यन्तेऽनेन वागङ्गसत्त्वाभिनया इति विभावः । यथा विभावितं [2]विज्ञातमित्यनर्थान्तरम् ।

अत्र श्लोकः—

बहवोऽर्था विभाव्यन्ते वागङ्गाभिनयाश्रिताः ।
अनेन यस्मात्तेनायं विभाव इति संज्ञितः ॥४॥

अथानुभाव इति कस्माद् उच्यते । अनुभाव्यतेऽनेन वागङ्गसत्त्वैः कृतोऽभिनय इति । अत्र श्लोकः—

वागङ्गाभिनयेनेह यतस्त्वर्थोऽनुभाव्यते ।
[1]वागङ्गोपाङ्गसंयुक्तस्त्वनुभावस्ततः स्मृतः ॥५॥

1 (B. 1-2 ; G. *same*). [1] B.G. किं भवन्तीति भावा किंवा भावयन्तीति भावाः. [2] B.G. भू इति करणे धातुस्तथा च भावितं वासितं कृतमित्यर्थान्तरम्, Bt भाव इति व्याप्तमर्थान्तरम्.
2 (B.3 ; G.2). 3 (B.4-5 ; G.3). [1] B.G. add नाम after this. [2] C.-मित्यर्थान्तरम्
4 (B.6 ; G.4). 5 (B.7-8 and *prose*). [1] B. शाखाङ्गोपाङ्ग.

[2]एतेषां विभावानुभावसंयुक्तानां लक्षणनिदर्शनान्यभिव्याख्यास्यामः। तत्र विभावानुभावौ लोकप्रसिद्धावेव। लोकस्वभावोपगतत्वाच्चैषां लक्षणं नोच्यते। अतिप्रसङ्गनिवृत्यर्थञ्च। भवति चात्र श्लोकः—

लोकस्वभावसंसिद्धा लोकयात्रानुगामिनः।
अनुभावविभावाश्च ज्ञयास्त्वभिनयैर्बुधैः ॥६॥

तत्राष्टौ भावाः स्थायिनः, त्रयस्त्रिंशद् व्यभिचारिणः, अष्टौ सात्विका इति भेदाः[1] एवमेते काव्यरसाभिव्यक्तिहेतव एकोनपञ्चाशद् भावाः [2]प्रत्यवगन्तव्याः। एभ्यश्च सामान्यगुणयोगेन रसा निष्पद्यन्ते। भवति चात्र श्लोकः—

योऽर्थो हृदयसंवादी तस्य भावो रसोद्भवः।
शरीरं व्याप्यते तेन शुष्कं काष्ठमिवाग्निना ॥७॥

अत्राह—यदन्योन्यार्थसंश्रितैर्विभावानुभावव्यञ्जितैरेकोनपञ्चाशद्भावैः सामान्यगुणयोगेनाभिनिष्पद्यन्ते रसास्तत् कथं स्थायिन एव भावा रसत्वमाप्नुवन्ति? उच्यते—यथा हि समानलक्षणास्तुल्यपाणिपादोदरशरीराः समानप्रत्यया अपि पुरुषाः कुलशीलविद्याकर्मशिल्पविचक्षणत्वाद् राजत्वमाप्नुवन्ति तत्रैव चान्येऽल्पबुद्धयस्तेषामेवानुचरा भवन्ति, तथा विभावानुभावव्यभिचारिणः स्थायिभावानुपाश्रिता भवन्ति[।] आश्रयत्वात् स्वामिभूताश्च स्थायिनो भावाः। तद्वत् [1]स्थायिनि वपुषि गुणीभूता अन्ये भावाः तान् गुणवत्तयाऽऽश्रयन्ते। [ते] परिजनभूता व्यभिचारिणो भावाः। [2]को दृष्टान्त इति? यथा नरेन्द्रो बहुजनपरिवारोऽपि सन् स एव नाम लभते, नान्यः सुमहानपि पुरुषः, [3]तथा विभावानुभावव्यभिचारिपरिवृतः स्थायी भावो रसनाम लभते[4]।

भवति चात्र श्लोकः—

यथा नराणां नृपतिः शिष्याणां च यथा गुरुः।
एवं हि सर्वभावानां भावः स्थायी महानिह ॥८॥

[2] B.G. read befor ethis एवं (ए) ते विभावानुभावसंयुक्ता भावा इति अभिमन्तव्याः (व्याख्याताः)। अतश्चैषां (अतो ह्येषां) सिद्धिर्भवति (all this om. by Ga.p) तस्मात्. 6 (B.9 ; G.6). [1] B. विभेदाः. 7 (B.10-11 ; G.7) [1] B.G. स्थानीयपुरुषगुणभूता. [2] B.G. add before this अत्राह. [3] G.C. adds तथा च बहुषु गच्छत्सु कश्चित् क्वचित् पृच्छति कोऽयम् इति। स तम् आह राजेत्येव. [4] G.C. add नरेन्द्रवत्। 8 (B. 12-13 ; G.8 and *prose*)

लक्षणं खलु पूर्वमभिहितमेतेषां रससंज्ञकानाम्। इदानीं तु भावसामान्यलक्षणमभिधास्यामः। तत्रादौ स्थायिभावान् व्याख्यास्यामः। तत्र रतिर्नाम आमोदात्मको भावः [1]ऋतुमाल्यानुलेपनाभरणप्रियजनवरभवनानुभवनाप्रतिकूल्यादिभिर्विभावैः समुत्पद्यते। तामभिनयेत् [2]स्मितमधुरवचनभ्रूक्षेपकटाक्षादिभिरनुभावैः। भवति चात्र श्लोकः—

इष्टार्थविषयप्राप्त्या रतिः समुपजायते।
सौम्यत्वादभिनेया सा वाङ्माधुर्याङ्गचेष्टितैः ॥९॥

अथ हासो नाम [1]परचेष्टानुकरणासंबद्धप्रलापपौरोभाग्यमौर्ख्यादिभिर्विभावैरुत्पद्यते। तमभिनयेत् पूर्वोक्तैर्हसितादिभिः। भवति चात्र श्लोकः—

परचेष्टानुकरणाद्धासः समुपजायते।
स्मितहासातिहसितैरभिनेयः स पण्डितैः ॥१०॥

शोको नाम इष्टजनवियोगविभवनाशवधबन्धनदुःखानुभवनादिभिर्विभावैरुत्पद्यते। तस्यास्रपातविलपितपरिदेवितवैवर्ण्यस्वरभेदस्रस्तगात्रताभूमिपाताक्रन्दित-[1]दीर्घनिश्वसितजडतोन्मादमोहमरणादिभिरनुभावैरभिनयः प्रयोक्तव्यः। रुदितम् अत्र त्रिविधम्। आनन्दजमार्तिजमीर्ष्यासमुत्थं चेति।

तत्रार्याः—

[1]हर्षोत्फुल्लकपोलं सानुस्मरणं च वागनिभृतास्रम्।
रोमाञ्चाञ्चितगात्रं रोदनमानन्दजं भवति ॥११॥
पर्याप्तविमुक्तास्रं सस्वनमस्वस्थगात्रगतिचेष्टम्।
[1]भूमिनिपातितचेष्टितविलपितमित्यार्तिजं भवति ॥१२॥
प्रस्फुरितौष्ठकपोलं सशिरःकम्पं तथा सनिश्वासम्।
भ्रुकुटीकटाक्षकुटिलं स्त्रीणामीर्ष्याकृतं भवति[1] ॥१३॥

[1] B.G. -भरणभोजनवरभवन. [2] B. स्मितवदनमधुरकथनभ्रू. 9 (B.14-15; G. 9 and *prose*) [1] B. -करणकुहकासम्बद्ध. 10 (B.16-17; G.10 and *prose*) [1] G inserts here विवेष्टित. 11 (B.19; G.11) [1] B. reads before this आनन्देर्ष्यार्तिकृतं त्रिविधं रुदितं सदा बुधैर्ज्ञेयम्। तस्य त्वभिनययोगान् विभावगतितः प्रवक्ष्यामि. 12 (B.20; G.12) [1] G. भूमिपातविवर्तित, B. भूमिनिपातनिवर्तित. 13 (B.21; G.13) [1] C. adds कारणमपेक्षमाणः प्रायेणायासखिन्नसंयुक्तः। वीररसान्तरचारी कार्यः कृतकः कोपः,

भवति श्लोकः—

स्त्रीनीचप्रकृतिः ह्येष शोको व्यसनसंभवः।
धैर्येणोत्तममध्यानां नीचानां रुदितेन च ॥१४॥

क्रोधो नाम आधर्षणाक्रुष्टकलहविवादप्रतिकूलादिभिर्विभावैरुत्पद्यते[1]। [2]तमभिनयेद् उत्फुल्लनासापुटोद्वृत्तनयनसन्दष्टोष्ठपुटगण्डस्फुरणादिभिरनुभावैः।

रिपुजो गुरुजश्चैव प्रणयिप्रभवस्तथा।
भृत्यजः कृतकश्चेति क्रोधः पञ्चविधः स्मृतः ॥१५॥

अत्रार्या भवन्ति—

भ्रुकुटिकुटिलोत्कटमुखसन्दष्टौष्ठः स्पृशन् करेण करम्।
[1]धृष्टभुजशिखरवक्षाः [2]शत्रोर्विनियन्त्रणं कुप्येत् ॥१६॥

किञ्चिदवाङ्मुखदृष्टिः किञ्चित्स्वेदापमार्जनपरश्च।
अव्यक्तोल्वणचेष्टो [1]गुरोर्विनियन्त्रणं रुष्येत् ॥१७॥

अल्पतरप्रविचारो विकिरन्नश्रूण्यपाङ्गविक्षेपैः।
[1]सभ्रुकुटीस्फुरदौष्ठः [2]प्रणयाभिगतां प्रियां रुष्येत् ॥१८॥

यः परिजने तु रोषस्तर्जननिर्भर्त्सनाक्षिविस्तारैः।
विप्रेक्षणैश्च विविधैस्तस्याभिनयः प्रयोक्तव्यः ॥१९॥

कारणमपेक्षमाणः प्रायेणायासलिङ्गसंयुक्तः।
उभयरसान्तरचारी कार्यः कृतको [2]भवेद्रोषः ॥२०॥

उत्साहो नाम उत्तमप्रकृतिः। स चाविषादशक्तिधैर्य-[3]शौर्यादिभिर्विभावैरुत्पद्यते। तस्य [4]स्थैर्यत्यागारम्भवैशारद्यादिभिरनुभावैरभिनयः प्रयोक्तव्यः।

अत्र श्लोकः—

असम्मोहादिभिर्व्यक्तो व्यवसायनयात्मकः।
उत्साहस्त्वभिनेयोऽसावप्रमादक्रियादिभिः[1] ॥२१॥

14 (B.22-23 ; G.14 and prose). [1] B. मसु पद्यते. [2] B. अस्य विकृष्टनासापुटोद्वृत्तनयनसन्दष्टोष्ठ···भावैरभिनयः प्रयोक्तव्यः. 15 (B.24-25 . G. *om*). 16 (B.2 ; G.15) [1] B.G. क्रुद्धः (धृष्टः). स्वभुजप्रेक्षी. C. -भुजशिरवक्षाः [2] B. शत्रौ नियन्त्रणं. 17 (B.27 ; G.16) [1] B. गुरौ विनययन्त्रितो, 18 (B.28 : G.17). [1] B.G. स्फुरितोष्ठ. [2] B.G. प्रणयोपगताश्रयं. 19 (B.29 ; G.18). [1] B.G. अभिनेयः क्रूरतारहितः. 20 (B.30-31 ; G.19 and *prose*). [1] G. द्विरसान्तरसञ्चारी, [2] G. भवति रोषः, B. भवति कोपः, [3] G. शौर्यत्यागादि. [4] G. धैर्यत्यागाः. 21 (B.32-33 G.20 and *prose*). [1] B.G.- दप्रमादोत्थितादिभिः

भयं नाम स्त्रीनीचप्रकृतिकं गुरुराजापराधशून्यागाराटवीपर्वतदर्शन[2]निर्भर्त्सनदुर्दिननिशान्धकारोलूकनक्तञ्चारारावश्रवणादिभिर्विभावैरुत्पद्यते। तस्य प्रवेपितकरचरणहृदयकम्पनस्तम्भमुखशोषणजिह्वापरिलेहनस्वेद- [3]वेपथुपरित्राणमन्वेषणधावनोत्क्रुष्टादिभिरनुभावैरभिनयः प्रयोक्तव्यः।

अत्र श्लोकाः—

गुरुराजापराधेन रौद्राणाञ्चापि दर्शनात्।
श्रवणादपि घोराणां भयं मोहेन जायते ॥२२॥
[1]गात्रादिकम्पवित्रासैः वक्त्रशोषणसम्भ्रमैः।
विस्फारितेक्षणैः कार्यमभिनेयं क्रियागुणैः ॥२३॥
सत्त्ववित्रासनोद्भूतं भयमुत्पद्यते नृणाम्।
स्रस्ताङ्गाक्षिनिमेषैश्चाप्यभिनेयत्तु नर्तकैः ॥२४॥

अत्रार्या—

करचरणहृदयकम्पैः [1]स्तम्भनजिह्वोपलेहमुखशोषैः।
[2]स्रस्तसुविषण्णगात्रैरस्याभिनयः प्रयोक्तव्यः ॥२५॥

जुगुप्सा नाम स्त्रीनीचप्रकृतिका। सा [4]चाहृद्यश्रवणदर्शनादिभिर्विभावैरुत्पद्यते। तस्याः सर्वाङ्गसङ्कोचननिष्ठीवनमुखविकूणनहृल्लेखादिभिरनुभावैरभिनयः प्रयोक्तव्यः।

भवत्यत्र श्लोकः—

नासाप्रच्छादनेनेह गात्रसङ्कोचनेन च।
उद्वेजनैः सहृल्लेखैर्जुगुप्सामभिनिर्दिशेत् ॥२६॥

विस्मयो नाम मायेन्द्रजालमानुषकर्मातिशयविद्याचित्रपुस्तच्छिल्पातिशयाद्यैर्विभावैरुत्पद्यते। तस्य [1]नयनविस्तारानिमिषप्रेक्षणभ्रूक्षेपणरोमहर्षसाधुवादादिभिरनुभावैरभिनयः प्रयोक्तव्यः।

[2] B.G. निर्भर्त्सनकान्तारदु-. [3] B.- वेपथ्वासपरित्राण-. 22 (B.34 ; G.21). 23 (B.35 ; G.22). [1] B.G. गात्रकम्पनवित्रासैः. 24 (B.36 ; G.23). 25 (B.37 and *prose* ; G.24 and *prose*). [1] B. मुखशोषणवदनलेहनसम्भ्रमैः. [2] B. सम्भ्रान्तवदनवेपथुसन्त्रासकृतैरभिनयोऽस्य. [3] G. सवित्रासैः. [4] B. श्रवणपरिकीर्तन- 26 (B.40-41 ; G.25 and *prose*). [1] B. -रोमहर्षणशिरःकम्प-

अत्र श्लोकः—

कर्मातिशयनिर्वृत्तो विस्मयो हर्षसम्भवः ।
सिद्धिस्थाने त्वसौ साध्यो प्रहर्षपुलकादिभिः ॥२७॥

[1]एवमेते स्थायिभावाः प्रत्यवगन्तव्याः ।

व्यभिचारिण इदानीं [2]वक्ष्यामः– अत्राह व्यभिचारिण इति कस्माद् उच्यते ? वि अभि इत्येतावुपसर्गौ । चर गतौ धातुः । [3]विविधभिमुखेन रसेषु[4] चरन्तीति व्यभिचारिणः[5] । चरन्ति नयन्तीत्यर्थः । कथं नयन्ति ? उच्यते– यथा सूर्य इदं नक्षत्रममुं वासरं नयतीति । न च तेन बाहुभ्यां स्कन्धेन वा नीयते । किं तु लोकप्रसिद्धमेतत् । यथायं सूर्यो नक्षत्रं दिनं वा नयतीति एवमेते व्यभिचारिण इत्यवगन्तव्याः । [6]इमे एवं गृहीतास्त्रयस्त्रिंशद्भावाः । तान् वर्णयिष्यामः ।

तत्र निर्वेदो नाम दारिद्र्योपगमाधिक्षेपाक्रुष्टक्रोधताडनेष्टजनवियोगतत्त्वज्ञानादिभिर्विभावैरुत्पद्यते । स्त्रीनीचप्रकृतीनां तमभिनयेत् रुदितविनिश्वसितोच्छ्वसितसंप्रधारणादिभिरनुभावैः—

भवति चात्र श्लोकः—

दारिद्र्येष्टवियोगैश्च निर्वेदो नाम जायते ।
संप्रधारणनिःश्वासैस्तस्य त्वभिनयो भवेत् ॥२८॥

अत्रानुवंश्ये आर्ये भवतः—

इष्टजनविप्रयोगाद् दारिद्याद् व्याधितस्तथा दुःखात् ।
[1]परवृद्धिं वा दृष्ट्वा निर्वेदो नाम संभवति ॥२९॥
बाष्पपरिप्लुतनयनः पुनश्च[1] निःश्वासदीनमुखनेत्रः ।
योगीव [2]ध्यानपरो भवति हि निर्वेदवान् पुरुषः ॥३०॥

27 (B. 42-43 ; G.26 and *prose*). [1] G. एवमप्येते ; B. एवमेते स्थायिनो भावा रससंज्ञाः प्र०. [2] B. व्याख्यास्यामः [3] C. धात्वर्थं वागङ्गसत्त्वोपेतान् विविधम्. [4] G. रसान्. [5] B. adds वागङ्गसत्त्वोपेतान् प्रयोगे रसान् नयन्तीति व्यभिचारिणः अत्राह कथं नयन्तीति. [6] B. त इह संग्रहाभिहितास्त्रयस्त्रिंशद्व्यभिचारिणो भावा तान्वर्तयिष्यामः- G. त इमे संग्रहाभिहितास्त्रयस्त्रिंशद्भावा तान्, C. प्रति व्यभिचारिणस्ते इमे एवं गृहीतास्त्रयस्त्रिंशद्भावाः तान्. [7] B.G. दारिद्र्य व्याध्यवमानाधिक्षेपाक्रुष्टक्रोधताडने. 28 (B.44 ; G.27). 29 (B.45-46 ; G.28). [1] B. कर्ि परस्य दृष्ट्वा. 30 (B.47-48 ; G.29). [1] G. पुनः पुनः श्वास. [2] G. ध्यानरतो.

ग्लानिर्नाम [3]वान्तविरिक्तव्याधितपोनियमोपवासमनस्तापातिपानमदनसेवातिव्यायामाध्वगमनक्षुत्पिपासानिद्राच्छेदादिभिर्विभावैः समुत्पद्यते । तस्याः क्षामवाक्यनयनकपोलमन्दपदोपक्रमानुत्साहतनुगात्रवैवर्ण्यादिभिरनुभावैरभिनयः प्रयोक्तव्यः ।

अत्रार्ये भवतः—

वान्तविरिक्तव्याधिषु तपसा जरसा च जायते ग्लानिः ।
कार्श्येन साभिनेया [1]मन्दक्रमणानुकम्पेन ॥३१॥
गदितैः क्षामक्षामैर्नेत्रविकारैश्च दीनसञ्चारैः ।
[1]श्लथभावाच्चाङ्गानां मुहुर्मुहुर्निर्दिशेद् ग्लानिम् ॥३२॥

शङ्का नाम [2]सन्देहात्मिका स्त्रीनीचानां चौर्याद्यभिग्रहणनृपापराधपापकर्मकरणादिभिर्विभावैः समुत्पद्यते । सा च [3]मुहुर्मुहुरवलोकनावकुण्ठितमुखशोषणजिह्वापरिलेहनमुखवैवर्ण्यवेपनशुष्कोष्ठकण्ठावसादादिभिरनुभावैरभिनीयते । अत्र श्लोकः—

चौर्यादिजनिता शङ्का प्रायः कार्या भयानके ।
प्रियव्यलीकजनिता तथा शृङ्गारिणी मता ॥३३॥

अत्राकारसंवरणमपि [1]केचिदिच्छन्ति । तच्च कुशलैरुपाधिभिरिङ्गितैश्चोपलक्ष्यम् ।

अत्रार्ये भवतः—

द्विविधा शङ्का कार्या ह्यात्मसमुत्था च परसमुत्था च ।
या तत्रात्मसमुत्था सा ज्ञेया दृष्टिचेष्टाभिः ॥३४॥
किंचित् [1]प्रवेपिताङ्गो [2]तथोन्मुखो वीक्षते च पार्श्वानि ।
गुरुसज्जमानजिह्वः श्यावास्यः शङ्कितः पुरुषः ॥३५॥

असूया नाम नानापराधद्वेषपरैश्वर्यसौभाग्यमेधालीलाविद्यादिभिर्विभावैरुत्पद्यते ।

[3] B -मनस्तापातिशयमदनमद्यसेवनातिव्यायामा. 31 (B.49 ; G.30-31 . [1] B.G. मन्दक्रमणेन कम्पेन. 32 (B.50-51 ; G.31) [1] B.G. श्लथभावेनाङ्गानां. [2]G. *om.* सन्देहात्मिका स्त्रीनीचानाम् , G.-स्त्रीनीचप्रभवा. [3] G.-नावगुण्ठन, B.-नावकुण्ठन···वैवर्ण्यत्स्वरभेदवेपथुशुष्कोष्ठकण्ठायास साधर्म्यादिरनुभावैरभिनयः प्रयोक्तव्यः. 33 (B.52-53 ; G.32 and *prose*) [1] B.इच्छन्तीति केचित्. 34 (B.54 ; G.33). 35 (B.55-56 ; G.34 and *prose*). [1] B.-ताङ्गस्तथोन्मुखो. [2] C. मुहुर्मुहुर्वीक्षते.

तस्याश्च परिषदि दोषप्रख्यापनं [2]गुणोपघातेर्ष्याचक्षुःप्रदानाधोमुखभ्रुकुटिक्रियावज्ञान-कुत्सनादिभिरनुभावैरभिनयः प्रयोक्तव्यः ।

अत्रार्ये भवतः—

परसौभाग्येश्वरतामेधालीलासमुच्छ्रयं दृष्ट्वा ।
[1]उत्पद्यते ह्यसूया कृतापराधो भवेद्यश्च ॥३६॥
भ्रुकुटिकुटिलोत्कटमुखैः सेर्ष्याक्रोधपरिवृत्तवक्त्राद्यैः[1] ।
गुणनाशनविद्वेषैरस्याभिनयः प्रयोक्तव्यः ॥३७॥

अथ मदो नाम मद्योपयोगादुत्पद्यते । स च त्रिविधः पञ्चविधभावश्च ।

अत्रार्या भवन्ति—

त्रिविधस्तु मदः कायस्तरुणो मध्यस्तथावकृष्टश्च ।
करणं पञ्चविधं स्यात् [1]तस्याभिनये प्रयोक्तव्यम् ॥३८॥
कश्चिन् मत्तो गायति रोदिति कश्चित्तथा हसति कश्चित् ।
परुषवचनाभिधायी कश्चित् कश्चित् तथा स्वपिति ॥३९॥
उत्तमसत्त्वः शेते हसति च गायति च मध्यमप्रकृतिः ।
परुषवचनाभिधायी रोदित्यपि चाधमप्रकृतिः ॥४०॥
स्मितवदनमधुररागो हृष्टतनुः किञ्चिदाकुलितवाक्यः ।
सुकुमाराविद्धगतिस्तरुणमदस्तूत्तमप्रकृतिः ॥४१॥
स्खलिताघूर्णितनयनः स्रस्तव्याकुलितबाहुविक्षेपः ।
[1]कुटिलव्याविद्धगतिर्मध्यमदो मध्यमप्रकृतिः ॥४२॥
नष्टस्मृतिर्हतगतिश्छर्दितहिक्काकफैः सुबीभत्सः ।
गुरुसज्जमानजिह्वो निष्ठीवति चाधमप्रकृतिः ॥४३॥
रङ्गे पिबतः कार्या मदवृद्धिर्नाट्ययोगमासाद्य ।
कार्यो मदक्षयो वै यः खलु पीत्वा प्रविष्टः स्यात् ॥४४॥

[2] C. -घातनाचक्षु-. 36 (B.57 ; G.35), [1] G. अभिनेतव्यासूया. 37 (B.58-59 ; G.36 and *prose*). [1] G. परिवर्तनेश्चित्तैः. B.परिवृत्तनेत्रैश्च. 38 (B.60 ; B.37). [1] B.C. तस्याभिनयः प्रयोक्तव्यः- 39 (B.61 ; B.38). 40 (B.6- ; G 39). 41 (B.63 ; G.40). 42 (B.64 ; G. 41). [1] B. -गतिर्भवति मदो. 43 (B.65 ; G.42). 44 (B.66 ; G.43)

सन्त्रासाच्छोकाद्वा भयप्रकर्षाच्च कारणोपगतः।
[1]उत्क्रम्यापि हि कार्यो [2]मदप्रणाशस्तथा तज्ज्ञैः ॥४५॥
एभिर्भावविशेषैर्मदो द्रुतं संप्रणाशमुपयाति।
अभ्युदयसुखैर्वाक्यैस्तथैव शोकः क्षयं याति ॥४६॥

श्रमो नाम [1]अध्वगतिव्यायामसेवादिभिर्विभावैरुत्पद्यते। तस्य [2]गात्रसंवाहननिःश्वसितमुखविकूणनजृम्भणाङ्गमर्दमन्दपादोत्क्षेपणनयनविघूर्णन सीत्कारादिभिरनुभावैरभिनयः प्रयोक्तव्यः।

अत्रार्या—

[1]अध्वगतिव्यायामैर्नरस्य सञ्जायते श्रमो नाम।
निःश्वासखेदगमनैस्तस्याभिनयः प्रयोक्तव्यः ॥४७॥

आलस्यं नाम स्वभावखेदव्याधिसौहित्यगर्भादिभिर्विभावैः समुत्पद्यते स्त्रीनीचानाम्। तदभिनयेत् सर्वकर्मप्रद्वेषशयनासनतन्द्रानिद्रासेवनादिभिरनुभावैः।

अत्रार्या—

[1]आलस्यं त्वभिनेयं खेदव्याधिस्वभावजं वापि।
आहारवर्जितानमारम्भाणामनारम्भात् ॥४८॥

दन्यं नाम दौर्गत्यमनस्तापादिभिर्विभावैरुत्पद्यते। [1]तस्याधृतिशिरोरोगगात्रस्तम्भमृजापरिवर्जनादिभिरनुभावैरभिनयः प्रयोक्तव्यः।

अत्रार्या—

चिन्तौत्सुक्यसमुत्था दुःखाद्वा दीनता भवेत् पुंसाम्।
सर्वमृजापरिहारैर्विविधोऽभिनयो भवेत्तस्य ॥४९॥

45 (B.67 ; G. 44). [1] C. उद्यम्यापि. G. उत्क्रान्त्यापि. [2] B. -णाशः क्रमात्तज्ज्ञैः. 46 (B.68-69 ; G.45 and *prose*). [1] B.G. अध्वव्यायाम- [2] B. गात्रपरिमर्दन निःश्वसित-विजृम्भित…क्षेपणनयनवदनविकूणनसीत्कारादिभि-. 47 (B.70-71 ; G. 46 and *prose*). B. नृत्ताध्वव्यायामान्नरस्य। G-व्यायामान्नरस्य. 48 (B.72-73 ; G.47 and *prose*). [1] G. तस्यावृत्तशिरो-गात्रगौरवमृजा-, B. गात्रगौरवान्यमनस्कतामृजा-. 49 (B.74-75 ; G.48 and *prose*)

चिन्ता नाम ऐश्वर्यभ्रंशेष्टद्रव्यापहारदारिद्र्यादिभिर्विभावैरुत्पद्यते। तामभिनयेन् [1]निश्वसितोच्छ्वसितसन्तापध्यानाधोमुखचिन्तनतनुकार्श्यादिभिरनुभावैः।

अत्रार्ये भवतः—

ऐश्वर्येष्टद्रव्यापहारजनिता बहुप्रकारा तु।
हृदयौत्सुक्योपगता चिन्ता तु नृणां समुद्भवति ॥५०॥
सोच्छ्वासैर्निश्वसितैः सन्तापैश्चैव हृदयशून्यतया।
अभिनेतव्या चिन्ता मृजाविहीनैरघृत्या च ॥५१॥

मोहो नाम [1]दैवोपघातव्यसनव्याधिभयावेगपूर्ववैरस्मरणादिभिर्विभावैरुत्पद्यते। तस्य [2]निश्चेष्टिताङ्गभ्रमणपतनघूर्णनादर्शनादिभिरनुभावैरभिनयः प्रयोक्तव्यः।

अत्र श्लोकः—

अस्थाने तस्करान् दृष्ट्वा [1]त्रासनैर्वा पृथग्विधः।
तत्प्रतीकारशून्यस्य मोहः समुपजायते ॥५२॥

अत्र आर्या—

[1]व्यसनाभिघातभयपूर्ववैरसंस्मरणजो भवति मोहः।
[2]सर्वेन्द्रियसम्मोहादस्याभिनयः प्रयोक्तव्यः ॥५३॥

स्मृतिर्नाम सुखदुःखकृतानां भावानामनुस्मरणम्। सा च स्वास्थ्यजघन्यरात्रिनिद्राच्छेदसमानदर्शनोदाहरणचिन्ताभ्यासादिभिर्विभावैरुत्पद्यते। तामभिनयेत् शिरःकम्पनावलोकनभ्रूसमुन्नमनादिभिरनुभावैः।

अत्र श्लोकार्ये भवतः—

[1]सुखदुःखमतिक्रान्तं तथा मतिविभावितम्।
विस्मृतं च यथावृत्तं स्मरेद् यः स्मृतिमानसौ ॥५४॥

[1] G. निःश्वसितसन्ताप- 50 (B.76 ; G,49). [1] B.G. हृदयवितर्कोपगता. 51 (B.77-78 ; G.50 and *prose*). B.G. दैवोपघातव्यसनाभिघात-. [2] B.G. निश्चेतन्यभ्रमणपतनो- 52 (B.79 ; G.51). [1] B.त्रासनैर्विविधैरपि. 53 (B.80-81 ; G.52 and *prose*). [1] B.-संस्मरणरोगजो. [2] B. -मोहात्तस्या-, G. -मोहात्त्वस्या-. 54 (B.82 ; G.53). [1] B.G. सुखदुःखमतिक्रान्तं तथा मतिविभावितं यथावृत्तम्। चिरविस्मृतं स्मरति यः स्मृतिमानिति वेदितव्योऽसौ.

सन्त्रासाच्छोकाद्वा भयप्रकर्षाच्च कारणोपगतः।
[1]उत्क्रम्यापि हि कार्यो [2]मदप्रणाशस्तथा तज्ज्ञैः ॥४५॥
एभिर्भावविशेषै र्मदो द्रुतं संप्रणाशमुपयाति ।
अभ्युदयसुखैर्वाक्यैस्तथैव शोकः क्षयं याति ॥४६॥

श्रमो नाम [1]अध्वगतिव्यायामसेवादिभिर्विभावैरुत्पद्यते । तस्य [2]गात्रसंवाहननिःश्वसितमुखविकूणनजृम्भणाङ्गमर्दमन्दपादोत्क्षेपणनयनविघूर्णन सीत्कारादिभिरनुभावैरभिनयः प्रयोक्तव्यः ।

अत्रार्या—

[1]अध्वगतिव्यायामैर्नरस्य सञ्जायते श्रमो नाम ।
निःश्वासखेदगमनैस्तस्याभिनयः प्रयोक्तव्यः ॥४७॥

आलस्यं नाम स्वभावखेदव्याधिसौहित्यगर्भादिभिर्विभावैः समुत्पद्यते स्त्रीनीचानाम् । तदभिनयेत् सर्वकर्मप्रद्वेषशयनासनतन्द्रानिद्रासेवनादिभिरनुभावैः ।

अत्रार्या –

[1]आलस्यं त्वभिनेयं खेदव्याधिस्वभावजं वापि ।
आहारवर्जितानमारम्भाणामनारम्भात् ॥४८॥

दन्यं नाम दौर्गत्यमनस्तापादिभिर्विभावैरुत्पद्यते । [1]तस्याधृतिशिरोरोगगात्रस्तम्भमृजापरिवर्जनादिभिरनुभावैरभिनयः प्रयोक्तव्यः ।

अत्रार्या—

चिन्तौत्सुक्यसमुत्था दुःखाद्वा दीनता भवेत् पुंसाम् ।
सर्वमृजापरिहारैर्विविधोऽभिनयो भवेत्तस्य ॥४९॥

45 (B.67 ; G. 44). [1] C. उद्यम्यापि. G. उत्क्रान्त्यापि. [2] B. -णाशः क्रमात्तज्ज्ञैः. 46 (B.68-69 ; G.45 and *prose*). [1] B.G. अध्वव्यायाम- [2] B.गात्रपरिमर्दन निःश्वसित-विजृम्भित···क्षेपणनयनवदनविकूणनसीत्कारादिभि-. 47 (B.70-71 ; G. 46 and *prose*). B. नृत्ताध्वव्यायामान्नरस्य । G-व्यायामान्नरस्य. 48 (B.72-73 ; G.47 and *prose*). [1] G, तस्यावृत्तशिरो·गात्रगौरवमृजा-, B. गात्रगौरवान्यमनस्कतामृजा-, 49 (B.74-75 ; G.48 and *prose*)

चिन्ता नाम ऐश्वर्यभ्रंशेष्टद्रव्यापहारदारिद्र्यादिभिर्विभावैरुत्पद्यते। तामभिनयेन् [1]निश्वसितोच्छ्वसितसन्तापध्यानाधोमुखचिन्तनतनुकार्श्यादिभिरनुभावैः।

अत्रार्ये भवतः—

ऐश्वर्येष्टद्रव्यापहारजनिता बहुप्रकारा तु।
[1]हृदयौत्सुक्योपगता चिन्ता तु नृणां समुद्भवति ॥५०॥

सोच्छ्वासैर्निश्वसितैः सन्तापैश्चैव हृदयशून्यतया।
अभिनेतव्या चिन्ता मृजाविहीनैरधृत्या च ॥५१॥

मोहो नाम [1]दैवोपघातव्यसनव्याधिभयावेगपूर्ववैरस्मरणादिभिर्विभावैरुत्पद्यते। तस्य [2]निश्चेष्टिताङ्गभ्रमणपतनघूर्णनादर्शनादिभिरनुभावैरभिनयः प्रयोक्तव्यः।

अत्र श्लोकः—

अस्थाने तस्करान् दृष्ट्वा [1]त्रासनैर्वा पृथग्विधः।
तत्प्रतीकारशून्यस्य मोहः समुपजायते ॥५२॥

अत्र आर्या—

[1]व्यसनाभिघातभयपूर्ववैरसंस्मरणजो भवति मोहः।
[2]सर्वेन्द्रियसम्मोहादस्याभिनयः प्रयोक्तव्यः ॥५३॥

स्मृतिर्नाम सुखदुःखकृतानां भावानामनुस्मरणम्। सा च स्वास्थ्यजघन्यरात्रिनिद्राच्छेदसमानदर्शनोदाहरणचिन्ताभ्यासादिभिर्विभावैरुत्पद्यते। तामभिनयेत् शिरःकम्पनावलोकनभ्रूसमुन्नमनादिभिरनुभावैः।

अत्र श्लोकार्ये भवतः—

[1]सुखदुःखमतिक्रान्तं तथा मतिविभावितम्।
विस्मृतं च यथावृत्तं स्मरेद् यः स्मृतिमानसौ ॥५४॥

[1] G. निःश्वसितसन्ताप- 50 (B.76 ; G,49). [1] B.G. हृदयवितर्कोपगता. 51 (B.77-78 ; G.50 and *prose*). B.G. दैवोपघातव्यसनाभिघात-. [2] B.G. निश्चेतन्यभ्रमणपतनो- 52 (B.79 ; G.51). [1] B.त्रासनैर्विविधैरपि. 53 (B.80-81 ; G.52 and *prose*). [1] B.-संस्मरणरोगजो. [2] B. -मोहात्तस्या-, G. -मोहात्त्वस्या-. 54 (B.82 ; G.53). [1] B.G. सुखदुःखमतिक्रान्तं तथा मतिविभावितं यथावृत्तम्। चिरविस्मृतं स्मरति यः स्मृतिमानिति वेदितव्योऽसौ.

स्वास्थ्याभ्याससमुत्था श्रुतिदर्शनसंभवा स्मृतिर्निपुणैः ।
शिरउद्वाहनकर्म्पैर्भ्रूविक्षेपैः साभिनेतव्या ॥५५॥

धृतिर्नाम शौर्यविज्ञानश्रुतिविभवशौचाचारगुरुभक्त्य[1]धिकार्थलाभक्रीडादिभि-र्विभावैरुत्पद्यते । तामभिनयेत् प्राप्तानां विषयाणामुपभोगाद् अप्राप्तातीतोपहतविनष्टानामननुशोचनादिभिरनुभावैः ।

अत्रार्ये—

विज्ञानशौचविभवश्रुतिशक्तिसमुद्भवा धृतिः सद्भिः ।
भयशोकविषादाद्यै रहिता तु सदा प्रयोक्तव्या ॥५६॥
प्राप्तानामुपभोगः शब्दस्पर्शरसरूपगन्धानाम् ।
[1]अप्राप्तौ नहि शोको यस्यां हि भवेद् धृतिः सा तु ॥५७॥

व्रीडा नाम अकार्यकरणात्मिका [2]गुरुव्यतिक्रमणावज्ञानप्रतिज्ञानिर्वहणकृत-[2]पश्चात्तापादिभिर्विभावैरुत्पद्यते। तां [3]निगूढवदनाधोमुखचिन्तनोर्वीलेखनवस्त्राङ्गुलीयकसंस्पर्शनखनिकृन्तनादिभिरनुभावैरभिनयेत् ।

अत्रार्ये भवतः—

किञ्चिदकार्यं [1]कुर्वन् यो हि नरो दृश्यते शुचिभिरन्यैः ।
पश्चात्तापेन युतो व्रीडित इति वेदितव्योऽसौ ॥५८॥
लज्जानिगूढवदनो भूमिं विलिखन् [1]नखांश्च विनिकृन्तन् ।
वस्त्राङ्गुलीयकानां संस्पर्शं व्रीडितः कुर्यात् ॥५९॥

चपलता नाम रागद्वेषमात्सर्यामर्षेर्ष्याप्रतिकूलादिभिर्विभावैरुत्पद्यते । तस्याश्च वाक्यारुष्यनिभर्त्सनसम्प्रहारवधबन्ध[2]ताडनादिभिरनुभावैरभिनयः प्रयोक्तव्यः ।

अत्रार्या—

अविमृश्य तु यः कार्यं पुरुषो [1]वधताडनं समारभते ।
अविनिश्चितकारित्वात स तु खलु चपलो वुधैर्ज्ञेयः ॥६०॥

55 (B.83-84 ; G.54 and prose) [1] B.G -धिकधनोरथार्थलाभ- C.-लाभविविधक्रीड़ा. 56 (B.85 ; G.55). 57 (B.86-87 ; G.56 and prose) [1] C.अप्राप्ति. B.अप्राप्तिष्व एव यो B. कुर्वन्नेवं यो. [2] C.प्रत्यादिष्ट before पश्चात्तापा-. [3] G. चिन्तनःविलिखन. 58 (B.88 G.57) [1] G.कुर्वाणो 59 (B.89-90 ; G.58). [1] C. नखेश्च. [2] C.G. -ताडनज्ञापनादि-. 60 (B.91 ; G.59). [1] C.वधनाडनादिकं.

हर्षो नाम [2]मनोरथलाभेष्टजनसमागममनःपरितोषदेवगुरुराजभर्तृप्रसादभोजनाच्छादनधनलाभोपभोगादिभिर्विभावैरुत्पद्यते। तमभिनयेत् [3]नयनवदनप्रसादप्रियभाषणालिङ्गन[3]कण्टकितास्रस्वेदादिभिरनुभावैः।

अत्रार्ये भवतः—

[1]प्राप्ये वा प्राप्ये वा लब्धेऽर्थे प्रियसमागमे वापि।
हृदयमनोरथलाभे हर्षः संजायते पुंसाम् ॥६१॥
[1]नयनवदनप्रसादप्रियभाषालिङ्गनैश्च रोमाञ्चैः।
ललितैश्चाङ्गविहारैः स्वेदाद्यैरभिनयस्तस्य ॥६२॥

आवेगो नाम उत्पातवातवर्षाग्निकुञ्जरोद्भ्रमणप्रियाप्रियश्रवणव्यसनाभिधातादिभिर्विभावैरुत्पद्यते। तत्रोत्पातकृतो नाम विद्युदुल्कानिर्घातप्रपतनचन्द्रसूर्योपरागकेतुदर्शनादिभिर्विभावैरुत्पद्यते। तमभिनयेत् [1]सर्वाङ्गस्रस्ततावैमनस्यमुखवैवर्ण्यविस्मयादिभिः। वातकृतं [2]पुनरवगुण्ठनाक्षिमर्दनवस्रसंग्रहनत्वरितगमनादिभिरनुभावैः। वर्षकृतं नाम [3]सर्वाङ्गसंपिण्डनप्रधावनच्छन्नाश्रयणादिभिः। अग्निकृतं तु [4]धूमाकुलनेत्रसंकोचनाङ्गसंवेगतिक्रान्तपादादिभिः। कुञ्जरोद्भ्रमणकृतमपि त्वरितापसर्पणचपलगमनभयस्तम्भवेपथुपश्चादवलोकनविस्मयादिभिः। प्रियश्रवणकृतं तु अभ्युत्थानालिङ्गनवस्राभरणप्रदानाश्रुपुलकादिभिः। अप्रियश्रवणकृतं [5]भूमिपतनपरिदेवितविषमपरिवर्तितपरिधावितविलापरुदितादिभिः। [6]व्यसनाभिधातकृतं तु [7]सहसापक्रमणशस्त्रवर्मधारणगजतुरगरथारोहणसम्प्ररणादिभिरभिनयेत्।

इत्येषोऽष्टविधो ज्ञेय आवेगः संभ्रमात्मकः।
स्थैर्येणोत्तममध्यानां नीचानां चापसर्पणात् ॥६३॥

[2] G. -लाभेप्सीतावाप्तीष्टजन. [3] B.G. -कण्टकितपुलकितास्र-. 61 (B.93; G.60). [1] C. प्राप्ते. B. अप्राप्ये प्राप्ये. 62 (B.94-95; G.61 and *prose*). [1] C. -स्रस्तविषण्णवैमनस्य. B.G. वैवर्ण्यविषादविस्मया-. [2] B. -रवकुण्ठना-, G. -वस्त्रसंगूहन-. [3] B. सर्वाङ्ग सम्पीडन. G.C. -च्छन्नाश्रयणादिभिः. [4] B. -नेत्रताङ्गसंकोचनविधूननातिक्रापक्रान्ता-; G. -नेत्रताङ्गसंवेग विधूननातिक्रान्तापक्रान्ता-, C. -नेत्रसंकुचनाङ्गसंवेगविधूननविक्रान्तपादादिभिः. [5] B. भूमिपतनविषमविवर्तनपरिधावनविलापनाक्रन्दनादिभिः. [6] B. प्रकृतिव्यसनकृतं नाम. [7] B. सहसापसर्पणशस्त्रचर्मवर्म......सम्प्रधारणादि-. G. -वर्मधारणस्फुरण वेपथुगज-. C. सम्प्रहरणादिभिः. 63 (B.96-97; G.62 and *prose*). [1] B. एवमष्टविकल्पोऽयम्.

अत्रार्ये भवतः---

अप्रियनिवेदनादिश्रवणादवधीरितवचनस्य[1] ।
शस्त्रक्षेपत्रासादावेगो नाम सम्भवति ।।६४।।
अप्रियनिवेदनाद्यो विषादभावाश्रयो ऽनुभावोऽस्य ।
[1]सहसारिदर्शनं चेत् [2]प्रहरणपरिघट्टनं कार्यम् ।।६५।।

जडता नाम सर्वकार्याप्रतिपत्तिः इष्टानिष्टश्रवणदर्शनव्याध्यादिभिर्विभावैरुत्पद्यते । [3]तामभिनयेदकथनाभाषणतूष्णींभावानिमेषनिरीक्षणपरवशत्वादिभिरनुभावैः ।

अत्रार्या—

इष्टं वानिष्टं वा सुखदुःखं वा न वेत्ति यो मोहात् ।
तूष्णीकः परवशगः स भवति जडसंज्ञकः पुरुषः ।।६६।।

गर्वो नाम ऐश्वर्यकुलरूपयौवनविद्याबलधनलाभादिभिर्विभावैरुत्पद्यते । तस्यावज्ञाधर्षणानुत्तरदानासंभाषणांसावलोकनविभ्रमापहसनपारुष्यगुर्वतिक्रमाणाधिक्षेपादिभिरनुभावैरभिनयः प्रयोक्तव्यः ।

अत्रार्या—

[1]विद्यावाप्ते रूपादैश्वर्यादथ धनागमाद्वापि ।
गर्वः खलु नीचानां दृष्ट्याङ्गविचारणैः कार्यः ।।६७।।

विषादो नाम [2]कार्यारम्भानिस्तरणदैवव्यापत्तिसमुत्थः । तमभिनयेत् सहायान्वेषणोपायचिन्तनोत्साहविघातवैमनस्यनिःश्वसितादिभिरनुभावैरुत्तममध्यमानाम् । अधमानां तु [3]परिधावनावलोकनमुखशोषणसृक्कपरिलेहननिद्राश्वसितध्यानादिभिरनुभावैः ।

अत्रार्या श्लोकश्च—

कार्यानिस्तरणकृतश्चौर्यादिग्रहणराजदोषाद्यैः ।
दैवादिष्टो योऽर्थस्तदसंप्राप्तौ विषादः स्यात् ।।६८।।

64 (B.98 ; G.63). [1] B.निवेदनाद्वा सहसा ह्यभिधारितारिवचनेन, G. निवेदनाद्वा श्रवणाद श्रवधारितारितवचनस्य. 65 (B.99-100 ; G.64 and *prose*). [1] B.G. -दर्शनाच्चेत्. [2] B. परिघट्टनैः कार्यः. [3] C. -नयेत् कथनाभाषणतूष्णीभावाप्रतिभनिमेष-. 66 (B.101-102 ; G.65 and *prose*). [1] C. वाक्पारुष्य for पारुष्य. 67 (B.103-104 ; G.66 and *prose*). [1] विद्या वैनरूपा-. [2] B. कार्यानिस्तरण. [3] B.C. -धावनालोकन. 68 (B.105 ; G.67).

[1]वैचित्योपायचिन्ताभ्यां कार्यमुत्तममध्ययोः ।
निद्रानिःश्वसितध्यानैरधमानां तु दर्शयेत् ॥६९॥

औत्सुक्यं नाम इष्टजनवियोगानुस्मरणोद्यानदर्शनादिभिर्विभावैरुत्पद्यते । तस्य [2]दीर्घनिःश्वसिताधोमुखविचिन्तननिद्रातन्द्रीशयनाभिलाषादिभिरभिनयः प्रयोक्तव्यः ।

अत्रार्या—

[1]इष्टजनादिवियोगादौत्सुक्यं जायते ह्यनुस्मृत्या ।
चिन्तानिद्रातन्द्रीगात्रगुरुत्वैरभिनयोऽस्य ॥७०॥

निद्रा नाम [2]दौर्बल्यश्रमक्लमदालस्यचिन्ताऽत्याहारस्वभावादिभिर्विभावैरुत्पद्यते । तामभिनयेद् [3]वदनगौरवगात्रपरिलोडननेत्रविघूर्णनजृम्भणगात्रविमर्दोच्छ्वसितनिःश्वसितसन्नगात्रताक्षिनिमीलनसम्मोहादिभिरनुभावैः ।

अत्रार्ये भवतः—

आलस्याद् दौर्बल्यात्क्लमाच्छ्रमाच्चिन्तनात् स्वभावाच्च ।
रात्रौ जागरणादपि निद्रा पुरुषस्य संभवति ॥७१॥
[1]तां [2]मुखगौरवगात्रपरिलोडननयननिमीलनजडत्वैः ।
जृम्भणगात्रविमर्दैरनुभावैरभिनयेत् [3]प्राज्ञः ॥७२॥

अपस्मारो नाम [4]देवनागयक्षराक्षसपिशाचादीनां [5]ग्रहणादनुस्मरणाद् उच्छिष्टशून्यागारसेवनाशुचि[6]-कालान्तरातिपातधातुवैषम्यादिभिर्विभावैरुत्पद्यते । तस्य स्फुरितकम्पितनिःश्वसितधावनपतन- [7]स्वेदवदनफेनहिक्काजिह्वापरिलेहनादिभिरनुभावैरभिनयः प्रयोक्तव्यः । अत्रार्ये भवतः—

भूतपिशाचग्रहणानुस्मरणोच्छिष्टशून्यगृहगमनात् ।
कालान्तरातिपातादशुचेश्च भवेद् अपस्मारः ॥७३॥

69 (B.106-107 ; G.68 and *prose*). [1] Bc. वैचित्र्योपायः C. विचित्रोपाय-. [2] G. -शयनाशनतन्द्रीव्यसनादिभि. 70 (B.108-109 ; G.69 and *pr.*) [1] B.G. इष्टजनस्य. [2] C. -श्रमम‌दालस्य. [3] G. -गौरवशरीरलोलननेत्रघूर्णन........निमीलनसर्वक्रियासम्मोहादि ; B. -गौरवशरीरावलोकननेत्रघूर्णनगात्रविजृम्भणमान्द्योच्छ्वसितसन्नगात्रताक्षिनिमीलनादि-. 71 (B.110 ; G. 70). 72 (B.111-112 ; G.71 and *prose*). [1] C. तस्याः. [2] B. -गात्रप्रतिलोलन-नयननिमीलनजडत्वैः [3] Bd. प्रयोगज्ञः. [4] B.G. -यक्षनागोरगराक्षस-. [5] B.G. ग्रहणानुस्मरण-. [6] B. -कालान्तरापरिपतनव्याध्यादिभि-. [7] B.G. खेदस्तम्भवतन- 73 (B.113 ; G.72).

सहसा भूमौ पतनं प्रकम्पनं वदनफेनमोक्षश्च ।
[1]निःसंज्ञस्योत्थानं रूपाण्येतान्यपस्मारे ॥७४॥

सुप्तं नाम [2]निद्रासमुत्थम् । [3]निद्राभिभवेन्द्रियविषयोपगमनमोहनक्षितितलशयनप्रसारणानुत्कर्षणादिभिर्विभावैः समुत्पद्यते । तदुच्छ्वसितनिश्वसितसन्नगात्राक्षिनिमीलनसर्वेन्द्रियसम्मोहोत्स्वप्नादिभिरनुभावैरभिनयेत् ।

अत्रार्ये—

निद्राभिभवेन्द्रियोपगमनमोहनैर्भवेत् सुप्तम् ।
अक्षिनिमीलोच्छ्वसनैः स्वप्नायितजल्पितैः कार्यः ॥७५॥
सोच्छ्वासैर्निःश्वासैर्मन्दाक्षिनिमीलनेन निश्चेष्टः ।
सर्वेन्द्रियसंमोहात्सुप्तं [1]स्वप्नैः प्रयुञ्जीत ॥७६॥

विबोधो नाम [2]निद्राच्छेदाहारविपरिणामदुःस्वप्नतीव्रशब्दस्पर्शादिभिर्विभावैरुत्पद्यते । तं [3]जृम्भणाक्षिमर्दनशयनमोक्षादिभिरनुभावैरभिनयेत् ।

अत्रार्या—

आहारविपरिणामाच्छब्दस्पर्शादिभिश्च सम्भूतः ।
प्रतिबोधस्त्वभिनेयो जृम्भणवदनाक्षिपरिमर्दैः ॥७७॥

अमर्षो नाम विद्यैश्वर्यधनबलाधिकैरधिक्षिप्तस्यावमानितस्य वा समुपद्यते । तं शिरःकम्पनप्रस्वेदाधो-[1]मुखविचिन्तनाध्यवसायध्यानोपायान्वेषणादिभिरनुभावैरभिनयेत् ।

अत्र श्लोकः—

आक्षिप्तानां सभामध्ये विद्यैश्वर्यबलाधिकैः ।
[1]नृणामुत्साहसंपन्नो ह्यमर्षो नाम जायते ॥७८॥

74 (B.114-115 ; G.73 and *prose*). [1] C. निःसंज्ञाभ्युत्थानं. [2] B.G. *om.* [3] G.C. om till समुत्पद्यते. 75 (B.116 ; C.G. *om*) 76 (B.117-118 ; G.74 and *prose*). [1] B. स्वप्नैश्च युञ्जीत. [2] B. -आहारपरिणामनिद्राच्छेदस्वप्नान्ततीव्रशब्दस्पर्शश्रवणादिभि-. [3] C.G. मोक्ष(णा)ङ्गुलिस्फोट(ल)नभुजावक्षेपना(भुजविक्षेपा)-ङ्गुलिस्फोटनादि-. 77 (B 119-120 ; G.75 and *prose*). [1] B. -मुखचिन्तनध्यानाध्यवसायोपायसहायान्वेषणा-, G. -विचिन्तनोत्साहाध्यवसायध्यानोपाया-. 78 (B. 121 ; G.76). [1] G. संपन्नादमर्षो.

उत्साहाध्यवसायाभ्यामधोमुखविचिन्तनैः ।
शिरःप्रकम्पस्वेदाद्यैस्तं प्रयुञ्जीत नाट्यवित्[1] ॥७९॥

अवहित्थं नाम आकारप्रच्छादनात्मकम् । तच्च [2]लज्जाभयापजयगौरवजैह्म्यादिभिर्विभावैरुत्पद्यते । [3]तस्यान्यथाकथनाविलोकितकथाभङ्गकृतकधैर्यादिभिरनुभावैरभिनयः प्रयोक्तव्यः । अत्र श्लोकः—

धाष्ट्र्यजैह्म्यादिसंभूतमवहित्थं भयात्मकम् ।
तच्चागणनया कार्यं [1]नातिचोत्तरभाषणात् ॥८०॥

[2]अथोग्रता नाम [3]चौर्याभिग्रहनृपापराधासत्प्रलापादिभिर्विभावैरुत्पद्यते । तां च वधबन्धनताडननिर्भर्त्सनादिभिरनुभावैरभिनयेत् ।

अत्रार्या—

[1]चौर्याभिग्रहयोगान्नृपापराधात्तथोग्रता[2] भवति ।
वधबन्धताडनादिभिरनुभावैरभिनयस्तस्याः ॥८१॥

मतिर्नाम नानाशास्त्रार्थचिन्तनोहापोहादिभिर्विभावैरुत्पद्यते । तामभिनयेच्छिष्योपदेशार्थविकल्पनसंशयच्छेदनादिभिरनुभावैः ।

अत्र श्लोकः—

[1]नानाशास्त्रविनिष्पन्ना मतिः संजायते नृणाम् ।
शिष्योपदेशार्थकृतस्तस्यास्त्वभिनयो भवेत् ॥८२॥

व्याधिर्नाम वातपित्तकफसंनिपातप्रभवः । तस्य ज्वरादयो विशेषाः । ज्वरस्तु खलु द्विविधः सशीतः सदाहश्च । [2]सशीतस्तावत् [3]प्रवेपितसर्वाङ्गोत्कम्पनकुञ्चितहनुचलननासाविकूणनमुखशोषणरोमाञ्चपरिदेवितादिभिरनुभावैरभिनये प्रयोक्तव्यः । [4]सदाहस्तु [5]विक्षिप्तवस्त्रकरचरणभूम्यभिलाषानुलेपनशीताभिलाषपरिदेवितोत्क्रुष्टादिभिः ।

79 (B.122-123 ; G.77 and *prose*). [1] B.G. पण्डितः. [2] G. om. अपजय. [3] B.-कथनावलोकित-, C.-कथाभङ्गकृतैरनुभावैः. 80 (B.124-125 ; G.78 and *prose*). [1] C. तानि for नाति. [2] B. उग्रता. [3] B.C.-ग्रहण- for -ग्रह-. 81 (B. 126-127 ; G.79 and *prose*). [1] C. चौर्यग्रहणनिरोधान् B. चौर्याभिग्रहणवशान्. [2] B. -राधादथोग्रता. 82 (B.128-129 ; G.80 and *prose*). [1] G. नानाशास्त्रार्थनिष्पन्ना. B. नानाशास्त्रार्थबोधेन. [2] B.G. adds तत्र before this. [3] G. -चलनास्यविकूनन…रोमाञ्च सपरिदेविता-, C. नासाविघूर्णन…रोमाञ्चास नेकपरिदेवनादि-. [4] B. सदाहो नाम, C. सदाहः पुनः,

ये चान्येऽपि व्याधयः तेऽपि खलु [6]मुखविघूर्णनगात्रस्तम्भनिःश्वसनस्तनितोत्क्रुष्ट-वेपनादिभिरनुभावैरभिनेयाः ।

अत्र श्लोकः --

सामान्यतस्तु व्याधीनां कर्तव्योऽभिनयो बुधः ।
स्रस्ताङ्गगात्रविक्षेपै रुजा [1]मुखविघूर्णनैः ॥८३॥

उन्मादो नाम इष्टजनवियोगविभवनाशव्यसनाभिघातवातपित्तश्लेष्मप्रकोपादिभिर्विभावैरुत्पद्यते । तमनिमित्तहसितरुदितोत्क्रुष्टासम्बद्ध-[2]प्रलापशयितोपविष्टोत्थितप्रधावितनृत्तगीतपठितभस्मपांश्ववधूलनतृणनिर्माल्यकुचेलचीर-[3]घटकपालशरावाभरणाधारणोपभोगैरन्यैश्चानवस्थितचेष्टाकरणादिभिरनुभावैरभिनयेत् ।

अत्रार्ये भवतः—

इष्टजनविभवनाशादभिघाताद्वातपित्तकफकोपात् ।
विविधाच्चित्तविकारादुन्मादो नाम संभवति ॥८४॥
अनिमित्तहसितरुदितोपविष्टगतिप्रधावितोत्क्रुष्टैः ।
अन्यैश्च विकारकृतैरुन्मादं संप्रयुञ्जीत ॥८५॥

मरणं नाम व्याधिजमभिघातजं च । [1]तत्र यदान्त्रयकृच्छूलदोषवैषम्यगण्डपिण्डकाज्वरविषूचिकादिभिर्विभावैरुत्पद्यते तद्व्याधिप्रभवम् । अभिघातजं तु शस्त्राहिदंशविषपानश्वापदगजतुरगरथ[2]-यानपातविनाशप्रभवम् । एतयोरिदानीमभिनयविशेषं वक्ष्यामि । तत्र व्याधिजं [3]विषण्णगात्रं व्यायताङ्गविचेष्टितं निमीलितनयनं [4]हिक्काश्वासोपेतमनवेक्षितपरिजनमव्यक्ताक्षरकथनादिभिरनुभावैरभिनयेत् ।

अत्र श्लोकः—

व्याधीनामेकभावो हि मरणाभिनयः स्मृतः ।
विषण्णगात्रैर्निश्चेष्टैरिन्द्रियैश्च विवर्जितः ॥८६॥

[5] G. विचित्ताङ्कार-, B. परिदेवनसुश्रूषण उत्क्रुष्टादिरनुभावैः [6] B. -वेपनपरिदेवनादि. 83 (B. 130 131 ; G.81 and prose). [1] B.मुखविकूणनैः [2] C.-प्रलापशयनोपविष्टो- [3] C. घटशरावा 84 (B.132 ; G.82) 85 (B.132-133 ; G.83 and prose). [1] B. तत्र.न्त्रयकृच्छ्र... यदुत्पद्य°. [2] C. -यानपतनविनाश. [3] C. -गात्रमप्यङ्ग. [4] C. हिक्काश्वासोत्पतनमनपेक्षित-परिजन. 86 (B.134 135 ; G.34 and prose). [1] B. adds before यथा—गस्त्रघाताहिदष्ट-

अभिघातजे तु नानाप्रकाराभिनयविशेषाः। यथा [2]शस्त्रक्षते तावत् [3]सहसा-भूमिपतनादिभिरनुभावैरभिनयः प्रयोक्तव्य। [4]अहिदष्टे तु विषपीते वा विषवेगा, यथा कार्श्यवेपथुदाहहिक्काफेनस्कन्धभङ्गजडतामरणानीत्यष्टो विषवेगाः।

अत्रानुवंश्यौ श्लोकौ भवतः—

काश्यं तु प्रथमे वेगे द्वितीये [1]वेपथुस्तथा।
दाहं तृतीये हिक्कां तु चतुर्थे संप्रयोजयेत् ॥८७॥
फेनं तु पञ्चमे कुर्यात् षष्ठे [1]तु स्कन्धभञ्जनम्।
जडतां सप्तमे कुर्यादष्टमे मरणं तथा ॥८८॥

अत्रार्या भवति—

श्वापदगज-[1]तुरगरथोद्भवं तु पशुयानपतनजं चापि।
शस्त्रक्षतवत् कुर्यादनपेक्षितगात्रसञ्चारम् ॥८९॥
इत्येवं मरणं ज्ञेयं नानावस्थान्तरात्मकम्।
प्रयोक्तव्यं बुधैः सम्यग् यथावागङ्गचेष्टितैः ॥९०॥

त्रासो नाम विद्युदुल्काशनिपात-[1]निर्घाताम्बुधरमहासत्त्वदर्शनपश्वारावादिभिर्विभावैरुत्पद्यते। संक्षिप्ताङ्गोत्कम्पनवेपथुस्तम्भरोमाञ्चगद्गदप्रलापादिभिरनुभावैरभिनयेत्।

अत्र श्लोकः—

महाभैरवनादाद्यैस्त्रासः समुपजायते।
स्रस्ताङ्गार्धनिमेषाद्यैस्तस्य त्वभिनयो भवेत् ॥९१॥

वितर्को नाम[1]सन्देहविमर्शविप्रत्ययादिभिर्विभावैरुत्पद्यते। तमभिनयेद् विविध-

[illegible]विषपीतगजादि[illegible]तितश्वापदहता:. [2] B. तत्र शस्त्रक्षते तावत्. [3] G. -पतनविकम्पनस्फुरणा. B. -पतनवेपनस्फुरणा. [4] B. अहिदष्टविषपीतयो विषवेगा:. G. अहिदष्टविषपीते वा नानाविषवेगा:.
87 (B.137 ; G.85) [1] G.C. वेपथुं तथा. 88 (B.138 ; G.86) [1] B.G. स्कन्धस्य भञ्जनम्. 89 (B.139 ; G.87) [1] C. -गोक्षपशुयान-. 90 (B.140-141 ; G.88) [1] C. [illegible] र्घाताम्बुदरवसत्त्वदर्शनपश्वारावादि. 91 (B.142-143 ; G.89). [1] B. -विमर्शविप्रतिपत्त्यादि-

विचारितसंज्ञासंप्रधारण-[2]मन्त्रसंगूहनादिभिरनुभावैः ।

अत्र श्लोकः—

विचारणादिसंभूतः [1]संदेहजननात्मकः ।
[2]वितर्कस्त्वभिनेयः स्याच्छिरोभ्रूपक्ष्मकम्पनैः ॥६२॥

एवमेते त्रयस्त्रिंशद् व्यभिचारिणो [3]भावा देशकालावस्थानुगतमध्यमाधमोत्तमैः [4]स्त्रीपुंसैः प्रयोगवशादुत्पाद्या इति ।

अत्र श्लोकः—

त्रयस्त्रिंशदिमे भावा [1]विज्ञेया व्यभिचारिणः ।
सात्त्विकांस्तु पुनर्भावान् व्याख्यास्याम्यनुपूर्वशः ॥६३॥

अत्राह किमन्ये भावाः सत्त्वेन [2]विनाभिनीयन्ते [3]यत एते सात्त्विका इत्युच्यन्ते ? [4]अत्रोच्यते इह सत्त्वं नाम मनःप्रभवम् । तच्च समाहितमनस्त्वाद् [5]उत्पद्यते । मनःसमाधानाच्च सत्त्वनिष्पत्तिर्भवति । तस्य च योऽसौ स्वभावः [6]रोमाञ्चास्रुवैवर्ण्यादिको [7]न शक्यतेऽन्यमनसा कर्तुम् इति लोकस्वभावानुकरणत्वाच्च [8]नाट्यस्य सत्त्वमीप्सितम् । को दृष्टान्त इति चेत्, अत्रोच्यते इह हि नाट्यधर्मीप्रवृत्ताः सुखदुःखकृता भावाः [9]तथा सत्त्वविशुद्धाः कार्याः यथा स्वरूपा भवन्ति । तत्र दुःखं नाम रोदनात्मकम् । तत्कथमदुःखितेन, सुखं प्रहर्षात्मकं [10]असुखितेनाभिनेतुं शक्यते इति सत्त्वसमीप्सितमिति कृत्वा सात्त्विको नाम इति भावः । एतदेवास्य [11]सत्त्वं [12]यद् दुःखितेन सुखितेन वा अश्रुरोमाञ्चौ दर्शयितव्याविति [13]व्याख्यातम् । इमे

[2] C. -मन्त्रसंगूहनादि- 92 (B.144-145 ; G.90 and *prose*). [1] B. सन्देहातिशयात्मकः, [2] B वितर्कः सोऽभिनेयस्तु. [3] C. विभावा. [4] G. स्त्रीनपुंसकपुरुषप्रयोगवशात्. 93 (B. 146-147 ; G.91 and *prose*). [1] G. संविज्ञेयाः प्रयोक्तृभिः. [2] G. ना for विना. [3] B. यस्मादुच्यन्ते एते सात्त्विका इति. [4] B. अत्रोच्यते एवमेतत कस्मात् । इह हि. G. अत्रोच्यते इह हि. [5] B. उच्यते मनसः समाधौ सत्त्वनिष्पत्तिर्भवति. [6] C. reads before this स्तम्भस्वेद. [7] C, दृश्यते मनसा कर्तुम्. [8] C. नान्यस्य. [9] C. तथा सत्त्वविशुद्धाधिष्ठितः कार्यो यथास्वरूपो भवति. [10] G. अभिनेयम्. B. अभिनेदित. [11] B.C. सत्त्व B.[सं]. [12] B. दुःखितेन प्रहृष्टेन. [13] B.G. कृत्वा सात्त्विका भावा इत्यभिव्याख्याताः for व्याख्यातम्.

स्तम्भः स्वेदोऽथ रोमाञ्चः स्वरसादोऽथ वेपथुः ।
वैवर्ण्यमश्रुप्रलय इत्यष्टौ सात्त्विकाः [1]स्मृताः ॥९४॥

तत्र

क्रोधभयहर्षलज्जादुःखश्रमरोगतापघातेभ्यः ।
व्यायामक्लमधर्मात् स्वेदः संपीडनाच्चैव ॥९५॥

हर्षभयरोगविस्मयविषादमदरोषसंभवः स्तम्भः ।
शीतभयहर्षरोषस्पर्शजरासम्भवः कम्पः ॥९६॥

आनन्दामर्षाभ्यां धूमाञ्जनजृम्भणाद् भयाच्च ।
[1]शोकानिमिषप्रेक्षणशीताद्रोगाद् भवेदस्रम् ॥९७॥

शीतक्रोधभयश्रमरोगक्लमतापजं च वैवर्ण्यम् ।
स्पर्शभयशीतहर्षात् क्रोधाद्रोगाच्च रोमाञ्चः ॥९८॥

[1]स्वरसादो भयहर्षक्रोधज्वररोगमदजनितः ।
श्रममूर्च्छामदनिद्राभिघातमोहादिभिः प्रलयः ॥९९॥

एवमेते बुधैर्ज्ञेया भावा ह्यष्टौ तु सात्त्विकाः ।
कर्म चैषां प्रवक्ष्यामि ह्यनु भावानुभावकम् ॥१००॥

[1]निश्चेष्टो निष्प्रकम्पश्च [2]स्थितः शून्यजडाकृतिः ।
[3]निःसंज्ञः स्तब्धगात्रश्च स्तम्भं त्वभिनयेद् बुधः ॥१०१॥

[1]व्यजनग्रहणाच्चापि स्वेदापनयनेन च ।
स्वेदस्याभिनयो योज्यस्तथा वाताभिलाषतः ॥१०२॥

मुहुः कण्टकितत्वेन तथोल्लुकसनेन च ॥१०३॥
[2]रोमाञ्चस्त्वभिनेयोऽसौ गात्रसंस्पर्शनेन च ॥१०३॥

94 (B.148 ; G.92) [1] B.G. मताः. 95-97 (B.149-151 ; G.93-95). [1] B.G. अनिमिष॰ प्रेक्षणतः शीताद् रोगाद. 98 (B.152 ; G.96). 99 (B.153 ; G.97). [1] B.G. स्वरभेद. 100 (B.154 ; G.98). 101 (B.155 ; G.100). [1] B. निःसंज्ञो. [2] C.स्मित- ; G. स्थिरः. [3] B. स्वन्नगात्रतया चैव. 102 (B.156 ; G.99). [1] G.C. व्यञ्जन. 103 (B. 157 ; G.102). [1] G. पुलकैर्न च रोमाञ्चं गात्रसंस्पर्शनेन च B. पुलकेन च, रोमाञ्चं गात्रस्पर्शेन दर्शयेत्.

[1]स्वरभेदं तथा चैव [2]भिन्नगद्गदविस्वरैः ।
वेपनात् स्फुरणात् कम्पाद् वेपथुं संप्रयोजयेत्[3] ॥१०४॥
मुखवर्णपरावृत्त्या नाडीपीडनयोगतः ।
वैवर्ण्यमभिनेतव्यं [1]प्रयत्नादङ्गसंश्रयम् ॥१०५॥
[1]नेत्रसंमार्जनैर्बाष्पैरस्रं त्वभिनयेद् बुधः ।
[2]निश्चेष्टो निष्प्रकम्पत्वादव्यक्तश्वसितादपि ।
[3]मेदिनीपतनाच्चापि प्रलयाभिनयो भवेत् ॥१०६॥
एकोनपञ्चाशदिमे यथावद् भावास्त्रयवस्था [1]गदिता मया वः ।
[2]येषां च ये यत्र रसे नियोज्यास्तान् श्रोतुमर्हन्ति च विप्रमुख्याः ॥१०७॥
ग्लानिः शङ्का ह्यसूया च श्रमश्चपलता तथा ।
सुप्तं निद्रावहित्थं च शृङ्गारे वेपथुस्तथा ॥१०८॥
आलस्यौग्र्यजुगुप्साभिर्भावैस्तु परिवर्जिताः ।
उद्भावयन्ति शृङ्गारं सर्वे भावाः स्वसंज्ञया ॥१०९॥
[1]ग्लानिः शङ्का ह्यसूया च श्रमश्चपलता तथा ।
सुप्तनिद्रावहित्थश्च हास्ये भावाः प्रकीर्तिताः[2] ॥११०॥
निर्वेदश्चैव चिन्ता च दैन्यग्लान्यस्रमेव च ।
जडता मरणं चैव व्याधिश्च करुणे रसे ॥१११॥
गर्वोऽसूया तथोत्साह आवेगो मद एव च ।
क्रोधश्चपलता हर्षो रौद्रे तूग्रत्वमेव च ॥११२॥
असम्मोहस्तथोत्साहः आवेगोऽमर्ष एव च ।
मतिश्चैव तथोग्रत्वं हर्ष उन्माद एव च ॥११३॥

104 (B.158 ; G.101). [1] B. स्वरभेदोऽभिनेतव्यो. [2] B.C. -गदनिःस्वनैः. [3] B. सम्प्र दर्शयेत्. 105 (B.159 ; G.103b-104a) [1] B. प्रयत्नात्तद्धि दुष्करम्. 106 (B.160 ; G.103a, 104) [1] B. वाष्पाम्बुप्लुतनेत्रत्वान्नेत्रसम्मार्जनेन च । मुहुरश्रुकणापातैरस्रं त्वभिनयेद्बुधः (100). [2] C. om this hem. [3] B.G. महीनिपतनाच्चापि: 107 (B.162 ; 104) [1] B. च्युदिता. G. एषां च ये. B. भूयश्च ये. [3] B. (163-168) has the five more couplets : 108-109 (B.169 ; G.106-107) [1] Bd. reads 108 in B.p.383 f.n.7. [2] B. adds after this यथावसरमेते हि स्थायिसञ्चारि-सत्त्वजाः । उद्दीपयन्ति शृङ्गारं रसमासाद्य संश्रितम्. 110-113 (B.171-174 ; G.108-111).

रोमाञ्चः प्रतिबोधश्च क्रोधासूये धृतिस्तथा ।
गर्वश्चैव वितर्कश्च वीरे भावा भवन्ति हि ॥११४॥
[1]स्वेदश्च वेपथुश्चैव रोमाञ्चो गद्गदस्तथा ।
[2]त्रासश्च मरणं चैव वैवर्ण्यं च भयानके ॥११५॥
अपस्मारस्तथोन्मादो विषादो मद एव च ।
मृत्युर्व्याधिर्भयं चैव भावा [1]बीभत्ससंश्रिताः ॥११६॥
स्तम्भः स्वेदश्च मोहश्च रोमाञ्चो विस्मयस्तथा ।
आवेगो जडता हर्षो मूर्छा चैवाद्भुताश्रयाः ॥११७॥
[1]ये त्वेते सात्त्विका भावा नानाभिनयसंश्रिताः ।
रसेष्वेतेषु सर्वेषु विज्ञेया नाट्ययोक्तृभिः ॥११८॥
न ह्येकरसजं काव्यं किञ्चिदस्ति प्रयोगतः ।
भावो वापि रसो वापि प्रवृत्तिर्वृत्तिरेव वा ॥११९॥
[1]सर्वेषां समवेतानां रूपं यस्य भवेद् बहु ।
स मन्तव्यो रसः स्थायी शेषा सञ्चारिणो मताः[2] ॥१२०॥
विभावानुभावयुतो ह्यङ्गवस्तुसमाश्रयः ।
संचारिभिस्तु संयुक्तः स्थाय्येव तु रसो भवेत् ॥१२१॥
स्थायी सत्त्वातिरेकेण प्रयोक्तव्यः प्रयोक्तृभिः ।
सञ्चार्याकारमात्रेण स्थायी यस्माद् व्यवस्थितः[1] ॥१२२॥
[1]चित्राणि न विरज्यन्ते लोके चित्रं हि दुर्लभम् ।
[2]विमर्दो रागमायाति [3]प्रयु[क्तो]हि प्रयत्नतः[4] ॥१२३॥

114-115 (B.175-176; G.112-113). [1] B. वेपथुः स्वरभेदश्च. [2] B. स्तम्भश्च. 116 (B.177; G.114). [1] B. बीभत्स संश्रयाः. 117-118 (B.178-179; G.115-116). B. ये चान्ये. 119 (B.180; G.117). 120 (B.181; G.118). [1] B. बहूनां. [2] B. adds दीपयन्तः प्रवर्तन्ते ये पुनः स्थायिनं रसम्। ते तु सञ्चारिणो ज्ञेयास्ते हि स्थायित्वमागताः. 121 (B.183; G.119). 122 (B.184; G.120). [1] B.185 practically repeats 118. 123 (B.186; G.121). [1] B. reads 123a as नह्येकरसजं काव्यं नेकभावैकवृत्तिकम्. [2] B. विमर्दे. [3] B. प्रयुक्तं हि प्रयत्नतः, C.प्रयुक्तमपि. [4] B. adds भावा वापि रसा वापि प्रवृत्तिर्वृत्तिरेव वा। बीभत्साद्भुतशान्तानां वैविध्यं नात्र कथ्यते॥ षण्णां रसानां वैविध्यं नानाभावरसान्वितम्। सत्त्वप्रयोजितो ह्यर्थः प्रयोगोऽत्र विराजते॥ विदित्वा हि विराजन्ते लोके चित्रं हि दुर्लभम्.

[1]नानार्थभावनिष्पन्ना [2]स्थायिसत्त्वविचारिणः ।
[3]पुंसानुकीर्णाः कर्तव्याः [4]काव्येषु हि रसाश्रयाः ॥१२४॥
एवं [1]रसाश्च भावाश्च व्यवस्था नाटके स्मृताः ।
य एवमेतान् जानाति स गच्छेत् सिद्धिमुत्तमाम् ॥१२५॥

इति भारतीये नाट्यशास्त्रे भावव्यञ्जको नाम सप्तमोऽध्यायः ।

124 (B.189b-190a ; G.122). [1] B.G. नानाभावार्थनिष्पन्ना. [2] B. स्थायिसत्त्वाभिचारिणः. G. स्थायिभावा विचारिणः. [3] B.G. पुष्पावकीर्णाः. [4] C. काव्ये हृत्स्वरसाश्रयी. B.G. काव्येषु हि रसा बुधैः, 125 (B.190bc ; G. 123). [1] B. एवं रसानां भावानां. [2] C. व्यवस्था. B. व्यवस्थानमिह स्मृतम्.

अष्टमोऽध्यायः

भावानां च रसानां च समुत्थानं यथाक्रमम्।
त्वत्प्रसादाच्छ्रुतं सर्वमिच्छामो वेदितुं पुनः ॥१॥
नाट्ये कतिविधः कार्यस्तज्ज्ञैरभिनयक्रमः।
कथं वाभिनयो ह्येष कतिभेदस्तु कीर्तितः ॥२॥
सर्वमेतद्यथातत्त्वं भगवन् वक्तुमर्हसि।
यो यथाभिनयो यस्मिन् योक्तव्यः सिद्धिमिच्छता ॥३॥
तेषां तु वचनं श्रुत्वा मुनीनां भरतो मुनिः।
प्रत्युवाच पुनर्वाक्यं चतुरोऽभिनयान् प्रति ॥४॥
अहं वः कथयिष्यामि निखिलेन तपोधनाः।
यस्मादभिनयो ह्येष विधिवत् समुदाहृतः ॥५॥

यदुक्तं चत्वारोऽभिनया इति तान् [1]वर्णयिष्यामः। अत्राह—अभिनय इति कस्मात्। अत्रोच्यते—अभीत्युपसर्गः णीञ् प्रापणार्थो धातुः। अस्याभीनीत्येवं व्यवस्थितस्य अच्प्रत्ययान्तस्याभिनय इति रूपं सिद्धम्। एतच्च धात्वनुवचनेनावधार्यम्।

भवति चात्र श्लोकः—
अभिपूर्वस्तु णीञ्धातुराभिमुख्यार्थनिर्णये।
[1]यस्मात् प्रयोगं नयति तस्मादभिनयः स्मृतः ॥६॥

विभावयति यस्माच्च नानार्थान् हि प्रयोगतः।
शाखाङ्गोपाङ्गसंयुक्तस्तस्मादभिनयः स्मृतः ॥७॥
[1]चतुर्विधश्चैष भवेन्नाट्यस्याभिनयो द्विजाः।
[2]अनेकभेदबहुलं नाट्यं ह्यस्मिन् प्रतिष्ठितम् ॥८॥

1-2 (B G. *same*). 3 (B.G. *same*). 4 (B.G. *same*). 5 (B. 5-6 ; G.5). 6 (B.7 ; G.6). [1] C. वर्तयिष्यामः. [2] C.यस्मात् पदार्थान्नयति. 7 (B.8 ; G.7). 8 (B.9 ; G.8). [1] C. चतुर्विधश्चैव. [2] C. भेदबाहुल्यम्.

आङ्गिको वाचिकश्चैव आहार्यः सात्त्विकस्तथा ।
ज्ञेयस्त्वभिनयो विप्राश्चतुर्धा परिकल्पितः ॥९॥
सात्त्विकः पूर्वमुक्तस्तु भावैश्च सहितो मया ।
[1]अङ्गाभिनयमेवादौ गदतो मे निबोधत ॥१०॥
त्रिविधस्त्वाङ्गिको ज्ञेयः शारीरो मुखजस्तथा ।
तथा चेष्टाकृतश्चैव शाखाङ्गोपाङ्गसंयुतः ॥११॥
शिरोहस्तकटीवक्षः पार्श्वपादसमन्वितः ।
अङ्गप्रत्यङ्गसंयुक्तः षडङ्गो नाट्यसङ्ग्रहः ॥१२॥
तस्य शिरोहस्तोरःपार्श्वकटीपादतः षडङ्गानि ।
नेत्रभ्रूनासाधरकपोलचिबुकान्युपाङ्गानि ॥१३॥
[1]अस्य शाखा च नृत्तं च तथैवाङ्कुर एव च ।
वस्तून्यभिनयस्येह विज्ञेयानि प्रयोक्तृभिः ॥१४॥
आङ्गिकस्तु भवेच्छाखा अङ्कुरः सूचना भवेत् ।
अङ्गहारविनिष्पन्नं नृत्तं तु करणाश्रयम् ॥१५॥
मुखजेऽभिनये विप्रा नानाभावसमाश्रये ।
शिरसः प्रथमं कर्म गदतो मे निबोधत ॥१६॥

आकम्पितं कम्पितं च धुतं विधुतमेव च ।
परिवाहितोद्वाहितकमवधुतं तथाञ्चितम् ॥१७॥
निहञ्चितं परावृत्तमुत्क्षिप्तं चाप्यधोगतम् ।
लोलितं चैव विज्ञेयं त्रयोदशविधं शिरः ॥१८॥
शनैराकम्पनादूर्ध्वमधश्चाकम्पितं भवेत् ।
द्रुतं तदेव बहुशः कम्पितं कम्पितं शिरः ॥१९॥

9 (B. 10 ; G.9). 10 (B.11 ; G.10 [1] C. -मेवातो. 11 (B.12 ; G.11). 12 (B.13 ; G. 12). 13 (B.14 ; G.13). 14 (B.15 ; G.14). [1] B. तस्य. 15 (B. 16 ; G.15). 16 (B.17 ; G.16 . 17-18 (B.18-19 : G.17-18). 19 (B.20 ; G.19).

संज्ञोपदेशपृच्छासु स्वभावाभाषणे तथा ।
निर्देशावाहने चैव भवेदाकम्पितं शिरः[1] ॥२०॥
रोषे वितर्के विज्ञाने प्रतिज्ञानेऽथ तर्जने
व्याध्यमर्षणयोश्चैव शिरः कम्पितमिष्यते ॥२१॥
शिरसो रेचनं यत्तु शनैस्तद् धुतमिष्यते ।
द्रुतमारेचनादेतद्विधुतं तु भवेच्छिरः ॥२२॥
अनीप्सिते विषादे च विस्मये प्रत्यये तथा ।
पार्श्वावलोकने शून्ये प्रतिषेधे धुतं शिरः ॥२३॥
शीतग्रस्ते भयार्ते च त्रासिते ज्वरिते तथा ।
पीतमात्रे तथा मद्ये विधुतं तु भवेच्छिरः ॥२४॥
पर्यायशः पार्श्वगतं शिरः स्यात परिवाहितम् ।
सकृदुद्वाहितं चोर्ध्वमुद्वाहितमिति स्मृतम ॥२५॥
साधने विस्मये हर्षे [1]स्मृते चामर्षिते तथा ।
विचारे [2]विहृते चैव लीलायां परिवाहितम[1] ॥२६॥
गर्वेच्छादर्शने चेव तथा चोर्ध्वनिरीक्षणे ।
उद्वाहितं तु कर्तव्यमात्मसम्भावनादिषु ॥२७॥
तदधः सकृदाक्षिप्तमवधुतं तु तच्छिरः ।
सन्देशावाहनालापसंज्ञादिषु तदिष्यते ॥२८॥
किञ्चित्पार्श्वानतग्रीवं शिरो विज्ञेयमञ्चितम ।
व्याधिते मूर्छिते मत्ते सचिन्ते दुःखिते भवेत् ॥२९॥
[1]उत्क्षिप्तबाहुशिखरं तथाञ्चितशिरोधरम ।
निहञ्चितं तु विज्ञेयं स्त्रीणामेतत् प्रयोजयेत ॥३०॥
गर्वे विलासे ललिते बिव्वोके किलकिञ्चिते ।
मोट्टायिते कुट्टमिते [2]स्तम्भे माने निहञ्चितम् ॥३१॥

20 (B.21 ; G.20). [1] B. reads after this one couplet. 21-23 (B.23-25 ; G.21-23). 24 (B.26 ; G.24). 25 (B.27 ; G.25). [1] G. reads between the two hemistichs स्खलनभ्रमणाद्यानि परिवाहितमिष्यते. 26 (B.28 ; G.26). [1] G. स्मृते. C. स्थिते. [2] Ckh. निकृते. 27 (B.29 : G.28). 29 (B.31 ; G.29), 30-31 (B.32-33 ; G.30-31). [1] C. उत्क्षिप्तबाहुशिरस्तथा. [2] C. स्तम्भमाने.

परावृत्तानुकरणात् परावृत्तं शिरः स्मृतम् ।
तत् स्यान्मुखापहरणे पृष्ठतः प्रेक्षणादिषु ॥३२॥
उत्क्षिप्तं चापि विज्ञेयमुन्मुखावस्थितं शिरः ।
प्रांशुदिव्यास्त्रयोगेषु स्यादुत्क्षिप्तं प्रयोगतः ॥३३॥
[1]अधोमुखं स्थितं चापि शिरः प्राहुरधोगतम् ।
लज्जायां च प्रणामे च दुःखे चाधोगतं भवेत् ॥३४॥
सर्वतो लोलनाच्चापि शिरः स्यात् परिलोलितम् ।
[1]मूर्च्छाव्याधिमदावेशग्रहनिद्रादिषु स्मृतम्[2] ॥३५॥
एभ्योऽन्ये बहवो भेदा लोकाभिनयसंश्रयाः ।
ते च लोकस्वभावेन प्रयोक्तव्याः प्रयोक्तृभिः ॥३६॥
त्रयोदशविधं ह्येतच्छिरःकर्म मयोदितम् ।
अतः परं प्रवक्ष्यामि दृष्टीनामिह लक्षणम् ॥३७॥

कान्ता भयानका हास्या करुणा चाद्भुता तथा ।
रौद्री वीरा च बीभत्सा विज्ञेया रसदृष्टयः ॥३८॥
स्निग्धा हृष्टा च दीना च क्रुद्धा दृप्ता भयान्विता ।
जुगुप्सिता विस्मिता च स्थायिभावेषु दृष्टयः ॥३९॥
शून्या च मलिना चैव श्रान्ता लज्जान्विता तथा ।
ग्लाना च शङ्किता चैव विषण्णा मुकुला तथा ॥४०॥
कुञ्चिता चाभितप्ता च जिह्मा सललिता तथा ।
वितर्कितार्धमुकुला विभ्रान्ता विप्लुता तथा ॥४१॥
आकेकरा विकोशा च त्रस्ताथ मदिरा तथा ।
षट्त्रिंशद् दृष्टयो ह्येता नामतोऽभिहिता मया ॥४२॥
अस्य दृष्टिविधानस्य नानाभावरसाश्रयम् ।
लक्षणं संप्रवक्ष्यामि यथाकर्मप्रयोगतः ॥४३॥

32 (B 34; G.32). 33 (B.35 ; G.33). 34 (B.36 ; G.34). [1] C. आधोमुखं स्थनं. 35 (B.37 ; G.35). [1] C. -मदाविग्रह. [2] B. reads after this one couplet. 36 37 (B.39-40 ; G.36-37). 38 (B.41 ; G.38). 39 (B.42 ; G.39). 40-42 (B.43-45 ; G.40-42). 43 (B.46 ; G.43).

हर्षप्रसादजनिता कान्तात्यर्थं समन्मथा ।
सभ्रूक्षेपकटाक्षा च शृङ्गारे दृष्टिरिष्यते ॥४४॥
प्रोद्वृत्तनिष्टब्धपुटा [1]स्फुरदुद्वृत्ततारका ।
दृष्टिर्भयानकात्यर्थं भीता ज्ञेया भयानके ॥४५॥
क्रमादाकुञ्चितपुटा [1]सविभ्रान्तालपतारका ।
हास्या दृष्टिस्तु कर्तव्या कुहकाभिनयं प्रति ॥४६॥
पतितोर्ध्वपुटा सास्रा मन्युमन्थरतारका ।
नासाग्रानुगता दृष्टिः करुणा करुणे रसे ॥४७॥
या त्वाकुञ्चितपक्ष्माग्रा साश्चर्योद्धततारका ।
सौम्या विकसितान्ता च साद्भुता दृष्टिरद्भुते ॥४८॥
क्रूरा रूक्षारुणोद्वृत्तनिष्टब्धपुटतारका ।
[1]भ्रुकुटीकुटिला दृष्टी रौद्री रौद्ररसे स्मृता ॥४९॥
दीप्ता विकसिता क्षुब्धा गम्भीरा समतारका ।
उत्फुल्लमध्या दृष्टिस्तु वीरा वीररसाश्रया ॥५०॥
निकुञ्चितपुटापाङ्गा घृणोपप्लुततारका ।
[1]संश्लिष्टस्थितपक्ष्मा च बीभत्सा दृष्टिरिष्यते[2] ॥५१॥
रसजा दृष्टयो ह्येता विज्ञेया लक्षणान्विता ।
अतः परं [1]लक्षयिष्ये स्थायिभावसमाश्रयाः ॥५२॥

व्याकोशमध्या मधुरा [1]स्थिरताराभिलाषिणी ।
सानन्दाश्रुकृता दृष्टिः स्निग्धेयं रतिभावजा ॥५३॥
चला हसितगर्भा च [1]विशत्तारानिमेषिणी ।
किञ्चिदाकुञ्चिता हृष्टा दृष्टिर्हासे प्रकीर्तिता ॥५४॥

44 (B.47 ; G.44). 45 (B.48 ; G.45). [1] C. प्रस्फुरद्वृत्ततारका. 46 (B.49 ; G.46). [1] C. विभ्रान्ताकुलतारका. 47 (B.50 ; G.47). 48 (B.51 ; G.48). 49 (B.52 ; G.49). [1] C.-कुटिला दृष्टिः रौद्रे रौद्री-रसा स्मृता. 50 (B.53 ; G.50). 51 (B.54 ; G.51). [1] C. संश्लिष्टस्मित- [2] B.G. adds after this : नासाग्रसक्तानिमिषा तथाधोभागचारिणी । आकेकरपुटा चैव शान्ता दृष्टिर्भवेदसौ. 52 (B.56 ; G.53). [1] G. लक्षयामि. 53 (B,57 ; G.54). [1] C. स्मित, B.स्मेर. 54 (p.8. B.55 ; G.55). [1] C.विभ्रतारा- [2] C.दृष्टिः हृष्टा हासे,

ईषत्स्रस्तोत्तरपुटा किञ्चित्संरब्धतारका ।
मन्दसञ्चारिणी दीना सा शोके दृष्टिरिष्यते ॥५५॥
रूक्षा [1]स्थितोद्वृत्तपुटा [2]निष्टब्धोद्वृत्ततारका ।
कुटिला भ्रुकुटिर्दृष्टिः क्रुद्धा क्रोधे विधीयते ॥५६॥
संस्थिते तारके यस्याः [1]स्थिता विकसिता तथा ।
सत्त्वमुद्गिरती दृप्ता दृष्टिरुत्साहसम्भवा ॥५७॥
विष्फारितोभयपुटा भयकम्पिततारका ।
निष्क्रान्तमध्या दृष्टिस्तु भयभावे भयान्विता ॥५८॥
संकोचितपुटन्यासा दृष्टिर्मीलिततारका ।
पक्ष्मोद्देशात् समुद्विग्ना जुगुप्सायां जुगुप्सिता ॥५९॥
[1]भृशमुद्वृत्ततारा च [2]स्तब्धोभयपुटान्विता ।
समा विकसिता दृष्टिर्विस्मिता विस्मये स्मृता ॥६०॥
स्थायिभावाश्रया ह्येता लक्षिता दृष्टयो मया ।
संचारिणीनां दृष्टीनां संप्रवक्ष्यामि लक्षणम् ॥६१॥

समतारा समपुटा निष्कम्पा शून्यदर्शना ।
बाह्यार्थग्राहिणी क्षामा शून्या दृष्टिः प्रकीर्तिता ॥६२॥
प्रस्पन्दमानपक्ष्मान्ता नात्यर्थमुकुलैः पुटैः ।
मलिनान्ता च मलिना [1]दृष्टिर्विहततारका ॥६३॥
श्रमप्रम्लापितपुटा क्षामान्ताञ्चितलोचना ।
सन्ना पतिततारा च श्रान्ता दृष्टिः प्रकीर्तिता ॥६४॥
किञ्चिदञ्चितपक्ष्माग्रा पतितोर्ध्वपुटा ह्रिया ।
त्रपाधोमुखतारा च दृष्टिर्लज्जान्विता तु सा ॥६५॥

55 (p.9.B.56 ; G.56). 56 (p.9. B.57 ; G.57). [1] C. स्थिरोद्वृत्तपुटा. [2] C. निष्टब्धोद्धततारका. 57 (p.9, B.58, G.58). [1] B. स्थिरा. 58 (B.59 ; G.59). 59 (B.60 ; G.60). 60 (B.61 ; G.61). [1] C. विमलोद्धततारा, [2] C. स्तब्धोभय-. 61 (B.62 ; G.62). 62 (B.63 ; G.63); 63 (B. (B 64 ; G.64). [1] B. दृष्टिर्विस्मिततारका. 64 (B.65 ; G.65), 65 (B.66 ; G.66),

[1]ग्लानभ्रूपुटपक्ष्मा या शिथिला मन्दचारिणी ।
क्रमप्रविष्टतारा च ग्लाना दृष्टिस्तु सा स्मृता ॥६६॥
किञ्चिच्चला स्थिरा किञ्चिदुन्नता किञ्चिदायता ।
गूढा चकिततारा च शङ्किता दृष्टिरिष्यते ॥६७॥
विषादविस्तीर्णपुटा पर्यस्तान्ता निमेषिणी ।
किञ्चिन्निष्टब्धतारा च कार्या दृष्टिर्विषादिनी ॥६८॥
स्फुरिताश्लिष्टपक्ष्मार्धा मुकुलोर्ध्वपुटाञ्चिता ।
सुखोन्मीलिततारा च मुकुला दृष्टिरिष्यते ॥६९॥
[1]आनिकुञ्चितपक्ष्माग्रा पुटैराकुञ्चितैस्तथा ।
सन्ना कुञ्चिततारा च कुञ्चिता दृष्टिरुच्यते ॥७०॥
मन्दायमानतारा या पुटैः प्रचलितैस्तथा ।
[1]सन्तापोपप्लुता दृष्टिरभितप्ता तु सव्यथा ॥७१॥
[1]लम्बिता कुञ्चितपुटा [2]शनैस्तिर्यङ्निरीक्षिणी ।
[3]निगूढा गूढतारा च जिह्मा दृष्टिरुदाहृता ॥७२॥
मधुरा कुञ्चितान्ता च सभ्रूक्षेपाऽथ सस्मिता ।
समन्मथविकारा च दृष्टिः सा ललिता स्मृता ॥७३॥
वितर्कोद्वर्तितपुटा तथैवोत्फुल्लतारका ।
अधोगतविचारा च दृष्टिरिष्टा वितर्किता ॥७४॥
[1]अर्धव्याकोशतारा च ह्लादार्धमुकुलैः पुटैः ।
[2]स्मृतार्धमुकुला दृष्टिः किञ्चिल्लुलिततारका ॥७५॥
[1]विभ्रान्ततारका या तु विभ्रान्तपुटदर्शना ।
विस्तीर्णोत्फुल्लमध्या च विभ्रान्ता दृष्टिरुच्यते ॥७६॥

66-67 (B.67-68 ; G.67-68). [1] B. म्लान-. 68 B.69 ; G.69). 69 (B.70 ; G.70). 70 (B.71 ; G.71). [1] G. या निकुञ्चित- 71 (B.72 ; G.72). 72 (B.73 ; G.73). [1] G. मधुरामुचित - [2] G. निरीचणे. [3] G. निगूढगूढ-. 73 (B.74 ; G.74). [2] C. स्मित-. 74 (B.75 ; G.75). 75 (B.76 ; G.76). [1] G. व्य कोश पक्ष्मा. 76 (B.77 ; G.77). [1] G. reads 76a as अनवस्थित नेत्रा या तथा विभ्रान्ततारका.

पुटौ प्रस्फुरितौ यस्य निष्टब्धौ पतितौ पुनः ।
विप्लुतोद्वृत्ततारा च दृष्टिरेषा तु विप्लुता ॥७७॥
आकुञ्चितपुटापाङ्गा सङ्गतार्धनिमेषिणी ।
मुहुर्व्यावृत्ततारा च दृष्टिराकेकरा स्मृता ॥७८॥
विकोशितोभयपुटा प्रोत्फुल्ला चानिमेषिणी ।
अनवस्थिततारा च विकोशा दृष्टिरुच्यते ॥७९॥
त्रासोद्वृत्तपुटा या तु त्रासोत्कम्पिततारका ।
[1]सत्रासोत्फुल्लमध्या च त्रस्ता दृष्टिरुदाहृता ॥८०॥
व्याघूर्णमानमध्या या क्षामान्ताञ्चितलोचना ।
दृष्टिर्विकसितापाङ्गा मदिरा तरुणे मदे ॥८१॥
किञ्चिदाकुञ्चितपुटा ह्यनवस्थिततारका ।
तथा [2]चलितपक्ष्मा च दृष्टिर्मध्यमदे भवेत् ॥८२॥
सनिमेषानिमेषा च किञ्चिद् दर्शिततारका ।
अधोभागचरी दृष्टिरधमे तु मदे स्मृता ॥८३॥

इत्येवं लक्षिता ह्येषा षट्त्रिंशद् दृष्टयो मया ।
रसजा भावजाश्चासां विनियोगं निबोधत ॥८४॥
रसजास्तु रसेष्वेव स्थायिषु स्थायिदृष्टयः ।
[1]शृणुध्वं व्यभिचारिण्यः सञ्चारिषु यथा हि ताः ॥८५॥
शून्या दृष्टिस्तु चिन्तायां स्तम्भे चापि प्रकीर्तिता ।
निर्वेदे चापि मलिना वैवर्ण्ये च विधीयते ॥८६॥
श्रान्ता श्रमार्तौ स्वेदे च लज्जायां लज्जिता तथा ।
अपस्मारे तथा व्याधौ ग्लाने ग्लाना विधीयते ॥८७॥

77 (B.78 ; G.78). 78 (B.79 ; G.79). 79 (B.80 ; G.80). 80 (B.81 ; G.81). [1] G. संत्रासो-. 81 (B.82 ; 82). 82 (B.83 ; G.83). [1] B. किञ्चिच्चलित-. [2] G. -पक्ष्मांका . 83 (B.84 ; G.84). 84 (B.85 ; G.85). 85-87 (B.86-88 ; G.86-88). [1] B.G. शृणुत. 86-98 (B.87-94) ; G.87-94.

शङ्कायां शङ्किता ज्ञेया विषादार्थे विषादिती ।
निद्रास्वप्नसुखार्थेषु मुकुला दृष्टिरिष्यते ॥८८॥
[1]कुञ्चितासूयितानिष्टदुष्प्रेक्षाक्षिव्यथासु च ।
अभितप्ता च निर्वेदे ह्यभिघाताभितापयोः ॥८९॥
जिह्मा दृष्टिरसूयायां जडतालस्ययोस्तथा ।
धृतौ हर्षे सललिता स्मृतौ तर्के च तर्किता ॥९०॥
आह्लादेष्वर्धमुकुला गन्धस्पर्शसुखादिषु ।
विभ्रान्ता दृष्टिरावेगे सम्भ्रमे विभ्रमे तथा ॥९१॥
विप्लुता चापलोन्माददुःखार्तिमरणादिषु ।
आकेकरा दुरालोके [2]विच्छेदप्रेक्षितेषु च ॥९२॥
[3]विबोधामर्षगवौंग्र्यमतिषु स्याद्विकोशिता ।
त्रस्ता त्रासे भवेद्दृष्टिर्मदिरा च मदेष्विति ॥९३॥
षट्त्रिंशद् दृष्टयो ह्येता यथावत् प्रतिपादिताः ।
रसजानां तु दृष्टीनां भावजानां तथैव च ॥९४॥
तारापुटभ्रुवां कर्म गदतो मे निबोधत ।

भ्रमणं वलनं पातश्चलनं संप्रवेशनम् ॥९५॥
[1]विवर्तनं समुद्वृत्तं निष्क्रामः प्राकृतं तथा[2] ।
[1]पर्यस्तं मण्डलावृत्तिस्तारयोर्भ्रमणं स्मृतम् ॥९६॥
[2]वलनं गमनं त्र्यस्रं पातनं स्रस्तता तथा ।
चलनं कम्पनं ज्ञेयं प्रवेशोऽन्तःप्रवेशनम् ॥९७॥
विवर्तनं कटाक्षस्तु समुद्वृतं समुन्नतिः ।
निष्क्रामो निर्गमः प्रोक्तः प्राकृतं तु स्वभावजम् ॥९८॥
[1]तथैषां रसभावेषु विनियोगं निबोधत ।
भ्रमणं चलनोद्वृते निष्क्रामो वीररौद्रयोः ॥९९॥

88-95 (B.95-96 ; G.89-95. [1] G. कुञ्चिता सूचिता. [2] प्रेच्छितेषु. 95-96 (B.96b-97a ; G.96). [1] C. निवर्तनं. [2] B.97. adds एतानि नवकर्माणि ताराकर्म द्विजोत्तमः। शृणुध्वं लक्षणं तावत् साम्प्रतं प्रीतितः स्फुटम्. 96-99 (B.98b-102a ; G.98 102a) [1] G. पुटान्तर्मण्डलावृत्ति-. [2] G. चलनं.

निष्क्रामणं संवलनं कर्तव्यं हि भयानके ।
हास्यबीभत्सयोश्चापि प्रवेशनमिहेष्यते ॥१००॥
पातनं करुणे कार्यं निष्क्रामणमथाद्भुते ।
प्राकृतं शेषभावेषु शृङ्गारे च विवर्तितम् ॥१०१॥
स्वभावसिद्धमेवैतत् कर्म लोकक्रियाश्रयम् ।
एवं सर्वेषु भावेषु ताराकर्म नियोजयेत् ॥१०२॥

अथात्रैव प्रवक्ष्यामः प्रकारं दर्शनस्य तु ।
समं साच्यनुवृत्ते तु आलोकितविलोकिते ॥१०३॥
प्रलोकितोल्लोकिते चाप्यवलोकितमेव च ।
समतारं च सौम्यं च यद् दृष्टं तत् समं स्मृतम् ॥१०४॥
पक्ष्मान्तर्गततारं च त्र्यस्रं साचीकृतं तु तत् ।
[1]रूपनिर्वर्णनायुक्तमनुवृत्तमिति स्फुटम् ॥१०५॥
सहसा दर्शनं यत् स्यात्तदालोकितमुच्यते ।
विलोकितं पृष्ठतस्तु पार्श्वाभ्यां तु प्रलोकितम् ॥१०६॥
ऊर्ध्वमुल्लोकितं ज्ञेयमवलोकितमप्यधः ।
इत्येष दर्शनविधिः सर्वभावरसाश्रयः ॥१०७॥

ताराकृतोऽस्यानुगतं पुटकर्म निबोधत ।
उन्मेषश्च निमेषश्च प्रसृतं कुञ्चितं समम् ॥१०८॥
विवर्तितं प्रस्फुरितं पिहितं [1]सविताडितम् ।
विश्लेषः पुटयोर्यस्तु स तून्मेषः प्रकीर्तितः ॥१०९॥
समागतो निमेषः स्यादायामस्तु प्रसारितम् ।
आकुञ्चितं कुञ्चितं स्यात् समं स्वाभाविकं स्मृतम् ॥११०॥

100-101 (B.100b-103a ; G.102b-104a). 102 (B.I04b-105a). 103-107 (B.105b-110a , G.104b-I09a). [1] G. रूपनिर्वर्णना-. 108-111 (B.110b-113a ; G.109b-113a). [1] G. स्थापितं. [2] G.C. विताखितं.

विवर्तितं समुद्वृत्तं स्फुरितं स्पन्दितं तथा ।
[1]स्थगितं पिहितं प्रोक्तमाहतं तु [2]विताडितम् ॥१११॥
अथैषां रसभावेषु विनियोगं निबोधत ।
क्रोधे विवर्तितः कार्यः निमेषोन्मेषणैः सह ॥११२॥
विस्मयार्थे च हर्षे च वीर्ये चैव प्रसारितम् ।
अनिष्टदर्शने गन्धे रसे स्पर्शे च कुञ्चितम् ॥११३॥
शृङ्गारे च समं कार्यमीर्ष्यासु स्फुरितं भवेत् ।
सुप्तमूर्च्छितवातोष्णधूमवर्षाञ्जनार्तिषु ॥११४॥
नेत्ररोगे च पिहितमभिघाते विताडितम् ।
इत्येवं रसभावेषु तारकापुटयोर्विधिः ॥११५॥

कार्यानुगतमस्यैव भ्रुवोः कर्म निबोधत ।
उत्क्षेपः पातनं चैव भ्रुकुटी चतुरं भ्रुवोः ॥११६॥
कुञ्चितं रेचितं चैव सहजं चेति सप्तधा ।
भ्रुवोरुन्नतिरुत्क्षेपः सममेकैकशोऽपि वा ॥११७॥
एकस्य वा द्वयोर्वापि पातनं स्यादधोमुखम् ।
भ्रुवोर्मूलसमुत्क्षेपात् भ्रुकुटी परिकीर्तिता ॥११८॥
चतुरं किञ्चिदुच्छ्वासान्मधुरायतयोर्भ्रुवोः ।
एकस्या उभयोर्वापि मृदु भङ्गेन कुञ्चितम् ॥११९॥
एकस्या एव ललितादुत्क्षेपाद्रेचितं[1] भ्रुवः ।
सहजातं तु सहजं कर्म स्वाभाविकं स्मृतम् ॥१२०॥

अथैषां संप्रवक्ष्यामि रसभावप्रयोजनम् ।
कोपे वितर्के हेलायां लीलादौ सहजे तथा ॥१२१॥
दर्शने श्रवणे चैव भ्रुवमेकां समुत्क्षिपेत् ।
उत्क्षेपो विस्मये हर्षे रोषे चैव द्वयोरपि ॥१२२॥

112-115 (B.114b-118a ; G.113b-117a). 116-120 (B.118b-123 ; G.118-122a). 121-122 (B.123b-125a ; G.122b-124a).

असूयिते जुगुप्सायां हासे घ्राणे च पातनम् ।
क्रोधस्थानेषु दीप्तेषु योजयेद् भ्रूकुटी बुधः ॥१२३॥
शृङ्गारे ललिते सौम्ये स्पर्शे च चतुरं भवेत्[1] ।
मोट्टायिते कुट्टमिते विलासे किलिकिञ्चिते ॥१२४॥
विकुञ्चितं तु कर्तव्यं नृत्ते योज्यं तु रेचितम् ।
अनाविद्धेषु भावेषु विद्यात् स्वाभाविकं बुधः ॥१२५॥
[1]इत्येवं तु भ्रुवः प्रोक्ता नासाकर्म निबोधत ।

नता मन्दा विकृष्टा च सोच्छ्वासा च विकूणिता ॥१२६॥
स्वाभाविकी चेति बुधैः षड्विधा नासिका स्मृता ।
नता मुहुःश्लिष्टपुटा मन्दा तु निभृता स्मृता ॥१२७॥
विकृष्टोत्फुल्लितपुटा सोच्छ्वासाकृष्टमारुता ।
विकूणिता संकुचिता समा स्वाभाविकी स्मृता ॥१२८॥
नासिकालक्षणं ह्येतत् विनियोगं निबोधत ।
[1]विच्छिन्नमन्दरुदिते सोच्छ्वासे च नता स्मृता ॥१२९॥
निर्वेदौत्सुक्यचिन्तासु मन्दा शोके तु कीर्तिता ।
विकृष्टा [2]तीव्रगन्धे श्वासरोषभयार्तिषु ॥१३०॥
सोच्छ्वासा मधुरे गन्धे दीर्घोच्छ्वासकृतेषु च ।
विकूणितोक्ता हास्येषु जुगुप्सायामसूयिते ॥१३१॥
स्वाभाविकी शेषभावेष्वित्येवं नासिका स्मृता ।

क्षामं फुल्लं च पूर्णं च कम्पितं कुञ्चितं समम् ॥१३२॥
षड्विधं गण्डमुद्दिष्टं तस्य लक्षणमुच्यते ।
क्षामं त्ववनतं ज्ञेयं फुल्लं विकसितं भवेत् ॥१३३॥

123-125 (B.125b-129a ; G.124b-127a). [1] B. reads after this an additional couplet. 126-128 (B.129b-132a ; G. 127b-130a). [1] G. इत्येता भ्रुकुट्यः प्रोक्ताः. 129-132 (B.132b, 134-136a ; G.130b-133). [1] Instead of 129b B. reads मदोत्कम्पसमायुक्ते नारीणामनुरोधने । निःश्वासे च नता कार्या नासिका नाट्ययोक्तृभिः... [2] C. तीव्रगन्धोच्छ्वास-. 132-134 (B.136b-138 ; G.134-136a).

उन्नतं [1]पूर्णमन्त्रोक्तं कम्पितं स्फुरितं भवेत् ।
स्यात् कुञ्चितं संकुञ्चितं समं प्राकृतमुच्यते ॥१३४॥
गण्डयोर्लक्षणं प्रोक्तं विनियोगं निबोधत ।
क्षामं दुःखेषु कर्तव्यं प्रहर्षे फुल्लमिष्यते ॥१३५॥
पूर्णमुत्साहगर्वेषु रोषहर्षेषु कम्पितम् ।
कुञ्चितं च सरोमाञ्चस्पर्शे शीते भये ज्वरे ॥१३६॥
प्राकृतं शेषभावेषु गण्डकर्म भवेदिति ।

विवर्तनं कम्पनं च विसर्गो विनिगूहनम् ॥१३७॥
सन्दष्टकं समुद्गश्च षट् कर्माण्यधरस्य तु ।
विकूणनं विवर्तस्तु वेपनं कम्पनं स्मृतम् ॥१३८॥
विनिष्क्रामो विसर्गस्तु प्रवेशो विनिगूहनम् ।
सन्दष्टकं द्विजैर्दष्टः समुद्गः [1]सहिता गतिः ॥१३९॥
इत्योष्ठलक्षणं प्रोक्तं विनियोगं निबोधत ।
असूयावेदनावज्ञालस्यादिषु विवर्तनम् ॥१४०॥
कम्पनं वेदनाशीतज्वररोषजा[प]दिषु ।
स्त्रीणां विलासे विब्बोके विसर्गे रञ्जने तथा ॥१४१॥
विनिगूहनमायासे सन्दष्टं क्रोधकर्मणि ।
समुद्गस्त्वनुकम्पायां चुम्बने चाभिनन्दने ॥१४२॥

इत्योष्ठकर्माण्युक्तानि चिबुकस्य निबोधत ।
कुट्टनं खण्डनं छिन्नं [1]चुक्षितं लेहनं समम् ॥१४३॥
दष्टं च दन्तक्रियया चिबुकं त्विह लक्ष्यते ।
कुट्टनं दन्तसंघर्षः संस्फोटः खण्डनं मुहुः ॥१४४॥

[1] G. पूर्णमुद्दिष्टं. 135-139 (B.139-143 ; G.136b.148a). [1] B. सहजोन्नति. 140-144 (B.144-148 ; G.141b-145a). [1] Gp. वज्रालस्या. G. -वज्ञहास्या, C.-लज्जावस्था. [2] C. वेपनं…रोषजयादिषु (B. जवादिषु). [1] G. चिक्कितं (v. l. भुक्तिं).

छिन्नं तु गाढसंश्लेषश्चुक्षितं दूरविच्युतिः ।
लेहनं जिह्वया लेहः किञ्चिच्छेलषः समं भवेत् ॥१४५॥
दन्तैर्दष्टेऽधरे दष्टम् इत्येषां विनियोजनम् ।
[1]भयशीतजराव्याधिग्रस्तानां कुट्टनं भवेत् ॥१४६॥
जप्याध्ययनसंलापभक्ष्ययोगे च खण्डनम् ।
[2]छिन्नं व्याधौ भये शीते व्यायामे [3]रुषितेक्षिते ॥१४७॥
जृम्भणे [4]चुक्षितं कार्यं तथा लौल्ये च लेहनम् ।
समं स्वभावभावेषु सन्दष्टः क्रोधकर्मसु ॥१४८॥
इति दन्तोष्ठजिह्वानां करणाच्चिबुकक्रिया ।

विधुतं विनिवृत्तं च निर्भुग्नं भुग्नमेव च ॥१४९॥
[1]विवृत्तं च तथोद्वाहि कर्माण्यत्रास्यजानि तु ।
व्यावृत्तं विनिवृत्तं स्याद्विधुतं तिर्यगायतम् ॥१५०॥
अवाङ्मुखं च निर्भुग्नं व्याभुग्नं किञ्चिदायतम् ।
विश्लिष्टोष्ठं च [2]विवृत्तमुद्वाह्युत्क्षिप्तमेव च ॥१५१॥
विनिवृत्तमसूयायाम् ईर्ष्याक्रोधकृतेन च ।
अवज्ञाविहतादौ च स्त्रीणां कार्यं प्रयोक्तृभिः ॥१५२॥
विधुतं वारणे चैव नैवमित्येवमादिषु ।
निर्भुग्नं चापि विज्ञेयं गम्भीरालोकनादिषु ॥१५३॥
भुग्नं लज्जान्विते योज्यं [3]यतीनां तु स्वभावजम् ।
निर्वेदौत्सुक्यचिन्तासु तथा च विनिमन्त्रणे ॥१५४॥
विवृत्तं चापि विज्ञेयं हास्यशोकभयादिषु ।
स्त्रीणामुद्वाहि लीलायां गर्वे गच्छत्यनादरे ॥१५५॥

145-146 (B.149-150a-G.145b-147). 146-149 (B.150b-153a ; G.148-150a). [1]C. भय शीतज्वर. [2] G. reads one additional hem, before this : रोगामर्षेण रौद्रेषु तथोर्ग्रेषु तत् स्मृतम् । [3] G. रुदिते स्मृते. [4] G. चिक्कितं. [5] C. लेह्यः
149-156 (B.153b 160a ; G.150b-157). [1] C. निवृत्तं. [2] C. विवृतमुद्वाह्युत्क्षिप्तम्. [3] G. वादिनाम्.

एवं नामेतिकार्यं च कोपवाक्ये विचक्षणैः ।
समं साचीकृताद्युक्ता यच्च दृष्टिविकल्पितम् ॥१५६॥
तज्ज्ञैस्तेनानुसारेण कार्यं तदनुगं मुखम् ।

अथातो मुखरागश्च चतुर्धा परिकीर्तितः ॥१५७॥
स्वाभाविकः प्रसन्नश्च रक्तः श्यामोऽर्थसंश्रयः ।
स्वाभाविकस्तु कर्तव्यः स्वभावाभिनयाश्रयः ॥१५८॥
मध्यस्थादिषु भावेषु मुखरागः प्रयोक्तृभिः ।
प्रसन्नस्त्वद्भुते कार्यो हास्यश्रृङ्गारयोस्तथा ॥१५९॥
वीररौद्रमदाद्येषु रक्तः स्यात् करुणे तथा ।
भयानके सबीभत्से श्यामं संजायते मुखम् ॥१६०॥
एवं भावरसार्थेषु मुखरागं प्रयोजयेत् ।
शाखाङ्गोपाङ्गसंयुक्तः कृतोऽप्यभिनयः शुभः ॥१६१॥
मुखरागविहीनस्तु नैव शोभान्वितो भवेत् ।
शरीराभिनयोऽल्पोऽपि मुखरागसमन्वितः ॥१६२॥
द्विगुणां लभते शोभां रात्राविव निशाकरः ।
नयनाभिनयोऽपि स्यान्नानाभावरसान्वितः ॥१६३॥
मुखरागान्वितो यस्मान्नाट्यमत्र प्रतिष्ठितम् ।
यथा नेत्रं प्रसर्पेत मुखभ्रूदृष्टिसंयुतम् ॥१६४॥
तथा भावरसोपेतं मुखरागं प्रयोजयेत् ।
[1]इत्येषः मुखरागस्तु प्रोक्तो भावरसाश्रयः ॥१६५॥

अतः परं प्रवक्ष्यामि ग्रीवाकर्माणि वै द्विजाः ।
समा नतोन्नता त्र्यस्रा रेचिता कुञ्चिताञ्चिता ॥१६६॥

156-157 (B.160b-161a ; G.158). 157-158 B.161b-162a ; G.159 . 158-160 (B.162b-164 ; G.160-162a). 161-162 (B.165-166a ; G.162b-163). 162-163 (B.166b-167a ; G.164). 163-164 (B.167b-168a ; G.165). 164-165 (B.168b-169 ; G.166-167a). [1] C. इत्येवं. 166 (B.170 ; G.167b-168a).

वलिता च निवृत्ता च ग्रीवा नवविधार्थतः ।
समा स्वाभाविकी ध्यानस्वभावजपकर्मसु ॥१६७॥
नता नतास्याऽलङ्कारबन्धे कण्ठावलम्बने ।
उन्नताभ्युन्नतमुखी [1]ग्रैवेयेऽध्वादिदर्शने ॥१६८॥
त्र्यस्रा पार्श्वगता चैव स्कन्धभारेऽथ दुःखिते ।
रेचिता विधुता भ्रान्ता हावे मथननृत्तयोः ॥१६९॥
[3]कुञ्चिताऽकुञ्चिता मूर्ध्नि भारिते गलरक्षणे ।
अञ्चिताऽपसृतोद्बन्धकेशकर्णोर्ध्वदर्शने ॥१७०॥
पार्श्वोन्मुखी स्याद्वलिता ग्रीवाभङ्गे च वीक्षिते ।
निवृत्ताभिमुखीभूता स्वस्थानाभिमुखादिषु ॥१७१॥
इत्यादिलोकभावार्था ग्रीवा भङ्गैरनेकधा ।
ग्रीवाकर्माणि सर्वाणि शिरःकर्मानुगानि च ॥१७२॥
शिरसः कर्मणा कर्म ग्रीवायाः संप्रवर्तते ।
इत्येतल्लक्षणं प्रोक्तं शीर्षोपाङ्गसमाश्रयम् ।
अङ्गकर्माणि शेषाणि गदतो मे निबोधत ॥१७३॥

इति भारतीये नाट्यशास्त्रे उपाङ्गविधानं नाम अष्टमोऽध्यायः ।

167-171 (B.171 175 ; G.168b-173a). [1] B. ग्रीवं चोर्ध्वादिदर्शने, We with Bp. [3] G. कुञ्चिताकुञ्चिते 172-173 (B.176 177 ; G. 173b-175).

नवमोऽध्यायः

एवमेतच्छिरोनेत्रभ्रूनासोष्ठकपोलजम् ।
कर्म लक्षणसंयुक्तमुपाङ्गानां मयोदितम् ॥१॥
हस्तोरःपार्श्वजठरकटीजङ्घोरुपादतः ।
लक्षणं संप्रवक्ष्यामि विनियोगं च तत्त्वतः ॥२॥
हस्तानां तु प्रवक्ष्यामि कर्म नाट्यप्रयोगजम् ।
यथा येनाभितेयं च तन् मे निगदतः शृणु ॥३॥
पताकस्त्रिपताकश्च तथा वै कर्तरीमुखः ।
अर्धचन्द्रो ह्यरालश्च शुकतुण्डस्तथैव च ॥४॥
मुष्टिश्च शिखराख्यश्च कपित्थः कटकामुखः[1] ।
सूच्यास्यः पद्मकोशश्च [2]तथा वै सर्पशीर्षकः ॥५॥
[3]मृगशीर्षः परो ज्ञेयो हस्ताभिनययोक्तृभिः ।
[4]काङ्गूलोऽलपद्मश्च चतुरो भ्रमरस्तथाः ॥६॥
हंसास्यो हंसपक्षश्च सन्दंशो मुकुलस्तथा ।
ऊर्णनाभस्ताम्रचूडश्चतुर्विंशतिरीरिताः ॥७॥
असंयुता संयुताश्च गदतो मे निबोधत ।
अञ्जलिश्च कपोतश्च कर्कटः स्वस्तिकस्तथा ॥८॥
[1]कटकावर्धमानश्च उत्संगो निषधस्तथा ।
दोलः पुष्पपुटश्चैव तथा मकर एव च ॥९॥
एते तु संयुता हस्ता मया प्रोक्तास्त्रयोदश ।
नृत्तहस्तानतश्चोर्ध्वं गदतो मे मे निबोधत ॥१०॥

1-3 (B.1,3,2 ; G. *same*). 4-7 (B.G. 4-7a). [1] G. खटकामुखः. [2] BG. सर्पशिराः गशोषं : 3. B.G. om. this hem. [3] C. काङ्गुलोत्पलपद्मश्च. 8-10 (B.G. 7b-10).
[1] B.G. खटकावर्धमान-.

चतुरस्रौ तथोद्वृत्तौ तथा तलमुखौ स्मृतौ ।
स्वस्तिकौ विप्रकीर्णौ चाप्यरालकटकामुखौ[1] ॥११॥
आविद्धवक्रौ सूच्यास्यौ रचितावर्धरेचितौ ।
उत्तानावञ्चितौ वापि पल्लवौ च तथा करौ ॥१२॥
नितम्बौ चापि विज्ञेयौ केशबन्धौ तथैव च ।
[2]सम्प्रोक्तौ चैव लताख्यौ करिहस्तौ तथैव च ॥१३॥
पक्षवञ्चितकौ चैव पक्षप्रद्योतकौ तथा ।
ज्ञयौ गरुडपक्षौ च हंसपक्षौ तथैव च ॥१४॥
ऊर्ध्वमण्डलिनौ चैव पार्श्वमण्डलिनौ तथा ।
उरोमण्डलिनौ चैव उरःपार्श्वार्धमण्डलौ ॥१५॥
मुष्टिकस्वस्तिका चापि नलिनीपद्मकोशकौ ।
[2]अलपल्लवोल्बणौ च ललितौ वलितौ तथा ॥१६॥
चतुष्षष्टिकरा ह्येते नामतोऽभिहिता मया ।
अथ लक्षणमेतेषां कर्माणि च निबोधत ॥१७॥
प्रसारिताग्राः सहिता यस्याङ्गुल्यो भवन्ति हि ।
कुञ्चितश्च तथाङ्गुष्ठः स पताक इति स्मृतः ॥१८॥
एष प्रहारपाते प्रतापने नोदने प्रहर्षे च ।
गर्वेऽप्यहमिति तज्ज्ञैर्ललाटदेशोत्थितः कार्यः ॥१९॥
एषोऽग्निवर्षधारानिरूपणे पुष्पवृष्टिपतने च ।
संयुतकरणः कार्यः प्रविरलचलिताङ्गुलिर्हस्तः ॥२०॥
स्वस्तिकविच्युतिकरणात् पल्वलपुष्पोपहारशष्पाणि ।
विरचितमुर्वीसंस्थं यद् द्रव्यं तच्च निर्देश्यम् ॥२१॥
स्वस्तिकविच्युतिकरणात् पुनरेवाधोमुखेन कर्तव्यम् ।
संवृतविवृत्तं पाल्यं छन्नं निबिडं च गोप्यं च ॥२२॥

11-17 (B.G.11-17a). [1] G.-चटकामुखौ. [2] B. उरःपार्श्वार्धमण्डलि. [3] G. अलपल्लवा.
17-22 (B.18-23, ; G 18-23).

अस्यैव चाङ्गुलीभिस्त्वधोमुखप्रस्थितोत्थितचलाभिः ।
[1]वायूर्मिवेगवेलाक्षोभश्चोद्यश्च कर्तव्यः ॥२३॥
उत्साहनं [2]बहु तथा महाजनं प्रांशुपुष्करप्रहतम् ।
पक्षोत्क्षेपाभिनयं रेचककरणैः प्रयुञ्जीत ॥२४॥
परिघृष्टतलस्थेन तु धौतं मृदितं प्रमृष्टपिष्टे च ।
पुनरेव शैलधारणमुद्घाटनमेव चाभिनयेत्[1] ॥२५॥
एवमेष प्रयोक्तव्यः स्त्रीपुंसाभिनये करः ।
अतः परं प्रवक्ष्यामि त्रिपताकस्य लक्षणम् ॥२६॥
पताके तु यदा वक्राऽनामिका त्वङ्गुलिर्भवेत् ।
त्रिपताकः स विज्ञेयः कर्म चास्य निबोधत ॥२७॥
आवाहनमवतरणं विसर्जनं वारणं प्रवेशश्च ।
उन्नामनं प्रणामो निदर्शनं विविधवचनं च ॥२८॥
माङ्गल्यद्रव्याणां स्पर्शः शिरसोऽथ सन्निवेशश्च ।
उष्णीषमुकुटधारणनासास्यश्रोत्रसंवरणम् ॥२९॥
अस्यैव चाङ्गुलीभ्यामधोमुखप्रस्थितोत्थितचलाभ्याम् ।
[1]लघुखगपतनस्रोतोभुजगभ्रमरादिकान् कुर्यात् ॥३०॥
अश्रुप्रमार्जनतिलकविरचनरोचनालभनकं च ।
त्रिपताकानामिकया [2]स्पर्शनमलकस्य कार्यञ्च ॥३१॥

स्वस्तिकत्रिपताकौ [तौ] गुरूणां पादवन्दने ।
परस्परप्रसंश्लिष्टौ कार्यावुद्वाहदर्शने ॥३२॥
विच्युतौ [तौ] ललाटस्थौ कर्तव्यौ नृपदर्शने ।
तिर्यक् स्वस्तिकसम्बद्धौ स्यातां तौ[1]ग्रहदर्शने ॥३३॥
तपस्विदर्शने कार्यावूर्ध्वावुत्तानसम्मुखौ[2] ।
परस्पराभिमुखौ च कर्तव्यौ द्वारदर्शने ॥३४॥

23-26 (B.24-25, 27a ; G. 24-25, 27a) B. बहु तथा B-चोभार्श्वेषश. [2] G. बहुमतं. [3] B.G. add after is दशाख्यश्च शताख्यश्च सहस्राख्यस्तथैव च । पताकाभ्यां तु हस्ताभ्यामभिनेयं प्रयोक्तृभि. 26-31 (B.G.27b-32.) [1] C. लघु चटपवन·····भुजगतभ्रमणादिकान्. [2] B. C. दर्शन-मलकस्य. 32-34 (B.G.33-35). [1] G. ग्रहदर्शने, [2] K. कार्यां चोर्ध्वौ चापि पराङ्मुखौ.

उत्तानाधोमुखौ [1]कार्याविग्रे वक्त्रस्य संस्थितौ ।
वडवानलसंग्रामे मकराणां च दर्शने ॥३५॥
अभिनेयस्त्वनेनैव वानरप्लवनोर्मयः ।
[2]पवनश्च स्त्रियश्चैव नाट्ये नाट्यविचक्षणैः ॥३६॥
संमुखप्रसृताङ्गुष्ठः कार्यो बालेन्दुदर्शने ।
पराङ्मुखस्तु कर्तव्यो याने नृणां प्रयोक्तृभिः ॥३७॥
त्रिपताके यदा हस्ते भवेत् पृष्ठावलोकिनी ।
तर्जनी मध्यमायाश्च तदासौ कर्तरीमुखः ॥३८॥
पथिचरणरचनरञ्जनरिङ्गणकरणान्यधोमुखेनैव ।
ऊर्ध्वमुखेन तु कुर्याद् दष्टं शृङ्गं च लेख्यं च ॥३९॥
पतनमरणव्यतिक्रमपरिवृत्तवितर्कितं तथा न्यस्तम् ।
भिन्नवलितेन कुर्यात् [1]कर्तर्यास्याङ्गलिमुखेन ॥४०॥
संयुतकरणो वा स्यादसंयुतो वा प्रयुज्यते तज्ज्ञैः ।
रुरुचमरमहिषसुरगजवृषगोपुरशैलशिखरेषु ।४१॥
यस्याङ्गुल्यस्तु विनताः सहाङ्गुष्ठेन चापवत् ।
सोऽर्धचन्द्रो हि विज्ञेयः करः कर्मास्य वक्ष्यते ॥४२॥
एतेन बालतरवः शशिलेखाकम्बुकलशवलयानि ।
निर्घाटनमायस्तं मध्यौपम्यं च पीनं च ॥४३॥
[4]रशनाजघनकटीनामाननतालपत्रकुण्डलादीनाम् ।
कर्तव्यो नारीणामभिनययोगोऽर्धचन्द्रेण ॥४४॥
आद्या धनुर्लता कार्या कुञ्चितोङ्गुष्ठकस्तथा
शेषा भिन्नोर्ध्ववलिता ह्यरालाङ्गुलयः स्मृताः ॥४५॥
एतेन सत्त्वशौण्डीर्यवीर्यधृतिकान्तिदिव्यगाम्भीर्यम् ।
आशीर्वादाश्च तथा [1]भावा आहितसंज्ञका कार्याः ॥४६॥

35-38 (B.G. 36-39) [1] G. अग्रे अधोमक्त्रस्य संश्रयौ, K.-ग्रे कुस्य च संस्थितौ.
[2] K. पतत्रश्च. 39-40 (B.G.40 42). [1] C.-र्यास्याङ्ग.लीययुगलेन. 41 (B.G.43).
42-44 (B.G.44-45). [1] G.- तिलपत्र-45-46 (B.G.46-47). [1] C. भावाभिनयसंज्ञका.

एतेन पुनः स्त्रीणां केशानां संग्रहस्तथोत्कर्षौः ।
सर्वाङ्गिकं तथैव च निर्वर्णनमात्मनः कार्यम् ॥४७॥
कौतुकविवाहयोगं प्रदक्षिणेनैव संप्रयोगं च ।
[1]अङ्गुल्यग्रस्वस्तिकयोगात् कुर्यात् परिमण्डलेनैव ॥४८॥
प्रादक्षिण्यं परिमण्डलं च कुर्यान् महाजनं चैव ।
यच्च महीतलरचितं द्रव्यं तच्चाभिनेयं स्यात् ॥४९॥
[2]आवाहने निवापे [4]निन्दाक्षेपाद्यनेकवचने च ।
स्वेदस्य चाभिनयने गन्धाघ्राणे शुभे चैव ॥५०॥
त्रिपताकहस्तजानि हि पूर्वं यान्यभिहितानि कर्माणि ।
तानि त्वरालयोगात् स्त्रीभिः सम्यक् प्रयोज्यानि ॥५१॥
अरालस्य यदा वक्राऽनामिकात्वङ्गुलिर्भवेत् ।
शुकतुण्डस्तु स करः कर्म चास्य निबोधत ॥५२॥
एतेन त्वभिनेयं नाहं न त्वं न कृत्यमिति चार्थे ।
आवाहने विसर्गे धिगितिवचने च सावज्ञम् ॥५३॥
अङ्गुल्यो यस्य हस्तस्य तलमध्येऽग्रसंस्थिताः ।
तासामुपरि चाङ्गुष्ठः स मुष्टिरिति संज्ञितः ॥५४॥
एष प्रहारे व्यायामे निर्गमे स्तनपीडने ।
संवाहनेऽसियष्टीनां कुन्तदण्डग्रहे तथा ॥५५॥
अस्यैव तु यदा मुष्टेरूर्ध्वोऽङ्गुष्ठः प्रयुज्यते ।
हस्तः स शिखरो नाम तदा ज्ञेयः प्रयोक्तृभिः ॥५६॥
[1]रश्मिकशाङ्कुशधनुषां तोमरशक्तिप्रमोक्षणं चैव ।
अधरोष्टपादरञ्जनमलकस्योत्क्षेपणं चैव ॥५७॥

अस्यैव शिखराख्यस्य [ह्य]ङ्गुष्ठकनिपीडिता ।
यदा प्रदेशिनी वक्रा स कपित्थस्तदा स्मृतः ॥५८॥

47-51 (B,47-51G, 48-53) [1] C. अङ्गुल्यग्रस्वस्तिकयोगात्. [2] G आवाहने च तरणे निर्माणे चाप्यनेकवचने च. 52-53 (B.G.53-54 ; G.54-55). 54-55 (B.-55-56 ; G.56-57). 56-57 (B.57-58 ; G.58-59). [1] G. रश्मिकुशा°. 58-59 (B.59-60 ; G.6061).

असिचापचक्रतोमरकुन्तगदाशक्तिवज्रबाणानि ।
शस्त्राण्यभिनेयानि तु कार्यं सत्यं च पथ्यं च ॥५९॥
उत्क्षिप्तवक्रा तु यदानामिका सकनीयसी ।
अस्यैव तु कपित्थस्य तदासौ कटकामुखः ॥६०॥
होत्रं हव्यं छत्रं प्रग्रहपरिकर्षणं च व्यजनकम् ।
आदर्शधारणं खण्डनं तथा पेषणं चैव ॥६१॥
आयतदण्डग्रहणं मुक्ताप्रालम्बसंग्रहं चैव ।
स्रग्दामधारणं खलु वस्त्रान्तालम्बनं चैव ॥६२॥
मन्थनशरावकर्षणपुष्पावचयप्रतोदकार्याणि ।
अङ्कुशरज्वाकर्षणस्त्रीदर्शनमेव कार्यं च ॥६३॥
कटकाख्ये यदा हस्ते तर्जनी संप्रसारिता ।
हस्तः सूचीमुखो नाम तदा ज्ञेयः प्रयोक्तृभिः ॥६४॥
अस्य विविधान् प्रयोगान् वक्ष्यामि समासतः प्रदेशिन्याः ।
ऊर्ध्वनतलोलकम्पितविजृम्भितोद्वाहितचलायाः ॥६५॥
चक्रं तडित्पताकामञ्जर्यः कर्णचूलिकाश्चैव ।
कुटिलगतयश्च सर्वे निर्देश्याः साधुवादाश्च ॥६६॥
बालोरगपल्लवधूपदीपवल्लीलताशिखण्डाश्च ।
परिपतनवक्रमण्डलमभिनेयं चोर्ध्वलोलितया ॥६७॥
भूयश्चोर्ध्वविरचिता ताराघोणैकदण्डयष्टिषु च ।
विनता च पुनः कार्या दंष्ट्रिषु तथास्ययोगेन ॥६८॥
पुनरपि मण्डलगतया सर्वग्रहणं तथैव लोकस्य ।
[1]प्रणतीकृता च [2]कार्याऽध्याये दीर्घे च दिवसे च ॥६९॥
वदनाभ्यासे वक्रा विजृम्भणे वाक्यरूपणे च मुखे ।
मेति वदेति च योज्या प्रसारितोत्कम्पितोत्ताना ॥७०॥

59-63 (p.41, B.59-63 ; G.61-65). 64-71 (B.64-70a ; G.66-72). [2]G. प्रणतोन्नता. [2] C. कार्याध्यायेऽथ च. [3] C. includes a variant of 70a as follows : बदनाभ्यासे कुञ्चित विजृम्भिता वाक्यरूपणे कार्या; after 79.

कार्या प्रकम्पिता रोषदर्शने [1]स्वेदरूपणे चैव ।
कुन्तलकुण्डलाङ्गदगण्डाश्रयमण्डनाभिनये ॥७१-७२॥
गर्वेऽहमिति ललाटे रिपुनिर्देशे तथैव च क्रोधे ।
कोऽसाविति निर्देशेऽथ कर्णकण्डूयने चैव ॥७३॥
संयुक्ता संयोगे कार्या विश्लेषिता वियोगे च ।
कलहे स्वस्तिकयुक्ता परस्परोत्पीडिता बन्धे ॥७४॥
द्वाभ्यां तु [2]वामपार्श्वे दक्षिणतो दिननिशावसानानि ।
अभिमुखपराङ्मुखाभ्यां विश्लिष्टाभ्यां प्रयुञ्जीत ॥७५॥
पुनरपि च भ्रमिताग्रा [3]रूपशीलावर्तयन्त्रशैलेषु ।
परिवेषणे तथैव हि कार्या चाधोमुखी नित्यम्[4] ॥७६॥
श्लिष्टा ललाटपट्टेष्वधोमुखी शम्भुरूपणे कार्या ।
शक्रस्याभ्युत्थानात् तज्ज्ञैस्तिर्यकूस्थिता कार्या ॥७७॥
द्वाभ्यां सन्दर्शयेन्नित्यं सम्पूर्णं चन्द्रमण्डलम् ।
श्लिष्टा ललाटे शक्रस्य कार्याभ्युत्थानसंश्रिता ॥७८॥
परिमण्डलभ्रमितया [5]मण्डलमादर्शयेच्च चन्द्रस्य ।
हरनयने च ललाटे शक्रस्य च तिर्यगुत्ताना ॥७९॥
यस्याङ्गुल्यस्तु विरलाः सहाङ्गुष्ठेन कुञ्चिताः ।
ऊर्ध्वा [6]असंगताग्राश्च स भवेत् पद्मकोशकः ॥८०॥
बिल्वकपित्थफलानां ग्रहणं कुचदर्शनं च नारीणाम् ।
ग्रहणे ह्यामिषलाभे भवन्ति ताः कुञ्चिताग्रास्तु[7] ॥८१॥
देवार्चनबलिहरणे [8]संह्रुते चाग्रपिण्डदाने च ।
कार्यः पुष्पप्रकरश्च पद्मकोशेन हस्तेन ॥८२॥
मणिबन्धाश्लिष्टाभ्यां प्रविरलचलिताङ्गुलीयुतकराभ्याम् ।
कार्यौ विवर्तिताभ्यां विकसितकमलोत्पलाभिनयः ॥८३॥

71-83 (B. 71b-82; G. 73-84. 1 G. स्वेदमार्जने. 2 C. वामगमनं. 3 G. रुपशिलापत्त. 4 C. नित्या. 5 C. मराडलयो. 6 G. ह्यसंगता. 7 B. adds a hem. 8 G. समुद्गके; B. समुद्गहे.

अङ्गुल्यः संहताः सर्वा सहाङ्गुष्ठेन यस्य च ।
तथा निम्नतलश्चैव स तु सर्पशिराः कर ॥८४॥
एष सलिलप्रदाने भुजङ्गगतौ तोयसेचने चैव ।
आस्फोटने च योज्यः करिकुम्भास्फालनाद्येषु ॥८५॥
अधोमुखीनां सर्वासामङ्गुलीनां समागमः ।
कनिष्ठाङ्गुष्ठकावूर्ध्वौ स भवेन् मृगशीर्षकः ॥८६॥
इह सांप्रतमस्त्यद्य शक्केश्चोल्लासनेऽक्षपाते च ।
स्वेदापमार्जनेषु च कुट्टमिते प्रचलितस्तु भवेत् ॥८७॥
त्रेताग्निसंस्थिता मध्या तर्जन्यङ्गुष्ठकास्तथा ।
काङ्गुलेऽनामिका वक्रा तथा चोर्ध्वा कनीयसी ॥८८॥
एतेन तरुणफलाणि नानाविधानि च लघूनि कार्याणि ।
कार्याणि रोषजानि स्त्रीवचनान्यङ्गुलिक्षेपैः[1] ॥८९॥
आवर्तिन्यः करतले यस्याङ्गुल्यो भवन्ति हि ।
पार्श्वगता विकीर्णाश्च स भवेदलपद्मकः ॥९०॥
प्रतिषेधकृते योज्यः कस्य त्वन्नास्ति शून्यवचनेषु ।
पुनरात्मोपन्यासः स्त्रीणामेतेन कर्तव्यः ॥९१॥
तिस्रः प्रसारिता यत्र तथा चोर्ध्वा कनीयसी ।
तासां मध्यस्थिताङ्गुष्ठः स करश्चतुरः स्मृतः ॥९२॥
नयविनयनियमसुनिपुणबालातुरशाठ्यकैतवार्थेषु ।
वाक्ये युक्ते पथ्ये सत्ये [2]प्रशमे च विनियोज्यः ॥९३॥
एकेन द्वाभ्यां वा किञ्चिन्मण्डलकृतेन हस्तदण्डेन ।
[3]विवृतविचारितचरितं [4]वितर्कितं लज्जितं चैव ॥९४॥
नयनौपम्यं पद्मदलरूपणं हरिणकर्णनिर्देशः ।
संयुतकरणेनैव चतुरेणैतानि कुर्वीत ॥९५॥

84-95 (B. 84-96 ; G. 85-96). 1 B. adds : मरकतवैदूर्यादेः प्रदर्शनं कार्यम्. (सुमनसां च कर्तव्यम्) । ग्राह्यं विडालपदमिति चैव प्रयोगेषु ; C. ०वैदुर्यादीनां निदर्शनम्. 2 C. प्रथमे. 3 C. विभृतविचरित. 4 C. विवर्जितं.

लीलां रतिं रुचिं च स्मृतिबुद्धिविभावनाः क्षमां पुष्टिं च ।
संज्ञामाशां प्रणयं विचारणं सङ्गतं शौचम् ॥९६॥
चातुर्यं माधुर्यं दाक्षिण्यं मार्दवं सुखं शीलम् ।
प्रश्नं वार्तायुक्तिं वेषं मृदुशाड्वलं स्तोकम् ॥९७॥
विभवाविभवौ सुरतं गुणागुणौ यौवनं गृहं दारान् ।
नानावर्णांश्च तथा चतुरेणैवं प्रयुञ्जीत ॥९८॥
सितमूर्ध्वेन तु कुर्याद्रक्तं पीत च मण्डलकृतेन ।
परिमृदितेन तु नीलं वर्णांश्चतुरेण हस्तेन ॥९९॥
मध्यमाङ्गुष्ठसन्दंशो वक्रा चैव प्रदेशिनी ।
ऊर्ध्वमन्ये प्रकीर्णे च अङ्गुल्यौ भ्रमरे करे ॥१००॥
पद्मोत्पलकुमुदानामन्येषां चैव दीर्घवृन्तानाम् ।
पुष्पाणां ग्रहणविधिः कर्तव्यः कर्णपूरश्च ॥१०१॥
विच्युतश्च सशब्दश्च कार्यो निर्भर्त्सनादिषु ।
[1]बलावलेपे शीघ्रे च ताले विश्वासने तथा ॥१०२॥
तर्जनीमध्यमाङ्गुष्ठास्त्रेताग्निस्था निरन्तराः ।
भवेयुर्हंसवक्त्रस्य शेषे द्वे सम्प्रसारिते ॥१०३॥
श्लक्ष्णाल्पशिथिललाघवनिस्सारार्थे मृदुतत्त्वयोगेषु ।
कार्योऽभिनयविशेषः किञ्चित्प्रस्पन्दिताग्रेण ॥१०४॥
समाः प्रसारितास्तिस्रस्तथा चोर्ध्वा कनीयसी ।
अङ्गुष्ठः कुञ्चितश्चैव हंसपक्ष इति स्मृतः ॥१०५॥
[2]एष च निवापसलिले दातव्ये [3]गन्धसंश्रये चैव ।
कार्यः [4]प्रतिग्रहाचमनभोजनार्थेषु विप्राणाम् ॥१०६॥
आलिङ्गने महास्तम्भनिदर्शने रोमहर्षणे चैव ।
स्पर्शेऽनुलेपनार्थे योज्यः संवाहने चैव ॥१०७॥

96-107 (B. 97-109 ; G. 97-109). 1 B.C. बालालापे. 2 C. एष विधिः. 3 G. गंजसंश्रये(?) B. गरुडसंश्रये. 4 C. प्रतिग्रहावमान.

पुनरेव च नारीणां स्तनान्तरस्थेन विभ्रमविशेषाः ।
कार्या यथारसं स्युर्दुःखे हनुधारणे चैव ॥१०८॥
तर्जन्यङ्गुष्ठसन्दंशो ह्यरालस्य यथा भवेत् ।
आभुग्नतलमध्यश्च स सन्दंश इति स्मृतः ॥१०९॥
सन्दंशास्त्रिविधा ज्ञेया [1]अग्रतो [2]मुख[त]स्तथा ।
तथा पार्श्वगतश्चैव रसभावोपबृंहितः ॥११०॥
पुष्पावचयग्रथने ग्रहणे तृणपर्णकेशसूत्राणाम् ।
[3]शल्यावयवग्रहणापकर्षणे चाग्रसन्दंशः ॥१११॥
वृन्तात् पुष्पोद्धरणं वर्तिशलाकादिपूरणं चैव ।
धिगिति च वचनं रोषात्[4] मुखसन्दंशस्य कर्माणि ॥११२॥
[5]यज्ञोपवीतनि[धा]नवेधनगुणसूक्ष्मबाणलक्ष्येषु ।
[6]योगे ध्याने स्तोके संयुतकरस्तु कर्तव्यः ॥११३॥
[7]पेशलकुत्सासूयासदोषवचने च वामहस्तेन ।
किञ्चिद् विवर्तिताग्रः प्रयुज्यते पार्श्वसन्दंशः ॥११४॥
आलेख्यनेत्ररञ्जनवितर्कवृन्तप्रवालरचनेषु ।
निष्पीडितं तथालक्तकस्य कार्यं च नारीभिः ॥११५॥
[8]समा नताग्राः सहिता यस्याङ्गुल्यो भवन्ति हि ।
ऊर्ध्वा हंसमुखस्यैव भवेन्मुकुलकः करः ॥११६॥
देवार्चनबलिकरणे पद्मोत्पलमुकुलरूपणे चैव ।
विटचुम्बने च कार्यो विकुत्सिते विप्रकीर्णश्च ॥११७॥
भोजनहिरण्यगणनामुखसंकोचप्रदानशीघ्रेषु ।
मुकुलितकुसुमेषु तथा तज्ज्ञैरेष प्रयोक्तव्यः ॥११८॥
पद्मकोशस्य हस्तस्य अङ्गुल्यः कुञ्चिता यदा ।
ऊर्णनाभः स विज्ञेयः [1]केशचौर्यग्रहादिषु ॥११९॥

108-119 (B. 110-120 ; G. 110-120). 1 B. स्तवग्रजो. 2 mss. मुखज. 3 C. शल्याकर्ष-ग्रहणापकर्षणे. 4 BG. रोषे. 5 BgC. ०पवीतनिधन-. BG. पवीतधारण. 6 C. योगेऽध्ययने. 7 G.B. पेलवकुत्सा. 8 G.B- समागताग्रा.

शिरःकण्डूयने चैव कुष्ठव्याधिनिरूपणे ।
सिंहव्याघ्राद्यभिनये प्रस्तरग्रहणे तथा ॥१२०॥
मध्यमाङ्गुष्ठसन्दंशो वक्रा चैव प्रदेशिनी ।
शेषे तलस्थे कर्तव्ये ताम्रचूडे करेऽङ्गुली ॥१२१॥
विच्युतश्च सशब्दश्च कार्यो निर्भर्त्सनादिषु ।
ताले विश्वासने चैव शीघ्रार्थे संज्ञितेषु च ॥१२२॥
तथा कलासु काष्ठासु निमेषे तु [1]क्षणे तथा ।
एष एव करः कार्यो [2]बालालापनिमन्त्रणे ॥१२३॥
अङ्गुल्यः [3]सहिता वक्रा उपर्यङ्गुष्ठपीडिताः ।
प्रसारिता कनिष्ठा च ताम्रचूडः करः स्मृतः ॥१२४॥
शतं सहस्रं लक्षं च [4]कनकं चापि दर्शयेत् ।
क्षिप्रमुक्ताङ्गुलीभिस्तु स्फुलिङ्गान् विप्रुषस्तथा ॥१२५॥
असंयुक्ताः करा ह्येते मया प्रोक्ता द्विजोत्तमाः ।
पुनश्च संयुतान् हस्तान् गदतो मे निबोधत ॥१२६॥

पताकाभ्यां तु हस्ताभ्यां संश्लेषादञ्जलिः स्मृतः ।
देवतानां गुरूणां च मित्राणां चाभिवादने[5] ॥१२७॥
देवतानां शिरःस्थस्तु गुरूणामास्यसंस्थितः ।
वक्षःस्थश्चैव मित्राणां शेषे त्वनियमो भवेत् ॥१२८॥
उभाभ्यामपि हस्ताभ्यामन्योऽन्यं पार्श्वसंग्रहात् ।
हस्तः कपोतको नाम कर्म चास्य निबोधत ॥१२९॥
[1]एष विनयाभ्युपगमे प्रणामकरणे गुरोश्च सम्भाषे ।
शीते भये च कार्यो वक्षःस्थः कम्पितः स्त्रीभिः ॥१३०॥
अयमेवाङ्गुलिपरिघृष्यमाणमुक्तस्तु खिन्नवाक्येषु ।
एतावदिति च कार्यो नेदानीं कृत्यमिति चार्थे ॥१३१॥

120 131 (B. 121-133a ; G. 121-132). 1 G. क्षणे. 2 C. बलालाप. 3 G. संयुक्ता. 4 C. करेणैकेन. 5 B. adds after this स्थानान्यस्य पुनर्स्त्रीणि बद्धो वक्तुं शिरस्तथा.

अङ्गुल्यो यस्य हस्तस्य अन्योन्यान्तरनिःसृताः ।
स कर्कट इति ज्ञेयः करः कर्म च वक्ष्यते ॥१३२॥
एष मदनाङ्गमर्दे सुप्तोत्थविजृम्भणे [1]बृहद्देहे ।
हनुधारणे च योज्यः शङ्खग्रहणे च तत्त्वज्ञैः ॥१३३॥
मणिबन्धनविन्यस्तावरालौ स्त्रीप्रयोजितौ[2] ।
उत्तानौ वामपार्श्वस्थौ स्वस्तिकः परिकीर्तितः ॥१३४॥
स्वस्तिकविच्युतिकरणाद् दिशो घना खं वनं समुद्रश्च ।
ऋतवो मही तथान्यद् विस्तीर्णं चाभिनेयं स्यात् ॥१३५॥
कटकः कटके न्यस्तः कटकावर्धमानकः ।
[3]शृङ्गारार्थे प्रयोक्तव्यः प्रमाणकरणे तथा[4] ॥१३६॥
अरालौ तु विपर्यस्तावुत्तानावूर्ध्वमानतौ ।
उत्सङ्ग इति विज्ञेयः स्पर्शस्य ग्रहणे करः ॥१३७॥
सनिष्पेषकरश्चैव रोषेऽमर्षेऽपि च स्मृतः ।
निष्पीडितः पुनश्चैव स्त्रीणामीर्ष्याकृते भवेत् ॥१३८॥
मुकुलं च यदा हस्तं कपित्थः परिवेष्टयेत् ।
स मन्तव्यस्तदा हस्तो निषधो नाम नामतः ॥१३९॥
संग्रहपरिग्रहो धारणं च समयश्च सत्यवचनं च ।
संक्षेपः संक्षिप्तं निपीडितेनाभिनेतव्यम् ॥१४०॥
[5]गृहीत्वा वामहस्तेन कूर्पराभ्यन्तरे भुजम् ।
दक्षिणं चापि वामस्य कूर्पराभ्यन्तरं न्यसेत् ॥१४०(क)॥
स चापि दक्षिणो हस्तः सम्यङ् मुष्टीकृतो भवेत् ।
इत्येष निषधो हस्तः कर्म चास्य निबोधत ॥१४०(ख)॥

132-140kha (B. 133b-145; G. 133-141). 1 C. व्रहद्देहे. 2 C. वर्ममान कौ. 3 C. श्रृङ्गारार्थेषु योक्तव्यः. 4 G.B. add अन्ये कमुदोत्पचवन्तेष कर्तव्यच्छचधारणु 5 B.C. and Gg, read these as 140 ka-ga given above and also add अथवा, ज्ञेयो वै निषधो नाम हंसपक्षौ पराङ्मुखौ। जालवातायनादीनां प्रयोक्तव्योऽभिघट्टने.

एतेन धैर्यमदगर्वसौष्ठवौत्सुक्यविक्रमाटोपा ।
अभिमानावष्टम्भः स्तम्भस्थैर्यादयः कार्याः ॥१४०(ग)॥
अंसौ प्रशिथिलौ मुक्तौ पताकौ प्रविलम्बितौ ।
यदा भवेतां करणे स दोल इति संज्ञितः ॥१४१॥
संभ्रमविषादमूर्च्छितमदाभिघाते तथैव चावेगे ।
व्याधिप्लुते च [1]शस्त्रक्षते च कार्योऽभिनययोगः ॥१४२॥
यस्तु सर्पशिराः प्रोक्तस्तस्याङ्गुलिनिरन्तरः ।
द्वितीयः पार्श्वसंश्लिष्टः स तु पुष्पपुटः स्मृतः ॥१४३॥
[2]धान्यफलपुष्पभक्ष्याण्यनेन नानाविधानि युक्तानि ।
ग्राह्याण्युपनेयानि तोयानयनापनयने च ॥१४४॥
पताकौ तु यदा [3]हस्तावूर्ध्वाङ्गुष्ठावधोमुखौ ।
उपर्युपरि विन्यस्तौ तदा स मकरः करः ॥१४५॥
[4]सिंहव्यालद्वीपिप्रदर्शनं नक्रमकरमत्स्यानाम् ।
ये चान्ये क्रव्यादा [5]ह्यभिनेयास्तेऽर्थयोगेन ॥१४६॥
कूर्परांसाञ्चितौ हस्तौ यदास्तां सर्पशीर्षकौ ।
गजदन्तः स विज्ञेयः कर्म चास्य निबोधत ॥१४७॥
[6]एष च वरयानवधूग्रहणे चातिभारयोगे च ।
स्तम्भे ग्रहणे च तथा शैलशिलोत्पाटने चैव ॥१४८॥
शुकतुण्डौ करौ कृत्वा वक्षस्यभिमुखाञ्चितौ ।
शनैरधोमुखाविद्धौ सोऽवहित्थ इति स्मृतः ॥१४९॥
दौर्बल्ये निःश्वसिते गात्राणां दर्शने तनुत्वे च ।
उत्कण्ठिते च तज्ज्ञैरभिनययोगस्तु कर्तव्यः[7] ॥१५०॥

140g-150 (B. 146-157; G. 142-151). 1 C. शदाद्वते. 2 C. धान्यफल, पुष्पान्यनेक. C. धान्यजलं. 3 C. हस्तौ मूर्धाङ्गुष्ठा-. 4 C, सिंहन्याघ्रद्विपद-, 5 C. ह्यभिनेयास्तेन हस्तेन. 6 G. भूधर-धवराणामुद्वाबहने, C. एष च वधूवराणामुद्वाहे. 7 C. Go. add after this मुकुलस्तु यदा हस्तः कपित्थ-परिवेष्टितः। वर्धमानः स विज्ञेयः कर्म चास्य निबोधत ॥ संग्रहपरिग्रहौ धारणं च समयश्च सत्यवचनं च। संक्षेपतस्त संक्षिप्तनिपीडितेनाभिनेतव्यम् ।

विज्ञेयो वर्धमानस्तु हंसपक्षौ पराङ्मुखौ।
जालवातायनादीनां प्रयोक्तव्यो विघाटने ॥१५१॥
उक्ता ह्येते द्विविधा ह्यसंयुताः संयुताश्च संक्षेपात् ।
अभिनयकरा ये त्विह ते ह्यन्यत्राप्यर्थतः साध्याः ॥१५२॥
[1]आकृत्या चेष्टया चिह्नैर्जात्या विज्ञाय तत्पुनः ।
स्वयं [2]वितर्क्य कर्तव्यं हस्ताभिनयनं बुधैः ॥१५३॥
नास्ति कश्चित्तथाऽहस्तो नाट्यार्थाभिनयं प्रति ।
यस्य यद् दृश्यते रूपं बहुशस्तन्मयोदितम् ॥१५४॥
अन्ये चाप्यर्थसंयुक्ता लौकिका ये करास्त्विह ।
छन्दतस्ते नियोक्तव्या रसभावविचेष्टितैः ॥१५५॥
देशं कालं प्रयोगं [3]च अर्थयुक्तिमवेक्ष्य च ।
हस्ता ह्येते प्रयोक्तव्याः स्त्रीणां नृणां विशेषतः ॥१५६॥
सर्वेषामेव हस्तानां यानि कर्माणि सन्ति हि ।
तान्यहं संप्रवक्ष्यामि रसभावकृतानि तु ॥१५७॥
उत्कर्षणं विकर्षणं तथा चैवापकर्षणम्[4] ।
परिग्रहो निग्रहश्च आह्वानं नोदनं तथा ॥१५८॥
संश्लेषश्च वियोगश्च रक्षणं मोक्षणं तथा ।
विक्षेपधूनने चैव [5]विसर्गस्तर्जनं तथा ॥१५९॥
छेदनं भेदनं चैव स्फोटनं [6]मोटनं तथा ।
ताडनं चेति विज्ञेयं तज्ज्ञैः कर्म करान् प्रति ॥१६०॥
[7]उत्तानः पार्श्वगश्चैव तथाधोमुख एव च ।
हस्तप्रचारस्त्रिविधो नाट्यनृत्तसमाश्रयः ॥१६१॥
सर्वे हस्तप्रचाराश्च प्रयोगेषु यथाविधि ।
नेत्रभ्रूमुखरागैश्च कर्तव्या व्यञ्जिता बुधैः ॥१६२॥

151-162 (B. 158-170; G, 152-162). 1 G. प्रकृत्या 2 C. वितर्कात्. 3 B.G. चाप्यर्थं. 4 G. श्चाकर्षणं पुनः. 5 C. विसर्गस्तदनन्तरम्. 6 C. मोहनं. 7 G. om. this couplet.

करणं कर्म स्थानं प्रचारयुक्तिं क्रियां च संप्रेक्ष्य ।
हस्ताभिनयः कार्यस्तज्ज्ञैर्लोकोपचारेण ॥१६३॥
उत्तमानां कराः कार्या ललाटक्षेत्रचारिणः ।
वक्षःस्थाश्चैव मध्यानामधमानामधोगताः ॥१६४॥
ज्येष्ठे स्वल्पप्रचाराः स्युर्मध्ये [1]मध्यविचारिणः ।
अधमेषु प्रकीर्णास्तु हस्ताः कार्याः प्रयोक्तृभिः ॥१६५॥
लक्षणव्यञ्जिता हस्ताः कार्यास्तूत्तममध्यमैः ।
लोकक्रियास्वभावेन नीचैरप्यर्थसंश्रयाः ॥१६६॥
अथवान्यादृशं प्राप्य प्रयोगं कालमेव च ।
विपरीताश्रया हस्ताः प्रयोक्तव्या [2]बुधैर्नरैः ॥१६७॥
विषण्णे मूर्च्छिते [3]ह्रीते जुगुप्साशोकपीडिते ।
ग्लाने सुप्ते विहस्ते च निश्चेष्टे तन्द्रिते जडे ॥१६८॥
व्याधिग्रस्ते ज्वरार्ते च भयार्ते शीतविप्लुते ।
मत्ते प्रमत्ते चोन्मत्ते चिन्तायां तपसि स्थिते ॥१६९॥
[4]हिमवर्षगते बन्धे [5]हारिणप्लवसंश्रिते ।
स्वप्नायिते च संभ्रान्ते [6]नखसंस्फोटने तथा ॥१७०॥
[7]न हस्ताभिनयः कार्यः कार्यः [8]सत्त्वस्य संग्रहः ।
* तथा काकुविशेषश्च [9]नानाभावरसान्वितः ॥१७१॥
यत्र व्यग्रावुभौ हस्तौ [10]तत्र दृष्टिविलोकितैः ।
वाचिकाभिनयं कुर्याद्विरामैरर्थदर्शकैः[11] ॥१७२॥
एवं ज्ञेया करा ह्येते नानाभिनयसंश्रिताः ।
अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि [12]हस्तान् नृत्तसमाश्रयान् ॥१७३॥

163-173 (B. 171-183; G. 165-176). 1 B. मध्ये कुर्वीत मध्यमैः. 2 B. बुधैर्नवा. 3 C. भीते. 4 B. हिमवर्षहते बद्धे. 5 C. हरिण०, B. वारिणा. 6 G. नतसंस्फोटने. 7 C. तथा हस्ताभिनयः. 8 G. सत्त्वस्य सम्भवः, B. सत्त्वसमाश्रयः. 9 G. ०रसान्वितः, B. नानार्थरसभावकः. 10 B. तत्तद्दृष्टिविलोकनैः, C. यत्तद्दृष्टि०. 11 G.B. add two more śl. 12 B. करान्.

वक्षसोऽष्टाङ्गुलस्थौ तु प्राङ्मुखौ कटकामुखौ ।
समानकूर्परांसौ तु चतुरश्रौ प्रकीर्तितौ ॥१७४॥
हंसपक्षकृतौ हस्तौ व्यावृत्तौ तालवृन्तवत् ।
उद्वृताविति विज्ञेयावथवा तालवृन्तकौ ॥१७५॥
चतुरश्रस्थितौ हस्तौ हंसपक्षकृतौ तथा ।
तिर्यक्स्थितौ चाभिमुखौ ज्ञेयौ तलमुखाविति ॥१७६॥
तावेव मणिबन्धान्ते स्वस्तिकाकृतिसंस्थितौ ।
स्वस्तिकाविति विख्यातौ विच्युतौ विप्रकीर्णकौ ॥१७७॥
अलपल्लवसंस्थानावुर्ध्वास्यौ पद्मकोशकौ ।
अरालकटकाख्यौ वा अरालकटकामुखौ ॥१७८॥
भुजांसकूर्पराग्रैस्तु कुटिलावर्तितौ करौ ।
[1]पराङ्मुखतलाविद्धौ ज्ञेयावाविद्धवक्त्रकौ ॥१७९॥
हस्तौ तु सर्पशिरसौ मध्यस्थाङ्गुष्ठकौ यदा ।
तिर्यक् प्रसारितास्यौ च तदा सूचीमुखौ स्मृतौ ॥१८०॥
रेचितौ [2]चापि विज्ञेयौ [3]हंसपक्षौ द्रुतभ्रमौ ।
प्रसारितोत्तानतलौ रेचितावेव [4]संज्ञितौ ॥१८१॥
चतुरश्रो भवेद्वामः सव्यहस्तश्च रेचितः ।
विज्ञेयौ नृत्ततत्त्वज्ञैरर्धरेचितसंज्ञकौ[5] ॥१८२॥
अञ्चितौ कूर्परांसौ तु त्रिपताकाकृतौ करौ ।
किञ्चित्तिर्यग्गतावेतौ स्मृतावुत्तानवञ्चितौ ॥१८३॥
मणिबन्धनमुक्तौ तु पताकौ पल्लवौ स्मृतौ ।
बाहुशोर्षादिनिष्क्रान्तौ नितम्बाविति कीर्तितौ ॥१८४॥
केशदेशाद्विनिष्क्रान्तौ [6]परिपार्श्वस्थितौ यदा ।
विज्ञेयौ केशबन्धाख्यौ करावाचार्यसम्मतौ ॥१८५॥

174-185 (B. 184-197 ; G. 177-190). 1 C. पराङ्मुखतया०. 2 G. वापि. 3 C. हंसपक्षोद्धृतभ्रमौ. 4 C. संस्थितौ. 5. B. G. ०संज्ञितौ. 6 B. परिपार्श्वोत्थितौ तथा.

तिर्यक् प्रसारितौ चैव पार्श्वसंस्थौ तथैव च ।
लताख्यौ च करौ ज्ञेयौ नृत्ताभिनयनं प्रति ॥१८६॥
समुन्नतो लताहस्तः पार्श्वात्पार्श्वविलोलितः ।
त्रिपताकोऽपरः कर्णे [1]करिहस्तौ प्रकीर्तितौ ॥१८७॥
कटिशीर्षनिविष्टाग्रौ त्रिपताकौ यदा करौ ।
पक्षवञ्चितकौ हस्तौ तदा ज्ञेयौ प्रयोक्तृभिः ॥१८८॥
तावेव तु परावृत्तौ पक्षप्रद्योतकौ स्मृतौ ।
अधोमुखतलाविद्धौ ज्ञेयौ गरुडपक्षकौ ॥१८९॥
हंसपक्षकृतौ हस्तौ व्यावृत्तपरिवर्तितौ ।
तथा[2] प्रसारितभुजौ दण्डपक्षाविति स्मृतौ ॥१९०॥
ऊर्ध्वमण्डलिनौ हस्तावूर्ध्वदेशविवर्तनात् ।
तावेव पार्श्वविन्यस्तौ पार्श्वमण्डलिनौ स्मृतौ ॥१९१॥
उद्वेष्टितो भवेदेको [3]द्वितीयश्चापवेष्टितः ।
भ्रमितावुरसः स्थाने उरोमण्डलिनौ स्मृतौ ॥१९२॥
अलपल्लवाकारालावुरोऽर्ध्वभ्रमणक्रमात् ।
[4]पार्श्वार्धतश्च विज्ञेयावुरःपार्श्वार्धमण्डलौ ॥१९३॥
हस्तौ तु मणिबन्धान्ते कुञ्चितावञ्चितौ यदा ।
[5]कटकाख्यौ कृतौ स्यातां मुष्टिकस्वस्तिकौ तदा ॥१९४॥
पद्मकोशौ यदा हस्तौ [6]व्यावृत्तपरिवर्तितौ ।
नलिनीपद्मकोशौ तु तदा ज्ञेयौ प्रयोक्तृभिः ॥१९५॥
करावुद्वेष्टिताग्रौ तु प्रविधायालपल्लवौ ।
ऊर्ध्वप्रसारिताविद्धौ विज्ञेयावुल्बणाविति ॥१९६॥
पल्लवौ च शिरोदेशे संप्राप्तौ ललितौ स्मृतौ ।
कूर्परस्वस्तिकगतौ लताख्यौ वलिताविति ॥१९७॥

186-197 (B. 198-209; G. 191-202). 1 B.G. करिहस्तो प्रकीर्तितः. 2 C. तथा. 3 C. द्वितीयश्च विवेष्टितः. 4 BC. पार्श्वार्वतश्च, 5 G. खटकाख्यौ कृतौ, G. खटकास्यकृतौ, C. कटकाख्यौ तु तौ. 6 C. व्यावर्त०.

करणे तु प्रयोक्तव्या नृत्तहस्ता विशेषतः ।
तथार्थाभिनये चैव पताकाद्याः प्रयोक्तृभिः ॥१९८॥
सङ्करोऽपि भवेत्तेषां प्रयोगेऽर्थवशात् पुनः ।
प्राधान्येन पुनः संज्ञा नाट्ये नृत्ते करेष्विह ॥१९९॥
वियुताः संयुताश्चैव नृत्तहस्ताः प्रकीर्तिताः ।
अतःपरं प्रवक्ष्यामि करणं [1]हस्तसंश्रयम् ॥२००॥
सर्वेषामेव हस्तानां [2]नाट्यहस्तप्रवेदिभिः ।
विज्ञातव्यं प्रयत्नेन करणं तु चतुर्विधम् ॥२०१॥
[3]अथावेष्टितमेकं स्यादुद्वेष्टितमथापरम् ।
व्यावर्तितं तृतीयं तु चतुर्थं परिवर्तितम् ॥२०२॥
आवेष्ट्यन्ते यदाङ्गुल्यस्तर्जन्याद्या यथाक्रमम् ।
अभ्यन्तरेण करणं तदावेष्टितमुच्यते ॥२०३॥
उद्वेष्ट्यन्ते यदाङ्गुल्यस्तर्जन्याद्या बहिर्मुखाः ।
क्रमशः करणं विप्रास्तदुद्वेष्टितमुच्यते ॥२०४॥
आवर्त्यन्ते कनिष्ठाद्या ह्यङ्गुल्योऽभ्यन्तरेण तु ।
यत्तु क्रमेण करणं तद्व्यावर्तितमुच्यते ॥२०५॥
उद्वर्त्यन्ते कनिष्ठाद्या बाह्यतः क्रमशो यदा ।
अङ्गुल्यः करणं विप्रास्तदुक्तं परिवर्तितम् ॥२०६॥
नृत्तेऽभिनययोगे वा पाणिभिर्वर्तनाश्रयैः ।
मुखभ्रूनेत्रयुक्तानि करणानि प्रयोजयेत् ॥२०७॥
[4]तिर्यगूर्ध्वगतं चैव तथाधोमुख एव च ।
आविद्धश्चापविद्धश्च मण्डलस्वस्तिकस्तथा ॥२०८॥

198-208 (B. 210-220; G. 203-213). 1 G. करणं कर०, B. करान् करणसंश्रयान्. 2 G. नाट्यहस्त प्रवेदिभिः. 3 G. अपवेष्टितम्. 4 B.G. read 208 as तिर्यक्कथोर्ध्वसंस्थो ह्यधोमुखश्चाञ्चितोऽपविद्धस्तु । मण्डलगतिस्तथा स्वस्तिकश्च पृष्ठानुसारी च.

अञ्चितः कुञ्चितश्चैव पृष्ठगश्चेति चोदितः ।
बाहुप्रकारो दशधा नाट्यनृत्तप्रयोक्तृभिः[1] ॥२०९॥
हस्तानां करणविधिर्मया समासेन निगदितो विप्राः ।
अत ऊर्ध्वं व्याख्यास्ये हृदयोदरपार्श्वकर्माणि[2] ॥२१०॥

इति भारतीये नाट्यशास्त्रे हस्ताभिनयो नाम
नवमोऽध्यायः ॥

1 B.G. read 209 as

उद्वेष्टितः प्रसारित इत्येते वै स्मृताः प्रकारास्तु ।
बाह्वोरिति करणगता विज्ञेया नर्तकैर्नित्यम् ॥

2 B. does not stop and treats the chapter X as the parr of the present chapter.

दशमोऽध्यायः

आभुग्नमथ निर्भुग्नं तथा चैव प्रकम्पितम् ।
उद्वाहितं समं चैव उरः पञ्चविधं स्मृतम् ॥१॥
निम्नमुन्नतपृष्ठं च व्याभुग्नांसं श्लथं क्वचित् ।
आभुग्नं तदुरो ज्ञेयं कर्म चास्य निबोधत ॥२॥
संभ्रमविषादमूर्छाशोकभयव्याधिहृदयशल्येषु ।
कार्यं शीतस्पर्शे वर्षे [1]लज्जान्वितेऽर्थवशात् ॥३॥
स्तब्धं च निम्नपृष्ठं च निर्भुग्नांसं समुन्नतम् ।
उरो निर्भुग्नमेतद्धि कर्म चास्य निबोधत ॥४॥
स्तम्भे मानग्रहणे विस्मयदृष्टे च सत्यवचने च ।
अहमिति च दर्पवचने [2]गर्वोत्सेके च कर्तव्यम् ॥५॥
ऊर्ध्वक्षेपैरुरो [4]यत्र निरन्तरकृतैः कृतम् ।
प्रकम्पितं तु विज्ञेयमुरो नाट्यप्रयोक्तृभिः ॥६॥
[5]हसितरुदितेषु कार्यं श्रमे भये श्वासकासयोश्चैव ।
[6]हिक्के दुःखे च तथा नाट्यज्ञैरर्थयोगेन ॥७॥
उद्वाहितमूर्ध्वगतमुरो ज्ञेयं प्रयोगतः ।
दीर्घोच्छ्वासोन्नतालोके जृम्भणादिषु चेष्यते ॥८॥
[7]सर्वैरेवाङ्गविन्यासैश्चतुरश्रकृतैः कृतम् ।
उरः समं तु विज्ञेयं स्वस्थं सौष्ठवसंयुतम् ॥९॥
एतदुक्तं मया सम्यगुरसस्तु विकल्पनम् ।
अत [8]ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि पार्श्वयोरिह लक्षणम् ॥१०॥

1-10 (B. IX. 223-233; G. 1-11). 1 C. लज्जायिते. 2 C. सर्वोत्साहे. 3 G.B. add one śl. 4 C. यत्तु. 5 C. हसितरुदितादिसंभ्रमभयश्रमव्याधिपीडितार्थेषु. 6 C. नानाभावोपगतं कार्यमुरोर्नाट्ययोगेषु. 7 C. सर्वैः ससोष्ठवैरङ्गैः०. 8 B.G. परं.

नतं समुन्नतं चैव प्रसारितविवर्तिते ।
[1]तथापसृतमेव तु पार्श्वयोः कर्म पञ्चधा ॥११॥
[2]कटी भवेत्तु व्याभुग्ना पार्श्वमाभुग्नमेव च ।
तथैवापसृतांसं च किञ्चित् पार्श्वं नतं स्मृतम् ॥१२॥
नतस्यैवापरं पार्श्वं विपरीतं तु युक्तितः ।
[3]कटीपार्श्वभुजांसैश्चाप्युन्नतैरुन्नतं भवेत् ॥१३॥
आयामनादुभयतः पार्श्वयोः स्यात्प्रसारितम् ।
[4]परिवर्तै त्रिकस्यापि विवर्तितमिहेष्यते ॥१४॥
[5]विवर्तितापनयनाद् भवेदपसृतं पुनः ।
पार्श्वलक्षणमित्युक्तं विनियोगं निबोधत ॥१५॥
उपसर्पे नतं कार्यमुन्नतं चापसर्पणे ।
प्रसारितं प्रहर्षादौ [6]परिवृत्ते विवर्तितम् ॥१६॥
विनिवृत्ते त्वपसृतं पार्श्वमर्थवशाद्भवेत् ।
एतानि पार्श्वकर्माणि जठरस्य निबोधत १७॥
क्षामं खल्वं च पूर्णं च संप्रोक्तमुदरं त्रिधा ।
तनु क्षामं नतं खल्वं पूर्णमाध्मातमुच्यते ॥१८॥
क्षामं [7]हासे च रुदिते निःश्वासे जृम्भणे भवेत् ।
व्याधिते तपसि श्रान्ते क्षुधार्ते खल्वमिष्यते ॥१९॥
पूर्णमुच्छ्वसिते स्थूले [8]व्याधितात्यशनादिषु[9] ।
इत्येतदुदरस्योक्तं कर्म कट्या निबोधत ॥२०॥
छिन्ना चैव निवृत्ता च रेचिता कम्पिता तथा ।
उद्वाहिता चेति कटी नाट्ये नृत्ते च पञ्चधा ॥२१॥
कटीमध्यस्य चलनाच्छिन्ना संपरिकीर्तिता ।
पराङ्मुखस्याभिमुखी निवृत्ता स्यान्निवर्तिता ॥२२॥

11-22 (B. IX. 234-246a; G. 12-23). 1 C. तथा प्रसृतमेतत्तु. 2 C. कटिभवेत्. 3 B. ॰भुजांसैश्चाभ्युन्नतै॰. 4 B. परिवर्तात्, G. परिवर्तं, C. परिवर्ति॰. 5 G. विवर्तनाप॰, B. निवर्तनाप॰, 6 C. परिवर्तौ. 7 B. G. हास्ये. 8 G. ॰व्याधिताध्यशना॰, C. ॰व्याधितन्द्राशना॰. 9 B.G. add a hem.

सर्वतो भ्रमणाच्चापि विज्ञेया रेचिता कटी ।
[1]तिर्यग्गतागता क्षिप्रं कटी ज्ञेया प्रकम्पिता ॥२३॥
नितम्बपार्श्वोद्वहनाच्छनैरुद्वाहिता कटी ।
[2]कटीकर्म मया प्रोक्तं विनियोगं निबोधत ॥२४॥
छिन्ना व्यायामसंभ्रान्तव्यावृत्तप्रेक्षणादिषु ।
निवृत्ता वर्तने चैव रेचिता भ्रमणेषु च ॥२५॥
कुब्जवामननीचानां गतौ कार्या प्रकम्पिता ।
स्थूलेषूद्वाहिता योज्या स्त्रीणां लीलागतेषु च ॥२६॥
कम्पनं वलनं चैव स्तम्भनोद्वर्तने तथा ।
[3]निवर्तनं च पञ्चैतान्यूरुकर्माणि कारयेत् ॥२७॥
नमनोन्नमनात् पार्ष्णेर्मुहुः स्यादूरुकम्पनम् ।
गच्छेदभ्यन्तरं जानु [4]यत्र तद्वलनं स्मृतम् ॥२८॥
स्तम्भनं चात्र विज्ञेयम् [5]अपवृत्तक्रियात्मकम् ।
वलिताविद्धकरणादूर्वोरुद्वर्तनं स्मृतम् ॥२९॥
पार्ष्णिरभ्यन्तरं गच्छेद्यत्र [5]तत्तु निवर्तनम् ।
गतिष्वधमपात्राणां भवेच्चापि हि कम्पनम् ॥३०॥
वलनं चैव कर्तव्यं स्त्रीणां स्वैरपरिक्रमे ।
साध्वसे च विषादे च स्तम्भनं तु प्रयोजयेद् ॥३१॥
व्यायामे ताण्डवे चैव कार्यमुद्वर्तनं बुधैः ।
निवर्तनं तु कर्तव्यं संभ्रमादिपरिक्रमे ॥३२॥
[6]यथादर्शनमन्यच्च लोकाद् ग्राह्यं प्रयोक्तृभिः ।
इत्यूर्वोर्लक्षणं प्रोक्तं जङ्घयोश्च निबोधत ॥३३॥
आवर्तितं नतं क्षिप्तमुद्वाहितमथापि वा ।
परिवृत्तं यथा चैव जङ्घाकर्माणि पञ्चधा ॥३४॥

23-34 (B. IX. 246b-258a ; G. 24-35). 1 C. गतागताक्षिप्तं. 2 B. G. read differently. 3 B. विवर्तनं. 4 B. यत्तु. 5 B. अपविद्ध०. 5 C. तत्र. 6 C. तथा.

वामो दक्षिणपार्श्वेन [1]दक्षिणश्चापि वामतः ।
पादो यत्र व्रजेद्विप्रास्तदावर्तितमुच्यते ॥३५॥
[2]जानुनः [3]कुञ्चनाच्चैव नतं ज्ञेयं प्रयोक्तृभिः ।
[4]विक्षेपाच्चैव जङ्घायाः क्षिप्तमित्यभिधीयते ॥३६॥
उद्वाहितं च विज्ञेयमूर्ध्वमुद्वाहनादपि ।
प्रतीपनयनं [5]यत्तु परिवृत्तं तदुच्यते ॥३७॥
आवर्तितं प्रयोक्तव्यं [6]विदूषकपरिक्रमे ।
नतं चापि हि कर्तव्यं स्थानासनगतादिषु ॥३८॥
क्षिप्तं व्यायामयोगेषु ताण्डवे च प्रयुज्यते ।
तथा चोद्वाहितं [7]कार्यमाविद्धगमनादिषु ॥३९॥
ताण्डवादौ प्रयोक्तव्यं परिवृत्तं प्रयोक्तृभिः ।
इत्येतज्जङ्घयोः कर्म पादयोस्तु निबोधत ॥४०॥
उद्घट्टितः समश्चैव तथाग्रतलसञ्चरः ।
अञ्चितः [8]कुञ्चितश्चैव पादः पञ्चविधः स्मृतः ॥४१॥
स्थित्वा पादतलाग्रेण पार्ष्णिर्भूमौ निपात्यते ।
यस्य पादस्य करणे भवेदुद्घट्टितस्तु सः ॥४२॥
अयमुद्घट्टितकरणेष्वनुकरणार्थं प्रयोगमासाद्य ।
[9]द्रुतमध्यमप्रचारः सकृदसकृद्वा प्रयोक्तव्यः ॥४३॥
स्वभावरचितो भूमौ समस्थानश्च यो भवेत् ।
समपादः स विज्ञेयः स्वभावाभिनयाश्रयः[10] ॥४४॥
स्थिरस्वभावाभिनये नानाकरणसंश्रये ।
वलितश्च पुनः कार्यो विधिज्ञैः पादरेचिते[11] ॥४५॥

35-45 (B. IX. 258b-270a; G. 36-49). 1 B. दक्षिणाश्चापि. 2 G. जानुतः. 3 C. कुञ्चनं वापि. 4 C. विक्षे॰. 5 C. यत्तत्. 6 C. सम्भ्रमातिपरिक्रमे. 7 C. कुर्यात्. 8 G. कुञ्चितः सूची पादः षोढा. 9 C. द्रुतमध्य॰. 10 G. adds one śl. 11 B. adds 3 couplets.

उत्क्षिप्ता तु भवेत् [1]पार्ष्णिरञ्चितोऽङ्गुष्ठकस्तथा ।
अङ्गुल्यश्चाञ्चिताः सर्वाः पादेऽग्रतलसञ्चरे ॥४६॥
[2]नोदननिकुट्टिते स्थितनिशुम्भिते भूमिताडने भ्रमणे ।
विक्षेपविविधरेचक[3]पार्ष्णिक्षतगमनमेतेन ॥४७॥
[4]पार्ष्णिर्यस्य स्थिता भूमा-[5]वूर्ध्वमग्रतलं तथा ।
अङ्गुल्यश्चाञ्चिताः सर्वाः स पादस्त्वञ्चितः स्मृतः ॥४८॥
पादाग्रक्षतसञ्चारे वर्तितोद्वर्तिते तथा ।
एष पादाहते कार्यो नानाभ्रमरकेषु च ॥४९॥
उत्क्षिप्ता यस्य पार्ष्णिः स्यादङ्गुल्यः कुञ्चितास्तथा ।
तथाकुञ्चितमध्यश्च स पादः कुञ्चितः स्मृतः ॥५०॥
उदात्तगमने चैव वर्तितोद्वर्तिते तथा ।
अतिक्रान्तक्रमे चैव प्रयोगस्तस्य कीर्त्यते[6] ॥५१॥
पादजङ्घोरुकरणं समं कार्यं प्रयोक्तृभिः ।
पादस्य करणे सर्वं जङ्घोरुकृत्यमिष्यते ॥५२॥
यथा पादः प्रवर्तेत तथैवूरुः प्रवर्तते ।
[7]अनयोः समानकरणात् पादचारीं प्रयोजयेत् ॥५३॥
इत्येदङ्गजं प्रोक्तं लक्षणं कर्म चैव हि ।
अतःपरं प्रवक्ष्यामि चारीव्यायामलक्षणम् ॥५४॥

इति भारतीये नाट्यशास्त्रे शारीराभिनयो नाम
दशमोऽध्यायः ।

46-54 (B.IX. 273b-283; G. 50-58). 1 B. पार्ष्णिः प्रसृतोऽङ्गुष्ठकस्तथा. 2 B. तोदननिकुट्टने स्थितनिशुम्भने, G. ताडननिकट्टनस्थितनिशुम्भने. 3 B. ०पार्ष्णि-कृताग्र०. 4 C. पार्ष्णितर्यस्याञ्चिता. 5 C. ऊर्ध्वाग्रतलम् , B. पादमग्रतलं, 6 B.G. add one śl. and a half. 7 B.G. तयोः.

एकादशोऽध्यायः

* एवं पादस्य जङ्घाया ऊरोः कट्यास्तथैव च ।
* [1]समानकरणाच्चेष्टा चारीति परिकीर्तिता ॥१॥
विधानोपगताश्चार्यो व्यायच्छन्ते परस्परम् ।
यस्मादङ्गसमायुक्तस्तस्माद् व्यायाम उच्यते ॥२॥
एकपादप्रचारो यः सा चारीत्यभिसंज्ञिता ।
द्विपादक्रमणं यत्तु करणं नाम तद् भवेत् ॥३॥
करणानां समायोगः खण्ड इत्यभिधीयते ।
खण्डैस्त्रिभिश्चतुर्भिर्वा [2]संयुक्तं मण्डलं भवेत् ॥४॥
चारीभिः [3]प्रस्तुतं नृत्तं चारीभिश्चेष्टितं तथा ।
चारीभिः शस्त्रमोक्षश्च चार्यो युद्धे च कीर्तिताः ॥५॥
यदेतत् प्रस्तुतं नाट्यं तच्चारीष्वेव [4]संस्थितम् ।
न हि चार्या विना किञ्चिन्नाट्ये ह्यङ्गं प्रवर्तते ॥६॥
तस्माच्चारीविधानस्य संप्रवक्ष्यामि लक्षणम् ।
या यस्मिंस्तु [5]यथा योज्या नृत्त युद्धे गतौ तथा ॥७॥
समपादा स्थितावर्ता शकटास्या तथैव च ।
अध्यर्धिका चाषगतिर्विच्यवा च तथापरा ॥८॥
एडकाक्रीडिता बद्धा ऊरूद्वृत्ता तथाड्डिता ।
[6]उत्स्यन्दिता च जनिता स्यन्दिता चापस्यन्दिता ॥९॥
समोत्सारितमत्तल्ली मत्तल्ली चेति षोडश ।
एता भौम्यः स्मृताश्चार्यः [7]शृणुताकाशकीः पुनः ॥१०॥

1-10 (B.X. 1-10 ; G. 1-10). 1 B. समानकरणे, Bch. समानकरणा. 2 B. संयुक्तैः. 3 B. प्रस्तृतं. 4 C. संज्ञितम्. 5 C. प्रयोक्तव्या. 6 B.G. उत्स्पन्दिता. 7 C. श्रृणुताकाशकी, B.G. आकाशिकी.

अतिक्रान्ता ह्यपक्रान्ता पार्श्वक्रान्ता तथैव च ।
ऊर्ध्वजानुश्च सूची च तथा नूपुरपादिका ॥११॥
दोलपादा तथाक्षिप्ता [1]आविद्धोद्वृत्तसंज्ञिते ।
विद्युद्भ्रान्ता ह्यलाता च भुजङ्गत्रासिता तथा ॥१२॥
मृगप्लुता च दण्डा च भ्रमरी चेति षोडश ।
आकाशक्यः स्मृता ह्येता लक्षणं च निबोधत ॥१३॥
पादैर्निरन्तरकृतैस्तथा समनखैरपि ।
समपादा तु सा चारी विज्ञेया स्थानसंश्रया ॥१४॥
भूमिघृष्टेन पादेन कृत्वाभ्यन्तरमण्डलम् ।
[2]पुनरुत्सारयेदन्यं स्थितावर्ता तु सा स्मृता ॥१५॥
निषण्णाङ्गस्तु चरणं प्रसार्य तलसञ्चरम् ।
उद्वाहितमुरः कृत्वा [3]शकटास्यां प्रयोजयेत् ॥१६॥
सव्यस्य पृष्ठतो वामश्चरणस्तु यदा भवेत् ।
[4]तस्योपसर्पणं चैव ज्ञेया साध्यार्धिका बुधैः ॥१७॥
पादः प्रसारितः सव्यः पुनश्चैवोपसर्पितः ।
वामः सव्यापसर्पी च चाषगत्यां विधीयते ॥१८॥
[5]विच्यवात् समपादाया [6]विच्यवां संप्रयोजयेत् ।
निकुट्टयंस्तलाग्रेण[7] पादस्य धरणीतलम् ॥१९॥
तलसञ्चारपादाभ्यामुत्प्लुत्य पतनं तु यत् ।
[8]पर्यायशश्च क्रियते एडकाक्रीडिता तु सा ॥२०॥
अन्योन्यजङ्घासंवेधात् कृत्वा तु स्वस्तिकं ततः ।
ऊरुभ्यां वलनं यस्मात् सा बद्धा चार्युदाहृता ॥२१॥
तलसञ्चरपादस्य पार्ष्णिर्बाह्योन्मुखी यदा ।
जङ्घाञ्चिता तथोद्वृत्ता ऊरूद्वृत्तेति सा स्मृता ॥२२॥

11-22 (B.X. 11-22 ; G. 11-22). 1 C. व्याविद्धोद्वृत०. 2 C. पुनरुत्सादयेदन्यं. 4 C. तस्योपसर्पणं. 5 C. वीच्यवाक्. 6 C. विश्लेषं. 7 C. ०स्तथाग्रेण. 8 C. पर्यायतश्च.

अग्रतः पृष्ठतो वापि पादोऽग्रतलसञ्चरः ।
द्वितीयपादनिर्घृष्टो [1]यत्रस्यादड्डिता तु सा ॥२३॥
शनैः पादो निवर्तेत बाह्येनाभ्यन्तरेण च ।
यद्रेचकानुसारेण सा [2]चार्युत्स्यन्दिता स्मृता ॥२४॥
मुष्टिहस्तश्च वक्षःस्थः करोऽन्यश्च प्रवर्तितः ।
तलसञ्चरपादश्च जनिता चार्युदाहृता ॥२५॥
पञ्चतालान्तरं पादं प्रसार्य [3]स्यन्दितां न्यसेत् ।
द्वितीयेन तु पादेन [4]तथापस्यन्दितामपि ॥२६॥
तलसञ्चरपादाभ्यां घूर्णमानोपसर्पणैः[5] ।
समोत्सरितमत्तल्ली व्यायामे समुदाहृता ॥२७॥
उभाभ्यामपि पादाभ्यां घूर्णमानोपसर्पणैः ।
उद्वेष्टितापविद्धैश्च हस्तैर्मत्तल्ल्युदाहृता ॥२८॥
एता भौम्यः स्मृताश्चार्यो [6] नियुद्धकरणाश्रया ।
[7]आकाशकीनां चारीणां संप्रवक्ष्यामि लक्षणम् ॥२९॥
कुञ्चितं पादमुत्क्षिप्य पुरतः संप्रसारयेत् ।
उत्क्षिप्य पातयेच्चैनमतिक्रान्ता तु सा स्मृता ॥३०॥
ऊरुभ्यां वलनं कृत्वा कुञ्चितं पादमुद्धरेत् ।
पार्श्वे [8]विनिक्षिपेच्चैनमपक्रान्ता तु सा स्मृता ॥३१॥
कुञ्चितं पादमुत्क्षिप्य जानु स्तनसमं न्यसेत् ।
उद्धट्टितेन पादेन पार्श्वक्रान्ता विधीयते ॥३२॥
कुञ्चितं पादमुत्क्षिप्य जानु स्तनसमं न्यसेत् ।
द्वितीयं [9]च क्रमः स्तब्ध ऊर्ध्वजानुः प्रकीर्तिता ॥३३॥

23-33 (B.X. 23-33 ; G. 23-33). 1 G. यस्याः, B. यस्यां. 2 B.G. चार्युत्स्पन्दिता. 3 B.G. स्यन्दितां. 4 B.G. तथापस्यन्दितामपि. 5 C. ०मानापसर्पणैः. 6 C. नियुक्त०. 7. BG. आकाशिकीनां, see note 7 in p. 156. 8 C. विनिक्षिपेच्चैवम्. 9 B. च क्रमस्तब्धम् , C. च क्रमात् स्तब्धम्.

कुञ्चितं पादमुत्क्षिप्य जानूर्ध्वं संप्रसारयेत् ।
पातयेच्चाग्रयोगेन सा सूची परिकीर्तिता ॥३४॥
पृष्ठतो ह्यञ्चितं कृत्वा पादमग्रतलेन तु ।
द्रुतं निपातयेद्भूमौ चारी नूपुरपादिका ॥३५॥
कुञ्चितं पादमुत्क्षिप्य पार्श्वात् पार्श्वन्तु दोलयेत् ।
पातयेदञ्चितं चैव दोलपादा प्रकीर्तिता ॥३६॥
कुञ्चितं पादमुत्क्षिप्य आक्षिप्य त्वञ्चितं न्यसेत् ।
जङ्घास्वस्तिकसंयुक्ता [1]चाक्षिप्ता नाम सा स्मृता ॥३७॥
स्वस्तिकस्याग्रतः पादः कुञ्चितश्च प्रसारितः ।
निपतेदञ्चिताविद्धमाविद्धा नाम सा स्मृता ॥३८॥
पादमाविद्धमावेष्ट्य समुत्प्लुत्य निपातयेत् ।
परिवृत्य द्वितीयं च सोद्वृत्ता चार्युदाहृता ॥३९॥
पृष्ठतो वलितं पादं शिरोघृष्टं प्रसारयेत् ।
सर्वतो मण्डलाविद्धं विद्युद्भ्रान्ता तु सा स्मृता ॥४०॥
पृष्ठप्रसारितः पादो वलिताभ्यन्तरीकृतः ।
पार्ष्णि प्रपतितश्चैव ह्यलाता [2]सा प्रकीर्तिता ॥४१॥
कुञ्चितं पादमुत्क्षिप्य त्र्यश्रमूरुं विवर्तयेत् ।
कटीजानुविवर्ताच्च भुजङ्गत्रासिता भवेत् ॥४२॥
अतिक्रान्तक्रमं कृत्वा चोत्प्लुत्य विनिपातयेत् ।
[3]जङ्घाञ्चिता परिक्षिप्ता सा ज्ञेया हरिणप्लुता ॥४३॥
नूपुरं चरणं कृत्वा पुरतः संप्रसारयेत् ।
[4]क्षिप्रमाविद्धकरणं दण्डपादा तु सा स्मृता ॥४४॥
अतिक्रान्तक्रमं कृत्वा त्रिकं तु परिवर्तयेत् ।
द्वितीयपादभ्रमणात्तलेन भ्रमरी स्मृता ॥४५॥

34-45 (B.X. 34-45; G. 34-45). 1 C. उत्क्षिप्ता. 2 G संप्रकीर्तिता.
3 G. जङ्घाञ्चितोपरिक्षिप्ता. 4 G. ०माविद्धचरणं.

आकाशक्यः स्मृता ह्येता ललिताङ्गक्रियात्मिकाः ।
[1]धनुर्वज्रादिशस्त्राणां [2]प्रयोक्तव्यास्तु मोक्षणे ॥४६॥
[3]अग्रगौ समगौ वापि अनुगौ वापि योगतः ।
पादयोस्तु द्विजा हस्तौ कर्तव्यौ नाट्ययोक्तृभिः ॥४७॥
यतः पादस्ततो हस्तो यतो हस्तस्ततस्त्रिकम् ।
पादस्य निर्गमं कृत्वा तथोपाङ्गानि योजयेत् ॥४८॥
पादचार्यां यदा पादो धरणीमेव गच्छति ।
एवं [4]हस्तश्चरित्वा तु कटीदेशं समाश्रयेद् ॥४९॥
एताश्चार्यो मया प्रोक्ता ललिताङ्गक्रियात्मिकाः ।
स्थानान्यासां प्रवक्ष्यामि सर्वशस्त्रविमोक्षणे ॥५०॥
वैष्णवं समपादं च वैशाखं मण्डलं तथा ।
प्रत्यालीढं तथालीढं स्थानान्येतानि षण्णृणाम् ॥५१॥
द्वौ तालावर्धतालश्च पादयोरन्तरं भवेत् ।
तयोः [5]समुत्थितस्त्वेकस्त्र्यश्रः पक्षस्थितोऽपरः ॥५२॥
किंचिदञ्चितजङ्घं च सौष्ठवाङ्गपुरस्कृतम् ।
वैष्णवस्थानमेतद्धि विष्णुरत्राधिदैवतम् ॥५३॥
स्थानेनानेन कर्तव्यः संलापस्तु स्वभावजः ।
नानाकार्यान्तरोपेतैर्नृभिरुत्तममध्यमैः ॥५४॥
* चक्रस्य मोक्षणे चैव धारणे धनुषस्तथा ।
* [6]धैर्योदात्ताङ्गलीलासु तथा क्रोधे प्रयोजयेत् ॥५५॥
इदमेव विपर्यस्तं प्रणयक्रोध इष्यते ।
उपालम्भकृते चैव [7]प्रणयोद्वेगयोस्तथा ॥५६॥

46-56 (B. X. 46-56; G. 46-56). 1 B. धनुर्वज्रासि शस्त्राणां. 2 B. प्रयोक्तव्या विमोक्षणे, C. प्रयोक्तव्या प्रयोक्तृभिः. 3 B. अग्रगौ पृष्ठगौ. 4 C हस्तं. 5 C. समस्थित०. 6 C. धैर्यदानाङ्ग०. 7 C. प्रकर्षाधिबलस्तथा, G. प्रहर्षोद्वेगयोस्तथा.

शङ्कासूयोग्रताचिन्तामतिस्मृतिषु चैव हि ।
दैन्ये चपलातायां च [1]गर्वाभीष्टेषु शक्तिषु ॥५७॥
शृङ्गाराद्भुतबीभत्सवीरप्राधान्ययोजितम् ।
समपादे समौ पादौ तालमात्रान्तरस्थितौ ॥५८॥
स्वभावसौष्ठवोपेतौ ब्रह्मा चात्राधिदैवतम् ।
अनेन कार्यं स्थानेन [2]विप्रमङ्गलधारणम् ॥५९॥
रूपणं पक्षिणां चैव [3]वरं कौतुकमेव च ।
खस्थानां स्यन्दनस्थानां विमानस्थायिनामपि ॥६०॥
लिङ्गस्थानां व्रतस्थानां स्थानमेतत्तु कारयेत् ।
तालास्त्रयोऽर्धतालश्च पादयोरन्तरं भवेत् ॥६१॥
तालांस्त्रीनर्धतालं च निषण्णोरुं प्रकल्पयेत् ।
त्र्यश्रौ [4]पक्षस्थितौ चैव तत्र पादौ प्रयोजयेत् ॥६२॥
वैशाखस्थानमेतद्धि स्कन्दश्चात्राधिदैवतम् ।
स्थानेनानेन कर्तव्यमश्वानां वाहनं बुधैः ॥६३॥
व्यायामो निर्गमश्चैव स्थूलपक्षिनिरूपणम् ।
[5]शरासनसमुत्कर्षव्यायामकृतमेव च ॥६४॥
रेचकेषु च कर्तव्यमिदमेव प्रयोक्तृभिः ।
ऐन्द्रे तु मण्डले पादौ चतुस्तालान्तरस्थितौ ॥६५॥
त्र्यस्रौ पक्षस्थितौ चैव कटीजानू समौ तथा ।
धनुर्वज्रादिशस्त्राणि मण्डलेन प्रयोजयेत् ॥६६॥
[6]वाहनं कुञ्जराणां तु स्थूलपक्षिनिरूपणम् ।
अस्यैव दक्षिणं पादं पञ्चतालान् प्रसार्य तु ॥६७॥
आलीढं स्थानकं कुर्याद् रुद्रश्चास्याधिदैवतम् ।
अनेन कार्यं स्थानेन वीररौद्रकृतं तु यत् ॥६८॥

57-68 (B. X. 57-68; G. 57-68a). 1 G. गर्वाधिक्येषु. 2 G. ०मङ्गलकारणम्. 3 G. वरकौतुकम्, B. वरं कौतुकम्. 4 C. वक्षःस्थितौ. 5 C. शराणां च समुत्क्षेपं. 6 B. धनुर्वज्राणि.

उत्तरोत्तरसंजल्पो रोषामर्षकृतश्च यः ।
मल्लानां चैव [1]संफेटः शत्रूणां च निरूपणम् ॥६९॥
तथाभिद्रवणं चैव शस्त्राणां चैव मोक्षणम् ।
कुञ्चितं दक्षिणं कृत्वा वामपादं प्रसार्य च ॥७०॥
आलीढपरिवर्तस्तु प्रत्यालीढमिति स्मृतम् ।
आलीढसहितं शस्त्रं प्रत्यालीढेन मोक्षयेत् ॥७१॥
नानाशस्त्रविमोक्षो हि कार्योऽनेन प्रयोक्तृभिः ।
न्यायाश्चैवात्र विज्ञेयाश्चत्वारः शस्त्रमोक्षणे ॥७२॥
भारतः सात्वतश्चैव वार्षगण्योऽथ कैशिकः ।
भारते तु कटिच्छेद्यं पादच्छेद्यं तु सात्वते ॥७३॥
वक्षसो वार्षगण्ये तु शिरच्छेद्यं तु कैशिके ।
एभिः प्रयोक्तृभिर्न्यायैर्नानाचारीसमुत्थितैः ॥७४॥
प्रविचाराः प्रयोक्तव्या नानाशस्त्रविमोक्षणे ।
[2]न्यायं श्रितैरङ्गहारैर्न्यायाच्चैव समुत्थितैः ॥७५॥
यस्माद्युद्धानि [3]नीयते तस्मान्न्यायाः प्रवर्तिताः ।
[4]वामहस्ते विनिक्षिप्य खेटकं दक्षिणेन च ॥७६॥
शस्त्रमादाय हस्तेन प्रविचारमथाचरेत् ।
प्रसार्य च करौ सम्यक् पुनराक्षिप्य चैव हि ॥७७॥
खेटकं भ्रामयेत् पश्चात् पार्श्वात् पार्श्वमथापि च ।
शिरःपरिगमश्चापि कार्यः शस्त्रेण योक्तृभिः ॥७८॥
[5]कपोलांसान्तरे वापि [6]शस्त्रस्योद्धट्टनं तथा ।
पुनश्च खड्गहस्तेन ललितोद्वेष्टितेन च ॥७९॥
खेटकेन च कर्तव्यः शिरःपरिगमो बुधैः ।
एवं विचारः कर्तव्यो भारते शस्त्रमोक्षणे ॥८०॥

69-80 (B.X. 69-80; G. 69b-80a). 1 G. संस्फोटः. 2 G.B. न्याया०. 3 CGg. नीयन्ते, B.G. वर्तन्ते. 4 C. वामहस्तेन निक्षिप्य. 5 B. कपोलस्यान्तरे. 6 G. शस्त्रस्योद्वेष्टनं.

सात्वते च प्रवक्ष्यामि प्रविचारं यथाविधि ।
स एवं प्रविचारस्तु शस्त्रखेटकयोः स्मृतः ॥८१॥
केवलं पृष्ठतः [1]शस्त्रं कर्तव्यं खलु सात्वते ।
गतिश्च वार्षगण्येऽपि सात्वतेन क्रमेण तु ॥८२॥
शस्त्रखेटकयोश्चापि भ्रमणं संविधीयते ।
[2]शिरः परिगमस्तद्वच्छस्त्रस्येह भवेत्तथा ॥८३॥
उरस्युद्वेष्टनं कार्यं [3]शस्त्रस्यांसेऽथवा पुनः ।
भारते प्रविचारो यः कर्तव्यः स तु कैशिके ॥८४॥
विभ्रमय्य तथा शस्त्रं केवलं मूर्ध्नि पातयेत् ।
प्रविचाराः प्रयोक्तव्या ह्येवमेतेऽङ्गलीलया ॥८५॥
[4]धनुर्वज्रादिशस्त्राणां प्रयोक्तव्या विमोक्षणे ।
न भेद्यं नापि च छेद्यं न चापि रुधिरस्रुतिः ॥८६॥
रङ्गे प्रहरणे कार्यं न चापि व्यक्तघातनम् ।
संज्ञामात्रेण कर्तव्यं शस्त्राणां मोक्षणं बुधैः ॥८७॥
अथवाभिनयोपेतं कुर्याच्छेद्यं विधानतः ।
अङ्गसौष्ठवसम्पन्नैरङ्गहारैर्विभूषितम् ॥८८॥
व्यायामं कारयेत् सम्यग् लयतालसमन्वितम् ।
[5]सौष्ठवे हि प्रयत्नस्तु कार्यो [6]व्यायामसेविभिः[7] ॥८९॥
न हि सौष्ठवहीनाङ्गः शोभते नाट्यनृत्तयोः ।
अचञ्चलमकुब्जं [8]च सन्नगात्रं तथैव च ॥९०॥
नात्युच्चं चलपादं च [9]सौष्ठवाङ्गं प्रयोजयेत् ।
कटी कर्णसमा यत्र [10]कूर्परांसशिरस्तथा ॥९१॥

80-91 (B.X. 81-92; G. 80b-92a). 1 B.ḍ. खड्गं, C. शक्रं. 2 G.C. शिरः परिगमादस्मिंस्तस्य (G. ०स्तत). 3 C. शस्त्रस्याङ्गेन. 4 B. धनुर्वज्रासि०. 5 C. सौष्ठवेन तु यत्नस्तु. 6 B. व्यायामवेदिभिः. 7 B.G. add a couplet. 8 C.G. चासन्नगात्रं. 9 G. सौष्ठवे चैव योजयेत्. 10 C. कूर्परोंऽसस्थितस्तथा.

समुन्नतमुरश्चैव सौष्ठवं नाम तद् भवेत्[1] ।
कटीनाभिचरौ हस्तौ वक्षश्चैव समुन्नतम् ॥९२॥
वैष्णवं स्थानमित्यङ्गं चतुरश्रमुदाहृतम् ।
परिमार्जनमादानं सन्धानं मोक्षणं भवेत् ॥९३॥
धनुषस्तु प्रयोक्तव्यं करणं तु चतुर्विधम् ।
[2]प्रमार्जनं परामर्श आदानं ग्रहणक्रिया ॥९४॥
सन्धानं शरविन्यासो विक्षेपो मोक्षणं तथा ।
तैलाभ्यक्तेन गात्रेण यवागूमृदितेन च ॥९५॥
व्यायामं कारयेद्धीमान् भित्तावाकाशके तथा ।
योग्यायां मातृका भित्तिस्तस्माद्भित्तिं समाश्रयेत् ॥९६॥
भित्तौ [3]प्रसारिताङ्गं तु व्यायामं [4]कारयेन्नरम् ।
बलार्थं च निषेवेत नस्यं [5]वस्तिविधिं तथा ॥९७॥
[6]स्निग्धान्यन्नानि च तथा रसकं पानकं तथा ।
[7]आहारेऽधिष्ठिताः प्राणाः प्राणे योग्याः प्रतिष्ठिताः ॥९८॥
तस्माद्योग्याप्रसिद्ध्यर्थमाहारे यत्नवान् भवेत् ।
अशुद्धकायं प्रक्लान्तमतीवक्षुत्पिपासितम् ॥९९॥
अतिपीतं तथा भुक्तं व्यायामं नैव कारयेत् ।
[8]अचेलैर्मधुरै गात्रैश्चतुरश्रेण वक्षसा ।
व्यायामं कारयेद्धीमान् नरमङ्गक्रियार्थिनम्[9] ॥१००॥
एवं व्यायामसंयोगे कार्यश्चारीकृतो विधिः ।
अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि मण्डलानां विकल्पनम् । १०१॥

इति भारतीये नाट्यशास्त्रे चारीविधानं नाम
एकादशोऽध्यायः ।

92-101 (B. X. 93-103 ; G. 91b-103), 1 B.G. add a couplet. 2 G.C. संमार्जनं. 3 C. प्रसारिताङ्गस्तु. 4 C. कारयेद्बुधः. 5 C. च त्रिविधं. 6 C. om. this hem. 7 B.G. आहाराधिष्ठिताः. 8 MSS. अचलैः. 9 C. अङ्गक्रियात्मकम्.

द्वादशोऽध्यायः

एताश्चार्यो मया प्रोक्ता यथावच्छस्त्रमोक्षणे ।
चारीसंयोगजानीह मण्डलानि निबोधत ॥१॥
अतिक्रान्तं विचित्रं च तथा ललितसञ्चरम् ।
सूचीविद्धं दण्डपादं विहृतालातके यथा ॥२॥
[1]वामविद्धं सललितं क्रान्तश्चाकाशगानि च[2] ।
[1]भ्रमरास्कन्दिते स्यातामावर्तं च यथाऽपरम् ॥३॥
समोत्सरितमप्याहुरेडकाक्रीडितं तथा ।
अड्डितं शकटास्यं च तथाऽध्यर्धकमेव च ॥४॥
पिष्टकुट्टं च विज्ञेयं तथा चाषगतं पुनः ।
भूमिका मण्डला ह्येते लक्षणं च निबोधत[2] ॥५॥

आद्यं पादं तु जनितं कृत्वोद्घाहितमाचरेत् ।
अलातं वामकं चैव पार्श्वक्रान्तं च दक्षिणम् ॥६॥
सूचीं वामपदं दद्यादपक्रान्तं च दक्षिणम्[1] ।
सूचीं वामं पुनश्चैव त्रिकं च परिवर्तयेत् ॥७॥
तथा [2]दक्षिणमुद्धृतमलातं चैव वामकम् ।
परिच्छिन्नं तु कर्तव्यं बाह्यभ्रमरकेण हि ॥८॥
अतिक्रान्तं पुनर्वामं दण्डपादश्च दक्षिणम् ।
विज्ञेयमेतद् व्यायामे त्वतिक्रान्तन्तु मण्डलम् ॥९॥

1-3 (B.XI, 1-3 ; G. 1-3). 1 C. वामबन्धं. 2 B. adds here मण्डलानि द्विजश्रेष्ठा भूमिगानि निबोधत.

3-5 (B.XI. 4-7 ; G. 3-5). 1 Mss. sometimes wrongly आस्पन्दित, cf. note 1 on trans. of XI. 7-8. 2 B. reads 5b differently.

6-9 (B.XI. 7, 8b-11a ; G. 6-9). 1 C. om. 7a, 9b. 2 C. दक्षिणमुद्धृत्य,

आद्यं तु जनितं कृत्वा तेनैव च निकुट्टनम् ।
आस्कन्दितं तु वामेन पार्श्वक्रान्तं च दक्षिणम्[1] ॥१०॥
भुजङ्गत्रासितं वाममतिक्रान्तं च दक्षिणम् ।
उद्वृत्तं दक्षिणं चैव अलातं चैव वामकम् ॥११॥
पार्श्वक्रान्तं पुनः सव्यं सूचीवामक्रमं यथा ।
विक्षेपो दक्षिणस्य स्यादपक्रान्तं च वामकम् ॥१२॥
बाह्यभ्रमरकं चैव विक्षेपं चैव योजयेत् ।
विज्ञेयमेतद्व्यायामे विचित्रं नाम मण्डलम् ॥१३॥

[1]कृत्वोर्ध्वजानुचरणमाद्यं सूचीं प्रयोजयेत् ।
अपक्रान्तः पुनर्वाम आद्यः पार्श्वगतो भवेत् ॥१४॥
वामं सूचीं पुनर्दद्यात् त्रिकञ्च परिवर्तयेत् ।
पार्श्वक्रान्तं [3]पुनश्चाद्यमतिक्रान्तञ्च वामकम् ॥१५॥
[2]सूचीमाद्यं पुनः कृत्वा ह्यपक्रान्तञ्च वामकम् ।
पार्श्वक्रान्तं [3]पुनश्चाद्यमतिक्रान्तं च वामकम् ॥१६॥
परिच्छिन्नं च कर्तव्यं बाह्यभ्रमणकेण हि ।
एष चारीप्रयोगस्तु कार्यो ललितसञ्चरे ॥१७॥

सूचीं वामपदं दद्यात् त्रिकं च परिवर्तयेत् ।
पार्श्वक्रान्तः पुनश्चान्यो वामोऽतिक्रान्त एव च ॥१८॥
सूचीमाद्यं पुनर्दद्यादतिक्रान्तञ्च वामकम् ।
पार्श्वक्रान्तं पुनश्चाद्यं सूचीविद्धे तु मण्डले ॥१९॥

आद्यस्तु जनितो भूत्वा स च दण्डक्रमो भवेत् ।
वामसूचीं पुनर्दद्यात् त्रिकञ्च परिवर्तयेत् ॥२०॥

10-13 (B.XI. 11b-12a, 13a-15; G. 10-13). 1 B. adds here a hem and C. om. 10 and 11a. 14-17 (B.XI. 16-17, 19; G. 14-16, 18). 1 C. कृत्वोर्ध्ववामचरण०. 2 C. सूचीवामक्रमं. 3 C. पुनश्चान्यो. 18-19 (B.XI. 20-21; G. 19-20). 20 (B.XI. 22; G. 21).

उद्वृत्तो दक्षिणश्च स्यादलातश्चैव वामकः ।
पार्श्वक्रान्तः पुनश्चाद्यः भुजङ्गत्रासितस्तथा ॥२१॥
अतिक्रान्तः पुनर्वामो दण्डपादश्च दक्षिणः ।
वामसूची त्रिकावर्तो दण्डपादे तु मण्डले ॥२२॥

आद्यं तु जनितं कृत्वा तेनैव च निकुट्टनम् ।
आस्कन्दितं च वामेन उद्वृत्तं दक्षिणेन च ॥२३॥
अलातं वामकं पादं सूचीं दद्यात्तु दक्षिणम् ।
पार्श्वक्रातः पुनर्वाम आक्षिप्तो दक्षिणस्तथा ॥२४॥
[1]परिवृत्य त्रिकं चैव दण्डपादं प्रसारयेत् ।
सूचीं वामपदं दद्यात् त्रिकं तु परिवर्तयेत् ॥२५॥
भुजङ्गत्रासितश्चाद्यो वामोऽतिक्रान्त एव च ।
एष चारीप्रयोगस्तु विद्वते मण्डले भवेत् ॥२६॥

सूचीमाद्यक्रमं कृत्वा चाऽपक्रान्तं च वामकम् ।
पार्श्वक्रान्तस्ततश्चाद्योऽप्यलातश्चैव वामकः ॥२७॥
भ्रान्त्वा चारीभिरेताभिः पर्यायेणाथ मण्डलम् ।
[1]षट्संख्यं पञ्चसंख्यं वा ललितैः पादविक्रमैः[2] ॥२८॥
अपक्रान्तः पुनश्चाद्यो वामेऽतिक्रान्त एव च ।
पादभ्रमरकश्च स्यादलाते खलु मण्डले ॥२९॥

सूचीमाद्यक्रमं कृत्वा ह्यपक्रान्तं च वामकम् ।
आद्यो दण्डक्रमश्चैव सूचीपादस्तु वामकः ॥३०॥
कार्यस्त्रिकविवर्तश्च पार्श्वक्रान्तश्च दक्षिणः ।
आक्षिप्तं वामकं कुर्याद्दण्डपादं च दक्षिणम् ॥३१॥

21-22 (B.XI- 23-24; G. 22-23). 23-26 (B.XI. 25-28; G. 24-27). 1 B. समावर्त्य. 27-29 (B.XI. 29-30; 31b-32a; G. 28-30). 1 B. षट्संख्यं सप्तसंख्यं वा. 2 B. adds a hem. 30-31 (B.XI. 32b-34a; G. 31-32).

ऊरूद्वृत्तं च तेनैव कर्तव्यं दक्षिणेन तु ।
सूचीवामक्रमश्चैव त्रिकं च परिवर्तयेत् ॥३२॥
अलातश्च भवेद्वामः पार्श्वक्रान्तश्च दक्षिणः ।
अतिक्रान्तः पुनर्वामो वामविद्धे तु मण्डले ॥३३॥

सूचीमाद्यक्रमं कृत्वा अपक्रान्तं च वामकम् ।
पार्श्वक्रान्तः पुनश्चाद्यो भुजङ्गत्रासितस्तथा ॥३४॥
अतिक्रान्तः पुनर्वाम आक्षिप्तो दक्षिणस्तथा ।
अतिक्रान्तः पुनर्वाम ऊरूद्वृत्तस्तथैव च[1] ॥३५॥
अलातश्च पुनर्वामः पार्श्वक्रान्तश्च दक्षिणः ।
सूचीवामं पुनर्दद्यादपक्रान्तश्च दक्षिणः[2] ॥३६॥
अतिक्रान्तः पुनर्वामः [3]आक्षिप्तो दक्षिणे तथा ।
एष पादप्रसारस्तु ललिते मण्डले भवेत् ॥३७॥

सूचीमाद्यक्रमं कृत्वा ह्यपक्रान्तश्च वामकम् ।
पार्श्वक्रान्तं पुनश्चान्यं वामं पार्श्वक्रमं तथा ॥३८॥
भ्रान्त्वा चारीभिरेताभिः पर्यायेणाथ मण्डलम् ।
वामसूचीं ततो दद्यादपक्रान्तं च दक्षिणम् ॥३९॥
स्वभावगमने ह्येतन्मण्डलं संविधीयते ।
क्रान्तमेतत्तु विज्ञेयं नामतो नाट्ययोक्तृभिः ॥४०॥
एतान्याकाशगानीह ज्ञेयान्येवं दशैव तु ।
अतः परं प्रवक्ष्यामि भौमानामिह लक्षणम् ॥४१॥
आद्यन्तु जनितः कार्यो वामश्चास्कन्दितो भवेत् ।
शकटास्यः पुनश्चाद्यो वामश्चापि प्रसारितः ॥४२॥

32-33 (B.XI. 34b-36a ; G. 33-34). 34-37 (B.XI. 36b-37a ; 38-40a ; G. 35-37). 1 G. om. this hem. 2 G. om. this hem. 3 C. कार्यो ललितसंज्ञकः. 38-40 (B.XI. 40b-43a ; G. 38-40). 41-42 (B.XI. 43b-45a ; G. 41-42).

आद्यो भ्रमरकः कार्यस्त्रिकश्च परिवर्तयेत् ।
आस्कन्दितः पुनर्वामः शकटास्यश्च दक्षिणः ॥४३॥
वामः पृष्ठापसर्पी च दद्याद् भ्रमरकं तथा ।
स एवास्कन्दितः कार्यस्त्वेतद् भ्रमरमण्डलम् ॥४४॥

आद्यो भ्रमरकः कार्यो वामश्चैवाड्डितो भवेत् ।
कार्यस्त्रिकविवर्तश्च शकटास्यश्च दक्षिणः ॥४५॥
ऊरूद्वृत्तः स एव स्याद् वामश्चैवापसर्पितः ।
कार्यस्त्रिकविवर्तश्च दक्षिणः स्कन्दितो भवेत् ॥४६॥
शाकटास्यो भवेद्वामस्तदेवास्फोटनं भवेत् ।
एतदास्कन्दितं नाम व्यायामे युद्धमण्डलम्[1] ॥४७॥

आद्यन्तु जनितं कृत्वा वामश्चैव निकुट्टनम् ।
शकटास्यः पुनश्चाद्य ऊरूद्वृत्तः स एव च ॥४८॥
पृष्ठापसर्पी वामश्च स च चाषगतिर्भवेत् ।
आस्कन्दितः पुनः [1]सव्यः शकटास्यश्च वामकः ॥४९॥
आद्यो भ्रमरकश्चैव त्रिकश्च परिवर्तयेत् ।
पृष्ठापसर्पी वामश्चेत्यावर्ते मण्डले भवेत् ॥५०॥

समपादं बुधः कृत्वा स्थानं हस्तौ प्रसारयेत् ।
निरन्तरावूर्ध्वतलावावेष्ट्योद्वेष्ट्य चैव हि ॥५१॥
कटीतटे विनिक्षिप्य आद्यमावर्तयेत् क्रमम् ।
तथा क्रमं पुनर्वाममावर्तेन प्रसारयेत् ॥५२॥
चार्या चानया भ्रान्त्वा तु पर्यायेणाथ मण्डलम् ।
समोत्सारितमेतत्तु कार्यं व्यायाममण्डलम् ॥५३॥

43-44 (B.XI. 44b-47a ; G. 43-44). 45-47 (B.XI. 47b-50a ; G. 45-47). 1 C. om. 45b-47a. 48-50 (B.XI, 50b-53a ; G. 48-50). 1 C. सौव्यं. 51-53 (B.XI.53a-56a ; G. 51-53).

पादैस्तु भूमिसंयुक्तैः सूचीविद्धैस्तथैव च ।
एडकाक्रीडितश्चैव तूर्णं त्रिकविवर्तितैः ॥५४॥
सूचीविद्धापविद्धैश्च क्रमेणावृत्य मण्डलम् ।
एडकाक्रीडितं विद्यात् खण्डमण्डलसंज्ञितम् ॥५५॥

सव्यमुद्घट्टितं कृत्वा तेनैवावर्तमाचरेत् ।
तेनैवास्कन्दितः कार्यः शकटास्यश्च वामकः ॥५६॥
आद्यः पृष्ठापसर्पी च स च चाषगतिर्भवेत् ।
अड्डितश्च पुनर्वाम आद्यश्चैवापसर्पितः ॥५७॥
वामो भ्रमरकः कार्य आद्यश्चास्कन्दितो भवेत् ।
तेनैवास्फोटनं कुर्यादेतदड्डितमण्डलम् ॥५८॥

आद्यं तु जनितं कृत्वा तेनैव च निकुट्टनम् ।
स एव शकटास्यश्च वामश्चास्कन्दितो भवेत् ॥५९॥
पादैश्च शकटास्यस्यैः पर्यायेणाथ मण्डलम् ।
विज्ञेयं शकटास्यश्च तु व्यायामे युद्धमण्डलम् ॥६०॥

आद्यस्तु जनितो भूत्वा स एवास्कन्दितो भवेत् ।
अपसर्पी पुनर्वामः शकटास्यश्च दक्षिणः ॥६१॥
भ्रान्त्वा चारीभिरेताभिः पर्यायेणाथ मण्डलम् ।
अध्यर्धमेतद्विज्ञेयं नियुद्धे चारिमण्डलम् ॥६२॥

सूचीमाद्यक्रमं कृत्वा ह्यपक्रान्तश्च वामकम् ।
भुजङ्गत्रासिश्चाद्य एष एव तु वामकः ॥६३॥
भुजङ्गत्रासितैर्भ्रान्त्वा चारैरपि च मण्डलम् ।
पिष्टकुट्टन्तु विज्ञेयं नियुद्धे चारिमण्डलम् ॥६४॥

54-55 (B.XI. 56b-58a ; G. 54-55). 56-58 (B.XI. 58b-61a ; G. 56-58). 59-60 (B.XI. 61b-63a ; G. 59-60). 61-62 (B.XI. 63b-65a ; G. 61-62). 63-64 (B.XI. 65b-67a ;63-64).

सर्वैश्चापगतैः पादैः परिभ्राम्य तु मण्डलम् ।
एतच्चापगतं विद्यान्नियुद्धे चारिमण्डलम् ॥६५॥

नानाचारीसमुत्थानि मण्डलानि समासतः ।
उक्तान्यतः परं चैव समचारीं नियोजयेत् ॥६६॥
समचारीप्रयोगो यस्तत्समं नाम मण्डलम् ।
आचार्यबुद्ध्या तानीह कर्तव्यानि प्रयोक्तृभिः ॥६७॥
एतानि खण्डानि समण्डलानि
युद्धे नियुद्धे च परिक्रमे च ।
लीलाङ्गमाधुर्यपुरस्कृतानि
कार्याणि वाद्यानुगतानि तज्ज्ञैः ॥६८॥

इति भारतीये नाट्यशास्त्रे मण्डलविधानं नाम
द्वादशोऽध्यायः ।

65 (B.XI. 67b-68a ; G. 65). 66 (B.XI. 68b-69a ; G. 66). 67 (B.XI. 69b-70a ; G. 67). 68 (B.XI. 70b-71a ; G. 68).

त्रयोदशोऽध्यायः

एवं व्यायामसंयोगे कार्यं मण्डलकल्पनम् ।
अतः परं प्रवक्ष्यामि गतीस्तु प्रकृतिस्थिताः ॥१॥
तत्रोपवहनं कृत्वा भाण्डवाद्यपुरस्कृतम् ।
[1]यथामार्गकलोपेतं प्रकृतीनां [2]प्रवेशनम् ॥२॥
ध्रुवायां संप्रयुक्तायां पटे चैवापकर्षिते ।
कार्यः प्रवेशः पात्राणां नानार्थरससम्भवः ॥३॥
स्थानं तु वैष्णवं कृत्वा ह्युत्तमे मध्यमे यथा[3] ।
समुन्नतं समं चैव चतुरस्रमुरस्तथा ॥४॥
बाहुशीर्षे प्रसन्ने च नात्युत्क्षिप्ते च कारयेत् ।
ग्रीवाप्रदेशः कर्तव्यो मयूराञ्चितमस्तकः ॥५॥
कर्णादष्टाङ्गुलिस्थे च बाहुशीर्षे प्रयोजयेत् ।
उरसश्चापि चिबुकं चतुरङ्गुलसंस्थितम् ॥६॥
हस्तौ तथैव कर्तव्यौ कटीनाभितटस्थितौ ।
दक्षिणो नाभिसंस्थस्तु वामः कटितटस्थितः ॥७॥
पादयोरन्तरं कार्यं द्वौ तालावर्धमेव च ।
पादोत्क्षेपस्तु कर्तव्यः स्वप्रमाणविनिर्मितः ॥८॥
चतुस्तालो द्वितालश्च एकतालस्तथैव च ।
चतुस्तालस्तु देवानां पार्थिवानां तथैव च ॥९॥
द्वित्रालश्चैव मध्यानां तालः स्त्रीनीचलिङ्गिनाम्[4] ।
चतुष्कलोऽथ द्विकलस्तथा ह्येककलः पुनः ॥१०॥

1-10 (B.XII. 1-10). 1 Ag. (v. l.) कलोपेतं, B.G. रसोपेतं,
2 B. प्रवेशने. 3 C. यथा. 4 G. ०सङ्गिनाम्.

चतुष्कलो ह्युत्तमानां मध्यानां द्विकलो भवेत्।
तथा चैककलः पातो नीचानां संप्रकीर्तितः ॥११॥
स्थितं मध्यं द्रुतं चैव समवेक्ष्य लयत्रयम्।
यथाप्रकृति नाट्यज्ञो गतिमेवं प्रयोजयेत् ॥१२॥
धैर्योपपन्ना गतिरुत्तमानां
मध्या गतिर्मध्यमसंमतानाम्।
द्रुता गतिश्च प्रचुराधमानां
लयत्रयं सत्त्ववशेन योज्यम् ॥१३॥

एष एव भुवि ज्ञेयः कलातालालये विधिः।
पुनर्गतिप्रचारस्य प्रयोगं शृणुतानघाः ॥१४॥
स्वभावे तूत्तमगतौ कार्यं [1]जानु कटीसमम्।
युद्धचारीप्रयोगेषु [2]पुनः स्तनसमं भवेत् ॥१५॥
पार्श्वक्रान्तैः सललितैः पादैर्वाद्यान्वितैरथ।
रङ्गकोणोन्मुखो गच्छेत् सम्यक् पञ्चपदानि तु ॥१६॥
वामवेधं तत कुर्याद्विक्षेपं दक्षिणेन तु।
परिवृत्य द्वितीयं तु गच्छेत् कोणं ततः परम् ॥१७॥
तत्रापि वामवेधस्तु विक्षेपो दक्षिणेन च।
ततो भाण्डोन्मुखो गच्छेत् तान्येव तु पदानि च ॥१८॥
एवं गतागतैः कृत्वा पदानामेकविंशतिम्।
वामवेधं ततः कुर्यात् विक्षेपं दक्षिणस्य च ॥१९॥
रङ्गे विकृष्टे भरतेन कार्यो
गतागतैः पादगतिप्रचारः।
[3]त्र्यस्रस्त्रिकोणे चतुरस्ररङ्गे
गतिप्रचारश्चतुरस्र एव ॥२०॥

11-20 (B.XII. 11-20; G. 11-20). 1 G. जानुकटीसमम्. 2 C. जानु स्तनसमं. 3 G. त्र्यस्रे त्रिकोणे.

यः समैः सहितो गच्छेत्तत्र कार्यो लयाश्रयः ।
चतुष्कलोऽथ द्विकल [अथ]वैककलः पुनः ॥२१॥
अथ मध्यमनीचैस्तु गच्छेद्यः परिवारितः ।
[1]चतुष्कलमथार्ध्वं च तथा चैककलं पुनः ॥२२॥
[2]देवदानवयक्षाणां नृपपन्नगरक्षसाम् ।
चतुस्तालप्रमाणेन कर्तव्याथ गतिर्बुधैः ॥२३॥
दिवौकसां तु [3]शेषाणां मध्यमा गतिरिष्यते ।
तत्रापि [4]चोद्धता ये तु तेषां देवैः समा गतिः ॥२४॥

ऋषय ऊचुः—

यदा मनुष्या राजानस्तेषां देवगतिः कथम् ।
अत्रोच्यते कथं नैषा गती राज्ञां भविष्यति ॥२५॥
इह प्रकृतयो दिव्या तथा च दिव्यमानुषी ।
मानुषी चेति विज्ञेया नाट्यनृत्तक्रियां प्रति ॥२६॥
देवा हि प्रकृतिर्दिव्या राजानो दिव्यमानुषी ।
या त्वन्या लोकविदिता मानुषी सा प्रकीर्तिता ॥२७॥
[1]देवांशजास्तु राजानो वेदाध्यात्मसु कीर्तिताः ।
एवं देवानुकरणे दोषो ह्यत्र न विद्यते ॥२८॥
अयं विधिस्तु कर्तव्यः स्वच्छन्दगमनं प्रति ।
संभ्रमोत्पातरोषेषु प्रमाणं न विधीयते ॥२९॥
*सर्वासां प्रकृतीनां तु अवस्थान्तरसंश्रया ।
*उत्तमाधममध्यानां गतिः कार्या प्रयोक्तृभिः ॥३०॥
चतुर्द्वैकलं वा स्यात् तथार्धकलमेव च ।
अवस्थान्तरमासाद्य कुर्याद् गतिविचेष्टितम् ॥३१॥

21-24 (B.XII. 21-24; G. 21-24). 1 Bd. °मथोर्ध. 2 BG. दैत्यदानव. 3 BC. सर्वेषां, Bp. शेषाणां. 4 C. चोर्ध्ववा.

25-28 (B.XII. 25-28; G. 25-28). 1 C. देवात्वाजास्तु.

29-31 (B.XII. 29-33; G. 29-33))

ज्येष्ठे [1]चतुष्कलं यत्र [2]द्विकलं मध्यमे ततः।
द्विकलं चोत्तमे यत्र मध्ये त्वेककलं भवेत्[3] ॥३२॥
कलिकं मध्यमे यत्र नीचेष्वर्धकलं भवेत्।[4]
एवमर्धार्धहानिं तु [5]कलानां संप्रयोजयेत् ॥३३॥
उत्तमानां गतिर्या तु न तां मध्येषु योजयेत्।
मध्यमानां गतिर्या तु न तां नीचेषु योजयेत् ॥३४॥
ज्वरार्ते च क्षुधार्ते च तपःश्रान्ते भयान्विते।
[1]विस्मये चावहित्थे च तथौत्सुक्यसमन्विते ॥३५॥
शृङ्गारे चैव शोके च स्वच्छन्दगमने तथा।
*गतिः स्थितलया कार्याधिकलान्तरपातिता[2] ॥३६॥
पुनश्चिन्तान्विते चैव गतिः कार्या चतुष्कला[1]।
अस्वस्थे कामिते चैव भये वित्रासिते तथा ॥३७॥
आवेगे चैव हर्षे च कार्ये यच्च त्वरान्वितम्।
अनिष्टश्रवणे चैव [2]क्षेपे चाद्भुतदर्शने ॥३८॥
अपि चात्ययिके कार्ये [3]तथैव शत्रुमार्गणे।
अपराद्धानुसरणे श्वापदानुगतौ तथा ॥३९॥
एतेष्वेवं गतिं प्राज्ञो [1]द्विकलां संप्रयोजयेत्।
गतिः शृङ्गारिणी कार्या स्वस्थकामितसंभवा ॥४०॥
दूतीदर्शितमार्गस्तु प्रविशेद्रङ्गमण्डलम्।
सूचया चाप्यभिनयं कुर्यादर्थसमाश्रयम् ॥४१॥

32-33 (B. XII. 29-33 ; G. 29-33). 1 G. चतुष्कला. 2 G. द्विकला. 3 G. read this hem. as यच्चोत्तमस्य द्विकला मध्यमस्यैककला तथा. 4 G. this hem. as मध्यमस्यैककला यत्र नीचस्यार्धकला ततः. 5 B. जडानां. 34 (B.XII. 39b-40a ; G. 34). 35-36 (B.XII. 34-35a ; G. 35-36). 1 G, वित्रस्ते. 2 G. om. his hem. 37-40 (B.XII. 36b-39a ; G. 37-29). 1 G. om. 37a. 2 C. कोपेर्ष्याद्भुत॰. 3 B.C. दुःखिते. 40-41 (B.XII. 40b-44 ; G. 40b-44a). 1 B. विकलां.

हृद्यैर्गन्धैस्तथा वस्त्रैरलङ्कारैश्च भूषितः।
नानापुष्पसुगन्धाभिर्मालाभिः समलंकृतः ॥४२॥
गच्छेत् सललितैः पादैरतिक्रान्तैः स्थितैस्तथा।
तथा सौष्ठवसंयुक्तैर्लयतालसमन्वितैः ॥४३॥
पादयोरनुगौ हस्तौ नित्यं कार्यौ प्रयोक्तृभिः।
उत्क्षिप्य [1]सह पादेन [2]पादयोश्च विपर्ययः[3] ॥४४॥
प्रच्छन्नकामिते चैव गतिं भूयो निबोधत।
विसर्जितजनस्तत्र तथा दूतीसहायवान् ॥४५॥
निर्वाणदीपो नात्यर्थं भूषणैश्च विभूषितः।
वेलासदृशवस्त्रश्च सह दूत्या शनैस्तथा ॥४६॥
व्रजेत् प्रच्छन्नकामैस्तु पादैर्निशब्दमन्दगैः।
[1]शब्दशंक्युत्सुकश्च स्यादवलोकनतत्परः ॥४७॥
वेपमानशरीरश्च शङ्कितः प्रस्खलन् मुहुः।
रसे रौद्रे तु वक्ष्यामि दैत्यरक्षोगणान् प्रति ॥४८॥
एक एव रसस्तेषां स्थायी रौद्रो द्विजोत्तमाः।
नैपथ्यरौद्रो विज्ञेयस्त्वङ्गरौद्रस्तथैव च ॥४९॥
तथा स्वभावजश्चैव त्रिधा रौद्रः प्रकीर्तितः।
रुधिरक्लिन्नदेहो यो रुधिरार्द्रमुखस्तथा ॥५०॥
[1]तथा पिशितहस्तश्च रौद्रो नेपथ्यजस्तु सः।
बहुबाहुर्बहुमुखो नानाप्रहरणाकुलः ॥५१॥
स्थूलकायस्तथा प्रांशुरङ्गरौद्रः प्रकीर्तितः।
रक्ताक्षः पिङ्गकेशश्च असितो विकृतस्वरः ॥५२॥

42-44 (B.XII. 40b-44; G. 40b-49a). 1 B. हस्तं पातेन; 2 C. पतनेन; 3 B. विपर्यात्. G.om. 44b. 45-48. (B.XII. 45-48a; G. 44b-47). 1 C. शब्दशक्त्यत्सुकश्च. 48-52 (B.XII. 48b-52; G. 48-52). 1 C. तथापि शिरहस्तश्च.

[1]रूक्षो निर्भत्सनपरो रौद्रः सोऽथ स्वभावजः ।
चतुस्तालान्तरोत्क्षिप्तैः पादैस्त्र्यन्तरपातितैः[2] ॥५३॥
गतिरेवं प्रकर्तव्या तेषां ये चापि तद्विधाः ।
अहृद्या प्र मही यत्र श्मशानरणकश्मला ॥५४॥
गतिं तत्र प्रयुञ्जीत बीभत्साभिनयं प्रति ।
क्वचिदासन्नपतितैः विकृष्टपतितैः क्वचित् ॥५५॥
एडकाक्रीडितैः पादैरुपर्युपरिपातितैः ।
तेषामेवानुगैर्हस्तैर्बीभत्से गतिरिष्यते ॥५६॥
अथ वीरे प्रकर्तव्या पादविक्षेपसंयुता ।
[1]द्रुता प्रहरणाविद्धा नानाचारीसमाकुला ॥५७॥
[1]पार्श्वक्रान्तैस्तथाविद्धैः सूचीविद्धैस्तथैव च ।
[2]कलाकालगतैः पादैरावेगे योजयेद् गतिम् ॥५८॥
उत्तमानामयं प्रायः प्रोक्तो गतिपरिक्रमः ।
मध्यानामधमानां च गतिं वक्ष्याम्यहं पुनः ॥५९॥
विस्मये चैव हर्षे च [1]विक्षिप्तपदविक्रमा ।
आसाद्य तु रसं हास्यमेताश्चान्याश्च योजयेत् ॥६०॥
पुनश्च करुणे कार्या गतिः स्थिरपदैरथ ।
वाष्पाम्बुरुद्धनयनः सन्नगात्रस्तथैव च ॥६१॥
उत्क्षिप्तपातितकरस्तथा सस्वनरोदनः ।
[1]गच्छेत्तथाध्यर्धिकया [2]प्रत्यग्राहितसंश्रये ॥६२॥

53-54 (B.XII. 53-55a ; G. 52-53). 1 C. रूक्षे. 2 B. °स्त्वन्तरेपातितैः. 54-56 (B.XII. 55-57a ; G. 54-55). 57 (B.XII. 57b-58a, p. 145 ; G. 56). 1 G. द्रुतप्रचरणाविद्धा. B. °प्रचाराधिष्ठाना. 58 (B.XII. 57b-58a ; G. 57). 1 G.B. पार्श्वक्रान्तैः द्रुताविद्धैः 2 G. कालाकालागतैः. 59-60 (B.XII. 58b-60a ; G.58-59). 1 C. विक्षिप्य. 61-63 (B.XII. 60b-62a ; G. 60-61a). 1 C. गच्छेत्तथाविद्धकायः. 2 C. G. प्रत्यग्रगतिसंश्रये. Gp. प्रत्यग्रहतसंश्रये.

एषा स्त्रीणां प्रयोक्तव्या नीचसत्त्वे तथैव च ।
उत्तमानां तु कर्तव्या सधैर्यं वाष्पसंगता ॥६३॥
निश्वासैरायतोत्कृष्टैस्तथैवोर्ध्वनिरीक्षितैः ।
न तत्र सौष्ठवं कार्यं न प्रमाणं तथाविधम् ॥६४॥
मध्यानामपि सत्त्वज्ञैर्गतिर्योज्या विधानतः[1] ।
उरःपातगतोत्साहः शोकव्यामूढचेतनः ।
नात्युत्क्षिप्तैः पदैर्गच्छेद् इष्टबन्धुनिपातने ॥६५॥
गाढप्रहारे कार्या च [1]शिथिलांसभुजाश्रया ।
विघूर्णितशरीरा च गतिश्चूर्णपदैरथ ॥६६॥
शीतेन चाभिभूतस्य वर्षेणाभिहतस्य च ।
गतिः प्रयोक्तृभिः कार्या स्त्रीनीचप्रकृतावथ ॥६७॥
पिण्डीकृत्य तु गात्राणि तेषां चैव प्रकम्पनम् ।
करौ वक्षसि निक्षिप्य कुब्जीभूतस्तथैव च ॥६८॥
दन्तोष्ठस्फुरणं चैव चिबुकस्य तु कम्पनम् ।
कार्यं शनैश्च गन्तव्यं शीताभिनयने गतौ ॥६९॥
तथा भयानके चैव गतिः कार्या विचक्षणैः ।
स्त्रीणां कापुरुषाणां च ये चान्ये सत्त्ववर्जिताः ॥७०॥
विस्फारिते चले नेत्रे विधुतं च शिरस्तथा ।
भयसंयुक्तया दृष्ट्या पार्श्वयोश्च विलोकनैः ॥७१॥
द्रुतैश्चूर्णपदैश्चैव बद्ध्वा हस्तं कपोतकम् ।
प्रवेपितशरीरश्च शुष्कोष्ठस्खलितं व्रजेत् ॥७२॥
[1]एषानुकरणे कार्या तर्जने त्रासने तथा ।
सत्त्वं च विकृतं दृष्ट्वा श्रुत्वा च विकृतं स्वरम् ॥७३॥

63-66 (B.XII. 62b-66a ; G. 61b-65). 1 C. om. this hem. but G.p. मध्यमानामपि तज्ज्ञा गति योद्या विधानतः. 2 G. C. शिथिलाङ्ग-भुजाश्रया. 67-69 (B.XII. 67-69 ; G. 66-68). 70-73 (B.XII. 70-75 ; G. 69-74). 1 B. एषानुकरणे.

एषा स्त्रीणां प्रकर्तव्या नृणाश्चाक्षिप्तविक्रमा ।
क्वचिदासन्नपातितैर्विकृष्टपतितैः क्वचित् ॥७४॥
एडकाक्रीडितैः पादैरुपर्युपरिपातितैः ।
एषामेवानुगैर्हस्तैर्गतिं भीतेषु योजयेत् ॥७५॥

वणिजां सचिवानां च गतिः कार्या स्वभावजा ।
अतिक्रान्तैः पदैर्विप्रा द्वितालान्तरगामिभिः ॥७६॥
कृत्वा नाभितटे हस्तमुत्तानं[1]कटकामुखम्[1] ।
आद्यं चारालमुत्तानं कुर्यात्पार्श्वं [2]तदन्तरे ॥७७॥
न निषण्णं न च स्तब्धं न चापि परिवाहितम् ।
कृत्वा गात्रं तथा गच्छेत्तेन चैव क्रमेण तु ॥७८॥
यतीनां श्रमणानां च ये चान्ये तपसि स्थिताः ।
तेषां कार्या गतिर्विप्रा नैष्ठिकं व्रतमाश्रिता ॥७९॥
अलोलचक्षुश्च भवेद्युगमात्रनिरीक्षणः ।
उपस्थितस्मृतिश्चैव गात्रं सर्वं विधाय च ॥८०॥
अचञ्चलमनाश्चैव [1]तथा लिङ्गं समाश्रितः ।
विनीतवेषश्च भवेत् कषायवसनस्तथा ॥८१॥
प्रथमं समपादेन कृत्वा स्थानेन वै बुधः ।
हस्तं च चतुरं कृत्वा तथा चैकं [2]प्रसारयेत् ॥८२॥
प्रसन्नं वदनं कृत्वा प्रयोगस्य वशानुगः ।
अनिषण्णेन गात्रेण गतिं [3]गच्छेदतिक्रमात् ॥८३॥
उत्तमानां भवेदेषा लिङ्गिनां ये महाव्रताः ।
एभिरेव विपर्यस्तैर्गुणैरन्येषु योजयेत् ॥८४॥

74-75 (B.XII.70-75 ; G. 69-74). 76-78 (B.XII. 76-78 ; G. 75-77). 1 C. मुक्ताङ्गकटका. 2 G. तथान्तरे, B. स्तनान्तरे. 79-84 (B.XII. 79-86; G. 78-85). 1 G. यथावल्लिङ्गमाश्रिता. 2 C. प्रयोजनम्. 3 G. गच्छेद्यतिक्रमात् , B. गच्छेद्व्यतिक्रमात्.

तथा व्रतानुगा च स्यादन्येषां लिङ्गिनां गतिः ।
विभ्रान्ता वाप्युदात्ता वा विभ्रान्ता निभृतापि वा ॥८५॥
शकटास्यस्थितैः पादैरतिक्रान्ततैस्तथैव च ।
कार्या पाशुपतानां च गतिरुद्भ्रान्तगामिनी ॥८६॥
[1]अन्धकारेऽथ याने च गतिः कार्या प्रयोक्तृभिः ।
भूमौ विसर्पितैः पादैर्हस्तैर्मार्गप्रदर्शितैः ॥८७॥
रथस्थस्यापि कर्तव्या गतिश्चूर्णपदैरथ ।
समपादं तथा स्थानं कृत्वा रथगतिं व्रजेत् ॥८८॥
धनुर्गृहीत्वा चैकेन तथा चैकेन कूबरम् ।
सूतश्चास्य भवेदेवं प्रतोदप्रग्रहाकुलः ॥८९॥
वाहनानि विचित्राणि कर्तव्यानि विभागशः ।
द्रुतैश्चूर्णपदैश्चैव गन्तव्यं रङ्गमण्डले ॥९०॥
विमानस्थस्य कर्तव्या एषैव स्यन्दनी गतिः ।
[1]आरोढुमुद्वहेद् गात्रं किञ्चित् स्यादुन्मुखस्थितम् ॥९१॥
अस्यैव वैपरीत्येन कुर्याच्चाप्यवरोहणम् ।
अधोऽवलोकनैश्चैव मण्डलावर्तनेन च ॥९२॥

आकाशगमने चैव कर्तव्या नाट्ययोक्तृभिः ।
स्थानेन समपादेन तथा चूर्णपदैरपि[1] ॥९३॥
व्योम्नश्चावतरेद्यस्तु तस्यैतां कारयेद्गतिम् ।
ऋज्वायतोन्नतानतैः कुटिलावर्तितैरथ ॥९४॥
भ्रश्यतश्च तथाकाशादपविद्धभुजा गतिः ।
विकीर्णवसना चैव तथा भूगतलोचना ॥९५॥

85-86 (B.XII. 79-86 ; 78-85). 87 (B. XII. 87 ; G. 86).
2 C. अन्धकारेऽन्धयाने. 88-92 (B.XII. 88-92 ; G. 87-91).
1 C. आरूढमु०. 92-95 (B.XII· 93-95 ; G. 92-94).
1 C. om. this hem.

प्रासादद्रुमशैलेषु नदीनिम्नोन्नतेषु च ।
आरोहणावतरणं कार्यमर्थवशाद् बुधैः ॥९६॥
प्रासादारोहणं कार्यमतिक्रान्तैः पदैरथ ।
उद्वाह्य गात्रं पादञ्च [1]सोपाने निक्षिपेन्नरः ॥९७॥
तथावतरणं चैव गात्रमानम्य रेचयेत् ।
अतिक्रान्तेन पादेन द्वितीयेनाञ्चितेन च ॥९८॥
प्रासादरोहणं यत्तु तदेवाद्रिषु कारयेत् ।
केवलमूर्ध्वनिक्षेपमद्रिष्वङ्गे भवेदथ ॥९९॥
द्रुमे चारोहणं [1]कार्यमतिक्रान्तैः स्थितैः पदैः ।
सूचीविद्धैरपक्रान्तैः पार्श्वक्रान्तैस्तथैव च ॥१००॥
एतदेवावतरणं सरित्स्वपि नियोजयेत् ।
प्रासादे यन्मया [1]प्रोक्ता प्रतारे केवलं भवेत् ॥१०१॥
जलप्रमाणापेक्षा तु जलमध्ये गतिर्भवेत् ।
तोयेऽल्पे [2]वसनोत्कर्षैः प्राज्ये पाणिविकर्षणैः ॥१०२॥
किञ्चिन्नताग्रकाया तु प्रतारे गतिरिष्यते ।
प्रसार्य बाहुमेकैकं मुहुर्वारिविकर्षणैः ॥१०३॥
तिर्यक् प्रसारिता चैव ह्रियमाणस्य वारिणा ।
[3]अशेषाङ्गाकुलापूरदना द्रुतैरिष्यते ॥१०४॥
नौस्थस्यापि प्रयोक्तव्या [1]गतिश्चूर्णपदैर्गतैः ।
अनेनैव विधानेन कर्तव्यं गतिचेष्टितम् ॥१०५॥
संज्ञामात्रेण कर्तव्यान्येतानि विधिपूर्वकम् ।
कस्मान् मृत इति प्रोक्ते किं मर्तव्यं प्रयोक्तृभिः ॥१०६॥

96-98 (B.XII. 96-98a ; G. 95-97). 1 B.G. न्यसेत्सोपानपंक्तिषु.
99-100 (B.XII. 103-104 ; G.103-104). 1 C. °मतिक्रान्तोत्थितैः.
101-104 (B. XII. 105a, 98b-101 ; G. 98-101). 1 B.G. प्रोक्तः प्रतारः. केवलः. 2 B.G. वसनोत्कर्षः. 3 G. ०कुलाधुतवदना.
105-106 (B. XII. 102a, 105b ; G. 102b, 105a-106).

अङ्कशग्रहणान्नागं खलीनग्रहणाद्धयम् ।
प्रग्रहग्रहणाद्यानमेवमेवापरेष्वपि ॥१०७॥
अश्वयाने गतिः कार्या वैशाखस्थानकेन तु ।
यथा चूर्णपदैश्चित्रैरुपर्युपरिपातितैः ॥१०८॥
पन्नगानां गतिः कार्या पादैः [1]स्वस्तिकसंज्ञितै ।
पार्श्वक्रान्तं पदं कुर्यात् स्वस्तिकं रेचयेदिह ॥१०९॥
विटस्यापि तु कर्तव्या गतिर्ललितविक्रमा[1] ।
पादैराकुञ्चितैः किञ्चित् तालाभ्यन्तरपातितैः ॥११०॥
स्वसौष्ठवसमायुक्तौ तथा हस्तौ पदानुगौ ।
कटकावर्धमानौ तु कृत्वा विटगतिं व्रजेत् ॥१११॥
[1]काञ्चुकीयस्य कर्तव्या वयोऽवस्थाविशेषतः ।
अवृद्धस्य प्रयोगज्ञो गतिमेवं प्रयोजयेत् ॥११२॥
अर्धतालोत्थितैः पादैर्विष्कम्भैः ऋजुभिस्तथा ।
समुद्वहंस्तथाङ्गानि पङ्कलग्न इव व्रजेत् ॥११३॥
अथ वृद्धस्य कर्तव्या गतिः कम्पितदेहिका ।
[1]विष्कम्भनकृतप्राणा मन्दोत्क्षिप्तपदक्रमा ॥११४॥
कृशस्याप्यभिनेया वै गतिर्मन्दपदक्रमा ।
[1]व्याधिग्रस्तस्य तथा च तपःश्रान्तस्य चैव हि ॥११५॥
विष्कम्भनकृतप्राणः कृशः क्षामोदरस्तथा ।
[2]क्षामस्वरश्चैव भवेद् दीननेत्रस्तथैव च ॥११६॥

107 (B.XII. 107; G. 106). 108 (B.XII. 108; G. 107). 109 (B.XII. 109; G. 108). 1 B.G. स्वस्तिकसंयुतैः. 110 (B. XII. 110; G. 109). 1 B.G. ललितविभ्रमा. 111 (B. XII. 111; G. 110). 112-113 (B. XII. 112-113; G. 111-112). 1 B.G. कञ्चुकीयस्य. 114 (B. XII. 114; G. 113). 1 C. विष्कम्भेन. 115-116 (B. XII. 115-116; G. 114-115). 1 B.G.C. व्यधिग्रस्ते जरार्ते च…क्षुधान्विते. We with Bd. 2 B.G.C. क्षामस्वरकपोलश्च.

शनैरुत्क्षेपणं चैव कर्तव्यं हस्तपादयोः ।
कम्पनं चैव गात्राणां क्लेशनं च तथैव च ॥११७॥
दूराध्वानं गतस्यापि गतिर्मन्दपदक्रमा ।
विकूणनं च गात्रस्य जानुनोश्च विमर्दनम् ॥११८॥
स्थूलस्यापि तु कर्तव्या गतिर्देहानुकर्षिणी ।
समुद्वहनभूयिष्ठा मन्दोत्क्षिप्तपदक्रमा ॥११९॥
विष्कम्भगामी च भवेन्निश्वासबहुलास्तथा ।
श्रमस्वेदाभिभूतश्च व्रजेच्चूर्णपदैस्तथा ।
मत्तानां तु गतिः कार्या मदे तरुणमध्यमे ॥१२०॥
वामदक्षिणपादाभ्यां घूर्णमानाऽपसर्पणैः ।
अपकृष्टे मदे चैव ह्यनवस्थितपादिका । १२१।
विघूर्णितशरीरा च पदैः प्रस्खलितैरथ ।
उन्मत्तस्यापि कर्तव्या गतिश्चानियतक्रमा[1] ॥१२२॥
बहुचारीसमायुक्ता लोकानुकरणाश्रया ।
रूक्षस्फुटितकेशश्च रजोध्वस्ततनुस्तथा ॥१२३॥
अनिमित्तप्रकथनो बहुभाषी विकारवान् ।
गायत्यकस्माद्धसति सङ्गे चापि न सज्जते ॥१२४॥
नृत्यत्यपि च संहृष्टो वादयत्यपि वा पुनः ।
कदाचिद्धावति जवात् कदाचिदवतिष्ठते ॥१२५॥
कदाचिदुपविष्टस्तु [1]शयानः स्यात् कदाचन ।
नानाचीरधरश्चैव रथ्यास्वनियतालयः ॥१२६॥

117-118 (B.XII. 117-118 ; G. 116-117). 119 (B. XII. 119 ; G. 118). 120 (B.XII. 120 ; G. 119). 121 (B.XII. 121 ; G. 120). 122 (B.XII. 122 ; G. 121). 1 C. नियतक्रमा. 123-126 (B. XII. 123-126; G. 122=125). 1 C. शयितः

उन्मत्तो भवति ह्येष तस्यैतां कारयेद् गतिम्।
स्थित्वा नूपुरपादेन दण्डपादं प्रसारयेत् ॥१२७॥
बध्वा चारीं तथा चैव कृत्वा स्वस्तिकमेव च।
अनेन चारीयोगेन परिक्रम्य चतुर्दिशम् ॥१२८॥
बाह्यभ्रमरकं चैव रङ्गकोणे प्रसारयेत् ॥१२९॥
त्रिकं सुवलितं कृत्वा लताख्यं हस्तमेव च।
विपर्ययगतैर्हस्तैः पङ्ग्वां सह गतिर्भवेत् ॥१३०॥
त्रिविधा तु गतिः कार्या खञ्जपङ्गुकवामनैः।
विकलाङ्गप्रयोगेण कुहकाभिनयं प्रति ॥१३१॥
एकः खञ्जगतौ नित्यं स्तब्धो वै चरणो भवेत्।
तथा द्वितीयः कार्यस्तु पादोऽग्रतलसञ्चरः ॥१३२॥
स्तब्धेनोत्थापनं कार्यमङ्गस्य चरणेन तु।
गमनेन निषण्णः स्यादन्येन चरणेन तु[1]। १३३।
इतरेण निषीदेच्च क्रमेणानेन वै व्रजेत्।
एषा खञ्जगतिः कार्या [2]तलशल्यक्षतेषु च ॥१३४॥
पादेनाग्रतलस्थेन अञ्चितेन व्रजेत्तथा।
[3]निषण्णदेहा पङ्गोस्तु नतजङ्घा तथैव च ॥१३५॥
सर्वसंकुचिताङ्गा च वामने गतिरिष्यते।
न तस्य विक्रमः कार्यो विक्षेपश्चरणस्य वा ॥१३६॥
सोद्वाहिता चूर्णपदा सा कार्या कुहकात्मिका।
विदूषकस्यापि गतिर्हास्यत्रयसमन्विता ॥१३७॥
[1]अङ्गवाक्यकृतं हास्यं हास्यं नेपथ्यजं तथा।
दन्तुरः खलतिः कुब्जः खञ्जश्च विकृताननः ॥१३८॥

127-136 (B.XII. 127-136 ; G. 130-135a). 1 G. om. this hem. 2 C. तालशल्य. 3 G. निषराणदेहो . 137-138 (B.XII. 137-138 ; G. 135b-136). 1 B.G. अङ्गकाव्यकृतं.

य ईदृशः प्रवेशः स्यादङ्गहास्यं तु तद्भवेत् ।
यदा तु खगवद् गच्छेदुल्लोकितविलोकितैः ॥१३९॥
अत्यायतपदत्वाच्च अङ्गहास्यो भवेत्स तु ।
[1]वाक्यहास्यं तु विज्ञेममसंबद्धप्रभाषणात् ॥१४०॥
अनर्थकैर्बहुविधैस्तथा चाश्लीलभाषितैः ।
चीरचर्ममषीभस्मगैरिकाद्यैस्तु मण्डितः ॥१४१॥
यस्तादृशो भवेद्विप्रा हास्यो नेपथ्यजस्तु सः ।
तस्मात्तु प्रकृतिं ज्ञात्वा [2]भावः कार्यस्तु तत्त्वतः ॥१४२॥
गतिप्रचारं विभजेत् नानावस्थान्तरात्मकम् ।
स्वभावजायां विन्यस्य कुटिलं वामके करे ॥१४३॥
तथा दक्षिणहस्ते च कुर्याच्चतुरकं ततः ।
पार्श्वमेकं शिरश्चैव हस्तोऽथ चरणस्तथा ॥१४४॥
पर्यायतः सन्नमेत लयतालवशानुगः ।
स्वभावजा तु तस्यैषा गतिरन्या विकारजा ॥१४५॥
अलभ्यलाभाद् भुक्तस्य स्तब्धा तस्य गतिर्भवेत् ।
*कार्या चैव हि नीचानां चेटादीनामनुक्रमात् ॥१४६॥
अधमा इति ये ख्याता नानाशीलाश्च ते पुनः ।
पार्श्वमेकं शिरश्चैव करः सचरणस्तथा[1] ॥१४७॥
गतौ नमेत चेटानां दृष्टिश्चार्थविचारिणी ।
वस्त्राभरणसंस्पर्शैर्मुहुर्मुहुरवेक्षितैः । १४८॥
*गात्रैर्विकारविक्षिप्तैर्लम्बवस्त्रस्रजैस्तथा[1] ।
गर्विता चूर्णपदा च शकारस्य गतिर्भवेत् ॥१४९॥

139-142 (B. XII. 139b-142a ; G. 137-141a). 1 B. G. काव्यहास्यं. 2 B.G. भावं कार्यं तु. 143-146 (B.XII. 143-146a ; G. 141b-144). 1 Gg. भक्तस्य, C. भद्यस्य. 146-148 (B. XII. 146b-147 ; G. 145-146). 1 B.G. add here a hem. 148-149 (B. XII. 149-150a ; G. 147). 1 G. om. but Gg. has it.

*जात्या नीचेषु योक्तव्या विलोकनपरा गतिः ।
*असंस्पर्शाच्च[1] लोकस्य स्वाङ्गानि विनिगूह्य च ॥१५०॥
म्लेच्छानां जातयो यास्तु पुलिन्दशबरादयः ।
तेषां देशानुरूपेण कार्यं गतिविचेष्टितम् ॥१५१॥
पक्षिणां श्वापदानां च पशूनां च द्विजोत्तमाः ।
स्वस्वजातिसमुत्थेन [1]स्वभावेन गतिर्भवेत् ॥१५२॥
सिंहर्क्षवानराणां च गतिः कार्या प्रयोक्तृभिः ।
या [2]पुरा च कृता सम्यग् विष्णुना प्रभविष्णुना ॥१५३॥
आलीढं स्थानकं कृत्वा गात्रं तस्यैव चानुगम् ।
जानूपरि करं चैकमपरं वक्षसि स्थितम् ॥१५४॥
अवलोक्य दिशः [1]कृत्वा चिबुकं बाहुमस्तके ।
गन्तव्यं विक्रमैर्विप्रा पञ्चतालान्तरोत्थितैः ॥१५५॥
*नियुद्धसमये चैव रङ्गावतरणे तथा ।
*सिंहादीनां प्रयोक्तव्या गतिरेषा प्रयोक्तृभिः ॥१५६॥
शेषाणामर्थयोगेन गतिं स्थानं च योजयेत् ।
वाहनार्थप्रयोगेषु रङ्गावतरणेषु च ॥१५७॥
एवमेताः प्रयोक्तव्या नराणां गतयो बुधैः ।
नोक्ताश्च या मया ह्यत्र ग्राह्यास्ता अपि[1] लोकतः ॥१५८॥

150 (B.XII. 150b-151a ; G. 148). 1 G. असंस्पर्शाच्च.

151 (B.XII. 151b-152a ; G. 149). 1 C. गतिविचारेण.

152-3 (B.XII. 152b-154a ; G. 151). 1 G. भावेन· प्रतिपादयेत्. 2 B.G. या कृता नरसिंहेन, We with Bbh. 154-155 (B.XII. 154b-156a ; G. 152-153). 1 B. सर्वाः. 156 (B. XII. 156b-157a ; G. 154). 157-158 (B.XII. 157b-159a ; G. 156). 1 B. स्ताश्च.

अतः परं प्रवक्ष्यामि स्त्रीणां गतिविचेष्टितम् ।
स्त्रीणां स्थानानि कार्याणि गतिष्वाभाषणेषु च ॥१५९॥
आयतं चावहित्थं च अश्वक्रान्तमथापि च[1] ।
दक्षिणस्तु समः पश्चात् त्र्यस्त्रः पक्षस्थितोऽपरः ॥१६०॥
वामः समुन्नतकटिश्चायते स्थानके भवेत् ।
आवाहने विसर्गे च तथा निर्वर्णनेषु च ॥१६१॥
चिन्तायां चावहित्थे च स्थानमेतत्प्रयोजयेत् ।
रङ्गावतरणारम्भः पुष्पाञ्जलिविसर्जनम् ॥१६२॥
मन्मथेर्ष्योद्भवं कोपं तर्जन्याङ्गुलिमोटनम् ।
निषेधगर्वगाम्भीर्यमौनं मानावलम्बनम् ॥१६३॥
स्थानेऽस्मिन् संविधातव्यं दिगन्तरनिरूपणम् ।
समो यत्र स्थितो वामस्त्र्यस्त्रः पक्षस्थितोऽपरः ॥१६४॥
समुन्नतकटिर्वामस्त्ववहित्थन्तु तद्भवेत्[1] ।
स्त्रीणामेतत् स्मृतं स्थानं संलापे तु स्वभावजे ॥१६५॥
निश्चये परितोषे च वितर्के चिन्तने तथा ।
[2]विलासलीलालावण्ये शृङ्गारादिनिरूपणे ॥१६६॥

159-160 (B.XII. 159b-161a ; G. 156c-157). 1 B adds स्थानान्येतानि नारीणामथ लक्षणमुच्यते वामः स्वभावतो यत्र पादो विरचितः समः ॥ तालमात्रान्तरे न्यस्तस्त्र्यश्रः पक्षस्थितोऽपरः । प्रसन्नमाननमुरः समं यत्र समुन्नतम् ॥ लतानितम्बगौहस्तौ स्थानं ज्ञेयं तदायतम्. 160-164 (B.XII. 163b-167a ; G. 158-161) 164-166 (B.XII. 167b-172a ; G. 162-166). 1 B.G. add after this: पुरो विचलितस्त्र्यस्त्रस्तदन्योऽपसृतः समः । पादस्तलान्तरन्यस्तस्त्रिकमीषत् समुन्नतम् । पाणिर्लताख्यो यदैकस्तदन्यस्तु नितम्बगः । अवहित्थं समाख्यातं स्थानमागमभूषणैः and also C. almost the same. 2 C. विवाहलीला.

स्थानमेतत्प्रयोक्तव्यं [1]तथा मार्गावलोकने ।
पादः समुत्थितश्चैक एकश्चाग्रतलाञ्चितः ॥१६७॥
सूचीविद्धमविद्धं वा तदश्वक्रान्तमुच्यते[2] ।
शाखावलम्बने कार्यं स्तबकग्रहणे तथा ॥१६८॥
विश्रामेष्वथ[1] नीचानां नराणाञ्चार्थयोगतः ।
स्थानकं तावदेव स्याद् यावच्चेष्टा प्रवर्तते ॥१६९॥
भग्नं च स्थानकं नृत्ते चारी चेत् समुपस्थिता ।
एवं स्थानविधिः कार्यः स्त्रीणां नृणामथापि च ॥१७०॥
पुनश्च संप्रवक्ष्यामि गतिं प्रकृतिसंस्थिताम् ।
कृत्वाऽवहित्थं स्थानन्तु वामञ्चाधोमुखं करम् ॥१७१॥
नाभिप्रदेशे विन्यस्य सव्यञ्च कटकामुखम् ।
ततः सललितं पादं तालमात्रसमुत्थितम् ॥१७२॥
दक्षिणं वामपादस्य बाह्यपार्श्वे विनिक्षिपेत् ।
तेनैव समकालञ्च लताख्यं वामकं भुजम् ॥१७३॥
दक्षिणं विनमेत्पार्श्वं न्यसेन्नाभितटे ततः ।
नितम्बे दक्षिणं कृत्वा हस्तञ्चोद्वेष्ट्य वामकम् ॥१७४॥
ततो वामपदं दद्याल्लताहस्तं च दक्षिणम् ।
लीलयोद्वाहितेनाथ शिरसोऽनुगतेन च ॥१७५॥
किञ्चिन्नतेन गात्रेण गच्छेत् पञ्चपदीं ततः ।
यो विधिः पुरुषाणां तु रङ्गपीठपरिक्रमे ॥१७६॥

167-168 (B.XII. 172b-173a ; G. 167). 1 B. भर्तृ-. 2 B. adds. स्खलितं घूर्णितं चैव गलिताम्बरधारणम् ॥ कुसुमस्तबकादानं परिरम्भमेव च । विलासनं सललितं तरुशाखावलम्बनम् ॥ स्थानेऽस्मिन् संविधानीयं स्त्रीणामेतत् प्रयोक्तृभिः.
168-169 (B.XII. 175b-176a ; G. 168). 1 C. देवाणां दाराणां.
169-171 (B. XII. 176b-178a ; G. 169-170). 171-176 (B.XII. 178b-183a ; G. 171-175). 176-177 (B.XII. 183b-184a ; G. 176).

स एव प्रमदानां वै कर्तव्यो नाट्ययोक्तृभिः ।
षट्कलं तु न कर्तव्यं तथाष्टकलमेव च ॥१७७॥
पादस्य पतनं तज्ज्ञैः खेदनं तद्भवेत्स्त्रियाः ।
सयौवनानां नारीणामेवं कार्या गतिर्बुधैः ॥१७८॥
[1]स्थवीयसीनामेतासां संप्रवक्ष्याम्यहं गतिम् ।
[1]कृत्वावहित्थं स्थानन्तु वामं न्यस्य कटीतटे ॥१७९॥
[2]आद्यं चारालमुत्तानं कुर्यान्नाभिस्तनान्तरे ।
न निषण्णं न च स्तब्धं न चापि परिवाहितम् ॥१८०॥
कृत्वा गात्रं ततो गच्छेत्तेनैवेह क्रमेण तु ।
प्रेष्याणामपि कर्तव्या गतिरुद्भ्रान्तगामिनी ॥१८१॥
[1]किञ्चिदुन्नमितैर्गात्रैराविद्धगतिविक्रमा[2] ।
स्थानं कृत्वाऽवहित्थञ्च वामञ्चाधोमुखं भुजम् ॥१८२॥
नाभिप्रदेशे विन्यस्य सव्यञ्च कटकामुखम् ।
अर्धनारीगतिः कार्या स्त्रीपुंसाभ्यां विमिश्रिता ॥१८३॥
उदात्तललितैर्गात्रैः पादैर्लीलासमन्वितैः ।
या पूर्वमेवाभिहिता ह्युत्तमानां गतिर्मया ॥१८४॥
स्त्रीणां कापुरुषाणाञ्च ततोऽर्धार्धञ्च योजयेत् ।
मध्यमोत्तमनीचानां नृणां यद् गतिचेष्टितम् ॥१८५॥
स्त्रीणां तदेव कर्तव्यं ललितैः पदविक्रमैः ।
बालानामपि कर्तव्या स्वच्छन्दगतिविक्रमा ॥१८६॥

177-179 (B. XII. 184b-186a ; G. 177-178). 1 G. स्थानीया याः स्त्रियस्तासाम्. 179-181 (B.XII. 186b-188a ; G. 179-180). 1 C. कृत्वापविद्धं. 2 C. आद्यञ्चारालमुक्तानां. 181-183 (B.XII. 188b-190a ; G. 181-182). 1 C. क्वचिदुन्नमि०. 2 B. ०भुजविक्रमा. 183-184 (B.XII. 190b-191a ; G. 183). 184-186 (B.XII. 191b-193a ; G. 184-185).

न तस्याः सौष्ठवं कार्यं प्रमाणं न प्रयोक्तृभिः ।
*तृतीया प्रकृतिः कार्या नाम्ना चैव नपुंसकम् ॥१८७॥
*नरस्वभावावमुत्सृज्य स्त्रीगतिं तत्र योजयेत् ।
विपर्ययः प्रयोक्तव्यः पुरुषस्त्रीनपुंसके ॥१८८॥
स्वभावमात्मनस्त्यक्त्वा तद्भावगमनादिह ।
व्याजेन [1]सेवया वाऽपि तथा भूयश्च वञ्चनात् ॥१८९॥
स्त्री पुंसः प्रकृतिं कुर्यात् स्त्रीभावं पुरुषोऽपि वा ।
धैर्योदारेण सत्त्वेन बुद्ध्या तद्वच्च कर्मणा ॥१९०॥
स्त्री पुमांसं त्वभिनयेद् वेषवाक्यविचेष्टितैः ।
स्त्रीवेषभाषितैर्युक्तं [2]प्रेक्षिताप्रेक्षितैस्तथा ॥१९१॥
[3]मृदुमन्दगतिश्चैव पुमान् स्त्रीभावमाचरेत् ।
विजातीयास्तु या नार्यः पुलिन्दशबराङ्गनाः ॥१९२॥
याश्चापि तासां कर्तव्या तज्जातिसदृशी गतिः ।
व्रतस्थानां तपःस्थानां लिङ्गस्थानां तथैव च ॥१९३॥
स्वस्थानाश्चैव नारीणां समपादं प्रयोजयेत् ।
उद्धता येऽङ्गहाराः स्युर्याश्चार्यो मण्डलानि च ॥१९४॥
तानि नाट्यप्रयोगज्ञैर्न कर्तव्यानि योषिताम् ।
अथासनविधिः कार्यो नृणां स्त्रीणां विशेषतः ॥१९५॥
नानाभावसमायुक्तस्तथा च शयनाश्रयः ।
विष्कम्भेनाश्रितौ पादौ त्रिकं किञ्चित्समुन्नतम् ॥१९६॥

186-187 (B.XII. 193b-194a ; G. 186). 187-188 (B. XII. 194b-195a ; G. 187). 188-189 (B.XII. 195b-196a ; G. 188). 189-192 (B.XII. 196b-199a ; G. 189-191).
1 G. क्रीडया. 2 C. प्रेषिताप्रेषितैः. 3 BG. मृदुसन्नगति. 192-193 (B.XII. 199b-200a ; G. 192). 193-194 (B.XII. 200b-201a ; G. 193). 194-195 (B.XII. 201b-202a ; G. 194).

हस्तौ कट्यूरुविन्यस्तौ स्वस्थे स्यादुपवेशने ।
पादः प्रसारितः किञ्चिदेकश्चैवासनाश्रयः ॥१९७॥
शिरः पार्श्वगतं चैव सचिन्त उपवेशने ।
चिबुकोपाश्रितौ हस्तौ बाहुशीर्षाश्रितं शिरः ॥१९८॥
संप्रणष्टेन्द्रियमनाः शोकौत्सुक्योपवेशने ।
प्रसार्य बाहू शिथिलौ तथा [1]चोपाश्रयाश्रितः ॥१९९॥
मोहमूर्च्छामदग्लानिविषादेषूपवेशयेत् ।
सर्वपिण्डीकृताङ्गस्तु संयुक्तः पादजानुभिः ॥२००॥
व्याधिव्रीडितनिद्रासु ध्याने चोपविशेन्नरः ।
तथा [1]चोत्कटिकं स्थानं स्फिक्पार्ष्णीनां समागमः ॥२०१॥
पित्र्ये निवापे जप्ये च सन्ध्यास्वाचमनेऽपि च ।
विष्कम्भितं पुनश्चैव जानु भूमौ निपातयेत् ॥२०२॥
प्रियाप्रसादने कार्यं होमादिकरणेषु च ।
महीगताभ्यां जानुभ्यामधोमुखमवस्थितम् ॥२०३॥
देवाभिगमने चैव रुषितानां [1]च सान्त्वने ।
शोके चाक्रन्दने तीव्रे मृतानां चैव दर्शने ॥२०३॥
त्रासने च कुसत्त्वानां नीचानाञ्चैव याचने ।
होमयज्ञक्रियायाञ्च प्रेष्याणाञ्चैव कारयेत् ॥२०५॥
मुनीनां नियमेष्वेष भवेदासनजो विधिः ।
अथासनविधिः कार्यो विविधो नाटकाश्रयः ॥२०६॥

195-196 (B.XII. 202b-203a; G. 195). 196-197 (B.XII. 203b-204a; G. 196). 197-198. (B.XII. 204b-205a; G. 197). 198-199 (B.XII. 205b-206a; G. 198). 1 B. चापाश्र०. 199-200 (B.XII. 206b-207a; G. 199). 200-201 (B.XII. 207b-208a; G. 200). 201-202 (B.XII. 208b-209a; G. 201). 1 G. चोत्कुटकं स्थानम्. 202-203 (B.XII. 209b-210a; G. 202). 203-206 (B. XII. 210a-213a; G. 203-205). 1 BC. प्रसादने.

स्त्रीणाञ्च पुरुषाणाञ्च बाह्यश्चाभ्यन्तरस्तथा ।
*आभ्यन्तरस्तु नृपतेर्बाह्यो बाह्यगतस्य च ॥२०७॥
देवानां नृपतीनाञ्च दद्यात् सिंहासनं द्विजाः ।
पुरोधसाममात्यानां भवेद्वेत्रासनं तथा ॥२०८॥
मुण्डासनञ्च दातव्यं सेनानीयुवराजयोः ।
[1]मुण्डासनं द्विजातीनां [2]कुमाराणां कुथासनम् ॥२०९॥
एवं राजसभां प्राप्य कार्यस्त्वासनजो विधिः ।
स्त्रीणाञ्चाप्यासनविधिं संप्रवक्ष्याम्यहं पुनः ॥२१०॥
सिंहासनन्तु राज्ञीनां देवीनां मुण्डमासनम् ।
पुरोधोऽमात्यपत्नीनां दद्याद् वेत्रासनं तथा ॥२११॥
भोगिनीनां तथा चैव वस्त्रं चर्म कुथापि वा ।
*ब्राह्मणीनां यतीनाञ्च पट्टासनमथापि च ॥२१२॥
वैश्यानाञ्च प्रदातव्यमासनञ्च [1]मसूरकम् ।
शेषाणां प्रमदानान्तु भवेद्भूम्यासनं द्विजाः ॥२१३॥
एवमाभ्यन्तरो ज्ञेयो बाह्यश्चासनजो विधिः ।
तथा स्वगृहवार्तासु छन्देनासनमिष्यते ॥२१४॥
नियमस्थो मुनीनां च भवेदासनजो विधिः ।
लिङ्गिनामासनविधिः कार्यो व्रतसमाश्रयः ॥२१५॥
[1]दण्डमुण्डवृषीप्रायं वेत्रासनमथापि वा ।
होमे यज्ञक्रियायाञ्च पित्र्यर्थे च प्रयोजयेत् ॥२१६॥
स्थानीया ये च पुरुषाः कुलविद्यासमन्विताः ।
तेषामासनसत्कारः कर्तव्य इह पार्थिवैः ॥२१७॥

206-207 (B.XII. 213b-214a ; G. 206). 201-210 (B.XII. 214b-217a ; G. 207-210a). 1 C. कुब्जा (मुञ्जा ?) सनं, B. काष्ठासनं ब्राह्मणानां. 2 C. कुमारीणां. 210-214 (B.XII. 217b-221 ; G. 210b-214). 215 (B.XII. 222 ; G. 215). 216 (B.XII. 223 ; G. 216). 1 B. व्र सीमुण्डासनप्रायं. 217 (B.XII. 224 ; G. 217).

समे समासनं दद्यान्मध्ये मध्यममासनम् ।
अतिरिक्तेऽतिरिक्तश्च हीने भूम्यासनं भवेत् ॥२१८॥
उपाध्यायस्य नृपतेर्गुरूणामग्रतो बुधैः ।
भूम्यासनन्तथा कार्यमथवा काष्ठमासनम् ॥२१९॥
नौनागरथयानेषु तथा[1] काष्ठासनेषु च ।
सहासनं न दुष्येत गुरूपाध्यायपार्थिवैः ॥२२०॥
आकुञ्चितं समं चैव प्रसारितविवर्तने ।
उद्वाहितं समश्चैव शयने कर्म कीर्त्यते ॥२२१॥
[1]स्वैरमाकुञ्चितैरङ्गैः शल्याविद्धे तु जानुनी ।
स्थानमाकुञ्चितं नाम शीतार्तानां प्रयोजयेत् ॥२२२॥
उत्तानितमुखं चैव [1]स्रस्तमुक्तकरं तथा ।
समं नाम तु सुप्तस्य स्थानकं संविधीयते ॥२२३
एकं भुजमुपाधाय संप्रसारितजानुकम् ।
स्थानं प्रसारितं नाम [1]खलु सुप्तस्य कारयेत् ॥२२४॥
अधोमुखस्थितश्चैव विवर्तितमिति स्मृतम् ।
शस्त्रक्षतमृतोत्क्षिप्तमत्तोन्मत्तेषु कारयेत् ॥२२५॥
अंसोपरि शिरः कृत्वा कूर्परक्षोभमेव च ।
उद्वाहितन्तु विज्ञेयं लीलायां वचने प्रभोः ॥२२६॥
ईषत्प्रसारिते जंघे यत्र [1]स्रस्तौ करावुभो ।
आलस्यश्रमखेदेषु नतं स्थानं विधीयते ॥२२७॥

218 (B.XII. 225 ; G. 218). 219 (B.XII. 226 ; G. 219). 220 (B.XII. 227 ; G. 220). 1 B. भूमि॰. 221 (B. XII. 228 ; G. 221), 222 (B.XII. 229 ; G, 222). 1 B. सर्वैं॰. 223 (B.XII. 230 ; G. 223). 1 B. प्रत्यङ्मुक्त॰. 224 (B.XII. 231 ; G. 224). 1 B. सुख॰. 225 (B.XII. 232 ; G. 225). 226 (B.XII. 233 ; G. 226). 227 (B.XII. 234 ; G. 227). 1 G. सृष्टौ.

गतिप्रचारस्तु मयोदितोऽयं
नोक्तश्च यः सोऽर्थवशेन साध्यः ।
अतः परं रङ्गपरिक्रमस्य[1]
वक्ष्यामि [2]कक्षां प्रविभागयुक्ताम् ॥२२८॥

इति भारतीये नाट्यशास्त्रे गतिप्रचारो नाम
त्रयोदशोऽध्यायः ।

228 (B.XII. 235 ; G. 228). 1 C. रङ्गविधिक्रमस्य. 2 B. कक्ष्यान्तर-संविधानम्.

चतुर्दशोऽध्यायः

ये तु पूर्वं मया प्रोक्तास्त्रयो वै नाट्यमण्डपाः ।
तेषां विभागं विज्ञाय ततः [1]कक्षां प्रयोजयेत् ॥१॥
ये नेपथ्यगृहद्वारे मया पूर्वं प्रकीर्तिते ।
तयोर्भाण्डस्य विन्यासो मध्ये कार्यः प्रयोक्तृभिः ॥२॥
कक्षाविभागो निर्देश्यो रङ्गपीठपरिक्रमात् ।
परिक्रमेण रङ्गस्य कक्षा ह्यन्या विधीयते ॥३॥
कक्षाविभागे ज्ञेयानि गृहाणि नगराणि च ।
[1]उद्यानारामसरित आश्रमा अटवी तथा ॥४॥
पृथिवी सागराश्चैव त्रैलोक्यं सचराचरम् ।
वर्षाणि सप्त द्वीपाश्च पर्वता विविधास्तथा ॥५॥
[3]अलोकश्चैव लोकश्च रसातलमथापि च ।
दैत्यनागालयश्चैव गृहाणि [4]च वनानि च ॥६॥
[5]नगरे वा वने वापि वर्षे वा पर्वतेऽपि वा
यत्र वार्ता प्रवर्तेत तत्र कक्षां प्रवर्तयेत् ॥७॥
बाह्यं वा मध्यमं वापि तथैवाभ्यन्तरं पुनः ।
दूरं वा सन्निकृष्टं वा देशं तु परिकल्पयेत् ॥८॥
पूर्वं प्रविष्टा ये रङ्गे ज्ञेयास्तेऽभ्यन्तरा[6] बुधैः ।
पश्चात्प्रविष्टा विज्ञेयाः कक्षाभागे तु बाह्यतः ॥९॥
तेषां तु दर्शनेच्छुर्यः प्रविशेद्रङ्गमण्डलम् ।
दक्षिणाभिमुखं सोऽथ कुर्यादात्मनिवेदनम् ॥१०॥

1-10 (B.XIII. 1-12 ; G. 1-12). 1 BC. always कच्या. 2 C. उद्यानारामसहितो देशो ग्रामो. 3 BC. आलोकश्च०. 4 G. भुवनानि च. 5 C. तथा सप्त समुद्राश्च वर्षा चै पर्वतास्तथा. 6 BC. अभ्यन्तरे.

यतो मुखं भवेद् भाण्डं द्वारं नेपथ्यकस्य च ।
सा मन्तव्या तु दिक् पूर्वा नाट्ययोगेन नित्यशः[1] ॥११॥
निक्रामेच्चापि यस्तत्र नरः कार्येण केनचित् ।
स निष्क्रमेत्तु तेनैव कृतं येन [2]निवेशनम्[3] ॥१२॥
निष्क्रान्तोऽर्थवशाच्चापि प्रविशेद्यदि तद् गृहम् ।
यतः प्राप्तः स पुरुषस्तेन मार्गेण निष्क्रामेत्[4] ॥१३॥
अथवार्थवशाच्चापि तेनैव सह गच्छति ।
तथैव प्रविशेद् गेहमेकाकी सहितोऽपि वा ॥१४॥
तयोश्चापि प्रविशतोः [1]कक्षामन्यां विनिर्दिशेत् ।
परिक्रमेण रङ्गस्य त्वन्या कक्षा विधीयते ॥१५॥
समैश्च सहितो गच्छेन्नीचैश्च परिवारितः ।
अथ प्रेक्षणिकाश्चापि विज्ञेया ह्यग्रतो गतौ ॥१६॥
सैव भूमिस्तु बहुभिर्विकृष्टा स्यात्परिक्रमैः ।
मध्या वा सन्निकृष्टा वा तेषामेवं [2]विकल्पयेत् ॥१७॥
नगरे वा वने वापि सागरे पर्वतेऽपि वा ।
दिव्यानां गमनं कार्यं [3]द्वीपे वर्षेऽपि वा पुनः ॥१८॥
आकाशेन विमानेन मायायाप्यथ वा पुनः ।
विविधाभिः क्रियाभिर्वा नानार्थाभिः प्रयोगतः ॥१९॥
नाटकेच्छन्नवेषाणां दिव्यानां भूमिसञ्चरः ।
मानुषैः कारणादेषां यथा भवति दर्शनम्[4] ॥२०॥

11-12 (B.XIII. 11-13; G, 11-13). 1 C. has it after 61. 2 BG. निवेदनम्. 3 B. read the couplet differently. 4 Mss. निष्क्रमेत्. 14-20 (B.XIII. 14-20; G. 14-20). 1 BC. कक्ष्याम्. 2 G. विकल्पनात्. 3 G. द्वीपवर्षेषु. 4 GB. add भारते त्वथ हैमे (हिमे) वा हरिवर्षे इलावृते । रम्ये किम्पुरुषे वापि कुरुपूत्तरकेषु वा.

दिव्यानां छन्दगमनं [1]सर्ववर्षेषु कारयेत् ।
भारते मानुषाणाञ्च गमनं संविधीयते ॥२१॥
[2]गच्छेद्यदि विकृष्टं तु [3]देशं कार्यवशान्नरः ।
अङ्कच्छेदेन चान्यस्मिन् निर्दिशेद्धि प्रवेशके[4] ॥२२॥
[5]अध्वप्रमाणं गत्वा तु कार्यलाभं विनिर्दिशेत् ।
[6]तथाऽलाभे तु कार्येऽस्य अङ्कच्छेदो विधीयते ॥२३॥
क्षणो मुहूर्तो यामो वा दिवसो वापि नाटके ।
एकाङ्के संविधातव्यो बीजस्यार्थवशानुगः ॥२४॥
अङ्कच्छेदे [7]पुनर्वृत्तं मासं वा वर्षमेव वा ।
नोर्ध्वं वर्षात्तु कर्तव्यं कार्यमङ्कसमाश्रयम् ॥२५॥
एवं तु भारते वर्षे कक्षा कार्या प्रयोगतः ।
मानुषाणां [8]गतिर्या तु दिव्यानां तां निबोधत ॥२६॥
हिमवत्पृष्ठसंस्थे तु कैलासे पर्वतोत्तमे ।
यक्षाश्च गुह्यकाश्चैव धनदानुचराश्च ये ॥२७॥
रक्षःपिशाचभूताश्च सर्वे हैमवताः स्मृताः ।
हेमकूटे च गन्धर्वा विज्ञेयाः साप्सरोगणाः ॥२८॥
सर्वे नागाश्च निषधे शेषवासुकितक्षकाः ।
महामेरौ त्रयस्त्रिंशद् ज्ञेया देवगणास्तथा ॥२९॥
नीले तु वैडूर्यमये [1]सिद्धा ब्रह्मर्षयस्तथा ।
दैत्यानां दानवानाञ्च श्वेतपर्वत इष्यते ॥३०॥
पितरश्चापि विज्ञेया शृङ्गवन्तं समाश्रिताः ।
इत्येते पर्वताः श्रेष्ठा दिव्यावासाः प्रकीर्तिताः ॥३१॥

21-26 (B. XIII. 22-27 ; G. 22-27). 1 G. वर्षेष्वेतेषु. 2 BG. विकृष्टं यस्तु गच्छेद्धि. 3 G. देशकालवशान्तरः. 4 G. विप्रवेशिके, C. प्रविवेशके. 5 G. अङ्क (B. अह्न) प्रमाणं. 6 BG. तथा लाभे. 7 BG. तु निर्वृत्तं. 8 C. गतौ येषां.
27-31 (B.XIII. 28-32 ; G. 28-32). 1 C. सिद्धब्रह्मर्षयस्तथा.

तेषां कक्षाविभागश्च जम्बूद्वीपे भवेदयम् ।
तेषां तु चेष्टितं कार्यं स्वैः स्वैः कर्मपराक्रमैः ॥३२॥
परिच्छेदविशेषस्तु तेषां मानुषलोकवत् ।
तेषान्त्वनिमिषत्वं यत्तन्न कार्यं प्रयोक्तृभिः ।
इह भावा रसाश्चैव दृष्टावेव प्रतिष्ठिताः ॥३४॥
दृष्ट्या हि सूचितो भावः पुनरङ्गैर्विभाव्यते ।
एवं कक्षाविभागस्तु मया प्रोक्ता द्विजोत्तमाः ॥३५॥
पुनश्चैव प्रवक्ष्यामि प्रवृत्तीनां तु लक्षणम् ।
चतुर्विधा प्रवृत्तिश्च प्रोक्ता नाट्यप्रयोगतः ॥
आवन्ती दाक्षिणात्या च पाञ्चाली चौड्रमागधी ॥३६॥

अत्राह—प्रवृत्तिरिति कस्मादिति। उच्यते—पृथिव्यां नानादेशवेषभाषाचारा वार्ताः [1]प्रख्यापयन्तीति प्रवृत्तिः। वृत्तिश्च निवेदने। अत्राह—यथा पृथिव्यां बहवो देशाः सन्ति, कथमासाञ्चतुर्विधत्वमुपपन्नं, समानलक्षणश्चासां प्रयोगः। उच्यते-सत्यमेतत् समानलक्षणः प्रयोगः किन्तु नाना देशवेषभाषाचारो लोक इति कृत्वा [2]लोकानुमतेन वृत्तिसंश्रितस्य नाट्यस्य मया चतुर्विधत्वमभिहितम् [।] भारती-सात्त्वती-कैशिक्यारभटी-[3]वृत्ति-संश्रितेषु प्रयोगेषु अभिरता देशाः, यतः [4]प्रवृत्तिचतुष्टयमभिनिवृत्तं, प्रयोगश्चोत्पादितः।

तत्र दाक्षिणात्यास्तावत् बहुनृत्तगीतवाद्या कैशिकीप्रायाः चतुरमधुरललिताङ्गाभिनयाश्च। तद्यथा—

महेन्द्रो मलयः सह्यो [1]मेकलः [2]कालपञ्जरः ।
एतेषु ये श्रिता देशाः स ज्ञेयो दक्षिणापथः ॥३७॥

32-36 (B.XIII. 33-38 ; G. 33-38). 1 Bḍ. प्रख्यापयति, BC. ख्यापयति. 2. C. लोकानुमतेऽनुवृत्ति. 3 BG. वृत्तिसंश्रितैश्च प्रयोगैरभिहिताः, Bḍ. Gg. वृत्तिसंश्रितेषु प्रयोगेषु, Bḍ. C. add अमीषु प्रयोगेषु.

37 (B.XIII. 39 ; G. 39). 1 C. मेखकः. 2 C. कालपञ्जरः ; G. पालपिञ्जरः, B. पालमञ्जरः.

कोसलास्तोसलाश्चैव कलिङ्गा [1]एव मोसलाः ।
[2]द्रमिडान्ध्रमहावैण्णा ये चैव वानवासिकाः ॥३८॥
दक्षिणस्य समुद्रस्य तथा विन्ध्यस्य चान्तरे ।
ये देशाः संश्रितास्तेषु दाक्षिणात्या तु नित्यशः ॥३९॥
[1]आवन्तिका वैदिशिकाः सौराष्ट्रा मालवास्तथा ।
सैन्धवास्त्वथ सौवीरा [2]आनर्ताः सार्बुदेयकाः ॥४०॥
दाशार्णास्त्रैपुराश्चैव तथा वै [3]मार्तिकावताः ।
कुर्वन्त्यावन्तिकीमेते प्रवृत्तिं नित्यमेव तु ॥४१॥
सात्त्वतीं कैशिकीं चैव वृत्तिमेते समाश्रिताः ।
भवेत् प्रयोगो [1]नान्यत्र स च कार्यः प्रयोक्तृभिः ॥४२॥
अङ्गा वङ्गा [1][उत्]-कलिङ्गा वत्साश्चैवोड्रमागधाः ।
पौण्ड्रा [2]नेपालकाश्चैव अन्तर्गिरिबहिर्गिराः ॥४३॥
तथा [3]प्रवङ्गमाहेन्द्रमलदामलवर्तकाः ।
ब्रह्मोत्तरप्रभृतयो भार्गवा मार्गवास्तथा ॥४४॥
प्राग्ज्योतिषाः पुलिन्दाश्च वैदेहास्ताम्रलिप्तकाः ।
[4]प्राङ्गप्रभृतयश्चैव युञ्जन्ति चौड्रमागधीम् ॥४५॥
अन्येऽपि देशाः प्राच्या ये पुराणे संप्रकीर्तिताः ।
तेषु प्रयुज्यते त्वेषा प्रवृत्तिश्चौड्रमागधी ।
[भारतीं कैशिकीं चैव वृत्तिमेषा समाश्रिता ।][1] ॥४६॥

38-39 (B.XIII. 40-41 ; G. 40-41). 1 Bc. एव मोसलाः, Gp. एव मोशलाः, G. यवनोशलाः. 2 Gp. महावेष्णा, C. महाराष्ट्रावेष्णा, B. महाराष्ट्र वैरणा. 40-41 (B.XI. 42-43 ; G. 42-43). 1 G. आवर्तका. 2 C. आवर्ता. 3 G. वर्तिकावता. 42 (B.XIII. 44 ; G. 44). 1 Bd. नाट्ये च. 43-45 (B.XIII. 45-47 ; G. 45-47). 1 Mss. कलिङ्गाश्च. 2 G. नैपालिकाः. 3 G. प्रवङ्गमाग्नेया, Gp. वङ्गसमा ज्ञेया. 4 G. प्राच्य प्रभृतयः, C. प्रांशुप्रवृत्तयः. 46 (B.XIII. 48 ; G. 48). 1 For the justification of this restoration see Introduction to the text.

तेषां कक्षाविभागश्च जम्बूद्वीपे भवेदयम्।
तेषां तु चेष्टितं कार्यं स्वैः स्वैः कर्मपराक्रमैः ॥३२॥
परिच्छेदविशेषस्तु तेषां मानुषलोकवत्।
तेषान्त्वनिमिषत्वं यत्तन्न कार्यं प्रयोक्तृभिः।
इह भावा रसाश्चैव दृष्टावेव प्रतिष्ठिताः ॥३४॥
दृष्ट्या हि सूचितो भावः पुनरङ्गैर्विभाव्यते।
एवं कक्षाविभागस्तु मया प्रोक्ता द्विजोत्तमाः ॥३५॥
पुनश्चैव प्रवक्ष्यामि प्रवृत्तीनां तु लक्षणम्।
चतुर्विधा प्रवृत्तिश्च प्रोक्ता नाट्यप्रयोगतः ॥
आवन्ती दाक्षिणात्या च पाञ्चाली चौड्मागधी ॥३६॥

अत्राह—प्रवृत्तिरिति कस्मादिति। उच्यते—पृथिव्यां नानादेशवेषभाषाचारा वार्ताः [1]प्रख्यापयन्तीति प्रवृत्तिः। वृत्तिश्च निवेदने। अत्राह—यथा पृथिव्यां बहवो देशाः सन्ति, कथमासाञ्चतुर्विधत्वमुपपन्नं, समानलक्षणश्चासां प्रयोगः। उच्यते-सत्यमेतत् समानलक्षणः प्रयोगः किन्तु नाना देशवेषभाषाचारो लोक इति कृत्वा [2]लोकानुमतेन वृत्तिसंश्रितस्य नाट्यस्य मया चतुर्विधत्वमभिहितम् [।] भारती-सात्त्वती-कैशिक्यारभटी-[3]वृत्ति-संश्रितेषु प्रयोगेषु अभिरता देशाः, यतः [4]प्रवृत्तिचतुष्टयमभिनिवृत्तं, प्रयोगश्चोत्पादितः।

तत्र दाक्षिणात्यास्तावत् बहुनृत्तगीतवाद्या कैशिकीप्रायाः चतुरमधुरललिताङ्गाभिनयाश्च। तद्यथा—

महेन्द्रो मलयः सह्यो [1]मेकलः [2]कालपञ्जरः।
एतेषु ये श्रिता देशाः स ज्ञेयो दक्षिणापथः ॥३७॥

32-36 (B.XIII. 33-38; G. 33-38). 1 Bḍ. प्रख्यापयति, BC. ख्यापयति. 2. C. लोकानुमतेऽनुवृत्ति. 3 BG. वृत्तिसंश्रितैश्च प्रयोगैरभिहिताः, Bḍ. Gg. वृत्तिसंश्रितेषु प्रयोगेषु, Bḍ. C. add अमीषु प्रयोगेषु.

37 (B.XIII. 39; G. 39). 1 C. मेखकः. 2 C. कालपञ्जरः; G. पालपिञ्जरः, B. पालमञ्जरः.

कोसलास्तोसलाश्चैव कलिङ्गा [1]एव मोसलाः ।
[2]द्रमिडान्ध्रमहावैण्णा ये चैव वानवासिकाः ॥३८॥
दक्षिणस्य समुद्रस्य तथा विन्ध्यस्य चान्तरे ।
ये देशाः संश्रितास्तेषु दाक्षिणात्या तु नित्यशः ॥३९॥
[1]आवन्तिका वैदिशिकाः सौराष्ट्रा मालवास्तथा ।
सैन्धवास्त्वथ सौवीरा [2]आनर्ताः सार्बुदेयकाः ॥४०॥
दाशार्णास्त्रैपुराश्चैव तथा वै [3]मार्तिकावताः ।
कुर्वन्त्यावन्तिकीमेते प्रवृत्तिं नित्यमेव तु ॥४१॥
सात्त्वतीं कैशिकीं चैव वृत्तिमेते समाश्रिताः ।
भवेत् प्रयोगो [1]नान्यत्र स च कार्यः प्रयोक्तृभिः ॥४२॥
अङ्गा वङ्गा [1][उत्]-कलिङ्गा वत्साश्चैवौड्रमागधाः ।
पौण्ड्रा [2]नेपालकाश्चैव अन्तर्गिरिबहिर्गिराः ॥४३॥
तथा [3]प्रवङ्गमाहेन्द्रमलदामलवर्तकाः ।
ब्रह्मोत्तरप्रभृतयो भार्गवा मार्गवास्तथा ॥४४॥
प्राग्ज्योतिषाः पुलिन्दाश्च वैदेहास्ताम्रलिप्तकाः ।
[4]प्राङ्गप्रभृतयश्चैव युञ्जन्ति चौड्रमागधीम् ॥४५॥
अन्येऽपि देशाः प्राच्या ये पुराणे संप्रकीर्तिताः ।
तेषु प्रयुज्यते त्वेषा प्रवृत्तिश्चौड्रमागधी ।
[भारतीं कैशिकीं चैव वृत्तिमेषा समाश्रिता ।][1] ॥४६॥

38-39 (B.XIII. 40-41 ; G. 40-41). 1 Bc. एव मोसलाः, Gp. एव मोशलाः, G. यवनोशलाः. 2 Gp. महावेष्णा, C. महाराष्ट्रावेष्णा, B. महाराष्ट्र वैरएणा. 40-41 (B.XI. 42-43 ; G. 42-43). 1 G. आवर्तका. 2 C. आवर्ता. 3 G. वर्तिकावता. 42 (B.XIII. 44 ; G. 44). 1 Bd. नाट्ये च. 43-45 (B.XIII. 45-47 ; G. 45-47). 1 Mss. कलिङ्गाश्च. 2 G. नैपालिकाः. 3 G. प्रवङ्गमाग्नेया, Gp. वङ्गसमा ज्ञेया. 4 G. प्राच्य प्रभृतयः, C. प्रांशुप्रवृत्तयः. 46 (B.XIII. 48 ; G. 48). 1 For the justification of this restoration see Introduction to the text.

पाञ्चाला सौरसेनाश्च काश्मीरा हास्तिनापुराः ।
बाह्लीका [1]शा[ल्व-]का-श्चैव मद्रकौशीनरास्तथा ॥४७॥
हिमवत्संश्रिता ये तु गङ्गायाश्चोत्तरां दिशम् ।
ये श्रिता वै जनपदास्तेषु पाञ्चालमध्यमा[2] ॥४८॥
पाञ्चालमध्यमायां तु सात्त्वत्यारभटी [1]स्मृता ।
प्रयोगस्त्वल्पगीतार्थ आविद्धगतिविक्रमः ॥४९॥
द्विधा क्रिया भवत्यासां रङ्गपीठपरिक्रमे ।
प्रदक्षिणप्रवेशा च तथा चाप्यप्रदक्षिणा ॥५०॥
आवन्ती दाक्षिणात्या च प्रदक्षिणपरिक्रमे ।
अपसव्यप्रवेशा तु पाञ्चाली चौड्रमागधी ॥५१॥
आवन्त्यां दाक्षिणात्यायां [1]योज्यं द्वारमथोत्तरम् ।
पाञ्चाल्यामौड्रमागध्यां योज्यं द्वारन्तु दक्षिणम् ॥५२॥
एकीभूताः पुनश्चैताः प्रयोक्तव्याः प्रयोक्तृभिः ।
[1]पर्षदं देशं कालञ्चाप्यर्थयुक्तिमवेक्ष्य च ॥५३॥
[1]येषु देशेषु या पूर्वं प्रवृत्तिः परिकीर्तिता ।
तद्वृत्तिकानि रूपाणि तेषु तज्ज्ञः प्रयोजयेत्[2] ॥५४॥

47-48 (B.XIII. 49-50 ; G. 50-51). 1 C. शल्यकाश्चैव, Gd. शाकलाश्चैव, G. शाकुनस्तथा, Bd. शाल्यका, C. मध्यमाः. 49 (B.XIII. 51 ; G. 49). 1 C. श्रिताः. 50 (B.XIII. 52 ; G. 52). 51 (B.XIII. 53 ; G. 53). 52 (B.XIII. 54 ; G. 54). 1 B. पार्श्वद्वार०. 53 (B.XIII, 55 ; G. 55). 1 C. वर्षञ्च देशञ्चाप्यर्थयुक्तिं कालमवेक्ष्य, G. पार्षदं देशकालौ चाप्यर्थं. 54 (B.XIII. 56 ; G. 56). 1 G.B. येषु देशेषु च या कार्या प्रवृत्तिः, 2 BC.G. add एकीभूताः पुनस्त्वेता नाटकादौ (C. गानकादौ) भवन्ति हि । अवेक्ष्य वृत्तिबाहुल्यं तत्तत्कर्मसमाचरेत् ॥ सार्थे बाहुल्यमेकस्य शेषाणामथ बुद्धिमान् । येषामन्यस्य बाहुल्यं प्रवृत्तिं पूरयेत्तदा.

प्रयोगो द्विविधश्चैव विज्ञेयो नाटकाश्रयः ।
सुकुमारस्तथाऽऽविद्धो नाट्ययुक्तिसमाश्रयः ॥५५॥
[1]सत्त्वाविद्धाङ्गहारन्तु छेद्यभेद्याहवात्मकम् ।
मायेन्द्रजालबहुलं [2]पुस्तनेपथ्यसंयुतम् ॥५६॥
पुरुषैर्बहुभिर्युक्तमल्पस्त्रीकं तथैव च ।
सात्त्वत्यारभटीप्रायं[3] नाट्यमाविद्धसंज्ञितम् ॥५७॥
डिमः समवकारश्च व्यायोगेहामृगौ तथा ।
एतान्याविद्धसंज्ञानि विज्ञेयानि प्रयोक्तृभिः ॥५८॥
एषां प्रयोगः कर्तव्यो [1]दैत्यदानवराक्षसैः ।
उद्धता ये च पुरुषाः शौर्यवीर्यबलान्विताः ॥५९॥
नाटकं सप्रकरणं भाणो वीथ्यङ्कनाटिके ।
सुकुमारप्रयोगाणि मानुषेष्वाश्रितानि तु ॥६०॥
धर्मी या द्विविधा प्रोक्ता मया पूर्वं द्विजोत्तमाः ।
लौकिकी नाट्यधर्मी च तयोर्वक्ष्यामि लक्षणम् ॥६१॥

55 (B.XIII. 59 ; G. 59). 56-57 (B.XIII. 60-61 ; G.60-61). 1 G.B. यत्त्वाविद्धा॰, तत्राविद्धा॰. 2 C. पुंसोनेपथ्य॰. 3 C. ॰भटीयुक्तं. 58 (B. XIII. 62 ; G. 62). 1 B. देव॰. 59 (B.XIII. 63 ; G. 63). 60 (B. XIII. 64 ; G. 64). 1 B. repeats here 11, and B.G. add अथ बाह्यप्रयोगे तु प्रेक्षागृहविवर्जिते । विदिक्ष्वपि भवेद्रङ्गं कदाचिद् भर्तुराज्ञया । पृष्ठे कृत्वास्य कुतपं नाट्यं युङ्क्ते यतो मुखं भरतः । सा पूर्वा मन्तव्या प्रयोगकाले तु नाट्यज्ञैः ॥ द्वाराणि षट् चैव भवन्ति चास्य रङ्गस्य दिग्भागविनिश्चितानि । नाट्य-प्रयोगेन खलु प्रवेशे प्राच्यां प्रतीच्यां च दिशि प्रवेशः । विधान्यमुत्क्रम्य यथात्र रङ्गे विना प्रमाणाद्विदिशः प्रयोगे । द्वारन्तु यस्मात् समृदङ्गभाण्डं प्राचीं दिशं तां मनसाऽध्यवस्येत् ॥ वयोऽनुरूपः प्रथमं तु वेषो वेषानुरूपश्च गतिप्रचारः । गतिप्रचारानुगतं च पाठ्यं पाठ्यानुरूपोऽभिनयश्च कार्यः. 61 (B.XIII. 70 ; G. 65).

स्वभावभावोपगतं शुद्धं त्वविकृतं तथा ।
लोकवार्ताक्रियोपेतमङ्गलीलाविवर्जितम् ॥६२॥
स्वभावाभिनयोपेतं नानास्त्रीपुरुषाश्रयम् ।
यदीदृशं भवेन्नाट्यं लोकधर्मी तु सा स्मृता ॥६३॥
[1]अतिवाक्यक्रियोपेतमतिसत्त्वातिभाषितम् ।
लीलाङ्गहाराभिनयं नाट्यलक्षणलक्षितम् ॥६४॥
स्वरालङ्कारसंयुक्तं [स्वः]-स्वर्भूपुरुषाश्रयम्[2] ।
यदीदृशं भवेन्नाट्यं नाट्यधर्मी तु सा स्मृता ॥६५॥
[3]लोके प्रसिद्धं द्रव्यन्तु यदा नाट्ये प्रयुज्यते ।
[4]मूर्तिमत् [5]साभिलाषं च नाट्यधर्मी तु सा स्मृता ॥६६॥
[1]आसन्नोक्तंतु यद्वाक्यं न शृण्वन्ति परस्परम् ।
अनुक्तं श्रूयते वाक्यं नाट्यधर्मी तु सा स्मृता ॥६७॥
शैलयानविमानानि चर्मवर्मायुधध्वजाः ।
मूर्तिमन्तः प्रयुज्यन्ते नाट्यधर्मी तु सा स्मृता ॥६८॥
य एकां भूमिकां कृत्वा कुर्वीतैकान्तरेऽपराम् ।
कौशल्यादेककत्वाद्वा नाट्यधर्मीति सा स्मृता ॥६९॥
याऽगम्या प्रमदा भूत्वा गम्याभूमिषु युज्यते ।
गम्याभूमिष्वगम्या वा नाट्यधर्मी तु सा स्मृता ॥७०॥

62-63 (B.XIII. 71-72 ; G. 66-67). 64-66 (B.XIII. 73-75; G. 68-70). 1 C. अतिसत्त्व० ; Ckh. अतिवाक्यं. 2 C. ०मस्वर्भूपु-रुषाश्रयम्. G. अश्वरथपुरुषाश्रयम्. 3 C. लोकप्रसिद्धं, B. लोके यदभियोज्यं च पदमेवोपयुज्यते, G. लोके यदभियोज्यं तु भद्रमत्रोपयुज्यते. 4 C. वृत्तिमत्. 5 Gp. साभिलापं, GC. साभिलाषञ्च. 67 (B.XIII. 76 ; G. 71). 1 G. अलोक्तं चैव. 68 (B.XIII. 77 ; G. 72). 69 (B.XIII. 78 ; G. om.). 70 (B.XIII. 79 ; G. om.).

ललितैरङ्गविन्यासैस्तथोत्क्षिप्तपदक्रमैः ।
नृत्यते गम्यते यच्च नाट्यधर्मी तु सा स्मृता ॥७१॥
योऽयं स्वभावो लोकस्य सुखदुःखक्रियात्मकः ।
सोऽङ्गाभिनयसंयुक्तो नाट्यधर्मी तु सा स्मृता[1] ॥७२॥
यश्च कक्षाविभागोऽयं नानाविधिसमाश्रितः ।
रङ्गपीठगतः प्रोक्तो नाट्यधर्मी तु सा भवेत् ॥७३॥
नाट्यधर्मीप्रवृत्तं हि सदा नाट्यं प्रयोजयेत् ।
न ह्यङ्गाभिनयात् किञ्चिद्दते [1]रागः प्रवर्तते ॥७४॥
सर्वस्य सहजो भावः सर्वो [1]ह्यभिनयार्थजः ।
[2]अङ्गालङ्कारचेष्टा तु नाट्यधर्मी प्रकीर्तिता ॥७५॥
एवं कक्षाविभागस्तु [3]धर्मी युक्तय एव च ।
विज्ञेया नाट्यतत्त्वज्ञैः प्रयोक्तव्याश्च तत्त्वतः ॥७६॥
उक्तो [1]मयाऽङ्गाभिनया यथाव-
[2]च्छाखाकृतो [3]यश्च [4]कृतोऽङ्गहारः ।
पुनश्च वाक्याभिनयं यथावद्
वक्ष्ये स्वरव्यञ्जनवर्णयुक्तम् ॥७७॥

इति भारतीये नाट्यशास्त्रे प्रवृत्तिधर्मीव्यञ्जको नाम
चतुर्दशोऽध्यायः ।

71 (B.XIII. 80 ; G. 73). 72 (B.XIII. 81 ; G. 74). 1 B. add यश्चेतिहासवेदार्थो ब्रह्मणा समुदाहृतः । दिव्यमानुषरत्यर्थं नाट्यधर्मी तु सा स्मृता. 73 (B.XIII. 83 ; G. 75). 74 (B.XIII. 84 ; G. 76). 1 C. नाट्यं. 75 (B.XIII. 85 ; G. 77). 1 G. अभिनयोत्थितः. 2 C. अङ्गालङ्कार चेष्टाभिर्नाट्यं. 3 C. धर्मयुक्ताः प्रकीर्तिताः. 76 (B.XII. 86 ; G. 78). 77 (B.XIII. 87 ; G. 79. 1 B. मयेहाभिनयो. 2 G. शाखाकृतो. 3 B. यस्तु. 4 B. कृतोऽङ्गहारैः, C. कृताङ्गहारैः.

पञ्चदशोऽध्यायः

योवागभिनयः प्रोक्तो मया पूर्वं द्विजोत्तमाः ।
लक्षणं तस्य वक्ष्यामि स्वरव्यञ्जनसंभवम् ॥१॥
वाचि यत्नस्तु कर्तव्यो [1]नाट्यस्यैषा तनुः स्मृता ।
[2]अङ्गनेपथ्यसत्त्वानि वाक्यार्थं व्यञ्जयन्ति हि ॥२॥
वाङ्मयानीह शास्त्राणि वाङ्निष्ठानि तथैव च ।
तस्माद्वाचः परं नास्ति वाग्घि सर्वस्य कारणम् ॥३॥
[3]नामाख्यातनिपातैरुपसर्गसमासतद्धितैर्युक्तः ।
[4]सन्धिविभक्तिषु युक्तो विज्ञेयो वाचिकाभिनयः ॥४॥
द्विविधं हि स्मृतं पाठ्यं संस्कृतं प्राकृतं तथा ।
तयोर्विभागं वक्ष्यामि यथावदनुपूर्वशः ॥५॥
व्यञ्जनानि स्वराश्चैव सन्धयोऽथ विभक्तयः ।
नामाख्यातोपसर्गाश्च निपातस्तद्धितास्तथा ॥६॥
एतैरङ्गविधानैस्तुः नानाधातुसमाश्रयम् ।
विज्ञेयं संस्कृतं पाठ्यं तद्वक्ष्यामि समासतः ।।७।
अकाराद्याः स्वरा ज्ञेया औकारान्ताश्चतुर्दश ।
हकारान्तानि कादीनि व्यञ्जनानि विदुर्बुधाः[5] ॥८॥

1-8 (B.XIV. 1-8; C. 1-8). 1 C. नाट्यस्येयं 2B. अङ्गनैपथ्य. 3B. -निपातोपसर्ग……तद्धितैर्युक्तः 4B. सन्धिविभक्तिनियुक्तो 5. This couplet comes after इति व्यञ्जनवर्गः 6. B. adds कादीनि व्यञ्जनानि. 7. B. om व्यञ्जनानि यथा. 8. B. adds: अष्टौ स्थानानि वर्णानामुरः कण्ठः शिरस्तथा । जिह्वामूलं च दन्ताश्च नासिकोष्ठौ च तालु च ॥ अकुहविसर्जनीयाना कण्ठ्याः, इचुयशा स्तालव्ताः ; ऋटुरषा मूर्धन्याः, लृतुलसा दन्त्याः, उपूपमनीया ओष्ठ्याः * इत्युपध्मानीयः, * इतिजिह्वामूलीयः एऐ कण्ठतालव्यौ ओऔ कण्ठ्योष्ठौ, वकारो दन्त्योष्ठः ङञणनमा अनुनासिकाः विसर्जनीयस्यौरस्य इत्येके। सर्वमुखस्थानमवर्णमित्यपरे। द्वौ द्वौ वर्णौ तु वर्गाद्यौ शषसाश्च तयोऽपरे। अघोषा घोषवन्तस्तु ततोऽन्ये परिकीर्तिताः.

तत्र स्वराश्चतुर्दश[6]--अ आ इ ई उ ऊ ऋ ॠ ऌ ॡ ए ऐ ओ औ इति स्वरा ज्ञेयाः ॥

[7]व्यञ्जनानि यथा—क ख ग घ ङ च छ ज झ ञ ट ठ ड ढ ण त थ द ध न प फ ब भ म य र ल व श ष स ह इति व्यञ्जनवर्गाः[8] ॥

वर्गे वर्गे समाख्यातौ द्वौ वर्णौ प्रागवस्थितौ ।
अघोषा इति ये त्वन्ये सघोषा संप्रकीर्तिता ॥९॥
एते घोषाऽघोषाः [1]कन्ठ्योष्ठ्यदन्त्यजिव्ह्यानुनासिकाः ।
ऊष्माणस्तालव्या विसर्जनीयाश्च बोद्धव्याः ॥१०॥
गघङ-जझञ-डढण-दधन-बभमस्तथैव यरलवहा घोषाः ।
कख-चछ-टठ-तथ-पफ-[1]शषसा इति वर्गेष्वघोषाः स्युः ॥११॥
[1]कखगघङा कण्ठस्थास्तालुस्थानास्तु चछजझञाः ।
टठडढणा मूर्धन्यास्तथदधनाश्चैव दन्तस्थाः ॥१२।
पफबभमास्त्वोष्ठ्याः स्युर्दन्त्या लृलसा अहौ च कण्ठस्थौ ।
तालव्या[हि] इचुयशा स्युः ऋटुरषा मूर्ध्नि स्थिता ज्ञेयाः ॥१३॥
[1]ओऔ कण्ठोष्ठ्यौ[वै] एऐकारौ च कण्ठतालव्यौ ।
कण्ठ्यो विसर्जनीयो जिह्वामूलोद्भवः कःपयोः ॥१४॥
पफयोरोष्ठः स्थानं [1]भवेदुकारस्तथा स्वरोऽविवृतः ।
स्पृष्टाः काद्या मान्ताः शषसहकारास्तथा विवृताः ॥१५॥
अन्तःस्थाः [1]संवृता [हि] ङञणनमा नासिकोद्भवा ज्ञेयाः ।
ऊष्माणश्च शषसहा यरलववर्णास्तथैव चान्तःस्थाः ॥१६॥

9 (B.XIV. 12, C.9). 1 C. places this just after 8. 10 (B.XIV. 13 ; 10). 1 BC. कराठ्यो ष्ठदन्तजिव्ह्यानुनासिक्यः (B. ॰जिह्वनासिक्याः). 11 (B.XIV. 14 ; C. 11). 1 C. om. शषसाः. 12 (B XIV, 15 p. 228 C. 12). 1 C. xxxx कराठस्तालुस्थाना मतास्तु. 13 (B.XIV. 15 ; C. 13). 14 (B.XIV. 16 ; C. 14). 1 B. लृलृदलौ before this. 15 (B .XIV. 17 ; C. 15). 1 C. भद्रेन्द्रकारस्वराविद्धः. 16 (B.XIV. 18 ; C. 16). 1 B. संवृतजा.

जिह्वामूलीयःकःप उपध्मानीयसंज्ञया ज्ञेयः ।
कचटतपाः स्वरिताः[1] स्युः खछठथफा स्युः सदा कण्ठ्याः ॥१७॥
[2]कण्ठ्योरस्यान् विद्याद् [3]गजडदवान् [4]पाठ्ययोगे तु ।
वेद्यो विसर्जनीयो [5]जिह्वास्थाने स्थितो वर्णः ॥१८॥
एते व्यञ्जनवर्गाः समासतः संज्ञया मया कथिताः ।
[1]शब्दप्रयोगविषये स्वरांस्तु भूयः प्रवक्ष्यामि[2] ॥१९॥
य इमे स्वराश्चतुर्दश निर्दिष्टास्तत्र वै दश समानाः ।
पूर्वो ह्रस्वस्तेषां परश्च दीर्घो विधातव्यः ॥२०॥
एभिर्व्यञ्जनयुक्तैर्नामाख्यातोपसर्गनिपातैः ।
तद्धितसन्धिविभक्तिभिरधिष्ठितः शब्द इत्युक्तः ॥२१॥
पूर्वाचार्यैरुक्तं शब्दानां लक्षणन्तु विस्तरशः ।
पुनरेव संहृतार्थं लक्षणतः संप्रवक्ष्यामि[1] ॥२२॥
[1]स्वाद्याद्यधिकारगुणैरर्थविशेषैर्विभूषितन्यासम् ।
प्रातिपदिकार्थलिङ्गयुक्तं[2] पञ्चविधं नाम ज्ञेयम् ॥२३॥
तत्प्राहुः सप्तविधं [1]षट्कारकसंयुतं प्रथितसाध्यम् ।
निर्देशसम्प्रदानापादानप्रभृतिसंज्ञाभिः ॥२४॥

17-18 (B.XIV. 20-21 ; C. 17-18). 1 C. om. स्वरिता. 2 C. कण्ठ्येन रसान्. 3 C. घफरूढधभान्. 4 B. पाठ्यसंप्रयोगे तु. 5 C विद्यास्थान for जिह्वास्थाने. 19 (B.XIV. 22 ; C. 19). 1 C. शब्दविषयेप्रयोगे, 2 B. adds after this यस्मिन् स्थानेषु समो विज्ञेयो यः सवर्णसंज्ञोऽसौ. 20 (B. XIV. 22b-23a ; C. 20). 21 (B,XIV. f.n. 4 p. 231 ; C. 21). 1B. इत्थं व्यञ्जनयोगैः स्वरैश्च साख्यातनामपदविहितैः । काव्य-निवन्धाश्च स्युर्धातु-निपातोपसर्गैस्तु. (23b-24a). 22 (B.XIV, f.n. 5 p.231 ; C. 22). 1 B. (24b-25a) उद्दिष्टं शब्दानां लक्षणमेतत् समासयोगेन । प्रकरणवशाद्धि तदहं विस्तरतः संप्रवक्ष्यामि. 23 (B.XIV. 28 ; C. 25). 1 C. स्वाद्यध्यधि............भूषितन्यासा 2 B.........लिङ्गैर्युक्तम्. 24 (B.XIV. 25b-26a ; C. 23) 1 C. पदकारक संयुतं.

[1]संप्रत्यतीतकालक्रियादिसंयोजितं प्रथितसाध्यम् ।
[2]वचनानां यतियुक्तं [3]पुरुषविभक्तं तदाख्यातम् ॥२५॥
* पञ्चशतधातुयुक्तं पञ्चगुणं पञ्चविधमिदं ज्ञेयम्[1] ।
आख्यातं पाठ्यकृतं ज्ञेयं [2]नानार्थाश्रयविशेषम् ॥२६॥
[1]प्रातिपदिकार्थयुक्ता [2]धात्वर्थान्युपसृजन्ति ये स्वार्थैः ।
[3]उपसर्गा ह्युपदिष्टास्तस्मात् [4]संस्कारशास्त्रेऽस्मिन् ॥२७॥
प्रातिपदिकार्थयोगाद्धातुच्छन्दोनिरुक्तयुक्त्या च ।
यस्मान्निपतन्ति पदे तस्मात्प्रोक्ता निपातास्तु ॥२८॥
प्रत्ययविभागजनितान्[1] प्रकर्षसंयोगसत्त्ववचनैश्च ।
यस्मात्पूरयतेऽर्थान् प्रत्यय उक्तस्ततस्तस्मात् ॥२९॥
[1]लोपप्रकृतिप्रत्ययविभागसंयोगतत्त्ववचनैश्च[2] ।
[3]तांस्तान् [4]पूरयतेऽर्थान् हितान्[3] यतस्तद्धितस्तस्मात् ॥३०॥
एकस्य बहूनां वा धातोर्लिङ्गस्य वा पदानां वा ।
विभजन्त्यर्थान् यस्मात् विभक्तयस्तेन ताः प्रोक्ताः[1] ॥३१॥
विश्लिष्टाश्च[2] स्वरा यत्र व्यञ्जनं वापि योगतः ।
सन्धीयते पदे यस्मात् तस्मात् सन्धिः प्रकीर्तितः ॥

25 (B.XIV. 26b-27a ; C. 24). 1 C. ०कालयोजितः क्रियादिसंयागः. B. ०क्रियादिसंयोजितं प्रथित-साध्यम्. 2 B. वचनं नागतयुक्तं, 3 B.C. सुसदृश (C. सदृश) संयोजनविभक्तम्. 26 (B.XIV. 27b, 29a ; C. 26a). 1 C. om. this hem. 2 C. नानार्थाश्रयविशेषम् , B. नानाश्रयविशेषम्. 27 (B.XIV. 30 ; C. 26bc). 1 B. प्रातिपदिकार्थयुक्ता. 2 C. धात्वर्थानुत्सृजन्ति. 3 उपसर्गाद्युपदिष्टा. 4 B. संस्कारतस्तस्मिन्. 28 (B.XIV. 31 ; C. 27). 29 (B.XIV. 32 ; C. 28). 1 Mss.-जनिताः. 30 (B.XIV. 33 ; C. 29). 1 B. लोके प्रकृति०. 2 B. ०वचनेषु. 3 C. तस्मात् , B. तां स्तान् पूर्यन्ते. 4 Bn. ०र्थान् हितो यतो, C. ०र्थांस्ततो यतस्त, B. ०र्थांस्तेषु हि. 31 (B.XIV. 34 ; C. 30). 1 B. यस्माद्विभजन्त्यर्थान् विभक्तयः कीर्तितास्तस्मात्. 32 (B.XIV. 35). 1 Mss. विशिष्टाश्च. 2 C. om this couplet.

वर्णक्रमसम्बन्धः[1] पदैकयोगाच्च वर्णयोगाच्च[2] ।
सन्धीयते च यस्मात्तस्मात् [1]सन्धिः समुद्दिष्टः ॥३३॥
लुप्तविभक्तिर्नाम्नामेकार्थं [1]संहरत् समासोऽपि ।
तत्पुरुषादिकस्तज्ज्ञैर्निर्दिष्टः षड्विधः सोऽपि ॥३४॥
एभिः शब्दविधानैर्विस्तारव्यञ्जनार्थसंयुक्तैः[1] ।
पदबन्धाः कर्तव्या [2]वृत्तनिबन्धास्तु चूर्णा वा ॥३५॥

विभक्त्यन्तं[2] पदं ज्ञेयं [2]निबद्धं चूर्णमेव च ।
तत्र चूर्णपदस्येह [4]बहिर्बोधत लक्षणम् ॥३६॥
[1]अनिबद्धं पदवृन्दं तथा चानियताक्षरम् ।
अर्थापेक्षाक्षरयुतं[2] ज्ञेयं चूर्णपदं बुधैः ॥३७॥
निबद्धाक्षरसंयुक्तं [1]यतिच्छेदसमन्वितम् ।
निबद्धं तु पदं ज्ञेयं [2]प्रमाणनियताक्षरम् ॥३८॥
एवं नानार्थसंयुक्तैः [1]पादैर्वर्णविभूषितैः ।
चतुर्भिस्तु [3]भवेद्युक्तं छन्दो वृत्ताभिधानवत् ॥३९॥
षड्विंशतिः [1]स्मृतानीह [2]पादैः छन्दांसि संख्यया ।
समश्चार्धसमश्चैव तथा विषममेव च ॥४०॥

33 (B.XIV. 36 ; C. 31). 1 B. वर्णपदक्रमसम्बन्धः. 2 C. पदैकयोगोऽन्यवर्ण०. 3 B. उपदिश्यते सन्धिः. 34 (B.XIV. 37 ; C. 32). 1 C. संहरन्ति संक्षेपात्. 35 (B. XIV. 38 ; C. 33). 1 C. ०व्यञ्जनात्व०, B. ०व्यञ्जनार्थ०, 2 B. निबद्धबन्धास्तु. 36 (B.XIV. 39 ; C. 34). 1 C. विभज्यैक्यं., 2 C. निबन्धं. 3. B. संविबोधत. 37 (B. XIV. 40 ; C. 35). 1 B. अनिबद्धपदं छन्द० 2. B. अर्थापेक्ष्यक्षरस्यूतं. 38 (B.XIV. 41 ; C. 36). 1 C. पदच्छेद०. 2 B. प्रमाणनियतात्मकम्. 39 (B. XIV. 42 ; C, 37). 1 C. पदैः, 2 C. भवेद्वृत्तं. 40 (B.XIV. 43 ; C. 38). 1 B. स्मृतान्येभिः, 2 C. पादेः.

[1]छन्दोयुक्तं समासेन [2]निबद्धं वृत्तमिष्यते ।
[3]नानावृत्तविनिष्पन्नं शब्दमूलं तु तत्स्मृतम् ॥४१॥
छन्दोहीनो न शब्दोऽस्ति नच्छन्दः शब्दवर्जितः ।
[1]तस्मात्तूभये संयुक्ते [2]नाट्यस्योद्योतके स्मृते ॥४२॥
एकाक्षरं भवेदुक्तम् अत्युक्तं द्व्यक्षरं भवेत् ।
मध्यं त्र्यक्षरमित्याहुः प्रतिष्ठा चतुरक्षरा ॥४३॥
सुप्रतिष्ठा भवेत् पञ्च गायत्री षड् भवेदिह ।
सप्ताक्षरा भवेदुष्णिग् अष्टौ चानुष्टुबुच्यते ॥४४॥
नवाक्षरा तु बृहती पङ्क्तिश्चैव दशाक्षरा ।
एकादशाक्षरा त्रिष्टुब् जगती द्वादशाक्षरा ॥४५॥
त्रयोदशाऽतिजगती शक्करी तु चतुर्दश ।
[3]अतिशक्करी पञ्चदश षोडशाष्टिः प्रकीर्तिता ॥४६॥
[4]अत्यष्टिः स्यात्सप्तदश धृतिरष्टादशाक्षरा ।
एकोनविंशातिधृतिः कृतिर्विंशतिरेव च ॥४७॥
प्रकृतिश्चैकविंशत्या द्वाविंशत्याकृतिस्तथा ।
विकृतिश्च त्रयोविंशा चतुर्विंशा च संकृतिः ॥४८॥
पञ्चविंशत्यतिकृतिः[5] षड्विंशत्युत्कृतिर्भवेत्[6] ।
अतोऽधिकाक्षरं [7]यत्तु मालावृत्तं तदिष्यते ॥४९॥
छन्दसां तु [1]भवेदेषां भेदोऽनेकविधः पृथक् ।
असंख्यपरिमाणानि वृत्तान्याहुरतो बुधाः ॥५०॥

41 (B.XIV. 44 ; C. 39). 1 B. छन्दो ज्ञेयं. 2 B. त्रिविधं. 3 B.C. नानावृत्तिविनिष्पन्ना शब्दस्यैषा तनुः स्मृताः, We with Bm. 42-49 (B. XIV. 45-52 ; C. 40-47). 1 B. एवं तूभयसंयोगो, C. उभयसंयुक्ते. 2 B. नाटस्योद्योतकः स्मृतः, G नाट्यस्योद्यतके, 3 B. दशपञ्चातिशक्कर्या 4 B. तथा सप्तदशात्यष्टि, 5 B. ०विंशत्यभिकृतिः, 6 B. षड्विंशत्यत्तरोत्कृति, 7 B. छन्दो मालावृत्तामिति स्मृतम्.. 50 (B.XIV. 53 ; C. 58b-59a). 1 B. तथा ह्येते भेदाः प्रस्तारयोगतः,

गायत्रीप्रभृतित्वेषां प्रमाणं [2]संविधीयते ।
प्रयोगजानि सर्वाणि [2]प्रायस्तानि भवन्ति[न] ॥५१॥

x* [3]वृत्तानां हि चतुष्षष्टिर्गायत्री परिकीर्तिता ।
x* शतं विंशतिरष्टौ च वृत्तान्युष्णिगथोच्यते ॥५२॥
x* षट्पंचाशच्छतं चैव वृत्तानामप्यनुष्टुभः ।
x* शतानि पञ्चवृत्तानां बृहत्यां द्वादशैव च ॥५३॥
x* [4]पंक्तेः सहस्रं वृत्तानां चतुर्विंशतिरेव च ।
x* [5]त्रिष्टुभो [6]द्वे सहस्रे च चत्वारिंशत्तथाष्ट च ॥५४॥
x* सहस्राण्यपि चत्वारि नवती च षडुत्तरा ।
x* जगत्याः [7]समवर्णानां वृत्तानामिह सर्वशः ॥५५॥
x* शतमष्टौ सहस्राणि द्व्यधिका नवतिः पुनः ।
x* जगत्यामतिपूर्वायां वृत्तानां परिमाणतः ॥५६॥
x* शतानि त्रीण्यशीतिश्च सहस्राण्यपि षोडश ।
x* वृत्तानि चैव चत्वारि शक्वर्याः परिसंख्यया ॥६७॥
x* द्वात्रिंशच्च सहस्राणि सप्त चैव शतानि च ।
x* अष्टौ षष्टिश्च वृत्तानि ह्याश्रयन्त्यतिशक्वरीम् ॥५८॥
x* पञ्चषष्टिसहस्राणि सहस्रार्धं तु संख्यया ।
x* षट्त्रिंशच्चैव [8]वृत्तानां अष्टौ निगदितानि च ॥५९॥
x* एकत्रिंशत्सहस्राणि वृत्तानां च द्विसप्ततिः ।
x* तथा शतसहस्रञ्च छन्दस्यत्यष्टिसंज्ञिते ॥६०॥
x* धृत्यामपि च पिण्डेन [9]वृत्तमाकलितं मया ।
x* तथा शतसहस्रे द्वे शतमेकं तथैव च ॥६१॥

51-61 (B.XIV. 54-64; C. 59b-70a). 1 B. संप्रवक्ष्यन्ते. 2 B. प्रायशो न भवन्ति हि. 3 B. वृत्तानि च, 4 B. पङ्क्त्यां, 5 B. त्रैष्टुभे, 6 द्वे सहस्रे C. त्रिसहस्रे, 7 C. समपादानां 8 B. वृत्तानि तथाष्ट्यां, 9 B. वृत्तान्याकल्पितानि तु;

x* द्विषष्टिश्च सहस्राणि चत्वारिंशच्च योगतः ।
x* चत्वारि चैव वृत्तानि [1]समसंख्यानि यानि तु ॥६२॥
x* अतिधृत्यां सहस्राणि चतुर्विंशतिरेव च ।
x* तथा शतसहस्राणि पञ्च वृत्तशतद्वयम् ॥६३॥
x* अष्टाशीतिश्च वृत्तानि वृत्तज्ञैः कथितानि च ।
x* कृतौ शतसहस्राणि दश प्रोक्तानि संख्यया ॥६४॥
x* चत्वारिंशत्तथा चाष्टौ सहस्राणि शतानि च ।
x* पञ्चषट्सप्ततिश्चैव वृत्तानां परिमाणतः ॥६५॥
x* तथा शतसहस्राणां प्रकृतौ विंशतिर्भवेत् ।
x* सप्त वै गदितं ह्यत्र नवतिश्चैव संख्यया ॥६६॥
x* सहस्राणि [2]शतञ्चैकं [3]द्वौ पञ्चाशत्तदन्तरम् ।
x* वृत्तानि परिमाणेन वृत्तज्ञैर्गदितानि तु ॥६७॥
x* चत्वारिंशत्तथैकं च सहश्राणां शतानि तु ।
x* तथा चेह सदस्राणि नवतिश्चतुरुत्तरा ॥६८॥
x* शतत्रयं समाख्यातं ह्याकृत्यां चतुरुत्तरम् ।
x* ज्ञेया शतसहस्राणामशीतिस्त्र्यधिका बुधैः ॥६९॥
x* अष्टाशीति सहस्राणि वृत्तानां षट्छतानि च ।
x* अष्टौ चैव तु वृत्तानि विकृत्यां गदितानि तु ॥७०॥
x* तथा शतसहस्राणि सप्तषष्टिश्च सप्ततिः ।
x* सप्त चैव सहस्राणि षोडश द्वे शते तथा ॥७१॥
x* कोटिश्चैवेह वृत्तानि संकृतौ कथितानि वै ।
x* तथा शतसहस्राणि पंचत्रिंशच्च संख्यया ॥७२॥
x* तिस्रः कोट्यः सहस्राणि चतुःपञ्चाशदेव च ।
x* शतानि चत्वारि तथा द्वात्रिंशत् प्रविभागतः ॥७३॥

62-73 (B.XIV. 65-76 ; C. 70b-77a). 1 C. शतसंख्यानि यानि, B. समयसंख्याश्रयाणि. 2 C. शतश्चैव. 3 B. द्विपञ्चाशत्तचैव च.

x* वृत्तान्यतिकृतौ चैव छन्दोज्ञैः कथितानि वै ।
x* षट्कोट्यस्तु सहस्राणां शतानि ह्येकसप्ततिः ॥७४॥
x* अष्टौ चैव सहस्राणि शतान्यष्टौ तथैव च ।
x* चतुःषष्टिस्तु वृत्तानि ह्युत्कृत्यावपि संख्यया ॥७५॥
x* उक्तान्युत्कृतिजातानि वृत्तसंख्या विचक्षणैः ।
x* एतेन च विकल्पेन वृत्तान्येतानि निर्दिशेत्[1] ॥७६॥
x* [2]सर्वेषां छन्दसां पिण्डं कोटयोऽत्र त्रयोदश ।
x* शतानि सप्त सप्तैव सहस्राणि दशैव च ॥७७॥
x* तथा शतसहस्राणां द्विचत्वारिंशदत्र हि ।
x* षड्विंशतिश्च वृत्तानामित्थं चान्यत् समुच्यते ॥७८॥
x* समानि गणनायुक्तिमाश्रित्य कथितानि वै ।[3]
x* सर्वेषां छन्दसामेवं वृत्तांशं कथितं मया ॥७९॥
x* एतेषान्तु पुनर्ज्ञेयं त्रिकैर्वृत्तप्रवर्तनम् ।
x* एकं वा विंशतिर्वापि सहस्रं कोटिमेव च[4] ॥८०॥
x* सर्वेषां छन्दसामेषां [5]त्रिकैर्वृत्तं प्रयोजयेत् ।
x* [6]ज्ञेयाश्चाष्टौ त्रिकास्तत्र संज्ञाभिः स्थानमक्षरम् ॥८१॥

74-81 (B.XIV. 77-83 ; C. 79b-82b 83a). 1 C. lost many couplets and gives the rem. ones as : चत्वारिंशत्तथैकञ्च लक्षाणामथ संख्यया ॥ विज्ञेयाष्टसहस्राणां नवतिश्च षडुत्तरा । शतत्रयं समाख्यातं संकृत्या परिमाणतः ॥ कोटित्रयञ्चाभिकृत्यां पञ्चविंशद्भिरन्वितः । पञ्चाशद्भिः सहस्रैश्च चतुर्भिरधिकैस्तथा ॥ चतुष्टयं शतानाञ्च द्वात्रिंशद्भिः समन्वितः । षट्कोटयस्तयोत् कृत्यां लक्षाणामेकसप्तभिः ॥ चतुःषष्टिशतान्यष्टौ सहस्राण्यष्ट एव च. 2 B. सर्व्वेषां छन्दासामेवं वृत्तानि कथितानि वै । तिस्रः कोट्यो दश तथा सहस्राणां शतानि तु ॥ चत्वारिंशत्तथा द्वे च सहस्राणि दशैव तु । सप्तभिः सहितान्येव सप्त चैव शतानि च ॥ षडविंशरिहान्यानि व्याख्यातानि समासतः. 3 C. om. this hem. 4 B. om. 80. 5 C. वृत्तानां वा द्विजोत्तमाः. 6 B. ज्ञेयाह्यष्टौ त्रिकाण्डत्र संज्ञाभिः स्थानमक्षयम्.

x* त्रीण्यक्षराणि विज्ञेयस्त्रिकोंऽशः परिकल्पितः।
x* गुरुलघ्वक्षरकृतः सर्ववृत्तेषु नित्यशः ॥८२॥
x* गुरुपूर्वो भकारः स्यान्मकारस्य गुरुत्रिकम्।
x* जकारो गुरुमध्यस्थः सकारोऽन्तगुरुस्तथा ॥८३॥
x* लघुमध्यस्थितो रेफस्तकारोऽन्तलघुः परः।
x* लघुपूर्वो यकारस्तु नकारस्तु लघुत्रयम्।
x* एते ह्यष्टौ त्रिका [1]प्राज्ञैर्विज्ञेया ब्रह्मसम्भवाः ॥८४॥
x* लाघवार्थं पुनरमी छन्दोमानमवेक्ष्य च।
x* अस्वराः सस्वराश्चैव प्रोच्यन्ते वृत्तलक्षणे ॥८५॥
x* गुर्वेकं गिति विज्ञेयं तथा लघु लिति स्मृतम्।
x* नियतः पदविच्छेदो यतिरित्यभिधीयते ॥८६॥
x* गुरु दीर्घं प्लुतश्चैव संयोगपरमेव च।
x* सानुस्वारविसर्गञ्च तथान्यच्च लघु क्वचित्[2] ॥८७॥
x* संपद्विरामपादश्च दैवतस्थानमक्षरम्।
x* [1]वर्णः स्वरोऽधिकं वृत्तमिति छन्दोगतो विधिः ॥८८॥
x* नैवातिरिक्तं हीनं वा यत्र संपद्यते क्रमः।
x* विधानाच्छन्दसामेषां संपदित्यभिसंज्ञिता ॥८९॥
x* यत्रार्थस्य समाप्तिः स्यात् स विराम इति स्मृतः।
x* पादश्च पद्यते धातोश्चतुर्भाग इति स्मृतः ॥९०॥
x* अग्न्यादि दैवतं प्रोक्तं स्थानं द्विविधमुच्यते।
x* शरीराश्रयसंभूतं [2]दिगाश्रयमथापि च ॥९१॥
x* शारीरं मन्त्रसंभूतं छन्दोगायत्रसंज्ञितम्।
x* क्रुष्टे मध्यंदिनं प्रोक्तं त्रैष्टुभं परिकीर्त्यते ॥९२॥

82-88 (B.XIV. 84-90 ; G. 80b-81a; 102a). 1 B. नाम्ना. 2 B. adds after this eleven couplets which are spurious. See Introduction. 89-92 (B.XIV. 102b-106 ; C. 48-52). 1 B. वर्णः स्वरा विधिर्वृत्तम्. 2 C. जिह्वाश्रयम्.

x* तृतीयसवनश्चापि शीर्षण्यं जागतं हि यत् ।
x* [1]ह्रस्वदीर्घप्लुतैश्चैव त्रिविधञ्चाक्षरं स्मृतम् ॥९३॥
x* श्वेतादयस्तथा वर्णा विज्ञेयाश्छन्दसामिह ।
x* तारश्चैव हि मन्द्रश्च मध्यमस्त्रिविधः स्वरः ॥९५॥
x* ध्रुवाविधाने चैवास्य संप्रवक्ष्यामि लक्षणम् ।
x* [2]विधिः कालकृतश्चैव तथैवार्थकृतो भवेत् ॥९६॥
x* [3]वृत्तमर्धसमं चैव विषमं सममेव च ।
x* [4]छन्दसो यस्य [5]पादः स्याद्धीनो वाऽधिक एव वा ॥९७॥
x* [6]वृत्तं निवृदिति प्रोक्तं [7]भूरुक् चेति द्विजोत्तमाः ।
x* अक्षराभ्यां यदा द्वाभ्यामधिकं हीनमेव वा ॥९८॥
x* तच्छन्दो नामतो ज्ञेयं स्वराडिति विराडपि ।
x* सर्वेषामेव वृत्तानां तज्ज्ञैर्ज्ञेया गणास्त्रय[1] ॥९९॥
x* दिव्यो दिव्येतरश्चैव दिव्यमानुष एव च ।
x* गायत्र्युष्णिगनुष्टप् च बृहती पंक्तिरेव च ॥१००॥
x* त्रिष्टुप् च जगती चैव दिव्योऽयं प्रथमो गणः ।
x* तथातिजगती चैव शक्करी चातिशक्करी ॥१०१॥
x* अष्टिरत्यष्टिरपि च धृतिश्चातिधृतिर्गणः ।
x* कृतिश्च प्रकृतिश्चैव ह्याकृतिर्विकृतिस्तथा ॥१०२॥
x* संकृत्यभिकृती चैव उत्कृतिर्दिव्यमानुषः ।[2]
x* गुरुलध्वक्षराणीह सर्वेच्छन्दस्सु दर्शयेत् ॥१०३॥

93-99 (B.XIV. 107-112; C. 53-58a ; 91b) 1 C. हस्वदीर्घस्तुतै०. 2 C. विधिकाल०, B. विधिगणकृत०. 3 C. वृत्तमर्धवृत. 4 C. छन्दसी यस्य. 5 B. पादे स्याद्धीनं वाधिकमेव वा. 6 C. अत्तरं तन्निवृत् प्रोक्तं. 7 B. भुरुक् चेति द्विजातिभिः, C. गुरू कैश्चित् द्विजोत्तमाः. 100-103 (B XIV. 113-116a; C. 92-95a). 1 B. त्रिकाः. 2 C. adds 22 and a half ślokas (95b-117) ; Corresponding passages in B. are 92-97a and 116b-132. These are spurious. See Introdution.

x* इति छन्दांसि [1]यानीह मयोक्तानि द्विजोत्तमाः ।
x* [2]वृत्तान्ये[तानि] नाट्येऽस्मिन् प्रयोज्यानि निबोधत ॥१०४॥

इति भारतीये नाट्यशास्त्रे वाचिकाभिनये च्छन्दोविभागो नाम
पञ्चदशोऽध्यायः ।

104 (B. XIV. 133 ; C. 118-119). 1 C. जातानि. 2 C. ध्रुवान्येतेषु B. वृत्तान्येतेषु.

षोडशोऽध्यायः

[1]आद्ये पुनरन्त्ये द्वे द्वे गुरुणी चेत् ।
वृत्तं तनुमध्या गायत्रसमुत्था ॥१॥

यथा—[2]सन्त्यक्तविभूषा भ्रष्टाञ्जननेत्रा ।
[3]हस्तार्पितगण्डा किं त्वं तनुमध्या ॥२॥

लघुगण [4]आद्यो भवति चतुष्के ।
गुरुयुगमन्ते मकरकशीर्षा ॥३॥

यथा—स्वयमुपयान्तं भजसि न कान्तम् ।
भयकरि कि त्वं मकरकशीर्षा ॥४॥

षडक्षरकृते पादे लघु यत्र द्वितीयकम् ।
शेषाणि तु गुरूणि स्युः मालिनी सा मता यथा[1] ॥५॥

यथा—[1]स्नानगन्धस्रग्भिर्वस्त्रभूषायोगैः ।
व्यक्तमेवैषा त्वं मालिनी प्रख्याता ॥६॥

* द्वितीयं पञ्चमं चैव लघु यत्र प्रतिष्ठितम् ।
* शेषाणि च गुरुणि स्युर्मालती नाम सा यथा[1] ॥७॥

यथा—* शोभते बद्धया षट्पदाविद्धया ।
* मालतीमालया मानिनी लीलया ॥८॥

द्वितीयं च चतुर्थं च पञ्चमं च यदा लघु ।
यस्याः सप्ताक्षरे पादे सा ज्ञेया तूद्धता यथा[1] ॥९॥

1-4 (B.XV. 2-5 ; C. 2-5). 1 B. C. practically repeat before this the last couplet of XV. 2 C. सन्त्यक्त भूषणा. 3 C. हस्तार्पितवक्त्रा किञ्चित्तनुमध्या. 4 B. आदौ. 5-6 (B.XV. 7-8 ; C. 6-7). 1 B. स्नानगन्धाधिक्यैः. 7-8 (B.XV. 9-10). 1 C. om. 7-8. 9-10 (B.XV. 11, 13 ; C. 8-9). 1 B. कुन्तकृताङ्गं.

यथा—[1]दन्तघातकृताङ्कं व्याकुलालकशोभम् ।
शंसतीव तवास्यं [2]निर्भरं रतयुद्धम् ॥१०॥

आदौ द्वे निधने चैव गुरुणी यत्र वै सदा ।
पादे सप्ताक्षरे ज्ञेया सा तु भ्रमरमालिका ॥११॥
यथा—नानाकुसमचित्रे प्राप्ते सुरभिमासे ।
एषा भ्रमति [1]पुष्पे मत्ता भ्रमरमाला ॥१२॥

आद्यं तृतीयमन्त्यं च पञ्चमं तथा ।
गुरूण्यष्टाक्षरे पादे [1]सिंहलीलेति सा स्मृता ॥१३॥
यथा—यत्त्वया ह्यनेकभावाच्चेष्टितं रतं सुगात्रि ।
तन्मनो मम प्रविष्टं वृत्तमत्र [2]सिंहलीलम् ॥१४॥

चतुर्थं च द्वितीयं च षष्ठमष्टममेव च ।
गुरूण्यष्टाक्षरे पादे [1]वदन्ति मत्तचेष्टितम् ॥१५॥
यथा—[2]मदावघूर्णितेक्षणं विलम्बितालकाकुलम् ।
असंस्थितैः पदैः प्रिया करोति मत्तचेष्टितम् ॥१६॥

अष्टाक्षरकृते पादे सर्वाण्येव भवन्ति हि ।
गुरूणि यस्मिन् सा नाम्ना [1]विद्युल्लेखेति संज्ञिता ॥१७॥
यथा—[2]सान्द्राम्भोभिर्नानाम्भोदैः श्यामाकारैर्व्याप्ते व्योम्नि ।
आदित्यांशुस्पर्धिन्येषा दिक्षु भ्रान्ता [3]विद्युल्लेखा ॥१८॥

10 (B.XV. 11, 13 ; C, 8-9). 2 Ckh. युद्धमुद्धत-वेशम् । 11-12 (B. XV. 14, 16 ; C. 10-11). 1 B. मत्ता कान्ते. 13-14 (B.XV. 17-19 ; C. 12-13). 1 B. सिंहलेखेति. 2 B. सिंहलेखमम्. 15-16 (B.XV. 20, 22 ; G. 14-15). 1 C. यत्ततत्. 2 B. चरावघूर्णितेक्षणं, 17-18 (B. XV. 93, 25 ; C. 16-17). 1 B. विद्युन्मालेति कीर्तिता. 2 B. साम्भोभारैरानर्दद्भिः. श्यामाम्भोदैः. 3 B. विद्युन्माला.

* [1]पञ्चमं सप्तमं चान्त्यं गुरु पादेऽष्टके तथा ।
* छन्दोज्ञैर्ज्ञेयमेतत्तु वृत्तं चित्तविलासितम् ॥१९॥
यथा—* स्मितवशविप्रकाशैर्दशनपदैरमीभिः ।
* वरतनु पूर्णचन्द्रं तव मुखमावृणोति ॥२०॥

नवाक्षरकृते पादे त्रीणि स्युर्नैधनानि तु ।
गुरूणि यस्यां सा नाम्ना [1]भवेन्मधुकरी यथा ॥२१॥
यथा—कुसुमितमभिपश्यन्ती विविधतरुगणैश्छन्नम् ।
[2]वनमनिलसुगन्धाढ्यं भ्रमति मधुकरी हृष्टा ॥२२॥

दशाक्षरकृते पादे त्रीण्यादौ त्रीणि नैधने ।
यस्या गुरूणि सा ज्ञेया पङ्क्तिरुत्पलमालिनी ॥२३॥
यथा—[1]अस्मिंस्ते भ्रमरनिभे कान्ते नानारत्नरचितभूषाढ्ये ।
शोभामावहति शुभा मूर्ध्नि प्रोत्फुल्ला कुवलयमालेयम् ॥२४॥

द्वितीयं च चतुर्थं च षष्ठमष्टममेव च ।
ह्रस्वं दशाक्षरे पादे यत्र सा शिखिसारिणी ॥२५॥
यथा—नैव तेऽस्ति सङ्गमो मनुष्यै[1]र्नास्ति कामभोगचिह्नमन्यत् ।
गर्भिणीव दृश्यसे ह्यनार्ये किं मयूरसारिणी [2]त्वमेव ॥२६॥

[1]प्रथमं च चतुर्थं च सप्तमं दशमं गुरु ।
[2]अन्त्यं च त्रैष्टुभे पादे यत्र स्याद् दोधकं तु तत् ॥२७॥

19-20 (B.XV. 26-28). 1 C. om. the two. 21-22 (B.XV. 29, 31; C, 18-19). 1 B. ज्ञेया. 2 C. नवनलिनसुगन्धाढ्यं, B. वनमतिशयगन्धाढ्यं we with Bd. 23-24 (B.XV. 31, 33; 20-22). 1 B. उत्पलमालिका. 2 B. अस्मिंस्ते शिरसि तदा कान्ते वैडूर्य-स्फटिक-सुवर्णाढ्ये। शोभां स्वां न वहति तां बद्धा सुश्लिष्टा कुवलयमालेयम्. 25-26 (B.XV. 34, 36; G. 22-23). 1 B. नापि. 2 B. त्वमेवं. 27-28 (B.XV. 37, 39; G. 24-25). 1 B. आद्यं चतुर्थमन्त्यं. 2 B. गुरुणि.

यथा—प्रस्खलिताग्रपदप्रविचारं मत्तविघूर्णितगात्रविनामम् ।
पश्य विलासिनि कुञ्जरमेनं [3]दोधकवृत्तमयं प्रकरोति ॥२८॥

आदौ द्वे पंचमं चैवाप्यष्टमं नैधनं तथा ।
गुरूण्येकादशे पादे यत्र तन्मोटकं यथा ॥२९॥

यथा—एषोऽम्बुदनिःस्वनतुल्यरवः [1]क्षीबः स्खलमानविडम्बगतिः ।
श्रुत्वा घनगर्जितमद्रितटे वृक्षान् प्रति मोटयति द्विरदः ॥३०॥

नवमं सप्तमं षष्ठं तृतीयं च [1]भवेल्लघु ।
[2]यत्रैकादशके पादे इन्द्रवज्रेति सा यथा ॥३१॥

यथा—[3]त्वं दुर्निरीक्ष्या [4]दुरितस्वभावा दुःखैकसाध्या कठिनैकभावा ।
सर्वास्ववस्थासु च कामतन्त्रे योग्यासि किं वा बहुनेन्द्रवज्रे ॥३२॥

एभिरेव तु संयुक्ता लघुभिस्त्रैष्टुभी यदा ।
उपेन्द्रवज्रा विज्ञेया लघ्वादाविह केवलम् ॥३३॥

यथा—[1]श्रिया च वर्णेन विशेषणेन स्मितेन कान्त्या सुकुमारभावात् ।
अमी गुणा रूपगणानुरूपा भवन्ति ते किं त्वमुपेन्द्रवज्रा ॥३४॥

आद्यं तृतीयमन्त्यञ्च सप्तमं नवमं तथा ।
गुरूण्येकादशे पादे यत्र सा तु रथोद्धता ॥३५॥

यथा—किन्त्वया सुभट [1][धुर्य]-वर्जितं नात्मनो न सुहृदां प्रियं कृतम् ।
यत्पलायनपरायणस्य ते याति धूलिरधुना रथोद्धता[2] ॥३६॥

28 (B.XV. 87, 39 ; G. 24-25). 3 C. वृत्तगतिं. Mss. कुञ्जरमेनं. 29-30 (B.XV. 40, 41 ; G. 26-27). 1 C. त्तणः. 31-32 (B.XV. 42, 43 ; G. 28-29). 1 C. लघून्यथ. 2 B. एकादशात्तरे. 3 C. चन्द्र॰ निरीच्या. 4 B. दुरतिप्रसादा. 33-34 (B. XV. 44, 45 ; C. 30-31). 1 B. प्रिये श्रिया वर्णं॰. 35-36 (B.XV. 46-47 ; G. 32-33). 1 B. C. वर्जितं नात्मनो, Bb. वर्जितात्मना,. 2 B. adds another example किं त्वया कुमतिसङ्गया सदा नाज्ञयेव सुहृदां प्रियं कृतम् ।यद्गृहाद्वचनरोषकम्पिता याति तूर्णमबला रथोद्धता.

आद्यं तृतीयमन्त्यञ्च सप्तमं [1]तथा ।
[2]गुरूणि त्रैष्टुभे पादे यत्र सा स्वागता यथा ॥३७॥
यथा—अद्य मे स फलमायतनेत्रे जीवितं मदनसंश्रितभावम् ।
आगतासि[3]सदनं मम यस्मात् स्वागतं तव वरोरु निषीद ॥३८॥

षष्ठञ्च नवमं चैव [1]लघु स्यात् त्रैष्टुभे यदि ।
[2]चतुर्भिराद्यैर्विच्छेदः सा ज्ञेया शालिनी यथा ॥३९॥
यथा—[3]शीलभ्रष्टे निर्गुणे याऽप्रकोपा
लोके धैर्यादप्रियं न ब्रवीषि ।
[4]आर्यं शीलं साध्वि हे तेऽनुवृत्तं
[5]माधुर्याढ्या सर्वदा शालिनी त्वम् ॥४०॥

षष्ठं तृतीयं नवमं गुरुण्यन्त्यमथापि वा ।
यत्र तु द्वादशे पादे तज् ज्ञेयं तोटकं बुधैः ॥४१॥
यथा—किमिदं कपटाश्रयदुर्विषहं [1]बहुशाठ्यमथोल्वणरूक्षकथम् ।
स्वजनप्रियसज्जनभेदकरं ननु तोटकवृत्तमिदं कुरुषे ॥४२॥

आद्यं तृतीयमन्त्यं च पञ्चमं षष्ठमेव च ।
तथोपान्त्यं जगत्यां च गुरु चेत् कुमुदप्रभा[1] ॥४३॥
यथा—कुमुदनिभा त्वं कामबाणविद्धा किमसि नतभ्रूः शीतवातदग्धा ।
[2]मृदुनलिनीवापाण्डुवक्त्रशोभा [3]कथमसि जाता अग्रतः सखीनाम् ॥४४॥

37-38 (B.XV. 49-50 ; G. 34-35). 1 B. गुरु. 2 B. यस्यास्तु. 3 B. भवनं. 39-40 (B.XV. 51-52 ; G. 36-37). 1 B. लघूनी. 2 B. गुरूण्यन्यानि पादे. 3 B. दुःशीलं वा निर्गुणं चापरं वा. 4 B. तस्माच्छीलं साधुहेतोः संवृत्तं. 5 B.C. माधुर्यात् स्यात् सर्वथा ; we with Bd. 41-42 (B.XV. 53, 55; C.38-39). 1 C. बहुगर्जमिवोद्गगण. 43-44 (B.XV. 56, 60 ; C. 40-41). 1 C. 40-41). 1 C. gives the def. with triads only. B. gives an add. ex. मन्मथेन विद्धा सललितभावा नृत्तगीतयोगा प्रविकशिताक्षी । निन्द्यमद्य किं त्वं विगलितशोभा चन्द्रपादयुक्ता कुमुदवती च.

द्वादशाक्षरके पादे सप्तमं दशमं लघु ।
आदौ [1]पञ्चाक्षरे छेदश्चन्द्रलेखेति सा यथा ॥४५॥

वक्त्रं सौम्यं ते पद्मपत्त्रायताक्षं
[2]कामस्यावासं [3]सुभ्रुवोश्चावभासम् ।
कामस्यापीदं काममाहर्तुकामं
[4]कान्त्या त्वं कान्ते चन्द्रलेखेव भासि ॥४६॥

तृतीयमन्त्य नवमं पञ्चमञ्च यदा गुरु ।
द्वादशाक्षरके पादे [1]तदा स्यात् प्रमिताक्षरा ॥४७॥

यथा—[2]स्मितभाषिणी ह्यपलाऽपरुषा
निभृतापवादविमुखी सततम् ।
[3]यदि कस्यचिद्युवतिरस्ति सुखा
प्रमिताक्षरा स हि पुमाञ्जयति ॥४८॥

द्वितीयमन्त्यं दशमं चतुर्थं पञ्चमाष्टमे ।
गुरूणि द्वादशे पादे वंशस्थं जगती तु सा ॥४९॥

यथा—न मे प्रिया [1]यद् बहुमानवर्जिता
[2]कृताप्रिया तैः परुषाभिभाषणैः ।
तथा च पश्याम्यहमद्य [3]सा ध्रुवं
[4]क्षणेन वंशस्थगतिं करिष्यति ॥५०॥

चतुर्थमन्त्यं दशमं सप्तमञ्च यदा गुरु ।
भवेद्धि जागते पादे तदा स्याद्धरिणप्लुता ॥५१॥

45-46 (B.XV. 61-62 ; C. 42-43). 1 B. पञ्चाक्षरच्छेद. 2 C. कामस्याभासं. 3 B. सुभ्रुनोच्चप्रहासम्. 4 B. कान्ते कान्त्या त्वं. 47-48 (B. XV. 63-64 ; C. 44-45). 1 B. यत्र सा. 2 C. स्मितहासिनी. 3 B अपि. 49-51 (B.XV. 65, 67-68 ; C. 46-48). 1 B. त्वं बहुमानवर्जितं. 2 C, कृता प्रिये ते, B. प्रियं प्रिया ते. 3 Bbh. सा ध्रुवं, B. विग्रहं, C. विक्रमं. 4 Bbh. क्षणेन, B.C. ध्रुवं हि.

यथा— परुषवाक्यकशाभिहता त्वया
भयविलोकनपार्श्वनिरीक्षणा ।
वरतनुः प्रततप्लुतसर्पणै-
रनुकरोति गतैर्हरिणप्लुतम् ॥५२॥

सप्तमं नवमञ्चान्त्यमुपान्त्यं च यदा गुरु ।
द्वादशाक्षरके पादे [1]कामदत्तेति सा स्मृता ॥५३॥

यथा—करजपदविभूषिता यथा त्वं
सुदति दशनविक्षताधरा च ।
गतिरपि चरणावलग्नमन्दा
त्वमसि [2]मृगगमाक्षि [3]कामदत्ता ॥५४॥

आद्यं चतुर्थं दशमं सप्तमं च यदा लघु ।
द्वादशाक्षरके पादे अप्रमेया तथाहि सा ॥५५॥

यथा—न ते काचिदन्या समा दृश्यते स्त्री
[2]गुणैर्या द्वितीया तृतीयापि चास्मिन् ।
[3]ममेयं मतिर्लोकमालोक्य सर्वं
जगत्यप्रमेयासि [4]सृष्टा विधात्रा ॥५६॥

द्वितीयं पञ्चमं चैव अष्टमैकादशं तथा ।
पादे यत्र लघूनि स्युः पद्मिनी नाम सा यथा ॥५७॥
देहतोयाशया वक्त्रपद्मोज्ज्वला
नेत्रभृङ्गाकुला दन्तहंसैः [1]स्मिता ।

52 (B.XV. 69 ; C, 49). 53-54 (B.XV. 70-71 ; C. 50-51). 1 C. काममत्ता. 2 B. मृगनिभाक्षि. 3 C. काममत्ता. 55-56 (B.XV. 72-73 ; G. 52-53). 1 B. पादे तु जागते. 2 B. नृलोके विशिष्टा गुणैरद्वितीयैः. 3 B. त्रिलोक्यां गुणाग्र्यान् समाहृत्य सर्वान्. 4 B. दृष्टा. 57-58 (B.XV. 74, 76 ; C. 54-55). 1 B. दन्तहंसस्मिता, C. दन्तहंसैः स्थिता.

[2]केशपत्त्रच्छदा चक्रवाकस्तनी
पद्मिनीव प्रिये भासि मे सर्वदा[3] ॥५८॥

आदौ षट् दशमं चैव पादे यत्र लघून्यथ ।
शेषाणि तु गुरूणि स्युर्जागते [1]पटुसंज्ञिता ॥५९॥

यथा—उपवनसलिलानां बालपद्मैः-
भ्रमरपरभृतानां कण्ठनादैः ।
[2]समदगतिविलासैः कामिनीनां
कथयति [3]पटुवृत्तं पुष्पमासः ॥६०॥

[1]द्वितीयान्त्ये चतुर्थश्च नवमैकादशे गुरु ।
विच्छेदोऽतिजगत्याश्च चतुर्भिः सा प्रभावती ॥६१॥

यथा—कथन्त्विमं कमलविशाललोचने
गृहं घनैः पिहितकरे [2]निशाकरे ।
अचिन्तयन्त्यभिनववर्षविद्युत-
स्त्वमागता सुतनु यथा प्रभावती ॥६२॥

त्रीण्यादावष्टमोपान्त्ये दशमं [1]नैधने तथा ।
गुरूण्यतिजगत्यां तु त्रिभिश्च्छेदैः [2]प्रहर्षणी ॥६३॥

यथा—भावस्थैर्मधुरकथैः सुभाषितैस्त्वं
साटोपस्खलितविलम्बितैर्गतैश्च ।
[3]नानांगैर्हरसि मनांसि कामुकानां
सुव्यक्तं [4]ह्यसि जगति [5]प्रहर्षणीव ॥६४॥

2 C. केशपाशच्छदा, see B. 77. 3 B. adds a variant of this (B. 77). 58 (B.XV. 74-76; C, 54-55). 59-60 (B.XV. 78, 80; C. 56-57). 1 BC. पुट. 2 B. मदनमदविलासैः. 3 BC. पुट. 61-62 (B.XV. 81-82; C. 58-59). 1 C. द्वितीयश्च. 2 B. दिवाकरे. 63-64 (B.XV. 83-34; C. 6061). 1 C. नैधनं, B. नैधनद्वयम्. 2 B. प्रहर्षिणी. 3 B. शोभाढ्यैः, B. ह्यतिजगति. 4 B. प्रहर्हिणी.

षष्ठञ्च सप्तमञ्चैव दशमैकादशं लघु ।
त्रयोदशाक्षरे पादे ज्ञेयं मत्तमयूरकम् ॥६५॥

यथा—विद्युन्नद्धा सेन्द्रधनुर्द्योतितदेहा[1]
वातोद्धूता श्वेतबलाकाकृतशोभाः ।
एते मेघा गर्जितनादोज्ज्वलचिह्नाः
प्रावृट्कालं [2]मत्तमयूरं कथयन्ति ॥६६॥

आदौ द्वे च चतुर्थञ्चाप्यष्टमैकादशे गुरु ।
अन्त्योपान्त्ये च [1]शक्वर्या वसन्ततिलका यथा ॥६७॥
चित्रैर्वसन्तकुसुमैः कृतकेशहस्ता
स्रग्दाममाल्यरचना सुविभूषिताङ्गी ।
[2]नागावतंसकविभूषितकर्णपाली
साक्षाद्वसन्ततिलकेव विभाति नारी ॥६८॥

पंचादौ शक्वरीपादे गुरूणि त्रीणि चान्ततः ।
पंचाक्षरादौ च यतिरसंबाधा तु सा स्मृता ॥६९॥

यथा—[1]मानी लोकज्ञः श्रुतबलकुलशीलाढ्यो
यस्मिन् सम्मानं न सदृशमनुपश्येद्धि ।
गच्छेत्तं त्यक्त्वा द्रुतगतिरपरं देशं
कीर्णा नानार्थैरवनिरियमसंबाधा ॥७०॥

[1]आदौ चतुर्गुरूणि स्युर्दशमैकादशे तथा ।
अन्त्योपान्त्ये तु शक्वर्याः पादे तु शरभा यथा ॥७१॥

65-66 (B.XV. 85-86 ; C. 62-63). 1 B. ०धनूरजितदेहा. 2 C. मत्तमयूराः. 67-68 (B. XV. 87-88 ; C. 64-65). 1 B. शक्कर्यां. 2 B. नानावतंसविभूषितकर्णपाशा, C. ०भूषितगराडपाली. 69-70 (B.XV. 89-90 ; C. 66-67). 1 C. मानालोकज्ञः सुतबल०. 71 (B.XV. 91 ; C. 68). 1 B. चत्वार्यादौ.

एषा कान्ता व्रजति [1]ललितं वेपमाना
[2]गुल्मैश्छन्नं [3]वनमुरुनगैः संप्रविद्धम् ।
हा हा कष्टं किमिदमिति नो वेद्मि मूढो
व्यक्तं [4]क्रोधाच्छरभललितं कर्तुकामा ॥७२॥

आदौ षट् दशमं चैव लघूनि स्युस्त्रयोदश ।
[1]यत्रातिशाक्वरे पादे ज्ञेया नान्दीमुखी तु सा ॥७३॥

यथा—न खलु तव कदाचित्क्रोधताम्रायताक्षं
भ्रुकुटिवलितभङ्गं दृष्टपूर्वं मयास्यम् ।
किमिह बहुभिरुक्तैर्या ममेच्छा हृदिस्था
त्वमसि मधुरवाक्या देवि नान्दीमुखीव ॥७४॥

आद्यं षष्ठं चतुर्थं च नैधनं च गुरूण्यथ ।
षोडशाक्षरके पादे गजविलसितं तु तत् ॥७५॥

यथा—[1]तोयधरः [2]सुधीरघनपटुपटहरवः
[3]सर्जकदम्बनीपकुटजकुसुमसुरभिम् ।
कन्दलसेन्द्रगोपकरचितमवनितलं
वीक्ष्य करोत्यसौ वृषभगजविलसितकम् ॥७६॥

आद्यात् पराणि पञ्चैव द्वादशं सत्रयोदशम् ।
अन्त्ये द्वे यत्र दीर्घाणि प्रवरं ललितं हि तत् ॥७७॥

यथा—नखालीढं गात्रं [1]दशनविहतं चोष्ठगण्डं
शिरः पुष्पोन्मिश्रं प्रविलुलितकेशालकान्तम् ।

72 (B.XV. 92; C. 69). 1 C. ललिता. 2 C. गुल्मच्छन्नं. 3 B. वनमभिनवैः. 4 B. कान्ते शरभललितात्वं करोषि. 73-74 (B.XV. 93-94; C. 70-71). 1 C. यत्र पञ्चदशे. 75-76 (B.XV. 95,:97; C. 42-73). 1 B. तोयधरैः. 2 B. पटुपटहरवैः. 3 Mss. सुरभिः. 77-78 (B XV. 98,100; C. 74-75). 1 C. दशननिहितं, B. दशनखचितं, Bḍh दशनविहतं.

[2]गतिः खिन्ना चैवं वदनमपि संभ्रान्तनेत्र-
महो श्लाघ्यं वृत्तं प्रवरललितं [3]कामचेष्टम् ॥७८॥

आद्यात्पराणि पञ्चैव द्वादशं सत्रयोदशम् ।
अन्त्यं सप्तदशे पादे शिखरिण्यां गुरूणि च ॥७९॥

यथा—महानद्याभोगे[1] पुलिनमिव ते भाति जघनं
तथास्यं नेत्राभ्यां भ्रमरसहितं पङ्कजमिव ।
[2]तनुस्पर्शश्चायं सुतनु सुकुमारो न परुषः
स्तनाभ्यां तुङ्गाभ्यां शिखरिणिनिभा भासि [3]दयिते ॥८०॥

यत्र पञ्च लघून्यादौ त्रयोदशचतुर्दशे ।
षोडशैकादशे चैव तत्स्यात् वृषभचेष्टितम् ॥८१॥

यथा—[1]जलजनिनदं [2]श्रुत्वा गर्जन्मदोच्चयदर्पितो
विलिखति महीं [3]शृङ्गाक्षेपैर्मृगः प्रतिनर्द्य च ।
स्वयुवतिवृतो गोष्ठाद् गोष्ठं प्रयाति च निर्भयो
वृषभललितं चित्रं वृत्तं करोति च शाड्वले ॥८२॥

चत्वार्यादौ च दशमं गुरु यत्र त्रयोदशम् ।
चतुर्दशं तथान्त्ये द्वे चैकादशमथापि च ॥
यदा सप्तदशे पादे शेषाणि च लघून्यथ ।
भवन्ति यस्मिन् सा ज्ञेया श्रीधरा नामतो यथा[1] ॥८३॥
स्नानैश्चूर्णैः सुखसुरभिभिर्गण्डलेपैश्च धूपैः[2]
पुष्पैश्चान्यैः शिरसि रचितैर्वस्त्रयोगैश्च तैस्तैः ।

2 C. गतिर्मन्दा. 3 C. कामबेषम्. 78 (B.XV. 98, 100 ; C. 74-75). 79-80 (B.XV. 101, 103 ; C. 76-77). 1 B. भोगं. 2 B. ०स्पर्शश्छायं. 3 B. वनिते. 81-82 (B. XV. 104, 106 ; C. 78-79). 1 B. जलधररवं. 2 B. श्रुत्वा मदोच्छ्रय. 3 B. शृङ्गैर्नृपः, C, शृङ्गैर्मुहुः. 83-84 (B.XV. 107-108, 110 ; C. 80-81). 1 C. om. this def. 2 B. गन्धवासैश्च धूपैः.

नानारत्नैः [3]कनकखचितैरङ्गसम्भोगसंस्थै-
र्व्यक्तं कान्ते कमलनिलया [4]श्रीधरेवातिभासि ॥८४॥

आद्यं चतुर्थं षष्ठं च दशमं नैधनं गुरु।
तद्वंशपत्रपतितं दशभिः सप्तभिर्यतिः ॥८५॥

यथा—एष गजोऽद्रिमस्तकतटे कलभपरिवृतः
क्रीडति वृक्षगुल्मगहने कुसुमभरनते ।
मेघरवं निशम्य [1]मुदितः पवनजवसमः
सुन्दरि वंशपत्रपतितं पुनरपि कुरुते ॥८६॥

द्वितीयमन्त्यं षष्ठं चाप्यष्टमं द्वादशं तथा
चतुर्दशं पञ्चदशं पाद सप्तदशाक्षरे ।
भवन्ति यत्र दीर्घाणि शेषाणि च लघून्यथ
विलम्बितगतिः सा तु विज्ञेया नामतो यथा ॥८७॥
विघूर्णितविलोचना [1]पृथुविघूर्णहारा पुनः
प्रलम्बरसना चलत्स्खलितपादमन्दक्रमा[2] ।
न मे प्रियमिदं जनस्य बहुमानरागेण यन्-
मदेन विवशा विलम्बितगतिः कृता त्वं प्रिये ॥८८॥

पञ्चादौ पञ्चदशकं द्वादशैकादशे गुरु ।
चतुर्दशं यथाऽन्त्ये द्वे चित्रलेखा [1]बुधैः स्मृता ॥८९॥
यथा—नानारत्नाढ्यैर्बहुभिरधिकं भूषणैरङ्गसंस्थै-
र्नानागन्धाढ्यैर्मदजननैरङ्गरागैर्विचित्रैः[1] ।
केशैः [2]स्नानार्द्रैः कुसुमरचितैर्वक्त्ररागैश्च तैस्तैः
कान्ते संक्षेपात् किमिह बहुना चित्रलेखेव भासि ॥९०॥

3 C. कनकरचितै॰. 4 Bb. श्रीधरा त्वं विभासि, Bp. श्रीधरेवावभासि. 85-86 (B.XV. 111-112 ; C. 82-93). 1 C. पवनजववशात्. 87-88 (B. XV. 113-114, 116 ; C. 84-85). 1 C. पृथुविघूर्णहारा. 2 B. मन्दक्रमा. 89-90 (B.XV. 117-119 ; C. 87-87). 1 B. धृतौ. 2 B. स्नानाढ्यैः.

अन्त्यं सप्तदशं चैव षोडशं च चतुर्दशम् ।
[1]द्वादशं सानुगं चैव षष्ठमष्टममेव च ॥९१॥
त्रीण्यादौ च गुरूणि स्युर्यस्मिंस्त्वेकोनविंशके ।
पादे लघूनि शेषाणि [2]शार्दूलक्रीडितं तु तत्[2] ॥९२॥

यथा—नानाशस्त्रशतघ्नितोमरहताः प्रभ्रष्टसर्वायुधाः
[3]निर्भिन्नोदरबाहुवक्त्रनयना [4]निर्भर्त्सिताः शत्रवः ।
धैर्योत्साहपराक्रमप्रभृतिभिस्तैस्तैर्विचित्रैर्गुणै-
र्वृत्तं ते रिपुघाति भाति समरे शार्दूलविक्रीडितम् ॥९३॥

चत्वार्यादौ च षष्ठं च सप्तमं सचतुर्दशम् ।
तथा पञ्चदशं चैव षोडशं नैधनं तथा ॥९४॥
एतानि तु गुरूणि स्युः शेषाणि तु लघून्यथ ।
पादे यत्र कृतौ ज्ञेया नाम्ना सुवदना तु सा ॥९५॥

यथा—नेत्रे [1]लीलालसे ते कमलदलनिभे [2]भ्रूचापनिहिते
गण्डोष्ठं पीनमध्यं [3]समसहितधना स्निग्धाश्च दशनाः ।
[4]कर्णावंसप्रलम्बौ चिबुकमपि [5]नतं घोणा सुरुचिरा
[6]सर्वस्मिन् मर्त्यलोके वरतनु [7]विहितास्येका सुवदना ॥९६॥

चत्वार्यादौ च षष्ठं च सप्तमं च चतुर्दशम् ।
अष्टादशं सप्तदशं तथा पञ्चदशं पुनः ॥९७॥
अन्त्योपान्त्ये गुरूण्यत्र लघून्यन्यानि सर्वदा ।
एकविंशतिके पादे स्रग्धरा नाम सा यथा ॥९८॥

91-93 (B.XV. 119-120, 122 ; C. 88-89). 1 B. त्रयोदशं द्वादशं, C. द्वादशं सानुगं. 2 C. तच्छार्दूलविक्रीडितं. 3 B. निर्भिन्नोदरपादबाहुवदना. 4 B. निर्णाशिताः. 5 B. adds another def. 94-96 (B.XV. 124-125, 127 ; C. 90-93). 1 B. लीलालसान्ते. 2 B. भ्रुचापविनते. 3 C. सममहितघनं. 4 C. कर्णौ पार्श्वावलम्बौ. 5 C. नतौ. 6 B. व्यक्तं त्वं, 7 C. विदितास्येका. 97-99 (B.XV. 128-229, 131 ; C. 94-96).

यथा—चूताशोकारविन्दैः कुरवकतिलकैः कर्णिकारैः शिरीषैः
पुन्नागैः पारिजातैर्वकुलकुवलयैः किंशुकैः सातिमुक्तैः ।
एतैर्नानाप्रकारैरधिकसुरभिभिर्विप्रकीर्णैश्च तैस्तै-
र्वासन्तैः पुष्पवृन्दैर्नरवर वसुधा स्रग्धरेवाद्य भाति[1] ॥९९॥

चतुर्थमाद्यं षष्ठं च दशमं द्वादशं तथा ।
षोडशाष्टादशे चैव नैधनं च गुरूण्यथ ॥१००॥
द्वाविंशत्यक्षरे पादे शेषाणि तु लघूनि च ।
भवन्ति यत्र तज्ज्ञेयं मद्रकं नामतो यथा ॥१०१॥
[1]उद्यतमेकहस्तचरणं [2]द्वितीयकररेचकं [3]सुविनतं
वंशमृदङ्गवाद्यमधुरं [4]विचित्रकरणान्वितं बहुविधम् ।
मद्रकमेतदद्य [5]सुभगे विदग्धगतिचेष्टितैः सललितै-
र्नृत्यसि विभ्रमाकुलपदं [6]वरोरु ललितक्रियं समरसम् ॥१०२॥

[1]एकादशं सप्तदशं सप्तमं सत्रयोदशम् ।
[2]अन्त्यमेकोनविंशं च पञ्चमं च गुरूण्यथ ॥१०३॥
शेषाणि तु लघूनि स्युर्विकृतौ चरणेषु च ।
वृत्तं तदश्वललितं विज्ञेयं नामतो यथा ॥१०४॥
[3]रथहयनागयोधपुरुषैः सुसंकुलमलं बलं समुदितं
शरशतशक्तिकुन्तपरिघासियष्टिविवृतं[4] बहुप्रहरणम् ।
[5]रिपुशतमुक्तशस्त्ररवभीतशङ्कितभटं भयाकुलदिशं
कृतमभिवीक्ष्य संयुगमुखे [6]समीप्सितगुणं [7]त्वयाश्वललितम् ॥१०५॥

99 (B.XV. 128-29, 131 ; C. 94-96). 100-102 (B.XV. 132-133, 135 ; C. 97-99). 1 B. उत्प्लुत. 2 B. ०कररेचितं. 3 C. सललितं. 4 B. विचित्तकरणानुगं. 5 B. सुभगे. 6 B. विविक्तरसभावितं शशिमुखि. 103-105 (B.XV. 136-137, 139 ; C. 100-102). 1 B. transposes the two hem. 2 *Ibid*. 3 B. विविधतुरङ्गनागरथयौध०. 4 B. ०यष्टिविततं. 5 C. ०रव-शङ्कितभटं भिन्नहतशत्रुनाशि भयाकुलमिदं. 6 B. समर्पितगुणं. 7 C. तदश्व०.

षडाद्यावष्टमं चैव [1]एकादशचतुर्दशे ।
विंशं सप्तदशं चैव त्रयोविंशं तथैव च ॥१०६॥
एतानि तु लघूनि स्युः शेषाणि च गुरूण्यथ ॥१०७॥
[2]चतुर्विंशाक्षरे पादे मेघमालेति सा यथा ॥१०७॥
[3]पवनबलसमाहृता [4]तीव्रगम्भीरनादा [5]बलाकावलीमेखला
क्षितिधरसदृशोच्चरूपा महानीलधूमायमानाम्बुगर्भोद्वहा[6] ।
सुरपतिधनुरुज्वलाबद्धकक्ष्या तडिद्द्योतसन्नाहपट्टोज्वला
गगनतलविसारिणी [7]प्रावृषेण्योन्नता मेघमालाधिकं शोभते ॥१०८॥

आद्यं चतुर्थं च तथा पञ्चमं षष्ठमेव च ।
नवमं दशमं चैव अन्त्यं चैव गुरूण्यथ ॥१०९॥
[1]लघून्यन्यानि शेषाणि पादे स्युः पञ्चविंशके ।
वृत्तज्ञैः सा तु विज्ञेया क्रौञ्चपादीति नामतः[2] ॥११०॥
या किल दाक्षं विद्रुतसोमं क्रतुवरमचमसमपगतकलशं
पातितयूपं क्षिप्तचषालं विचयनमसमिधमपशुकमचरुकम् ।
कार्मुकमुक्तेनाशु चकार व्यपगतसुरगणपितृगणमिषुणा
नित्यमसौ ते दैत्यगणारिः प्रदहतु मखमिव रिपुगणमखिलम् ॥१११॥

अष्टावादौ गुरूणि स्युस्तथा चैकोनविंशकं ।
एकविंशं [1]तथा चैव चतुर्विंशं सनैधनम् ॥११२॥
एतानि [2]गुरुसंज्ञानि पादे षड्विंशकाक्षरे ।
यत्र नाम्ना तथा ज्ञेयं तद् भुजङ्गविजृम्भितम् ॥११३॥

106-108 (B.XV, 140-141, 143 ; C, 103-105). 1 B. ह्येकादश. 2 B. चतुर्विंशतिके. 3 C. ०समाहता. 4 C. तीव्रनादा. 5 C. ० मेखलाशोभिता. 6 B. ०गर्भोद्भवा. 7 B. प्रावृषेण्या दृढं. 109-111 (B.XV. 144-145, 147 ; C, 106-107). 1 B. पञ्चविंशतिके० पादे शेषाणि च लघून्यथ. 2 C's ex. is spurious ; see Ag. II. p.279 f.n. 3 C. om. this ex. 112-113 (B. XV. 149-150, 152 ; C. 109-110). 1 B. च विज्ञेयं. 2 B. गुरुसंख्यानि.

रूपोपेतां देवैः [4]सृष्टां समदगजविलसितगतिं निरीक्ष्य तिलोत्तमां
प्रादक्षिण्यात् [5]प्राप्तां दृष्ट्वं बहुवदनमचलनयनं [6]शिरः कृतवान् [7]हरः।
दीर्घं निःश्वस्यान्तर्गूढं [8]स्तनवदनजघनरुचिरां निरीक्ष्य तथा पुनः
[9]पृष्ठे न्यस्तं देवेन्द्रेण [10]प्रवरमणिगणकवलयं भुजङ्गविजृम्भितम्[11] ॥११४॥

* एतानि समवृत्तानि मयोक्तानि द्विजोत्तमाः।
* विषमार्धसमानां तु पुनर्वक्ष्यामि लक्षणम् ॥११५॥
* यत्र पादास्तु विषमा नानावृत्तसमुद्भवाः।
* ग्रथिताः पादयोगेन तद्वृत्तं विषमं स्मृतम् ॥११६॥
* द्वौ समौ द्वौ च विषमौ वृत्तेऽर्धविषमे तथा।
* सर्वपादैस्तु विषमैर्वृत्तं विषममुच्यते ॥११७॥
* ह्रस्वाद्यमथ दीर्घाद्यं दीर्घं ह्रस्वमथापि वा।
* युग्मौजविषमैः पादैर्वृत्तमर्धसमं स्मृतम् ॥११८॥
* पादे सिद्धे समं सिद्धं विषमं सार्वपादिकम्।
* द्वयोरर्धसमं विद्यादेष [1]छेदस्तु पादशः[2] ॥११९॥
* [1]छेदतस्तु मया [2]प्रोक्तं समवृत्तविकल्पनम्।
* त्रिकैर्विषमवृत्तानां संप्रवक्ष्यामि लक्षणम् ॥१२०॥
* सौ गौ च प्रथमे पादे स्त्रौ ल्गौ चापि द्वितीयके।
* [3]एवं युग्मौजकौ ज्ञेयौ पथ्यावृत्ते त्रिकौ यथा ॥१२१॥

114 (B.XV. 149-150, 152; C. 109-110). 4 C. स्पृष्टां. 5 C. प्राप्तां द्रष्टुं बहुवदननयनसहितं. 6 C. तिरस्तुतवान्. 7 B. हरिः. 8 C. ०जघन कलितां. 9 C. पृष्ठन्यस्तां. 10 B. ०मणिकनकवलयं. 11 B. C. add two couplets which are spurious; see R. Kavi's note on B. XV. 153-154. 115-119 (B. XV. 155-159; C. 114-118). 1 C. भेदस्तु. 2 C. adds पादद्वयस्य संसिद्धौ सिद्धमर्धसमं पुनः. 120-121 (B. XV. 160-162; C. 119-120). 1 C. छेदास्तु ये. 2 C. प्रोक्ताः समवृत्तविकल्पिताः. 3 B. युग्मेऽर्ध-विषमे पादे ज्ञेया पथ्या तु सा त्रिकैः.

* प्रियदैवतमित्रासि [1]प्रियसंबन्धिबान्धवा ।
* [2]प्रियदानरता पथ्या [3]दयिते त्वं प्रियासि मे ॥१२२॥

* म्रौ गौ च प्रथमे पादे यसौ ग्लौ चापि द्वितीयके ।
* रभौ लगौ तृतीये च चतुर्थे तु [1]तसौ लगौ[1] ॥१२३॥
* यथा—[2]नैवाचारो न ते मित्रं न सम्बन्धिगुणक्रिया ।
* सर्वथा सर्वविषमा पथ्या न भवसि प्रिये ॥१२४॥
* [1]अयुजोर्लक्षणं ह्येतद् विपरीतन्तु यत्र तु ।
* पथ्या हि विपरीता सा विज्ञेया नामतो बुधैः ॥१२५॥
* यथा—कृते[च] [2]रमणस्य किं [3]सखि [3]रोषेन तेऽप्यर्थम् ।
* विपरीता[5] न पथ्यासि [4]त्वं जडे केन मोहिता ॥१२६॥

* चतुर्थादक्षराद्यत्र त्रिलघुस्यादयुक्ततः ।
* [1]अनुष्टुब् विपुला सा तु विज्ञेया नामतो यथा ॥१२७॥
* न खल्वस्याः [1]प्रियतमः श्रोतव्यं व्याहृतं सख्या ।
* नारदस्य प्रतिकृतिः [4]श्रूयते विपुला ह्रीयम् ॥१२८॥

* विपुला वा युजि ज्ञेया लघुत्वात् सप्तमस्य तु ।
* सर्वत्र [1]सप्तमस्यैव केषाञ्चिद् विपुला तु सा ॥१२९॥

122 (B. XV. 163; C 121). 1 C. प्रियदैवत. 2 C. ०दानवरा. 3 C. यद्यपि. 123-124 (B. XV. 165-65 ; C. 133-134). 1 This is spurious. 2 *Ibid*. See Introduction. 125-126 (B. XV. 165-167; C. 122-123). 1 C. युग्मयोर्लक्षणं. 2 C. मरणं यस्य. 3 C. रोषेणेतेल्प, B. रोषेण तेऽप्यर्थं. 4 C. चरितानपन्न्यासि, C. this in 4th foot. 5 C. जलेकौ मोहितापि, C. this in 3rd foot. 127-128 (B.XV. 168-169 ; C. 124-125). 1 B. अनुष्टुप् चपला. 2 C. प्रियतमे. 3 C. सदा. 4 B. कथ्यते चपला ह्रीयम् । 129-131 (B.XV. 170-172 ; C. 126-121). 1 C. सप्तमस्यैव केषाञ्चित् विपुला तु सा यथा.

* यथा—संक्षिप्ता [2]वज्रमध्ये हे हेमकुम्भनिभस्तनी ।
* विपुलासि प्रिये [3]श्रोण्यां पूर्णचन्द्रनिभानने ॥१३०॥

* यथा वा—गङ्गेव मेघोपगमे आप्लावितवसुन्धरा ।
* कूलवृक्षानारूजन्ती[4] स्रवन्ती [5]विपुलाचलात् ॥१३१॥

* एवं[1]विविधयोगास्तु पथ्यापादा भवन्ति हि ।
* [2]युग्मौजविषमैरथः पादैः शेषैरन्यैस्त्रिकैस्तथा ॥१३२॥
* गुर्वन्तकः सर्वलघुस्त्रिको नित्यं हि नेष्यते ।
* प्रथमादक्षराद्यत्र चतुर्थात् प्राग्लघु स्मृतम् ॥ ३३॥

* पथ्यापादं समास्थाप्य त्रीण्यन्ते तु गुरूण्यथ ।
* भवन्ति पादे सततं यत्र तद्वक्त्रमिष्यते ॥१३४॥

* यथा—दन्तक्षताधरं सुभ्रु [3]जागरग्लाननेत्रं च ।
* [4]प्रातः सम्भोगखिन्नं ते [5]दर्शनीयतमं वक्त्रम् ॥१३५॥

* इत्येषा सर्वविषमा नामतोऽनुष्टुबुच्यते ।
* [1]तद्विदां मतवैषम्यं [2]त्रिकादक्षरतस्तथा ॥१३६॥
* स्जौ स्गौ च प्रथमे पादे यथा चैव तृतीयके ।
* केतुमत्यां गणाः प्रोक्ता भ्रौ न्गौ गश्च सदा बुधैः ॥१३७॥

* यथा—स्फुरिताधरं [3]चलितनेत्रं रक्तकपोलमम्बुजदलाक्षम् ।
* किमिदं रुषापहृतशोभं [4]केतुमतीसमं वद मुखं ते ॥१३८॥

130-131 (B.XV. 170-172 ; C. 126-121). 2 B. वज्रवक्षमध्ये. 3 C. कट्यां शरच्चन्द्र. 4 C. ०रुजती. 5 C. विपुला वनात्, B. adds another ex. 132-135 (B. XV. 174-177 ; C. 129-132). 1 C. विपुलयोगास्तु पथ्यापादे. 2 B. सगुर्वन्तः. 3 B. ०म्लाननेत्रान्तं. 4 B. रतिसंभोग. 5 B. दर्शनीयतरं. 136-138 (B. XV. 181, 182 ; C. 139-141). 1 C. द्विधा मतं हि. 2 C. त्रिकादक्षरस्तथा. 3 B. चकित, C. कलित ; we with Bd. 4 C. केतुमतिमुखाकृति.

* स्जावादौ च तथा स्लौ च नसजा गश्च युग्मके ।
* भ्नौ ज्लौ तृतीये स्युः स्जौ स्जौ गश्च तुरीयके ॥
* एते त्रिकाः क्रमप्राप्ता उद्गतायां प्रकीर्तिताः[1] ॥१३९॥
* यथा—तव रोमराजिरतिभाति सुतनु मदनस्य मञ्जरीम् ।
* नाभिकमलविवरोत्पतिता भ्रमरावलीव [2]कुसुमात् समुद्गता ॥१४०॥

* स्जौ [1]स्लौ च ललिता [2]पादे न्सौ जो गश्च द्वितीयके ।
* नौ सौ चैव तृतीये तु द्विः स्जौ गश्च चतुर्थके[3] ॥१४१॥
* यथा—[4]ललिताकुलभ्रमितचारुवसनकरपल्लवा [5]हि मे ।
* प्रविकसितकमलकान्तमुखी प्रतिभासि देवि सुरतश्रमातुरा ॥१४२॥

* प्रथमे च तृतीये[1] च नौ रेफः ल्गौ च कीर्तिताः ।
* गणाश्चापरवक्त्रे तु नजौ ज्रौ द्विचतुर्थयोः ॥१४३॥
* यथा—सुतनु [2]जलदपरीतलोचनं [3]जलदनिरुद्धमिवेन्दुमण्डलम् ।
* किमिदमपरवक्त्रमेव ते [4]मम तु तथापि मनोहरं मुखम् ॥१४४॥

* नोर्यौ तु प्रथमे पादे नजौ ज्रौ गस्तथापरे ।
* पादे [1]तु पुष्पिताग्राया यथैतावपरौ तथा ॥१४५॥
* यथा—[2]पवनरयविधूतचारुशाखं प्रमुदितकोकिलकण्ठनादरम्यम् ।
* [3]मधुकररवगीयमानवृक्षं वरतनु पश्य वनं सुपुष्पिताग्रम् ॥१४६॥

139-140 (B.XV. 188-189; C. 135-136). 1 B. स्जौ स्लौ चादौ यथा न्सौ ज्गौ भ्नौ ज्लौ गश्च तथा पुनः । स्जौ स्जौ गश्च त्रिका ह्येते उद्गतायाः प्रकीर्तिताः. 2 C. कुसुमे. 141-142 (B.XV. 190-191 ; C. 137-138). 1 C. जश्च. 2 C. पादे. 3 B. rewrites this def. 4 C. ०भ्रमिवाहवसन०, B. ०करचारु पल्लवा. 5 B. om. हि मे, 143-144 (B.XV. 184-185 ; C. 142-143). 1 B. नौ रलौ गश्च प्रकीर्तितः, C. रेफः ग्लाश्च कीर्तिताः. 2 C. लोचने. 3 C. जलमनिरुद्ध. 4 B. शशिवदनेऽद्य मुखं पराङ्मुखम्. 145-146 (B.XV. 186-187 ; C. 144-145). 1 B. तु पुष्पिताग्राया शेषं तु पूर्ववत्. 2 B. पवन बलविधूव० 3 B. मधुकरपरिगीयमानशब्दं.

* पादे षोडश [1]मात्राः स्युर्गाथांशकविकल्पिताः ।
* चतुर्भिरंशकैर्ज्ञेया वृत्तज्ञैर्वानवासिका ॥१४७॥

* यथा—असंस्थितपदा [2]सुविह्वलाङ्गी मदस्खलितचेष्टितैर्मनोज्ञा ।
* क यास्यसि वरोरु सुरतकाले विषमा किं वानवासिका त्वम् ॥१४८॥

* एवमेतानि वृत्तानि समानि विषमाणि च ।
* नाटकादिषु काव्येषु प्रयोक्तव्यानि सूरिभिः ॥१४९॥
* सन्त्यन्यान्यपि वृत्तानि यान्युक्तानीह [1]पण्डितैः ।
* न च तानि प्रयोज्यानि [2]न शोभां जनयन्ति यत् ॥१५०॥
* [3]यान्यतः परमत्र स्युर्गीतकैस्तानि योजयेत् ।
* [4]ध्रुवाविधाने व्याख्यास्ये [5]तेषाञ्चैव विकल्पनम् ॥१५१॥
* [6]वृत्तलक्षणमेतत्तु समासेन मयोदितम् ।
* अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि [7]आर्याणामपि लक्षणम् ॥१५२॥

* पथ्या च विपुला चैव चपला मुखतोऽपरा ।
* जघने चपला चैव आर्याः [8]पञ्चविधाः स्मृताः ॥१५३॥
* [1]आसाञ्चैव प्रवक्ष्यामि यतिमात्राविकल्पनम् ।
* [2]लक्षणैर्नियतांशैश्च विकल्पान् गणसंश्रितान् ॥१५४॥
* [3]यतिच्छेदश्च [4]विज्ञेयश्चतुर्मात्रो गणस्तथा ।
* द्वितीयान्त्यौ युजौ पादौ शेषौ चैवायुजौ स्मृतौ ॥१५५॥

147-148 (B.XV. 179-180 ; C. 146-147). 1 C. मात्राः स्युस्त्रि-कांशकविकल्पिताः, Bbh.यस्यां नित्यं भवन्ति हि. 2 C. विह्वलाङ्गी. 149-153 (B. XV. 192-196 ; C. 148-152). 1 B. पिण्डशः. 2 B. Ag. हतशोभानि तानि हि. 3 B. यान्यत्र प्रतिषिद्धानि. 4 B. ध्रुव योगे तु वक्ष्यामि. 5 B. तेषामेव. 5 B. ॰लक्षणमेवं. 7 B. ह्यार्याणामपि. 8 B. पञ्च प्रकीर्तिताः. 154-156 (B. XV. 197-199 ; C. 153-155). 1 B. आसां तु संप्रवक्ष्यामि. 2 B. लक्षणं नियमं चैव विकल्पगुणसंश्रयम्. 3 B. यतिश्छेदस्तु. 4 C. ॰श्चतुर्मात्रागणास्तथा, B. मात्रो गणः स्मृतः.

* गुरुमध्यविहीनस्तु [5]चतुर्गणसमन्वितः ।
* अयुग्गणो विधातव्यो [6]युग्गणस्तु यथेप्सितः ॥१५६॥
* अर्धाष्टमगणार्धा च सर्वैर्वार्या प्रकीर्तिता[1] ।
* षष्ठश्च द्विविकल्पस्तु नैधने ह्येकसंश्रिते[2] ।
* [3]पश्चार्धे यो गणः षष्ठ एकमात्रः स उच्यते ॥१५७॥
* द्विविकल्पस्तु [1] षष्ठोऽत्र गुरुमध्यो भवेत्तु सः ।
* [2]तथा सर्वलघुश्चैव [3]यतिः संख्यासमाश्रिता ॥१५८॥
* [1]सा द्वितीया द्विलघूका [2]सप्तमे सप्तमाद्यतिः ।
* [3]प्रथमादि तथान्ते च पंचमे तु विधीयते ॥१५९॥
* गणेषु त्रिषु [1]पादे तु यस्याः पथ्या तु सा भवेत् ।
* अतश्च विपुलान्या तु विज्ञेयाऽयतिलक्षणा[2] ॥१६०॥
* यथा—[1]रक्तमृदुपद्मनेत्रासितदीर्घबहुलमृदु[कुञ्चित]-केशी[2] ।
* कस्य तु पृथुमृदुजघना [3]तनुबाह्वंसोदराऽपथ्या ॥१६१॥

156 (B..XV. 197-199 ; C. 153-155). 5 B. चतुर्गुणसमन्वितः. 6 C. युग्गण' पश्च चैव हि. 157 (B.XV. 208, 209a, 200 ; C. 156). 1 C. om. this hem. 2 B. षष्ठश्च द्विविकल्पस्तु नैधने एकसंस्थितः, षष्ठो वै द्विविकल्पस्तु नैधनो ह्येकसंस्थितः, C. नैधने ह्येकसंश्रितः. 3 B. पश्चाद्वा, पश्चादर्थे, Ag. पश्चादर्धे. 158 (B.XV. 209b-210a, 201 ; C. 157). 1 B. यः षष्ठो, षष्ठो यो. 2 B. यथा. 3 B. यतिसंख्या, B. यतिसंज्ञा, C. यतिः संज्ञाः समाश्रितः. 159 (B.XV. 210b, 202 ; C. 158). 1 C. सा द्वितीया द्विलघूनि, B. साद्वितीया-द्विलघुका, द्वितीयादिलघुर्ज्ञेयः, Bdh. स द्वितीया द्विलघुनी. 2 Bdh. सप्तमे सप्तमाद्यदिः, C. सप्तमे प्रथमाद्यतिः, B. सप्तमे प्रथमे (सप्तमे) यतिः, Bbh. सप्तमे वा यतिस्तथा. 3 B. प्रथमादिरथान्त्ये च, C. प्रथमादि तथान्त्ये च. 160 (B. XV. 203 ; C. 159). 1 B. पादस्य, C. पादेषु ; we with Bn. 2 Bn. b, ḍh. and c. प्रथमे च द्वितीये च सा त्वार्या (त्वन्या) विपुला मता. 161 (B. XV. 113 ; C. 160). 1 Before 161 B. reads 162. 2 C. बहुलमृदुकेशी. 3 B.C. तनुबाह्वंसोदरी पथ्या.

* प्रथमतृतीयौ पादौ द्वादशमात्रौ भवेत्तु सा पथ्या ।
* विपुलान्या खलु गदिता पूर्वोदितलक्षणोपेता ॥१६२॥

* विपुला यथा—विपुलजघनवदनस्तननयनैस्ताम्राधरोष्ठकरचरणैः ।
* आयतनासागण्डैर्ललाटकर्णैः शुभा कन्या ॥१६३॥

* अयुजः सर्वगुरवो गुरुमध्यागणा युजः ।
* यस्यास्युः पादयोगे तु विज्ञेया चपला हि सा ॥१६४॥

* द्वितीयश्च चतुर्थश्च [1]जकारौ गुरुमध्यगौ ।
* [2]यस्या स्यात्पादयोगे तु विज्ञेया [3]चपला [4]च सा ॥१६५॥
* मुखेऽस्य मुखचपला स्यादन्यत्र जघने तथा[1] ।
* उभयोरर्धयोरेतल्लक्षणं दृश्यते यदि ।
* वृत्तज्ञैः सा तु विज्ञेया सर्वतश्चपला तथा ॥१६६॥

*मुखचपला यथा—[1]आर्या मुखे तु चपला तथापि चार्या न मे यतः सा तु ।
* दक्षा गृहकृत्येषु तथा दुःखे भवति दुःखार्ता ॥१६७॥

*जघनचपला यथा—[1]वरमृगनयने चपलासि वरोरु शशाङ्कदर्पणनिभास्ये ।
* कामस्य सारभूतेन[ा]-पूर्वमद्चारुजघनेन ॥१६८॥

*[सर्वतश्चपला]—[1]उद्ध[र्त]-गामिनी परुषभाषिणी कामचिह्नकृतवेषा ।
* या नातिमांसयुक्ता सुराप्रिया सर्वतश्चपला ॥१६९॥

* कार्यौ द्वादशमात्रौ च पादावाद्यौ तृतीयकौ ।
* अष्टादशं द्वितीयं च तथा पञ्चदशोत्तमाः ॥१७०॥

162-163 (B.XV. 212, 214). 164 (B.XV. 204) 1 B. चपला, Bd. विपुला. 2 B. om. this. 165 (B.XV. 215; C. 161). 1 B. गुरुमध्यगतो भवेत्. 2 B. उभयोरर्धयोर्यत्र. 3 C. विपुला च सा. 4 B. तथा. 166 (B.XV. 220; C. 162-163a). 1 B. (217) reads for this पूर्वार्धे लक्षणं ह्येतदस्याः सा च मुखेन तु । पश्चिमार्धे तु चपला यस्याः सा जघनेन तु. 167 (B.XV. 218). 1 C. om. this. 168 (B.XV. 219). 1 C. om. this. 169 (B.XV. 216), 1 C. om. this. 170 (B.XV. 221

* [1]त्रिंशन्मात्रास्तु पूर्वार्धे विंशतिः सप्त चापरे।
* उभयोरर्धयोर्ज्ञेयो मात्रापिण्डो विभागशः ॥१७१॥

वृत्तैरेवं तु विविधैर्नानाच्छन्दःसमुद्भवैः।
काव्यबन्धास्तु कर्तव्याः षट्त्रिंशल्लक्षणान्विताः ॥१७२॥

इति भारतीये नाट्यशास्त्रे छन्दोविचितिर्नाम
षोडशोऽध्यायः ॥

171 (B.XV. 206; C. 163b-164a). 1 B. reads this त्रिंशत्तस्याश्च यदि स्युरेतानि द्विगुणानि तु। त्रिरयत्तराणि चान्यानि न्यस्य संख्याविभागशः. 2 This is followed in C. by $4\frac{1}{2}$ couplets which are spurious; see the Introduction. 172 (B.XV. 227b-228a; C. 168-169).

सप्तदशोऽध्यायः

भूषणाक्षरसङ्घातौ शोभोदाहरणे तथा ।
हेतुसंशयदृष्टान्ताः प्राप्त्यभिप्राय एव च ॥१॥
निदर्शनं निरुक्तं च सिद्धिश्चाथ विशेषणम् ।
गुणातिपातातिशयौ तुल्यतर्कः पदोच्चयः ॥२॥
[1]दिष्टं चैवोपदिष्टं च [2]विचारस्तद्विपर्ययः ।
भ्रंशश्चानुनयो माला दाक्षिण्यं गर्हणं तथा ॥३॥
अर्थापत्तिः प्रसिद्धिश्च पृच्छा सारूप्यमेव च ।
मनोरथश्च लेशश्च [3]संक्षोभो गुणकीर्तनम् ॥४॥
[4]ज्ञेया ह्यनुक्तसिद्धिश्च प्रियं वचनमेव च ।
षट्त्रिंशल्लक्षणान्येवं काव्यबन्धेषु निर्दिशेत् ॥५॥

अलङ्कारैर्गुणैश्चैव [5]बहुभिः समलङ्कृतम् ।
भूषणैरिव [6]विन्यस्तैस्तद् भूषणमिति स्मृतम् ॥६॥
यत्राल्पैरक्षरैः श्लिष्टैर्विचित्रमुपवर्ण्यते[7] ।
[8]तमप्यक्षरसङ्घातं विद्याल्लक्षणसंज्ञितम् ॥७॥
सिद्धैरर्थैः समं कृत्वा ह्यसिद्धोऽर्थः [9]प्रयुज्यते ।
यत्र [10]श्लिष्टविशिष्टार्था सा शोभेत्यभिधीयते[11] ॥८॥
यत्र [12]तुल्यार्थयुक्तेन वाक्येनाभिप्रदर्शनात् ।
साध्यन्ते निपुणैरर्थास्तदुदाहरणं स्मृतम् ॥९॥

NB. *For XVI. see pp. 348 ff of B.II.*

1-9 (B.XVI. *same*; C. 1-9). 1 B. दिष्टं. 2 B. विचारोऽथः. 3 C. क्षोभोऽथ. 4 B. ज्ञेयाभ्यनुक्त. 5 Ag. बहुर्यदलंकृतम्. 6 Ag. विन्यस्तै. B.C. चित्रार्थैः 7 Ag. ॰मुपवर्णनम्. 8 B. तमप्य. 9 B. प्रसाध्यते. 10 C. श्लिष्टं विशिष्ट्यर्थं. Bp. श्लिष्टा विचित्रार्था. Ag. B, श्लक्ष्णा विचित्रार्था. 11 Ag. ॰भिसंज्ञिता, B. शोभेति विधीयते. 12 C. त्वल्पार्थ.

यत् प्रयोजनसामर्थ्याद् वाक्यमिष्टार्थसाधकम्[1] ।
समासोक्तं मनोग्राहि स हेतुरिति संज्ञितः ॥१०॥
अपरिज्ञाततत्त्वार्थं वाक्यं यत्र समाप्यते ।
अनेकत्वाद्विचाराणां स संशय इति स्मृतः ॥११॥
सर्वलोकमनोग्राहि [2]यस्तु पक्षार्थसाधकः ।
हेतोर्निदर्शनकृतः स दृष्टान्त इति स्मृतः ॥१२॥
दृष्ट्वैवावयवान् कांश्चिद् भावो यत्रानुमीयते ॥
प्राप्तिं [1]तामपि जानीयाल्लक्षणं नाट्काश्रयम् ॥१३॥
अभूतपूर्वो [2]योऽप्यर्थः सादृश्यात्परिकल्पितः ।
लोकस्य हृदयग्राही सोऽभिप्राय [3]इति स्मृतः ॥१४॥
यत्रार्थानां प्रसिद्धानां क्रियते परिकीर्तनम् ।
परापेक्षाव्युदासार्थं तन्निदर्शनमुच्यते ॥१५॥
निरवद्यस्य वाक्यस्य [4]पूर्वोक्त-[स्य] प्रसिद्धये ।
यदुच्यते तु वचनं निरुक्तं तदुदाहृतम् ॥१६॥
बहूनां च [5]प्रयुक्तानां नाम यत्राभिकीर्त्यते ।
[6]अभिप्रेतार्थसिद्ध्यर्थं सा सिद्धिरभिधीयते ॥१७॥
सिद्धान् बहून् प्रधानार्थान् [7]उक्त्वा यत्र प्रयुज्यते ।
विशेषयुक्तं वचनं विज्ञेयं तद्विशेषणम् ॥१८॥
गुणाभिधानैर्विविधैर्विपरीतार्थयोजितैः[8] ।
गुणातिपातो [9]मधुरोऽनिष्ठुरार्थो भवेदथ[10] ॥
बहून् गुणान् कीर्तयित्वा सामान्यजनसम्भवान् ।
विशेषः कीर्त्यते [11]यस्तु ज्ञेयः सोऽतिशयो बुधैः ॥२०॥

10-12 (B.XV, ssme ; C. 10-12). 1 Ag. ०साधनम्. 2 C. पत्त०.
13-20 (B.XVI. *same* ; C. 13-20). 1 B. तामभि. 2 B. यो ह्यर्थः, Ag. ह्यर्थो यः. 3 B. इतीरितः. 4 Ag. पूर्वोक्तार्थ०. C. पूर्वोक्ता तु. 5 B. प्रधानानां. 6. B. एकार्थसाधनकृतं, 7 Ag. त्यक्त्वा 8 Ag. विविधार्थप्रयोजितैः. 9 B. Ag. मधुरैर्निष्ठुरार्थै(०निष्ठुरैर्वा). 10 Ag. भवेदिद, B. भवेद्यथा. 11 Ag. यत्र.

[1]रूपकैरुपमानैर्वा तुल्यार्थाभिः [2]प्रयोजितः ।
[3]अप्रत्ययार्थसंस्पर्शस्तुल्यतर्कः प्रकीर्तितः ॥२१॥
बहूनां च प्रयुक्तानां [4]पदानां बहुभिः पदैः ।
उच्चयः सदृशार्थो यः स विज्ञेयः पदोच्चयः ॥२२॥
यथादेशं यथाकालं यथारूपं च वर्ण्यते ।
यत्प्रत्यक्षं परोक्षं वा दिष्टं तद्वर्णतोऽपि वा ॥२३॥
परिगृह्य च शास्त्रार्थं यद्वाक्यमभिधीयते ।
विद्वन्मनोहरं स्वन्तमुपदिष्टं तदुच्यते ॥२४॥
पूर्वाशयसमानार्थैरप्रत्यक्षार्थसाधनैः ।
अनेकापोहसंयुक्तो[5] विचारः परिकीर्तितः ॥२५॥
विचारस्यान्यथाभावस्तथा दृष्टोपयोगतः[6] ।
सन्देहात्कल्प्यते[7] यस्तु [8]स विज्ञेयो विपर्ययः ॥२६॥
वाच्यमर्थं परित्यज्य [9]दृ[ष्ट]-ादिभिरनेकधा ।
अन्यस्मिन्नेव पतनादिह भ्रंशः स इष्यते ॥२७॥
उभयोः [1]प्रीतिजननोर्विरुद्धाभिनिविष्टयोः[2] ।
[3]अर्थस्य साधकश्चैव विज्ञेयोऽनुनयो बुधैः ॥२८॥
[4]ईप्सितार्थप्रसिध्यर्थं कीर्त्यन्ते यत्र सूरिभिः ।
प्रयोजनान्यनेकानि सा मालेत्यभिसंज्ञिता ॥२९॥
[5]हृष्टैः प्रसन्नवदनैर्यत्परस्यानुवर्तनम् ।
क्रियते [6]वाक्यचेष्टाभिस्तद्दा-[7]क्षिण्यमिति स्मृतम् ॥३०॥

B.XVI. 21-27 ; C. 21-27) 1 Ag. ०रुपमाभिर्वा. 2 Ag. प्रयोजितैः, C. प्रयोक्तृभिः. 3 B. Ag. अप्रत्यक्षार्थ०. 4 C. पनानां, Ag. gives a v.l. पादोभागः. 5 B. अनेकोपाधिसंयुक्ता. 6 B. दृष्टोपदिष्टयोः, Ag. दृष्टोपदृष्टयोः. 7 B. संदेहाज्जायते यत्र. 8 Ag. सविक्षेपो. 9 B.C. दृष्टा०, Ag. दृष्ट्वा. 28-41 (B.XVI. 28-30 ; C. 28-30). 1 C. प्रीतिजननोर्वि०. 2 Ag. विरुद्धाविनिवेशयोः. 3 Ag. अर्थः प्रसादजनको ज्ञेयस्त्वनुनयः. 4 B. अभिप्रेतार्थसिद्ध्यर्थं. 5 Ag. हितैः प्रसन्नवचनैः. 6 C. वान्यचेष्टाभिः. 7 Ag. दाक्षिण्यमुदाहृतम्.

यत्र संकीर्तयन् दोषं गुणमर्थेन[1] दर्शयेत् ।
गुणातिपाताद्[2] दोषाद्वा गर्हणं नाम तद्भवेत् ॥३१॥
अर्थान्तरस्य कथने यत्रान्योऽर्थः प्रतीयते ।
वाक्यं माधुर्यसंयुक्तं[3] सार्थापत्तिरुदाहृता[4] ॥३२॥
वाक्यैः [5]सातिशयैरुक्ता वाक्यार्थस्य प्रसाधकैः ।
लोकप्रसिद्धैर्बहुभिः प्रसिद्धिरिति कीर्तिता ॥३३॥
[6]यत्राकारोद्भवैर्वाक्यैरात्मानमथवा परम् ।
[7]पृच्छ[ति] [8]चाभिधत्तेऽर्थं सा पृच्छेत्यभिसंज्ञिता ॥३४॥
[9]दृष्टश्रुतानुभूतार्थकथनादिसमुद्भवम् ।
सादृश्यं क्षोभजननं [10]सारूप्यमिति संज्ञितम् ॥३५॥
हृदयस्थस्य[11] वाक्यस्य गूढार्थस्य विभावकम् ।
अन्यापदेशैः कथनं मनोरथ इति स्मृतः ॥३६॥
यद्वाक्यं [2]वादकुशलैरुपायेनाभिधीयते ।
[3]सदृशार्थाभिनिष्पन्नं [2]स लेश इति कीर्तितः ॥३७॥
परदोषैर्विचित्रार्थैर्यत्रात्मा परिकीर्त्यते ।
[4]अदुष्टोऽन्योऽपि वा कश्चित् स संक्षोभ[5] इति स्मृतः ॥३८॥
लोके गुणातिरिक्तानां [6]गुणानां यत्र नामभिः ।
[7]एकोऽपि शब्द्यते तत्तु विज्ञेयं गुणकीर्तनम् ॥३९॥
प्रस्तावेनैव शेषोऽर्थः कृत्स्नो यत्र प्रतीयते ।
वचनेन [8]विना जातु सिद्धिः सा परिकीर्तिता ॥४०॥

B.XVI. 31-40 ; C. 31-40). 1 Ag. योजयेत् । 2 Ag. दोषं वा. 3 C. वाक्यमाधुर्यसंयुक्तं. B. ॰माधुर्यसम्पन्ना. 4 Ag. ॰रिति स्मृता. 5 B.C. सातिशयैरुक्ता, Ag. सातिशयैर्युक्ता. 6 C. आकरो. 7 C. पृच्छयते, B. पृच्छन्निवाभि॰. 8 B. वाभिधत्ते, C. चाभिधत्ते. 9 C. ॰कथनाभिः. 10 C. सादृश्यत्तमजनितं. 11 C. हृदयार्थस्य. 2 B. Ag. वाक्यकुशलैः. 3 Ag. ॰भिनिष्पत्त्या, C. ॰विनिष्पन्नः. 4 Ag. अनुक्तो, B. अदृष्टो, C. अदृष्टा, 5 B.Ag. तु क्षोभः C. तु दोष. 6 Ag. बहुनां, 7 B, Ag. हि. 8 Ag. विना जातु, C. विजानातु, B. विनानुक्तसिद्धिः.

यत्प्रसन्नेन मनसा [9]पूज्यं पूजयितुं वचः ।
हर्षप्रकाशनार्थं तु सा प्रियोक्तिरुदाहृता[10] ॥४१॥
एतानि च [1]काव्यस्य लक्षणानि षट्त्रिंशदुद्देश्यनिदर्शनानि ।
[2]प्रबन्धशोभाकराणि तज्ज्ञैः सम्यक् प्रयोज्यानि [3]यथारसानि ॥४२॥

** विभूषणं चाक्षरसंहतिश्च च शोभाभिमानौ गुणकीर्तनं च ।
** प्रोत्साहनोदाहरणे निरुक्तं गुणानुवादोऽतिशयश्च हेतुः ॥४२क॥
** सारूप्यमिथ्याध्यवसायसिद्धिपदोच्चयाक्रन्दमनोरथश्च ।
** आख्यानयाञ्चा प्रतिषेधपृच्छादृष्टान्तनिर्भासनसंशयाश्च ॥४२ख॥
** आशीः प्रियोक्तिः कपटं क्षमा च प्राप्तिश्च पश्चात्तपनं तथैव ।
** अर्थानुवृत्तिर्ह्युपपत्तियुक्ती कार्यानुनीती परिदेवनं च ॥४२ग॥
** षट्त्रिंशदेतानि हि लक्षणानि प्रोक्तानि वै भूषणसंमितानि ।
** काव्येषु भावार्थगतानि तज्ज्ञैः सम्यक् प्रयोज्यानि यथारसं तु ॥४२घ॥

[अलङ्कारैर्गुणैश्चैव बहुभिः समलंकृतम् ।
भूषणैरिव विन्यस्तैस्तद् भूषणमिति स्मृतम् ॥४२घ१॥
यत्राल्पैरक्षरैः श्लिष्टैर्विचित्रमुपवर्ण्यते ।
तमप्यक्षरसङ्घातं विद्याल्लक्षणसंज्ञितम् ॥४२घ२॥
सिद्धैरर्थैः समं कृत्वा ह्यसिद्धोऽर्थः प्रसाध्यते ।
यत्र श्लक्ष्णा विचित्रार्था सा शोभेत्यभिसंज्ञिता ॥४२घ३॥]
** धार्यमाणस्तु बहुभिर्वचनैः कार्ययुक्तिभिः ।
** न यः पर्यवतिष्ठेत सोऽभिमानस्तु संज्ञितः ॥४२ङ॥
** कीर्त्यमानैर्गुणैर्यत्र विविधार्थसमुद्भवैः ।
[लोके गुणातिरिक्तानां बहूनां यत्र नामभिः ।
एकोऽभिशब्द्यते यस्तु विज्ञेयं गुणकीर्तनम् ॥४२ङ१॥]

9 Ag. पूज्यान्. 10 For another version of the Lakṣaṇas see below 42 ka-42ṣa. 42 (B.XVI. 42. p. 364; C. 42). 1 C. वा काव्यविभूषणानि. 2 C. काव्येषु सोदाहरणानि. 3 C. बलानुरूपम्.

** उत्साहजननैः स्पष्टैरर्थैरौपम्यसंश्रयैः ।
** प्रसिद्धैरुपगूढं च ज्ञेयं प्रोत्साहनं बुधैः ॥४२च॥
** यत्रैकस्यापि शब्दस्य दर्शनात्सुबहून्यपि ।
** यान्ति सिद्धिमनुक्तादि तदुदाहरणं स्मृतम् ॥४२छ॥
** निरुक्तं द्विविधं प्रोक्तं तथ्यं वाऽतथ्यमेव वा ।
** सिद्धिप्रसाधितं तथ्यमतथ्यं चाप्रसाधितम् ॥४२ज॥
** गुणानुवादो हीनानामुत्तमैरुपमाकृतः ।
** उत्तमार्थाद्विशिष्टो यः स चाप्यतिशयः स्मृतः ॥४२झ॥
** बहूनां भाष्यमाणानामनेकार्थविनिर्णयात् ।
** सिद्धौ समानवचनं हेतुरित्यभिसंज्ञितः ॥४२ञ॥
** अपदेशस्तु परोक्षो यस्मादुत्पद्यतेऽनुकरणेन ।
** लक्षणसमानकरणात् सारूप्यं तत्तु निर्देश्यम् ॥४२ट॥
** अभूतपूर्वे यत्रार्थे तुल्यस्यार्थस्य निर्णयः ।
** स मिथ्याध्यवसायस्तु प्रोच्यते काव्यलक्षणे ॥४२ठ॥
[बहूनां तु प्रधानानां मध्ये यन्नाम कीर्त्यते ।
एकार्थसाधनकृतं सा सिद्धिरिति कीर्त्यते ॥४२ठ१॥]
** गुणैर्बहुभिरेकार्थैः पदैर्यः संप्रशस्यते ।
** पदोच्चयं तु तं विद्यान्नानर्थकथनात्मकम् ॥४२ड॥
** आत्मभावमुपन्यस्य परसादृश्ययुक्तिभिः ।
** तीव्रार्थभाषणं यत् स्यादाक्रन्दः स तु कीर्तितः ॥४२ढ॥
[हृदयस्थस्य भावस्य सुस्पष्टार्थप्रदर्शनम् ।
अन्यापदेशकथनैर्मनोरथ इति स्मृतः ॥४२ढ१॥]
** अपृष्टैरथवा पृष्टैर्निर्णयः क्रियते तु यः ।
** आख्यानमिति तज्ज्ञेयं लक्षणं नाटकाश्रयम् ॥४२ण॥
** आदौ यत् क्रोधजननमन्ते हर्षप्रवर्धनम् ।
** यत्तु प्रियं पुनर्वाक्यं सा याञ्चा परिकीर्तिता ॥४२त॥
** कार्येषु विपरीतेषु यदि कश्चित् प्रवर्तते ।
** निवार्यते च कार्यज्ञैः प्रतिषेधः प्रकीर्तितः ॥४२थ॥

[यत्राकारोद्भवैर्वाक्यैरात्मानमथवा परम् ।
पृच्छन्निवाभिधत्तेऽर्थं सा पृच्छेत्यभिसंज्ञिता ॥४२थ१॥]
** सिद्धं पूर्वोपलब्धौ यत्समत्वमुपपादयेत् ।
** निदर्शनकृतस्तज्ज्ञैः स दृष्टान्त इति स्मृतः ॥४२द॥
** अनेकयुक्ति यद्वाक्यमनेकार्थप्रसाधकम् ।
** अनेकवाक्यसंयुक्तं भासनं नाम तद्भवेत् ॥४२ध॥
[अपरिज्ञाततत्त्वार्थं यत्र वाक्यं समाप्यते ।
अनेकत्वाद्विचाराणां संशयः परिकीर्तितः ॥४२ध१॥]
** यत्र शास्त्रार्थसम्पन्नां मनोरथसमुद्भवाम् ।
** अप्रार्थनीयामन्यां वा विदुस्तामाशिषं बुधाः ॥४२न॥
** आदौ यत् क्रोधजननमन्ते हर्षप्रवर्धनम् ।
** तत् प्रियं वचनं ज्ञेयमाशीर्वादसमन्वितम् ॥४२प॥
** अदिव्यं दिव्यमपि वा कृत्वा रूपविपर्ययम् ।
** अविद्वान् वंच्यते येन कपटं तदुदाहृतम् ॥४२फ॥
** दुर्जनोदाहृतै रूक्षैः सभामध्येऽभिताडितः ।
** अक्रोधः क्रोधजननैर्वाक्यैर्यः सा क्षमा भवेत् ॥४२ब॥
** दृष्टैर्वावयवैः कश्चिद्भावो यत्रानुमीयते ।
** प्राप्तिं तामभिजानीयाल्लक्षणं नाटकाश्रयम् ॥४२भ॥
** अकार्यं सहसा कृत्वाऽकृत्वा कार्यमथापि वा ।
** सन्तापो मनसो यस्तु पश्चात्तापः प्रकीर्तितः ॥४२म॥
** प्रश्रयेणार्थसंयुक्तं यत्परस्यानुवर्तनम् ।
** स्नेहाद्दाक्षिण्ययोगाद्वा सानुवृत्तिस्तु संज्ञिता ॥४२य॥
** प्राप्तानां यत्र दोषाणां क्रियते शमनं पुनः ।
** सा ज्ञेया ह्युपपत्तिस्तु लक्षणं नाटकाश्रयम् ॥४२र॥
** साध्यते योऽर्थसम्बन्धो महद्भिः समवायतः ।
** परस्परानुकूल्येन सा युक्तिः परिकीर्तिता ॥४२ल॥
** यत्रापसारयन् दोषं गुणमर्थेन योजयेत् ।
** गुणातिवादं दोषाद्वा कार्यं तदिह संज्ञितम् ॥४२व॥

** अपूर्वक्रोधजनितमपराधं प्रमृज्य यत् ।
** सेवार्थं मधुरं वाक्यमनुनीतिः प्रकीर्तिता ॥४२श॥
** यद्दोषैरन्यनामोक्तैः प्रसिद्धार्थैः प्रयोजितम् ।
** अन्यत्रार्थेन सम्बद्धं ज्ञेयं तत्परिदेवनम् ॥४२ष॥

उपमा दीपकं चैव रूपकं यमकं तथा ।
[2]काव्यस्यैते ह्यलंकाराश्चत्वारः परिकीर्तिताः ॥४३॥
यत्किञ्चित् काव्यबन्धेषु सादृश्येनोपमीयते ।
उपमा नाम विज्ञेया गुणाकृतिसमाश्रया ॥४४॥
एकस्यैकेन सा [3]कार्यानेकेनाप्यथवा पुनः ।
अनेकस्य तथैकेन बहूनां बहुभिस्तथा ॥४५॥
तुल्यं ते [1]शशिना वक्त्रमिति ह्येककृता भवेत्[2] ।
शशाङ्कवत् प्रकाशन्ते ज्योतिंषीति भवेत्तु या ॥४६॥
[[3]अनेकस्यै]-कविषया सोपमा परिकीर्तिता ।
श्येनबर्हिणभासानां [4]तुल्याक्ष इति या भवेत् ॥४७॥
एकस्य बहुभिः सा स्यादुपमा नाटकाश्रया ।
बहूनां बहुभिर्ज्ञेया घना इव गजा इति ॥४८॥
प्रशंसा चैव निन्दा च कल्पिता सदृशी तथा ।
किञ्चिच्च सदृशी ज्ञेया ह्युपमा पञ्चधा [1]बुधैः ॥४९॥
प्रशंसा यथा—दृष्ट्वा तु तां विशालाक्षीं तुतोष मनुजाधिपः ।
मुनिभिः साधितां कृच्छ्रात् सिद्धिं मूर्तिमतीमिव ॥५०॥

43-45 (B.XVI. 40-42 ; C. 43-45). 1 C. उपमा रूपकं चैव. 2 C. अलङ्कारास्तु विज्ञेया चत्वारो नाटकाश्रयाः. 3 B. कार्या ह्यनेकेनाथवा. 46-47 (B. XVI. 43-44 ; C. 46-48a). 1 B. शशिन वक्त्रमित्येकेनैक संश्रया. 2 The next hem. in C. is redundant. 3 B. C. एकस्यानेकविषया, B. bh. एकानेक, Bd. एकेन सा त्वनेकेषामु०. 4 B.C. तुल्याक्ष. 48 (B.XVI. 45 ; C. 48b-49). 1 Next hem in C. is redundant. 49-55 (B.XVI. 46-49 ; C. 50-53). 1 B. पुनः.

निन्दा यथा—सा तं सर्वगुणैर्हीनं सस्वजे कर्कशच्छविम् ।
वने कण्टकिनं वल्ली दावदग्धमिव द्रुमम् ॥५१॥

कल्पिता यथा—क्षरन्तो दानसलिलं लीलामन्थरगामिनः ।
मतङ्गजा विराजन्ते जङ्गमा इव पर्वताः ॥५२॥

सदृशी यथा—यत्त्वयाऽद्य कृतं कर्म परचित्तानुरोधिना ।
सदृशं तत्तवैव [3]स्यादतिमानुषकर्मणः ॥५३॥

किञ्चित्सदृशी—संपूर्णचन्द्रवदना नीलोत्पलदलेक्षणा ।
मत्तमातङ्गगमना संप्राप्तेयं सखी मम ॥५४॥

उपमाया बुधैरेते [4]भेदा ज्ञेयाः समासतः ।
शेषा ये लक्षणैर्नोक्ताः संसाध्यास्तेऽपि लोकतः ॥५५॥

स्वविकल्पेन रचितं तुल्यावयवलक्षणम् ।
किञ्चित्सादृश्यसंपन्नं यद्रूपं रूपकं तु तत्[1] ॥५६॥

यथा—पद्माननास्ताः [2]कुमुदप्रहासा विकासिनीलोत्पलचारुनेत्रा ।
वापीस्त्रियो[3] हंसकुलैर्नदद्भिर्विरेजुरन्योन्यमिवाह्वयन्त्यः[4] ॥५७॥

[5]नानाधिकरणस्थानां शब्दानां [6]संप्रदीपनः ।
एकवाक्येन संयोगो [7]यस्तद्दीपकमुच्यते[8] ॥५८॥

यथा—सरांसि हंसैः कुसुमैश्च वृक्षा मत्तैर्द्विरेफैश्च सरोरुहाणि ।
गोष्ठीभिरुद्यानवनानि चैव तस्मिन्नशून्यानि सदा क्रियन्ते ॥५९॥

2 C. कण्ठगतं. 3 B. स्यादितिमानुष०. 4 B. ज्ञेया भेदाः. 5 B. ते ग्राह्या लोककाव्यतः, C. ते ग्राह्य काव्यलोकतः Bd. संग्राह्यास्तेऽपि लोकतः. 56-59 (B. XVI. 53-54, 56, 58 ; C. 58-61). 1 C. 57 and B. 57 give another def. नानाद्रव्यानुरागाद्यैर्यदौपम्यगुणाश्रयम् । रूपनिर्वर्णनायुक्तं तद्रूपकमिति स्मृतम्. 2 B. कुमुदप्रभासा. 3 B. ०कुलैःस्वनद्भिः. 4 B. ०न्यमिहालपन्त्यः, B.p. इवालपन्त्यः. 5 B. करणार्थानां. 6 B. संप्रदीपकम्. 7 B. तद्दीपकमिहोच्यते. 8 B. gives one additional def. प्रसृतं मधुरं चापि गुणैः सर्वैरलंकृतम् । काव्ये यन्नाटके विप्रास्तद्दीपकमिति स्मृतम् .

शब्दाभ्यासस्तु यमकं पादादिषु विकल्पितम् ।
विशेषदर्शनञ्चास्य गदतो मे निबोधत ॥६०॥
पादान्तयमकं चैव काञ्चीयमकमेव च ।
समुद्गयमकं चैव विक्रान्तयमकं तथा ॥६१॥
यमकं चक्रवालं च सन्दष्टयमकं तथा ।
पादादियमकञ्चैव[1] आम्रेडितमथापि च ॥६२॥
चतुर्व्यवसितञ्चैव मालायमकमेव च ।
एतद्दशविधं ज्ञेयं यमकं नाटकाश्रयम् ॥६३॥

चतुर्णां यत्र पादानामन्ते स्यात्सममक्षरम् ।
तद्वै पादान्तयमकं विज्ञेयं नामतो यथा ॥६४॥
दिनक्षयात् संहृतरश्मिमण्डलं दिवीव लग्नं तपनीयमण्डलम् ।
विभाति ताम्रं दिवि सूर्यमण्डलं यथा तरुण्याः स्तनभारमण्डलम्[2] ॥६५॥

[1]पादस्यान्ते यथा चादौ स्यातां [2]यत्र समे पदे ।
तत्काञ्चीयमकं चैव विज्ञेयं सूरिभिर्यथा ॥६६॥
[2]यामायामाश्चन्द्रवतीनां द्रवतीनां
व्यक्ताव्यक्ता सारजनीनां रजनीनाम् ।
फुल्ले फुल्ले सभ्रमरे वाभ्रमेरे वा
रामा रामा विस्मयते च स्मयते च ॥६७॥

अर्थेनैकेन यद्वृत्तं सर्वमेव समाप्यते ।
समुद्गयमकं नाम तज्ज्ञेयं [3]पण्डितैर्यथा ॥६८॥
[4]केतकीमुकुलपाण्डरदन्तः शोभते प्रवरकाननहस्ती ।
केतकीमुकुलपाण्डरदन्तः शोभते प्रवरकाननहस्ती ॥६९॥

60-64 (B.VI. 59-63 ; C. 62-66). 1 B. तथाम्रेडितमेव च. 2 B. adds another ex. 65-69 (B.XVI. 64, 66-69 ; C. 67-71). 1 B. पादस्यादौ तथान्ते च यत्र स्यातां पाद समे. 2 C. तत्र. 3 B. यामं यामं, C. माया माया. 3 B. नामतो यथा. 4 B. केतकी कुसुमपाण्डुर. 5 B. *ibid.*

एकैकं पादमुत्क्रम्य द्वौ पादौ सदृशौ [1]यदि ।
विक्रान्तयमकं नाम [2]तद्विज्ञेयमिदं यथा ॥७०॥
स पूर्वं [3]वारणो भूत्वा द्विशृङ्ग इव पर्वतः ।
अभवद्दन्तवैकल्याद् [4]विशृङ्ग इव पर्वतः ॥७१॥

पूर्वस्यान्तेन पादस्य परस्यादिर्यदा समः ।
चक्रवच्चक्रवालं [5]तु विज्ञेयं नामतो यथा[6] ॥७२॥
[7][शरै]-र्यथा शत्रुभिराहता हता
हताश्च [8]बाणैरनुपुंखगैः खगैः ।
खगैश्च सर्वैर्युधि [9]सञ्चिताश्चिता-
श्चिताधिरूढा [10]हि हतास्तलैस्तलैः ॥७३॥

आदौ द्वौ यत्र [1]पादे तु भवेतामक्षरे समे ।
सन्दष्टयमकं नाम विज्ञेयं [2]तद् बुधैर्यथा ॥७४॥
[3]पश्य पश्य रमणस्य मे गुणान्
येन येन वशगां करोति माम् ।
येन येन हि [4]ममैति दर्शनं
तेन तेन वशगां करोति माम् ॥७५॥

आदौ पादस्य यत्र स्यात् समावेशः समाक्षरः ।
पादादियमकं नाम तद्विज्ञेयं बुधैर्यथा ॥७६॥
विष्णुः सृजति भूतानि विष्णुः संहरति प्रजाः ।
विष्णुः प्रसूते त्रैलोक्यं विष्णुर्लोकाधिदैवतम् ॥७७॥

70-73 (B.XVI. 70-74; C. 72-75). 1 B. यदा. 2 B. विज्ञेयं नामतो यथा. 3 C. वानरो. 4 C. द्विश्रृङ्ग. 5 B. तत्. 6 B. adds another def. 7 B. शैलास्तथा, C. शैला यथा. 8 C. ०रनुपुङ्खपुङ्खैः. 9 C. सञ्चिताञ्चिता. 10 C. हि हता हता नराः. 74-77 (B.XVI. 75-78; C. 76-78). 1 C. पादो तु भवेतामक्षरैः समौ. 2 B. नामतो यथा. 3 C. यस्य यस्य. 4 C. समैति.

पादस्यान्तं पदं [1]यच्च द्विर्द्विरेकमिहोच्यते ।
पादन्त्वाम्रेडितं नाम [2]विज्ञेयं निपुणैर्यथा ॥७८॥
विजृम्भितं निःश्वसितं मुहुर्मुहुः
[3]यथाभिधानं स्मरणं पदे पदे ।
यथा च ते ध्यानमिदं पुनः पुनः
[4]तथा गता [5][तां] रजनी विना विना ॥७९॥

सर्वे पादाः समा यत्र भवन्ति नियताक्षराः ।
[1]चतुर्व्यवसितं नाम तद्विज्ञेयं बुधैर्यथा ॥८०॥
[2]वारणानमयमेव कालः
वारणानामयमेव कालः ।
वारणानामयमेव कालः
वा रणानामयमेव कालः ॥८१॥

नानारूपैः स्वरैर्युक्तं यत्रैकं व्यञ्जनं भवेत् ।
तन्मालायमकं नाम विज्ञेयं [3]पण्डितैर्यथा ॥८२॥
हली बली [4]हली माली [5]शूली [5]खेली [6]लली जली ।
बलो बलोच्चलोलाक्षो मुसली त्वाभिरक्षतु ॥८३॥
असौ हि रामारतिविग्रहप्रिया
रहःप्रगल्भा रमणं रहोगतम् ।
रतेन [8]रात्रिं [ग]मयेत् परेण वा
न चेदुदेष्यत्यरुणः पुरो रिपुः ॥८४॥

78-80 (B.XVI. 79-80 ; C. 79-80). 1 B. यत्र. 2 B. यमकं तत्तु सूरिभिः. 3 B. कथं विधेयस्मरणं. 4 B. ध्रुवं गता. 5 mss. ते. 81-84 (B. XVI, 81-85 ; C. 81-85). 1 C. चतुर्न्यवसितं. 2 B. all the feet as सावारणानामसमेव. 3 B. काव्यकोविदैः. 4 C. लली. 5 B. खेली माली. 6 B. सली. 7 C. विग्रहः प्रिया. 8 C. रात्रिं रमयेत् , B. रात्रौ रमयेत्.

स पुष्कराक्षः क्षतजोक्षिताक्षः
क्षरत् क्षतेभ्यः क्षतजं दुरीक्षम् ।
क्षतैर्गवाक्षैरिव संवृत्ताक्षः
साक्षात् सहस्राक्ष इवावभाति ॥८५॥

एभिरर्थक्रियापेक्षैः [1]कार्यं काव्यं तु लक्षणैः ।
अत ऊर्ध्वं तु वक्ष्यामि काव्यदोषांस्तथाविधान्[2] ॥८६॥

[3]गूढार्थमर्थान्तरमर्थहीनं भिन्नार्थमेकार्थमभिप्लुतार्थम् ।
न्यायादपेतं विषमं विसन्धि शब्दच्युतं वै दश काव्यदोषाः ॥८७॥

पर्यायशब्दाभिहितं [4]गूढार्थमभिसंज्ञितम् ।
अवर्ण्यं वर्ण्यते यत्र तदर्थान्तरमिष्यते ॥८८॥
अर्थहीनं त्वसम्बद्धं [5]सावशेषार्थमेव च ।
भिन्नार्थमभिविज्ञेयमसभ्यं ग्राम्यमेव च ॥८९॥
विवक्षितोऽन्य एवार्थो यत्रान्यार्थेन [6]भिद्यते ।
भिन्नार्थं तदपि प्राहुः काव्यं काव्यविचक्षणाः ॥९०॥
[7]एकार्थस्याभिधानं यत् तदेकार्थमिति स्मृतम् ।
अभिप्लुतार्थं विज्ञेयं यत् [8]पादेन समस्यते ॥९१॥
न्यायादपेतं विज्ञेयं प्रमाणपरिवर्जितम् ।
वृत्तभेदो भवेद्यत्र विषमं नाम तद्भवेत् ॥९२॥
[9]अनुपश्लिष्टशब्दं यत् तद्विसन्धीति [10]काशितम् ।
[11]शब्दच्युतं च [12]विज्ञेयम[प]शब्दस्य योजनात् ॥९३॥
एते दोषा हि काव्यस्य मया सम्यक् प्रकीर्तिताः ।
गुणा विपर्ययादेषां माधुर्यौदार्यलक्षणाः ॥९४॥

85-94 (B.XVI. 87-95 ; C. 97-95). 1 B. काव्यं कुर्यात्तु. 2 B. गुणांस्तथा. 3 C. अगूढमर्था. 4 B. गूढार्थमिति संज्ञितम्. 5 C. सा त्वशेषा. 6 B. विद्यते. 7 B. अविशेषाभिधानं. 8 B. पदेन. 9 C. अनुप्रतिष्ठा. 10 B. कीर्तितम्. 11 C. शब्दहीनं. 12 C. विज्ञेयमशब्द ; B. विज्ञेयमवर्णस्वरयेजनात्.

श्लेषः प्रसादः समता समाधिर्माधुर्यमोजः पदसौकुमार्यम् ।
अर्थस्य च व्यक्तिरुदारता च कान्तिश्च काव्यस्य गुणा दशैते ॥९५॥
ईप्सितेनार्थजातेन सम्बद्धानां परस्परम् ।
श्लिष्टता या पदानां हि श्लेष इत्यभिधीयते[1] ॥९६॥
अप्यनुक्तो बुधैर्यत्र शब्दोऽर्थो वा प्रतीयते ।
[1]सुखशब्दार्थसम्बोधात् प्रसादः [2]परिकीर्त्यते ॥९७॥
अन्योन्यसदृशा [3]यत्र तथा ह्यन्योन्यभूषणाः[4] ।
अलङ्कारगुणाश्चैव [5]समासात् समता यथा[6] ॥९८॥
[1]उपमाद्युपदिष्टानामर्थानां यत्नतस्तथा ।
प्राप्तानां [2]चातिसंयोगः समाधिः परिकीर्त्यते[3] ॥९९॥
बहुशो यच्छ्रुतं वाक्यमुक्तं वापि पुनः पुनः ।
नोद्वेजयति यस्माद्धि तन्माधुर्यमिति स्मृतम् ॥१००॥
[1]अवगीतोऽपि हीनोऽपि [2]स्यादुदात्तावभावकः ।
यत्र [3]शब्दार्थसम्पत्तिस्तदोजः परिकीर्तितम् ॥१०१॥
सुखप्रयोज्यैर्यच्छब्दैर्युक्तं सुश्लिष्टसन्धिभिः ।
सुकुमारार्थसंयुक्तं सौकुमार्यं तदुच्यते ॥१०२॥

95-96 (B.XVI. 96-97 ; C. 96, 98). 1 B. 98, C. 97 add विचारगहनं यत्स्यात्स्फुटं चैव स्वभावतः । स्वतः सुप्रतिवद्धं च श्लिष्टं तत् परिकीर्तितम्. 97-98 (B.XVI. 99, 101; C. 99-100). 1 B. ०शब्दार्थसंयोगात्. 2 B. स तु कीर्त्यते. 3 C. ०सदृशं. 4 C. ०भूषणम्. 5 B. समाः स्युः समया मता. 6 B. another def. नातिचूर्णपदैर्युक्ता न च व्यर्थाभिधायिभिः । दुर्बोधनैश्च न कृता समत्वात् समता मता. 99-100 (B.XVI. 103, 104; C. 101-102). 1 C. उपमास्वियहिष्टानां. 2 B. चापि संक्षेपात् समाधिनिर्णयो यतः. 3 B. adds def. अभियुक्तैर्विशेषस्तु योऽर्थस्येहोपलक्ष्यते । तेन चार्थेन संपन्नः समाधिः परिकीर्तितः. 101-102 (B.XVI. 126-107 ; C. 103-104). 1 C. अवगीताऽविहीनोपि. 2 B. ०त्तावभासकः. 3 B. संपत्त्या.

यस्यार्थोऽनुप्रवेशेन मनसः परिकल्प्यते ।
[1]अनन्तरं प्रयोगस्य साऽर्थव्यक्तिरुदाहृता[2] ॥१०३॥
अनेकार्थविशेषैर्यत् सूक्तैः सौष्ठवसंयुतैः ।
उपेतमतिचित्रार्थै [3]रुदात्तं तच्च कीर्त्यते ॥१०४॥
[1]यो मनःश्रोत्रविषयः प्रसादजनको भवेत् ।
शब्दबन्धो प्रयोगेण स कान्त इति भण्यते ॥१०५॥

एवमेते ह्यलङ्कारा गुणा दोषाश्च कीर्तिताः ।
प्रयोगमेषां च पुनर्वक्ष्यामि रससंश्रयम् ॥१०६॥
लघ्वक्षरप्रायकृतं उपमारूपकाश्रयम् ।
काव्यं कार्यं तु [1]काव्यज्ञैर्वीररौद्राद्भुताश्रयम् ॥१०७॥
गुर्वक्षरप्रायकृतं बीभत्से करुणे तथा ।
कदाचिद्रौद्रवीराभ्यां यदाधर्षणजं भवेत् ॥१०८॥
* रूपदीपकसंयुक्तमार्यावृत्तसमाश्रयम् ।
[2]शृङ्गारे तु रसे कार्यं [3]मृदुवृत्तं तथैव च ॥१०९॥
उत्तरोत्तरसंयुक्तं वीरे [4]पाठ्यं तु यद्भवेत् ।
जगत्यातिजगत्यां वा संकृत्यां [5]वापि तद्भवेत् ॥११०॥
[6]तथैव युद्धसंस्फेटा उत्कृत्यां संप्रकीर्तितौ ।
करुणे शकरी ज्ञेया तथैवातिधृतिर्भवेत् ॥१११॥

103-104 (B.XVI. 109, 111, C. 105-106). 1 B. अनन्तप्रयोगस्य. 2 B. (108) adds def. सुप्रसिद्धाभिधाना तु लोककर्मव्यवस्थिता । या क्रिया क्रियते काव्ये सार्थव्यक्तिः प्रकीर्त्यते. 3 C. उदात्तं तच्च. 105 (B.XVI. 112 ; C.107). 1 B. यन्मनःश्रोत्रविषयमाह्लादयति हीन्दुवत् । लीलाद्यर्थोपपन्नां वा तां कान्तिं कवयो विदुः. 106-112 (B. XVI· 113-119 ; C. 108-114). 1 B. नाट्यज्ञैर्वीर. 2 C. शृङ्गारे रसकार्यं तु. 3 C. काव्यं स्यान्नाटकाश्रयम्. 4 C. काव्यं. 5 B. चैव योजयेत्. 6 B. युद्धसंफेटयोस्तज्ज्ञैरुत्कृतिः.

यद्वीरे कीर्तितं छन्दस्तद्रौद्रेऽपि प्रयोजयेत् ।
शेषाणामर्थयोगेन छन्दः कार्यं प्रयोक्तृभिः ॥११२॥
त्रिविधं ह्यक्षरं [1]कार्यं कविभिर्नाटकाश्रयम् ।
ह्रस्वं दीर्घं प्लुतञ्चैव [2]रसभावविभावकम् ॥११३॥
एकमात्रं भवेद् ह्रस्वं द्विमात्रं दीर्घमिष्यते ।
प्लुतं चैव त्रिमात्रं स्यादक्षरं [3]स्वरयोजनात् ॥११४॥
स्मृते [4]चासूयिते चैव तथा च परिदेविते ।
पठतां ब्राह्मणानां च प्लुतमक्षरमिष्यते ॥११५॥
[5]आ-कारस्तु स्मृते कार्य ऊ-कारश्चाप्यसूयिते[6] ।
परिदेविते तु हा-कार ओं-कारोऽध्ययने तथा ॥११६॥
ह्रस्वदीर्घप्लुतानीह यथाभावं यथारसम् ।
[7]काव्ययोगेषु सर्वेषु ह्यक्षराणि तु योजयेत् ॥११७॥
[1]ये बन्धा पूर्वमुद्दिष्टा विषमार्धसमाः समाः ।
[2]उदारशब्दैर्मधुरैः कार्यास्तेऽर्थवशानुगाः ॥११८॥

शब्दानुदारमधुरान् [3]प्रमदाभिधेयान्
[4]नाट्याश्रयासु कृतिषु प्रयतेत कर्तुम् ।
[5]तैर्भूषिता [6]बहु विभान्ति हि काव्यबन्धाः
पद्माकरा विकसिता इव राजहंसैः ॥११९॥

113-117 (B.XVI. 122-126 ; C. 115-119). 1 C. काव्यं विज्ञेयं. 2 B. पदबन्धसमाश्रयम्. 3 B. वर्णसंश्रयम्. 4 C. चात्रयुते. 5 C. अकारस्तु. 6 C. ॰प्यसूचिते. 7 B. काव्यबन्धेष्वशेषेषु. C. काव्ययोगेषु सर्वेषु ह्यकाराणि कृतोजयेत्. 118-121 (B.XVI. 120-121, 127-128 ; C. 120-123). 1 B. यच्छन्दः पूर्वमेवोक्तं विषमार्धसमे समम्. 2 B. उदारमधुरैः शब्दैस्तत्कार्यं तु रसानुगम्. 3 C. प्रमदाभिनेयान्. 4 C. नाट्याश्रयासु. 5 B. तैर्भषिता, C. तैर्भूषिता. 6 B. भुवि.

[7]चेक्रीडितप्रभृतिभिर्विकृतैस्तु शब्दै-
र्युक्ता न भान्ति ललिता भरतप्रयोगाः।
[8]कृष्णाजिनाक्षरुरुचर्मधरै[9]-र्घृताक्तै-
[10]र्वेश्या द्विजैरिव कमण्डलुदण्डहस्तैः ॥१२०॥

मृदुललितपदार्थं गूढशब्दार्थहीनं
[11]जनपदसुखभोग्यं [12]बुद्धिमन्नृत्तयोज्यम्।
[13]बहुरसकृतमार्गं सन्धिसन्धानयुक्तं
भवति जगति योग्यं नाटकं प्रेक्षकाणाम् ॥१२१॥

इति भारतीये नाट्यशास्त्रे वागभिनयो नाम
सप्तदशोऽध्यायः।

7 C. चेक्रीडितप्रकृतिभिर्विकृतैस्तु. 8 B. Ag. यज्ञक्रियेव, C. कृष्णाजिनाक्ष. 9 C. रुरुचर्मधुरैः. 10 C. विश्रया. 11 C. बुधजनसुखयोग्यं. 12 B. युक्तिमन्नृत्य, C. ०नृत्तयोग्यम्. 13 B. बहुरसकृत.

अष्टादशोऽध्यायः

एवं तु संस्कृतं पाठ्यं मया प्रोक्तं [1]द्विजोत्तमाः ।
[2]प्राकृतस्य तु पाठ्यस्य संप्रवक्ष्यामि लक्षणम् ॥१॥
एतदेव विपर्यस्तं संस्कारगुणवर्जितम् ।
विज्ञेयं प्राकृतं पाठ्यं नानावस्थान्तरात्मकम् ॥२॥
त्रिविधं तच्च विज्ञेयं नाट्ययोगे समासतः ।
समानशब्दं विभ्रष्टं देशीगतमथापि च[3] ॥३॥
कमलामलरेणुतरङ्गलोलसलिलादिवाक्यसंपन्नम् ।
प्राकृतबन्धेष्वेवं [1]संस्कृतमिव प्रयोगमुपयाति ॥४॥
ये वर्णाः संयोगात् [2]स्वरवर्णान्यन्त्वन्यूनतां वापि
[3]गच्छन्ति पदन्यस्तास्ते विभ्रष्टा इति ज्ञेया[4] ॥५॥

** [1]एओआरपराणि अ अंआर परं अ पाअए णत्थि ।
** वसआरमज्झिमाइ अ कचवग्गतवग्गणिहणाइं ॥६॥
** वच्चंति कगतदवयवा लोपं अत्थं च से वहंति सरा ।
** खघथधभा उण हत्तम् उवेन्ति अत्थममुंचंता ॥७॥

1-3 (B.XVII. 1-3 ; C. 1-3). 1 B. समासतः. 2 C. प्राकृतस्यापि. 3 B. adds पाठ्यमेकं तु विज्ञेयं संस्कृतं प्राकृतं यथा. 4 (B.XVII. 4b-5a ; C. 4). 5 (B.XVII. 5b-6a ; C. 5). 1 B. संस्कृतमपि. 2 B. वर्णान्यत्वमूनतां चापि. 3 B. यान्त्यपदादौ प्रायो विभ्रष्टांस्तान् विदुर्विप्राः. 4 B. adds ये वर्णा वर्णगता व्यञ्जनयुक्ताश्च ये स्वरा नियताः। तानपरस्परवृत्ते प्राकृतयुक्त्या प्रवक्ष्यामि यथा. 6-9 (B.XVII. 7-10 ; C. 6-8). 1 C. ए ओ आरपराणिअकारपरी चवा अएणायि वसआरमंसि माइतवर्ण त वर्णनिगर्ग ॥ वच्छन्ति कटतदवयवा लोतूस

** उप्परहुत्तरआरो हेट्ठहुत्तौ अ पाअए णत्थि ।
** मोत्तूण भद्दवोद्दह पद्दहद चन्द्र जाईस ॥८॥
** खघथधभाण हआर मुहमेहकहा वहु पहूएसु ।
** कगतद्यवाण णिच्चं वीयम्मि ठिओ सरो होइ ॥९॥

छ [1]इति षकारो नित्यं बोद्धव्यः षट्पदादियोगे [2]तु ।
किलशब्दो [3]रेफान्तो भवति, यथा क्खुत्ति खलुशब्दः ॥१०॥
ड इति भवति टकारो [4]भटकटककुटीतटाद्येषु ।
सत्वञ्च भवति शषयोः सर्वत्र [5]यथा विसं संका ॥११॥
अस्पष्टश्च दकारो भवति अनादौ तकार [1]इतराद्यः ।
बडवा तडागतुल्यो भवति डकारोऽपि [2]लकारः ॥१२॥
[3]वधमधुशब्दे च तथा धकारवर्णो हकारतां याति ।
सर्वत्र च प्रयोगे भवति नकारोऽपि च णकारः ॥१३॥
आपाणं आवाणं भवति पकारे वत्वयुक्तेन ।
अयथातथादिकेषु [1]थकारवर्णो व्रजति हत्वम् ॥१४॥
परुषं फरुसं विद्यात् पकारवर्णोऽपि फत्वमुपयाति ।
यस्तु मृगः सोऽपि मओ यस्तु मृतः सोऽपि तथैव ॥१५॥
ओकारत्वं [2]गच्छत्यौकारश्चौषधादिषु नियुक्तः ।
[3]प्रचयाचिराचलादिषु चकारवर्णोऽपि च यकारः ॥१६॥

वअयच से वहति सरा । खप्पतुघलाऊणइहत्थ उपतिअं अमुचंता उच्चउरयरोहे । ण हुंतो अवअएणत्थि मोहूणभ्रभ्रवेभ्रवरुभ्रुद्दुगचन्द्ररांरंसुक कगतिवाण अणिच्चलोपजमपिओ सरोहोल ऋषी. 13-11 (B.XVII. 11-12 ; C. 9-10). C. इति च. 2 B. षु. 3 B. ०अन्त्यो रेफो. 4 C. भटकुटकुटि०. 5 C. तथाहि सस आदेशः. 12-13 (B XVII. 13-14 ; C. 11-12). 1 C. इतराद्ये. 2 B. ककारः. 3 B. वर्धनगते च भावे धकारवर्णोऽपि ढत्वमुपयाति. Bg. शठपाठपीठिकादिषु ठकारवर्णोऽपि ढत्वमुपयाति. 14-16 (B.XVII. 15-17 ; C. 12c-15a). 1 B. भकारवर्णो. 2 B. गच्छेदौ. 3 B. प्रचला.

अपरस्वरनिष्पन्ना ह्येवं प्राकृतसमाश्रया वर्णाः ।
संयुक्तानां च पुनर्वक्ष्ये परिवृत्तिसंयोगम्[1] ॥१७॥

** [1]श्चत्प्सथ्याः छ इति ध्यह्मयोर्भवति तु ज्झकारः ।
** [2]ष्टः ट्ठः स्तः त्थः ष्मो म्हः ष्णस्नक्ष्णां ण्हः क्षः [3]खकाररूपः ॥

[4]आश्चर्यं मात्सर्यं चेत्यनयोर्यस्य रियं वै तथा ।
[5]उत्साहश्चोच्छाहो पथ्यं पच्छं च विज्ञेयम् ॥१९॥
तुभ्यं तुज्झं मह्यं मज्झं विध्यश्च भवति [6]विंज्झ इति ।
[7]दष्टो दट्ठो इति तथा हस्तोऽपि [तु] हत्थ इत्येवम् ॥२०॥
ग्रीष्मो गिम्हो च तथा श्लक्ष्णं लण्हं सदा तु विज्ञेयम् ।
कृष्णः कण्हो यक्षो जक्खो च पलङ्क पर्यङ्के ॥२१॥
[8]विपरीतं हमयोगो ब्रह्मादौ स्याद् बृहस्पतौ फत्वम् ।
यज्ञश्च भवति जण्णो भीष्मो[9] भिम्मो हि विज्ञेयः ॥२२॥
[10]उपरिगतोऽधस्ताद् वा भवेत् ककारादिकस्तु यो वर्णः ।
स हि संयोगविहीनः [11]शुद्धः कार्यः प्रयोगेऽस्मिन् ॥२३॥
एवमेव तु विज्ञेयं प्राकृतं संस्कृतं तथा ।
अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि देशभाषाविकल्पनम् ॥२४॥

भाषा चतुर्विधा ज्ञेया दशरूपप्रयोगतः ।
संस्कृतं प्राकृतं चैव यत्र पाठ्यं प्रयुज्यते ॥२५॥

17-24 (B.XVII. 17-26a ; C. 15b-13a). 1 C. श्चत्सप्सां च्छ. 2 C. ष्टः ट्ठः स्तः त्थः ष्णाह्म. 3 C. खकाररूपो हि. B. खकाररूपोऽपि. 4 B. आश्चर्यं अच्छरियं निश्चयमिवदन्ति निच्छयं च यथा वत्सं वच्छं च यथा अप्सरसं तद्वच्छरअं. 5 B. उत्साहो उच्छा हो. 6 B. विंज्झोत्ति. 7 B. दष्टो दट्ठोत्ति तहा. C. हृष्टो दक्ष इति स्यात्. 8 C. विपरीतमयोगेन. 9 B.C. भिन्नोत्ति. 10 C. उपरिगते तोऽधस्तात्. 11 C. शुद्धं कार्थं. 25 (B.XVII. 26b-27a ; C. 23b-24a). 1 C. देशरूपप्रयोगतः.

[1]अतिभाषार्यभाषा च जातिभाषा तथैव च ।
तथा [2]योन्यन्तरी चैव भाषा नाट्ये प्रकीर्तिता ॥२६॥
अतिभाषा तु देवानामार्यभाषा तु भूभुजाम् ।
[3]संस्कारगुणसंयुक्ता [4]सप्तद्वीपप्रतिष्ठिता ॥२७॥
[5]द्विविधा जातिभाषा च प्रयोगे समुदाहृता ।
[6]म्लेच्छदेशप्रयुक्ता च [7]भारतवर्षमाश्रिता ॥२८॥
अथ [1]योन्यन्तरीभाषा ग्राम्यारण्यपशूद्भवा ॥२७॥
नानाविहंगजा चैव नाट्यधर्मीप्रयोगतः ॥२९॥
जातिभाषाश्रयं पाठ्यं द्विविधं समुदाहृतम् ।
प्राकृतं संस्कृतं चैव चातुर्वर्ण्यसमाश्रयम् ॥३०॥
धीरोद्धते [2]धीरललिते धीरोदात्ते तथैव च ।
धीरप्रशान्ते च तथा पाठ्यं योज्यं तु संस्कृतम् ॥३१॥
[3]एषामेव तु सर्वेषां नायकानां [4]प्रयोगतः ।
कारणव्यपदेशेन प्राकृतं संप्रयोजयेत् ॥३२॥
[1]ऐश्वर्येण प्रमत्तस्य दारिद्र्येण प्लुतस्य च ।
[2]उत्तमस्यापि पठतः प्राकृतं संप्रयोजयेत् ॥३३॥
[3]व्याजलिङ्गप्रतिष्ठानां श्रमणानां तपस्विनाम् ।
[4]भिक्षुचक्रचराणाञ्च प्राकृतं संप्रयोजयेत् ॥३४॥

26-28 (B.XVII. 27b-30a ; C. 24b-27a). 1 Bch अभिभाषा. 2 C. जात्यन्तरी. 3 B.C. संस्कारपाठ्यसंयुक्ता. 4 B.C. सम्यङ्न्याय(न्याय्य)-प्रतिष्ठिता, we with Bbh. 5 Bcd. विविधा. 6 B.C. म्लेच्छशब्दोपचारा, we with Bbh. 7 Bbh तथा भारतसंश्रया. 29-32 (B.XVII. 30b-34a ; C. 27b-31a). 1 C. या जात्यन्तरी. 2 B. सललिते. 3 B. एतेषामपि. 4 B. प्रयोगजम् 33-34 (B.XVII. 34b-36 ; C. 31b-33a). 1 B. precedes this by दारिद्र्याध्ययनाभावयदृच्छादिभिरेव च. 2 B. अनधीतोत्तमानां. 3 B. ०लिङ्गप्रविष्टानां. 4 C. भिक्षुचाष्ट.

[1]बाले ग्रहोपसृष्टे च स्त्रीणां स्त्रीप्रकृतौ तथा ।
नीचे मत्ते सलिङ्गे च प्राकृतं पाठ्यमिष्यते ॥३५॥
परिव्राण्मुनिशाक्येषु [2]चौक्षेषु श्रोत्रियेषु च ।
[3]द्विजा ये चैव लिङ्गस्थाः संस्कृतं तेषु योजयेत् ॥३६॥
राज्ञाश्च गणिकायाश्च शिल्पकार्यास्तथैव च
[4]कार्यावस्थान्तरकृतं योज्यं पाठ्यन्तु संस्कृतम् ॥३७॥
[5]सन्धिविग्रहसम्पन्नं तथा [6]प्राप्तवाग्गतिम् ।
ग्रहनक्षत्रचरितं खगानां रुतमेव च ॥३८॥
सर्वमेतद्धि विज्ञेयं [7]यस्माद्राज्ञः शुभाशुभम् ।
नृपपत्न्या [8]स्मृतं तस्मात् काले पाठ्यं तु संस्कृतम् ॥३९॥
क्रीडार्थं सर्वलोकस्य प्रयोगे तु सुखाश्रयम् ।
[2]कलाभ्यासाश्रयं चैव पाठ्यं वेश्यासु संस्कृतम् ॥४०॥
[3]कलोपचारज्ञानार्थं क्रीडार्थं पार्थिवस्य तु ।
निर्दिष्टं [4]शिल्पकार्यास्तु नाटके संस्कृतं वचः ॥४१॥
आम्नायसिद्धं सर्वासां शुभं चाप्सरसां वचः ।
संसर्गाद्देवतानां वै तद्धि लोकोऽनुवर्तते ॥४२॥
छन्दतः प्राकृतं [5]पाठ्यं स्मृतमप्सरसां भुवि ।
मानुषाणां च कर्तव्यं कारणार्थव्यपेक्षया ॥४३॥
न वर्वरकिरातान्ध्रद्रमिलाद्यासु जातिषु ।
नाट्ययोगे तु कर्तव्यं [6]पाठ्यं भाषासमाश्रयम् ॥४४॥

35-39 (B.XVII. 37-41 ; C. 33b-38a). 1 B. reads 35 as भागवततापसोन्मत्तबालनीचग्रहोपसृष्टेषु । स्त्रीनीचजातिषु तथा नपुंसके प्राकृतं योज्यम्. 2 B. चोक्षेषु, C. चैक्षेषु. Bm. चौक्ष्येषु. 3 B. शिष्टा. 4 B. कलावस्थान्तर. 5 C. ०विग्रहसम्बन्धं. 6 C. चाप्यशुभं शुभम्. 7 C. कार्यबन्धे. 8 C. नृपपत्न्या भवेत् पाठ्यं संस्कृतम्. द्विजसत्तमाः. 40-45 (B.XVII. 42-47 ; C. 38b-44a). 1 B. प्रयोगे च 2 C. क्रीडालीलार्थकं 3 C. लोकोपचार. 4 C. शिल्पकार्येषु. 5 C. वाक्यं. 6 C. काव्यं.

[7]सर्वास्वेव हि शुद्धासु जातिषु द्विजसत्तमाः ।
[8]शौरसेनीं समाश्रित्य भाषा कार्या तु नाटके ॥४५॥
अथवा छन्दतः कार्या देशभाषा प्रयोक्तृभिः ।
नानादेशसमुत्थं हि कार्यं भवति नाटके ॥४६॥
मागध्यवन्तिजा प्राच्या [1]शौरसेन्यर्धमागधी ।
बाह्लीका दाक्षिणात्या च सप्त भाषाः प्रकीर्तिताः ॥४७॥
** शकाराभीरचण्डालशबरद्रविडान्ध्रजाः[2] ।
** हीना वनेचराणाञ्च विभाषा नाटके स्मृता ॥४८॥
मागधी तु [3]नरेन्द्राणामन्तःपुरनिवासिनाम् ।
चेटानां राजपुत्राणां श्रेष्ठीनां चार्धमागधी ॥४९॥
प्राच्या विदूषकादीनां [4]धूर्तानामप्यवन्तिजा ।
नायिकानां सखीनां च शौरसेन्यविरोधिनी ॥५०॥
[5]यौधनागरिकादीनां दाक्षिणात्या च दीव्यताम् ।
बाह्लीकभाषोदीच्यानां खसानां च स्वदेशजा ॥५१॥
** [1]शकाराणां शकादीनां तत्स्वभावश्च यो गणः ।
** शकारभाषा योक्तव्या [2]चाण्डाली पुल्कसादिषु ॥५२॥
** [3]अङ्गारकारव्याधानां काष्ठपत्रोपजीविनाम् ।
** योज्या [4]शबरभाषा तु किञ्चिद्वानौकसी तथा ॥५३॥
** [5]गजाश्वाजाविकोष्ट्रादिघोषस्थाननिवासिनाम् ।
** आभीरोक्तिः शाबरी च द्रामिडी [6]वनचारिषु ॥५४॥

7 B. सर्वास्वेव हि शुद्धासु. 9 C. सौरसेनं. 46-50 (B.XVII. 48-52; C. 44b-49a). 1 B. शौरसेनी, C. सूरसेनी. 2 B. शकाराभीर-चण्डाल-शवरद्रमिलाम्ध्रजाः, C. शवराभीरचण्डालसचरद्रविडोद्रजाः. 3 B. नरेन्द्राणामन्तः-पुरसमाश्रयाः, C. नराणाञ्चैवान्तपुरनिवासिनाम्. 4 C. योज्या भाषा. 5 C. ०नागरिका-दीनां. 51-54 (B.XVII. 53-56; C. 49b-52, 54a). 1 C. शबराणां, B. शकारघोषकादीनां. 2 C. पाञ्चाली. 3 B. अङ्गारकारकव्याधकाष्ठयन्त्रोपजीविनाम्. 4 B. शकारभाषा. 5 B. गजाश्वाजाविको०. 6 C. द्रविडादिषु.

[1]सुरङ्गखनकादीनां [2]सन्धिकाराश्वरक्षताम् ।
व्यसने [3]नायिकादीनामात्मरक्षासु मागधी ॥५५॥
** गङ्गासागरमध्ये तु ये देशाः संप्रकीर्त्तिताः ।
** एकारबहुलां तेषु भाषां तज्ज्ञः प्रयोजयेत् ॥५६॥
** विन्ध्यसागरमध्ये तु ये देशाः श्रुतिमागताः ।
** नकारबहुलां तेषु भाषां तज्ज्ञः प्रयोजयेत् ॥५७॥
** सुराष्ट्रावन्तिदेशेषु [1]वेत्रवत्यन्तरेषु च ।
** ये देशास्तेषु कुर्वीत [2]चकारबहुलामिह ॥५८॥
** हिमवत्सिन्धुसौवीरान् [3]येऽन्ये जनाः समाश्रिताः ।
** उकारबहुलां [4]तेषु नित्यं भाषां प्रयोजयेत् ॥५९॥
** चर्मण्वतीनदीतीरे ये चार्बुदसमाश्रयाः ।
** ओकारबहुलां नित्यं तेषु भाषां प्रयोजयेत् ॥६०॥
एवं भाषाविधानन्तु कर्तव्यं नाटकाश्रयम् ।
अथ नोक्तं मया यच्च लोकाद् ग्राह्यं बुधैस्तु तत् ॥६१॥

इति भारतीये नाट्यशास्त्रे भाषाविधानं नाम
अष्टादशोऽध्यायः ॥

55 (B.XVII. 57 ; C. 54b-55a). 1 C. सुरङ्गबनका, B. सुरङ्गाखनका. 2 C. औष्ट्रिकानां च रक्षताम् , B. सन्धिकाराश्वरक्षताम्. 3 C. नायिकादीनां. 56-57 (B.XVII. 59-60 ; C. 55b-56a, 53). 58-59 (B. XVII. 61-62 ; C. 56b-58a). 1 B. वेत्रवत्युत्तरेषु. 2 B. चकारप्रायसंश्रयाम्. 3 C. येऽन्यदेशान् , B. ये जनाः समुपश्रिताः. 4 B. तज्ज्ञस्तेषु. 60 (B.XVII. 63 ; C. om.). 61 (B.XVII. 64 ; C. 48b-49).

एकोनविंशोऽध्यायः

एवं भाषाविधानं तु मया प्रोक्तं द्विजोत्तमाः[1] ।
[2]पुनर्वाक्यविचारं तु लौकिकं संनिबोधत ॥१॥
उत्तमैर्मध्यमैर्नीचैर्यैः संभाष्या यथा नराः ।
समानोत्कृष्टहीनाश्च नाटके तान्निबोधत ॥२॥
देवानामपि ये देवा महात्मानो महर्षयः ।
भगवन्निति ते वाच्या यास्तेषां योषितस्तथा ॥३॥
देवाश्च लिङ्गिनश्चैव [3]नानाश्रुतिधराश्च ये ।
भगवन्निति ते वाच्याः पुरुषैः स्त्रीभिरेव च ॥४॥
आर्येति ब्राह्मणं ब्रूयान् महाराजेति पार्थिवम् ।
उपाध्यायेति चाचार्यं वृद्धं तातेति चैव हि ॥५॥
[4]छन्दतो नामभिर्वाच्या ब्राह्मणैस्तु नराधिपाः ।
तत्क्षाम्यं [5]तु महीपालैर्यस्मात् पूज्या [6]द्विजाः स्मृताः ॥६॥
ब्राह्मणैः सचिवो वाच्यो ह्यमात्य सचिवेति वा ।
शेषैरन्यैर्जनैर्वाच्यो हीनैरार्येति नित्यशः ॥७॥
समैः संभाषणं कार्यं येन नाम्ना तु संज्ञितः ।
हीनैः [7]सपरिहारं तु नाम्ना संभाष्य उत्तमः ॥८॥
नियोगाधिकृता [8]ये तु पुरुषा योषितस्तथा ।
[9]कारुकाः शिल्पिनश्चैव संभाष्यास्ते तथैव हि ॥९॥
मान्यो[10] भावेति वक्तव्यो किञ्चिदूनस्तु [11]मारिषः ।
समानो[12] हि वयस्येति [13]हंहो हण्डे इति वाऽधमः ॥१०॥

1-11 (B. XVII. 65-75; C. 1-11). 1 B. continues the ch. XVII. 2 B. वाक्यविधानं. 3 B. श्रुत०. 4 B. नाम्ना राजेति वा. 5 B. हि. 6 B. द्विजाः स्मृताः. 7 B. Ag. सपरिवारं, Ag. also सपरिहासं. 8 B. श्चैव. 9 C. कारकाः. 10 C. मान्यो. 11 B. मार्षकः. 12 B. ०हृथ. 13 B. हंहो हण्डेति. C. हो हं वा.

आयुष्मन्निति वाच्यस्तु रथी सूतेन सर्वदा ।
[14]तपस्वी च प्रशान्तश्च साधो इति हि शब्द्यते ॥११॥
स्वामीति युवराजस्तु कुमारो भर्तृदारकः ।
सौम्य भद्रमुखेत्येवं हेपूर्वं चाधमं वदेत् ॥१२॥
यद्यस्य कर्म शिल्पं वा विद्या वा जातिरेव वा ।
स तेन नाम्ना संभाष्यो नाटकादौ प्रयोक्तृभिः ॥१३॥
वत्स पुत्रक तातेति नाम्ना गोत्रेण वा पुनः ।
वाच्यः शिष्यः सुतो वाऽथ पित्रा वा [1]गुरुणाऽथवा ॥१४॥
संभाष्याः शाक्यनिर्ग्रन्था [1]भदन्तेति प्रयोक्तृभिः ।
[2]आमन्त्रणैस्तु पाषण्डाः [3]शेषाः स्वसमयाश्रितैः ॥१५॥
देवेति नृपतिर्वाच्यो भृत्यैः प्रकृतिभिस्तथा ।
भट्टेति सार्वभौमस्तु नित्यं परिजनेन हि ॥१६॥
राजन्नित्यृषिभिर्वाच्यः ह्यपत्यप्रत्ययेन वा ।
वयस्य राजन्निति वा भवेद्वाच्यो महीपतिः ॥१७॥
विदूषकेन राज्ञी च [4]चटी च भवतीत्यपि ।
नाम्ना वयस्येत्यपि वा राज्ञा वाच्यो विदूषकः ॥१८॥
सर्वस्त्रीभिः पतिर्वाच्यः आर्यपुत्रेति यौवने ।
अन्यदा पुनरार्येति [5]वाच्यो राज्ञ्यापि भूपतिः ॥१९॥
आर्येति पूर्वजो भ्राता वाच्यः पुत्र इवानुजः[6] ।
पुरुषाभाषणं ह्येवं नाट्ये कार्यं प्रयोक्तृभिः ॥२०॥

[7]पुनस्त्रीणां च वक्ष्यामि संभाषां नाटकाश्रयाम् ।
तपस्विन्यो देवताश्च वाच्या भगवतीति च ॥२१॥

14 B. तपस्वीति. 12-14 (B.XVII. 76-78 ; C. 12-14). 1 B. गुरुणापि वा. 15-27 (B.XVII. 79-91a ; C. 15-27a). 1 Bg. भद्रं ते. 2 C. आमन्त्रणेषु. 3 C. शेषास्तु समयाश्रितैः. 4 C. चेट्या च. 5 B. महाराजेति भूपतिः. 6 B. adds योषिद्भिरथ काम्येति राजपुत्रेति योधनैः. 7 B. पुनः स्त्रीणां प्रवक्ष्यामि यथाभाष्यास्तु नाटके.

गुरुभार्या च वक्तव्या स्थानीया भवतीति च ।
गम्या भद्रेति वक्तव्या [8]वृद्धाम्बेति च नाटके ॥२२॥
राजपत्न्यश्च संभाष्या सर्वाः परिजनेन तु[9] ।
भट्टिनी स्वामिनी देवी [10]इत्येवं नाटके बुधैः ॥२३॥
देवीति महिषी वाच्या राज्ञा परिजनेन च ।
भोगिन्य [11]परिशिष्टास्तु स्वामिन्य इति वा पुनः ॥२४॥
[12]कुमार्यश्चैव वक्तव्याः प्रेष्याभिर्भर्तृदारिकाः ।
स्वसेति भगिनी वाच्या [13]ज्येष्ठा वत्सेति चानुजा ॥२५॥
ब्राह्मण्यार्येति वक्तव्या लिङ्गस्था व्रतिनी च या ।
पत्नी चार्येति संभाष्या पितुर्नाम्ना सुतस्य वा ॥२६॥
समानाभिस्तथा सख्यो [14]हला भाष्याः परस्परम् ।
प्रेष्या हञ्जेति वक्तव्या स्त्रिया [15]या तूत्तमा भवेत् ॥२७॥
अज्जुकेति [1]भवेद्वेश्या वाच्या परिजनेन तु ।
[2]या त्वत्र वृद्धा सा त्वत्ता भाष्या [3]परिजनेन च ॥२८॥
प्रियेति भार्या शृङ्गारे वाच्या राज्ञेतरेण वा ।
पुरोधःसार्थवाहानां [4]भार्यास्त्वार्येति [5]नित्यशः ॥२९॥

[6]तल्लिङ्गस्थानि नामानि कार्याणि कविभिर्द्विजाः[7] ।
औत्पत्तिकानि यानि [8]स्युर्न प्रख्यातानि नाटके ॥३०॥

8 C. वृद्धा वाच्येति. 9 B. वै. 10 B. ०त्येवं वै नाटके बुधैः. 11 C. इति शेषास्तु. 12 C. om. this hem. 13 B. वत्सेति च यवीयसी. 14 B. हलेति स्यात् परस्परम्. 15 B. यत्तूत्तमा भवेत्. 28-30 (B.XVII. 92b-95a; C. 27b-30a). 1 B. च वक्तव्या वेश्या परिजनेन च. 2 B. अत्तेति गणिकामाता वाच्या परिजनेन हि. 3 C. नाट्यजनेन. 4 C. नार्य०. 5 B.C. सर्वदा, we with Bbh. 6 B. तल्लिङ्गार्थानि. 7 B. सदा for द्विजाः. 8 B. स्युरप्रख्यातानि.

[1]ब्रह्मक्षत्रस्य नामानि गोत्रकर्मानुरूपतः ।
काव्ये कार्याणि कविभिः शर्मवर्मकृतानि च ॥३१॥
दत्तप्रायाणि नामानि [2]वणिजां तु प्रयोजयेत्[3] ।
शौर्योदात्तानि नामानि तथा शूरेषु योजयेत् ॥३२॥
विजयार्थानि नामानि [4]राजस्त्रीणां तु नित्यशः ।
दत्ता मित्रा च [5]सेनेति वेश्यानामानि [6]योजयेत् ॥३३॥
नानाकुसुमनामानः प्रेष्याः कार्यास्तु नाटके ।
मङ्गलार्थानि नामानि चेटानामपि कारयेत् ॥३४॥]
गम्भीरार्थानि नामानि [7]योजयेदुत्तमेषु च ।
यस्मान्नामानुसदृशं कर्म तेषां भविष्यति ॥३५॥
जातिचेष्टानुरूपाणि शेषाणामपि [8]योजयेत् ।
नामानि पुरुषाणां तु स्त्रीणां चोक्तानि तत्त्वतः ॥३६॥
एवं [9]नामविधानं तु कर्तव्यं कविभिस्त्वथ ।
एवं भाषाविधानानि ज्ञात्वा [10]सर्वमशेषतः ॥३ ॥
ततः पाठ्यं प्रयुञ्जीत षडलङ्कारसंयुतम् ।

पाठ्यगुणानिदानीं वक्ष्यामः । तद्यथा सप्त स्वरा, त्रीणि स्थानानि, चत्वारो वर्णाः, द्विविधा काकुः, षडलङ्काराः, षडङ्गानि । तेषामिदानीं [1]लक्षणान्यभिव्याख्यास्यामः । तत्र सप्त स्वराः षड्जर्षभगान्धारमध्यमपञ्चमधैवतनिषादाः । एते रसेषूपपाद्याः । यथा—

हास्यशृङ्गारयोः कार्यौ स्वरौ मध्यमपञ्चमौ ॥३८॥

31-37 (B.XVII. 95-102, C. 30b-37a). 1 C. ब्राह्म०. 2 C. ०न्तु प्रयोजयेत्. 3 B. adds कापालिकास्तु घण्टान्तनामानः समुदाहृताः. 4 C. राज्ञां स्त्रीणाञ्च कारयेत्. 5 B. सेना च. 6 C. कारयेत्. 7 B. ह्युत्तमानां प्रयोजयेत्. 8 C. कारयेत्. 9 C. नामाभिधानं. 10 B. कर्माण्यशेषतः. 38 (B.XVII. 103; C. 37b-38a). 1 B. लक्षणम्.

षड्जर्षभौ तथा चैव [1]वीररौद्राद्भुतेषु तु ।
गान्धारश्च निषादश्च कर्तव्यौ करुणे रसे ॥३९॥
धैवतश्चैव कर्तव्यो बीभत्से सभयानके ।
त्रीणि स्थानान्युरःकण्ठशिरांसीति [2]भवन्त्यपि ।
शरीर्यामथ वीणायां त्रिभ्य स्थानेभ्य एव च ॥४०॥
उरसः शिरसः कण्ठात् स्वरः काकुः प्रवर्तते ।
आभाषणं तु दूरस्थे शिरसा संप्रयोजयेत् ॥४१॥
[1]नातिदूरेऽपि [2]कण्ठेनाप्युरसा चापि पार्श्वतः ।
उरसोदाहृतं वाक्यं शिरसा दीपयेद् बुधः ॥४२॥
कण्ठेन शमनं कुर्या[3]त्पाठ्ययोगेषु [4]नित्यशः
उदात्ताश्चानुदात्तश्च स्वरितः कम्पितस्तथा ।
वर्णाश्चत्वार एव स्युः पाठ्ययोगे तपोधनाः ॥४३॥

तत्र हास्यशृङ्गारयोः [1]स्वरितोदात्तैः, [2]वर्णैः पाठ्यमुपपाद्यम् वीररौद्राद्भुतेषूदात्तकम्पितैरिति[3], करुणवात्सल्यभयानकेषूदातस्वरितकम्पितैरिति ।

द्विविधा काकुः साकांक्षा निराकांक्षा चेति वाक्यस्य साकांक्षनिराकांक्षत्वात् ।

अनियुक्तार्थकं वाक्यं साकांक्षमिति संज्ञितम् ।
नियुक्तार्थं तु यद्वाक्यं निराकांक्षं तदुच्यते ॥४४॥

तत्र साकाङ्क्षं नाम तारादिमन्द्रान्तम् अनियुक्तार्थम् अनिर्यातित-

39-40 (B.XVII. 104-06a ; C. 38b-40). 1 B. ०भूतेष्वथ. 2 B. भवन्त्यपि च. (B. reads the hem. as prose). 40-43 (B.XVII. 106b-109 ; C. 40-43). 1 B. नातिदूरे च. 2 B. कण्ठेन ह्युरसा चैव. 3 B. पाठ्ययोगेषु. 4 B.C. सर्वदा, we with Bbh. 44 (B.XVII. 110-111 ; C. *prose* and 44). 1 C. om. वर्णैः पाठ्यमुपपाद्यम्. 2 B. कम्पितैरिति. 3 C. adds वर्णैः पाठ्यमुपादयेदिति. 4 C. कम्पितैः.

वर्णालङ्कारं कण्ठोरःस्थानगतम्, निराकाङ्क्षं नाम नियुक्तार्थं निर्यातितवर्णालङ्कारं शिरःस्थानगतं मंद्रादितारान्तमिति। अथ षडलङ्काराः—

उच्चो दीप्तश्च मन्द्रश्च नीचो द्रुतविलम्बितौ।
पाठ्यस्यैते ह्यलङ्काराः लक्षणञ्च निबोधत ॥४५॥

उच्चो नाम शिरःस्थानगतस्तारस्वरः, स च दूरस्थाभाषणविस्मयोत्तरोत्तरसंजल्पदूराह्वानत्रासनाबाधाद्येषु[1]। दीप्तो नाम शिरःस्थानगतस्तारतरः, स चाक्षेपकलहविवादामर्षोत्कुष्टधर्षणाक्रोधशौर्यदर्पतीक्ष्णरूक्षाभिधाननिर्भर्त्सनाक्रन्दितादिषु[2]। मन्द्रो नाम उरःस्थानगतो[3] निर्वेदग्लानिशङ्काचिन्तौत्सुक्यदैन्यावेगगुह्यार्थवचनव्याधिगाढशस्त्रक्षतमूर्च्छामदादिषु[4]। नीचो नाम उरःस्थानगत मन्द्रतरः [5]स्वभावाभाषणव्यधितपःपथिश्रान्तत्रस्तपतितमूर्च्छितादिषु। द्रुतो नाम [6]कण्ठगतः स च त्वरितः [7]लल्लनमन्मनमदनभयशीतज्वरत्रस्तायस्तागूढकार्यवेदनादिषु[8]। विलम्बितो नाम कण्ठस्थानगतः [9]मन्द्रः [10]शृङ्गारवितर्कितविचारामर्षासूयिताव्यक्तार्थप्रवादलज्जाचिन्तातर्जनविस्मयदोषानुकीर्तनदीर्घरोगनिपीडनादिषु[10]।

अत्रानुवंश्याः श्लोका भवन्ति
उत्तरोत्तरसंजल्पे [11]परुषाक्षेपणे तथा।
तीक्ष्णरूक्षाभिनयने आवेगे क्रन्दिते तथा ॥४६॥
परोक्षस्य समाह्वाने तर्जने त्रासने तथा।
दूरस्थाभाषणे चैव तथा निर्भर्त्सनेषु च ॥४७॥

45 (B. XVII. 113; C. 45). 46 (B.XVII. 114-115; C. *prose* anb 46). 1 C. त्रासनार्थं वाद्येषु. 2 C. ०निर्भत्र्सनादिषु. 3 C. om. शङ्का after ग्लानि; B. om. आवेग after दैन्य. 4 C. om. गुह्यार्थवचन् after मूर्च्छामद. 5 C. ०व्यधितपथि, B. ०व्यधिशमश्रमार्तत्रस्त. 6 C. कण्ठगतस्खलित. 7 Ag. C. स्खलितवेल्लन for लल्लनमन्मन, and त्रस्तायस्तात्ययिककार्यवेदना after ज्वर, C. कार्यवेदनासु. 9 B. तनुमन्द्रः. 10 B. add करुण after शृङ्गार. 10 C. दीर्घरोष for दीर्घरोग. 11 B. परुषाक्षेपणेषु च.

भावेष्वेतेषु नित्यं हि [1]नानारससमाश्रयात् ।
उच्चा दीप्ता द्रुता चैव काकुः कार्या प्रयोक्तृभिः ॥४८॥
व्याधिते च ज्वरार्ते च [1]शोके च क्षुत्पिपासिते ।
नियमस्थे वितर्के च गाढशस्त्रक्षतेषु च ॥४९॥
गुह्यार्थवचने चैव चिन्तायां तपसि स्थिते ।
मन्द्रा नीचा च कर्तव्या काकुर्नाट्यप्रयोक्तृभिः ॥५०॥
[1]लल्ले च मन्मने चैव भयार्ते [2]शीतविप्लुते ।
मन्द्रा द्रुता च कर्तव्या काकुर्नाट्यप्रयोक्तृभिः ॥५१॥
[3]दृष्टानष्टानुसरणे [4]इष्टानिष्टश्रुतौ तथा ।
इष्टार्थाख्यापने चैव [5]चिन्ताध्याने तथैव च ॥५२॥
[1]उन्मादेऽसूयने चैव उपालम्भे तथैव च ।
अव्यक्तार्थे [2]प्रवादे च [3]कथायोगे तथैव च ॥५३॥
उत्तरोत्तरसंजल्पे कार्येऽतिशयसंयुते ।
[4]विक्षते व्याधिते त्वङ्गे [5]दुःखे शोके तथैव च ॥५४॥
विस्मयामर्षयोश्चैव [6]हर्षे च परिदेविते ।
विलम्बिता च दीप्ता च काकुर्मन्द्रा च वै भवेत् ॥५५॥
लघ्वक्षरप्रायकृते गुर्वक्षरकृते तथा[2] ।
उच्चा दीप्ता च कर्तव्या काकुस्तत्र प्रयोक्तृभिः ॥५६॥
यानि सौम्यार्थयुक्तानि सुखभावकृतानि च ।
मन्द्रा विलम्बिता चैव तत्र काकुर्विधीयते ॥५७॥

47-48 (B. XVII. 116-117 ; C. 47-48). 1 B. नानारससमाश्रया. 49-50 (B. XVII. 118-119 ; C. om.). 1 B. भयार्ते शीतविप्लुते. 51-52 (B.XVII. 120-121 ; C. 49-50). 1 C. मल्ले च मर्दने. 2 C. चित्तविप्लुते. 3 C. ०नष्टानुसारेण. 4 B. इष्टानिष्टश्रुते. 5 C. चिन्तयाने. 53-55 (B.XVII. 122-124 ; C. 51b-53a, 51a, 53b). 1 B. उन्मादेऽसूयिते. 2 C. प्रदाते. 3 C. तथालोके. 4 B. विकृते. 5 C. दुःखशोके. 56-57 (B. XVII. 125-126 ; C. 55,56.

यानि स्युस्तीक्ष्णरूपाणि दीप्ता चोच्चा च तेष्वऽपि ।
एवं नानाश्रयोपेतं पाठ्यं योज्यं प्रयोक्तृभिः ॥५८॥
हास्यशृङ्गारकरुणेष्विष्टा काकुर्विलम्बिता ।
वीररौद्राद्भुतेषूच्चा दीप्ता चापि[1] प्रशस्यते ॥५९॥
भयानके सबीभत्से द्रुता नीचा च कीर्तिता ।
एवं भावरसोपेता [1]काकुर्योज्या प्रयोक्तृभिः ॥६०॥

अथाङ्गानि[2] । विच्छेदोऽर्पणं विसर्गोऽनुबन्धो दीपनं प्रशमनमिति षडङ्गानि । तत्र विच्छेदो नाम विरामकृतः । अर्पणं नाम [3]लीलावर्णस्वरेणापूरयदिव [4]अङ्गं-यत्पठ्यते[5] । विसर्गो नाम वाक्यन्यासः । अनुबन्धो नाम [6]पदान्तरेष्वविच्छेदः अनुच्छ्वसनं वा । दीपनं नाम त्रिस्थानशोभि वर्धमानस्वरश्च[7] । प्रशमनं नाम तारं गतानां [8]स्वराणामवैस्वर्येणावतरणमिति । एषाञ्च रसगतः प्रयोगः । तत्र [9]हास्यशृङ्गारयोरर्पणविच्छेदनदीपनप्रशमनयुक्तं पाठ्यं[10] कार्यं, [9]करुणवीराद्-भुतेषु समाकाङ्क्षाविच्छेदप्रशमनार्पणदीपनानुबन्धनबहुलं पाठ्यं प्रयोज्यं, वीभत्सभयानकयोर्विच्छेदार्पणयुक्तमिति । सर्वेषामप्येषां [11]मन्द्रमध्यतार-व्यवस्थायां त्रिस्थानगतः प्रयोगः । तत्र दूरस्थाभाषणे [12]तारं शिरसा नातिदूरे मध्यं कण्ठेन, पार्श्वतो मन्द्रमुरसा प्रयोजयेत् पाठ्यमिति [13]मन्द्रात्तारं न गच्छेत्ताराद्वा मन्द्रमिति । एषाञ्च [14]द्रुतमध्यविलंबितास्त्रयो लया रसेषूपपाद्याः

58-59 (B.XVII. 127-128 ; C. 55,57b-58a). 1 B. वापि. 60 (B. XVII. 129-132 ; C. 58bc-59). 1 B. काकुः कार्या. 2 B. अथाङ्गानि षट्. 3 B. लीलायमानमधुरवल्गुना स्वरेण पूरयतेव. 4 Mss. रङ्गं. 5 B. adds तदर्पणम्. 6 B. पदान्तरेष्वपि विच्छेदः अनुच्छ्वसनं वा, C. ०ष्ववि-च्छेदानुच्छ्वासनं वा. 7 B. स्वरश्चेति. 8 B. स्वराणां प्रशाम्यताम्...णावतारणम्. 9 B. ०रेव आकाङ्क्षायाम्. 10 C. वाक्यं. 11 B. दीपनप्रशमनयुक्तं करुणेविच्छेद-प्रशमनदीपनानुबन्धबहुलं वीररौद्राद्भुतेषु विसर्गविच्छेदयुक्तं बीभत्सभयानकयोरिति. 11 B. मन्द्रमध्यतारकृतः प्रयोगः त्रिस्थानगतः । 12 C. तारः शिरसो । 13 C. मद्रत्तारं गच्छेत्ताराद्वा. 14 C. ०विलम्बितास्त्रयो वर्णाः.

तत्र हास्यशृङ्गारयोर्मध्यलयः करुणे विलंबितो वीररौद्राद्भुतबीभत्सभयानकेषु द्रुत इति ।

अथ विरामः । अर्थसमाप्तौ कार्यवशान्न छन्दोवशात् दृश्यन्ते हि एकद्वित्रिचतुरक्षरा विरामाः । यथा—

किं गच्छ मा विश सुदुर्जन वारितोऽसि
कार्यं त्वया न मम सर्वजनोपभुक्त[1] ।
सुचासु चाङ्कुरगतेऽत्र तथोपचारे-
ष्वल्पाक्षराणि हि पदानि भवन्ति काव्ये ॥६१॥

एवं विरामः प्रयत्नतोऽनुष्ठेयः । कस्माद्, [2]विरामोऽर्थानुदर्शको [3]भवति । [4]अपि च श्लोकः—

विरामे [5]तु प्रयत्नो हि नित्यं कार्यः प्रयोक्तृभिः ।
[6]कस्मादभिनयो [7]ह्यस्मादर्थापेक्षी यतः स्थितः[8] ॥६२॥
यत्र व्यग्रावुभौ हस्तौ तत्र दृष्टिसमन्वितः ।
वाचिकाभिनयः कार्यो विरामैरर्थदर्शिभिः[1] ॥६३॥
प्रायो वीरे च रौद्रे च करौ प्रहरणाकुलौ ।
बीभत्से कुत्सितत्त्वाच्च भवतः कुञ्चितौ करौ ॥६४॥
हास्ये चोद्देशमात्रेण करुणे च प्रलम्बितौ ।
अद्भुते [2]विस्मयात् स्तब्धौ भयाच्चैव भयानके ॥६५॥
एवमादिषु [3]सर्वेषु अधिकारेषु हस्तयोः ।
अलङ्कारविरामाभ्यां साध्यते ह्यर्थनिश्चयः ॥६६॥
ये विरामाः स्मृता [4]वृत्ते तेष्वलङ्कार इष्यते ।
समाप्तेऽर्थे पदे वापि तथा प्राणवशेन च[5] ॥६७॥

61-62 (B.XVII. 132-133 ; C. 59-60). 1 B. ०भुक्तम्, C. ०भुक्तः. 2 C. विरामार्थानुदर्शकः. 3 B. om. भवति. 4 B. अत्र श्लोकः. 5 B. ०षु प्रयत्नो हि. 6 C. तस्मादभिनये. 7 B. ह्यस्मिन्नर्थापेक्षी. 8 B. स्मृतः. 63-67 (B.XVII. 134-138; C. 61-65). 1 B. अर्थदर्शकैः. 2 C. विस्मयस्तब्धौ. 3 B. चान्येषु प्रविचारेऽथ. 4 C. एते, Bbh. नृत्ते. 5 B. वा.

पदवर्णसमासे च द्रुते बह्वर्थसङ्कटे ।
कार्यो विरामः पादान्ते तथा प्राणवशेन वा
शेषमर्थवशेनैव विरामं संप्रयोजयेत् ॥६८॥

[1]अत्र च रसभावानुगतानि कृष्याण्यक्षराणि चोद्बोध्यानि । तद्यथा—

[2][ओ]कारैकारसंयुक्तमैकारौकारसंयुक्तम् ।
व्यञ्जनं यद्भवेद्दीर्घं कृष्यं तत्तु [3]भवेदिह ॥६९॥
विषादे च वितर्के च प्रश्ने [4]वाऽमर्षणे तथा ।
कलाकालप्रमाणेन कार्यं पाठ्यं प्रयोक्तृभिः ॥७०॥
शेषाणामर्थयोगेन [5]विरामे विरमेदिह ।
एकद्वित्रिचतुःपञ्च षट्कलं च विलम्बितम् ॥७१॥
विलम्बिते [6]विरामे च [7]यदा गुर्वक्षरं भवेत् ।
षण्णां [8]कलानां परतो [9]लम्बनं न विधीयते ॥७२॥
अथवा कारणोपेतं प्रयोगं कार्यमेव च ।
समीक्ष्य वृत्ते कर्तव्यो विरामो रसभावतः ॥७३॥
[10]ये विरामाः स्मृताः [10]काव्ये वृत्तपादसमुद्भवाः ।
उत्क्रम्यापि क्रमं तज्ज्ञैः कार्यास्तेऽर्थवशास्तथा[11] ॥७४॥
नापशब्दं पठेत् तज्ज्ञो [1]भिन्नवृत्तं न चैव हि
[2]विश्रमेष्वाविरामेषु [3]दैन्ये काकुं न दीपयेत्[4] ।
एवमेतत् स्वरकृतं कलातालयान्वितम् ॥७५॥

68-74 (B. XVII. 139-145 ; C. 66-73a). 1 C. अत्रानुगतानि चत्वार्यक्षराणि, B. अत्र च भावगतानि रसगतानि च कृष्याक्षराणि बोद्धव्यानि. 2 C. आकारे°, B. आकारै°. 3 B. विधीयते. 4 B. °थामर्ष एव च. 5 C. विरामो. 6 C. विरामे च विलम्बे च. 7 B. सदा. 8 C. पदानां. 9 C. लंघनं, B. विलम्बो. 10 B. पाठ्ये. 11 C. °र्थवशास्तदा. 75 (B.XVII. 146-149a ; C. 73b-74). 1 C. भिन्नवृत्तेन, B. भिन्नवृत्तं तथैव. 2 C. विश्रमेणा°. 3 C. न काकु रसहीनकम्. 4 C. repeats here the 77a.

[5]व्यपेतं काव्यदोषैस्तु लक्षणाढ्यं गुणान्वितम् ।
स्वरालङ्कारसंयुक्तं पठेत् [6]काव्यं यथाविधि ॥७५॥
[7]अलङ्कारा विरामा ये संस्कृतपाठ्यसंश्रयाः ।
ते सर्वे संप्रकर्तव्याः स्त्रीणां पाठ्ये [8]त्वसंस्कृते ॥७६॥
एवमेतत् [9]स्वरयुतं कलातालयान्वितम् ।
दशरूपविधाने तु योज्यं पाठ्यं प्रयोक्तृभिः ॥७७॥
उक्तं काकुविधानं तु यथावदनुपूर्वशः ।
अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि दशरूपविकल्पनम् ॥७८॥

इति भारतीये नाट्यशास्त्रे वागङ्गाभिनये काकुस्वरव्यञ्जको
नाम एकोनविंशोऽध्यायः ।

5 B. वर्जितं. 6 B. पाठ्यं. 6 C. काव्यशेषैस्तु. 7 B. अलङ्कारा विरामाश्च ये पाठ्ये संस्कृते स्मृताः. 8 C. तु. 9 B. स्वरकृतं कलाकाललयान्वितम्.

विंशोऽध्यायः

वर्तयिष्याम्यहं विप्राः दशरूपविकल्पनम् ।
नामतः कर्मतश्चैव तथा चैव प्रयोगतः ॥१॥
नाटकं सप्रकरणमङ्को व्यायोग एव च ।
भाणः समवकारश्च वीथी प्रहसनं डिमः ॥२॥
[1]ईहामृगश्च विज्ञेयो दशमो नाट्यलक्षणे ।
एतेषां लक्षणमहं व्याख्यास्याम्यनुपूर्वशः ॥३॥
सर्वेषामेव काव्यानां मातृका वृत्तयः स्मृताः ।
आभ्यो [2]विनिःसृतं ह्येतद्दशरूपं प्रयोगतः ॥४॥
जातिभिः श्रुतिभिश्चैव स्वरा ग्रामत्वमागताः ।
यथा [3]तथा वृत्तिभेदैः काव्यबन्धा भवन्ति हि ॥५॥
ग्रामौ पूर्णस्वरौ द्वौ तु [4]यथा वै षड्जमध्यमौ ।
सर्ववृत्तिविनिष्पन्नौ [5]काव्यबन्धे तथात्विमौ ॥६॥
ज्ञेयं प्रकरणं चैव तथा नाटकमेव च ।
[6]सर्ववृत्तिविनिष्पन्नं [7]नानावस्थासमाश्रयम् ॥७॥
[8]भाणः समवकारश्च [9]वीथी चेहामृगस्तथा ।
उत्सृष्टिकाङ्को व्यायोगो[10] डिमः प्रहसनं तथा ॥८॥
कैशिकीवृत्तिहीनानि रूपाण्येतानि कारयेत् ।
अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि काव्यबन्धविकल्पनम् ॥९॥
प्रख्यातवस्तुविषयं प्रख्यातोदात्तनायकं चैव ।
राजर्षिवंशचरितं [11]तथा च दिव्याश्रयोपेतम् ॥१०॥

1-11 (B.XVIII. 1-11 ; C. 1-11). 1 C. ईहामृगश्च विज्ञेयं दशमं नाट्यलत्तणम्. 2 C. विनिःसृता. 3 C. यथा for तथा. 4 C. तथा for यथा. 5 B. काव्यबन्धौ. 6 B. ०विनिष्पन्नौ. 7 C. नाव्यावस्था०. 8 B. वीथी for भाणः. 9 B. तथेहामृग एव च. 10 B. भाणः प्रहसनं डिमः. 11 B. तथैव.

[12]नानाविभूतिसंयुतमृद्धिविलासादिभिर्गुणैश्चापि ।
[13]अङ्कप्रवेशकाढ्यं भवति[14] हि तन्नाटकं नाम ॥११॥
नृपतीनां यच्चरितं नानारसभावचेष्टितैर्बहुधा[1] ।
सुखदुःखोत्पत्तिकृतं [2]तज्ज्ञेयं नाटकं नाम ॥१२॥
[3]नानावस्थान्तरितो बिन्दोः सं-[चा-]रमात्रमधिकृत्य ।
[4]कर्तव्योऽङ्कोऽप्येवं [5]स तु सम्यङ् नाटके तज्ज्ञैः ॥१३॥
अङ्क इति रूढिशब्दो भावैश्च रसैश्च रोहयत्यर्थान् ।
नानाविधानयुक्तो यस्मात्तस्माद् भवेदङ्कः ॥१४॥
अङ्कसमाप्तिः [6]कार्या [7]काव्यच्छेदे न बीजसंहारः ।
वस्तुव्यापी बिन्दुः काव्यसमुत्थोऽत्र नित्यं स्यात् ॥१५॥
यत्रार्थस्य समाप्तिर्यत्र [1][न] बीजस्य भवति संहारः ।
किञ्चिदवलग्नबिंदुः सोऽङ्क इति सदाऽवगन्तव्यः ॥१६॥
ये नायका निगदितास्तेषां प्रत्यक्षचरितसंयोगः ।
[2]नानावस्थोपेतः कार्यस्त्वङ्कोऽ[3]विकृष्टस्तुः ॥१७॥
[4]नायकदेवीगुरुजनपुरोहितामात्यसार्थवाहानाम् ।
नैकरसान्तरविहितो ह्यङ्कः [5]खलु वेदितव्यः सः[6] ॥१८॥
क्रोधप्रसादशोकाः शापोत्सर्गोऽथ विद्रवोद्वाहौ ।
[7]अद्भुतसंश्रयदर्शनमङ्के[ऽ]प्रत्यक्षजानि स्युः ॥१९॥

12 B. ०विभूतिभिर्युतम्. and ०गुणैश्चैव. 13 C. अङ्कप्रवेशकाव्यं. 12-15 (B.XVIII. 12-15; C. 12-15). 1 B. ०चेष्टितं बहुधा. 2 B. भवति हि. 3 B. अस्यावस्थोपेवं कार्यं प्रसमीक्ष्य, बिन्दुविस्तारात्. 4 C. कर्तव्याङ्केऽप्येवं, B. कर्तव्योऽङ्कः सोऽपि. 5 B. तु गणान्वितं नाट्यतत्त्वज्ञैः. 6 C. om. कार्या. 7 C. काव्यच्छेदो न, B. काव्यच्छेदेन बीजः. 16-19 (B.XVIII. 16-20; C. 16-20). 1 Mss, च. 2 C. नानावस्थान्तरितः. 3 C. यथार्थरसः. 4 C. देवीपरि०. 5 B. इति स वेदितव्यस्तु. 6 B.C. add पञ्चावरा दशपरा ह्यङ्काः स्युर्नाटके प्रकरणे च। निष्कामः सर्वेषां यस्मिन्नङ्क स विज्ञेयः. 7 C. ०मङ्कप्रत्यक्षजानि, B. ०मङ्के प्रत्यक्षजानि.

युद्धं राज्यभ्रंशो मरणं नगररोपधनञ्चैव ।
[1]अप्रत्यक्षकृतानि प्रवेशकैः संविधेयानि ॥२०॥
[2]अङ्के प्रवेशके वा प्रकरणमाश्रित्य नाटकं वापि ।
न वधः [3]कर्तव्यः स्यात् [4]यस्तत्र तु नायकः ख्यातः ॥२१॥
अपसरणमेव कार्यं ग्रहणं वा [5]सन्धिरेव वा [6]योज्यः ।
[7]तैस्तैः कार्यश्लेषैः प्रवेशकैः [8]सूचयेच्चैव ॥२२॥
एकदिवसप्रवृत्तः कार्यस्त्वङ्कोऽथ बीजमधिकृत्य ।
आवश्यककार्याणामविरोधेन प्रयोगेषु ॥२३॥
एकाङ्के न कदाचित् बहूनि कार्याणि योजयेद्धीमान् ।
आवश्यकाविरोधेन तत्र [9]कार्याणि कार्याणि ॥२४॥
रङ्गं तु ये प्रविष्टाः सर्वेषां भवति तत्र निष्कामः ।
बीजार्थयुक्तियुक्तं कृत्वा [10]कार्यं यथार्थरसम्[11] ॥२५॥
ज्ञात्वा [12]दिवसावस्थां [13]क्षणयाममुहूर्तलक्षणोपेताम् ।
विभजेत् सर्वमशेषं पृथक् पृथक् [14]कार्यमङ्केषु ॥२६॥
दिवसावसानकार्यं यद्यङ्के नोपपद्यते सर्वम् ।
अङ्कच्छेदं कृत्वा प्रवेशकैस्तद्विधातव्यम् ॥२७॥
अङ्कच्छेदं [15]कुर्यात् मासकृतं वर्षसञ्चितं वापि ।
तत्सर्वं कर्तव्यं वर्षादूर्ध्वं न तु कदाचित् ॥२८॥

20-28 (B. XVIII. 38-40, 20-23, 25; C. 21-29). 1 B. प्रत्यक्षाणि तु नाङ्के प्रवेशकैः. 2 C. अङ्कप्रवेशके च. 3 C. तस्य for कर्तव्यः. 4 C. यत्र तु, B. योऽभ्युदयी; we with Bph, ḍ. 5 C. सन्धिवा ग्रहणमेव वा. 6 C. नित्यम्. 7 Bbh. तैस्तैः काव्यश्लेषैः, B. काव्यश्लेषैर्बहुभिर्यथारसं नाट्यतत्त्वज्ञैः, Bm. एभिः कार्यविशेषैः, 8 Bm. सूचयेद्वापि, Bḍ. सूचयेच्चैव. 9 C. काव्यानि. 10 C. काव्यं. 11 B. adds न बहूनीह कार्याणि त्वेकाङ्के विनियोजयेत् । आवश्याकानां कार्याणां विरोधो हि तथा भवेत्. 12 C. दिवसांस्तान्. 13 C. ०लक्षणोपेतान्. 14 C. काव्यमङ्केषु. 15 B. कृत्वा for कुर्यात्.

यः कश्चित् कार्यवशाद् गच्छति पुरुषः प्रकृष्टमध्वानम् ।
तत्राप्यङ्कच्छेदः कर्तव्यः पूर्ववत् तज्ज्ञैः ॥२९॥
सन्निहितनायकोऽङ्कः कर्तव्यो नाटके प्रकरणे [2]च ।
परिजनकथानुबन्धः [3]प्रवेशको [4]वापि कर्तव्यः ॥३०॥
[1]अङ्कान्तराधिकारी [2]सङ्क्षेपमथाधिकृत्य [सन्धी]नाम्[3] ।
प्रकरणनाटकविषये प्रवेशको [4]भवति काव्येषु ॥३१॥
नोत्तममध्यमपुरुषैराचरितो नाप्युदात्तवचनकृतः ।
प्राकृतभाषाचारः प्रयोगमासाद्य कर्तव्यः ॥३२॥
[5]कालार्थान्तरगतिव्यत्यासारम्भकार्यविषयाणाम् ।
[6]अर्थाभिधानपूर्वः प्रवेशकः स्यादनेकार्थः ॥३३॥
बह्वाश्रयमप्यर्थं प्रवेशकैः सङ्क्षिपेच्च सन्धिषु वा ।
[7]बहुचूर्णपदैर्युक्तं जनयति खेदं प्रयोगस्य ॥३४॥
यत्रार्थस्य समाप्तिर्न भवेदङ्के प्रयोगबाहुल्यात् ।
[1]बहुवृत्तान्तोऽल्पकथैः प्रवेशकैः [2]संविधातव्यः ॥३५॥
[3]मध्यमपात्रैः कार्यो नित्यं विष्कम्भकस्तु विज्ञेयः ।
संस्कृतवचनानुगतः [4]सङ्क्षिप्तार्थः प्रवेशकवत् ॥३६॥
शुद्धः सङ्कीर्णो वा द्विविधः [6]खलु नाटके प्रयोगज्ञैः ।
[6]मध्यमपात्रः शुद्धः सङ्कीर्णो नीचमध्यकृतः ॥३७॥

29-30 (B. XVIII. 32, 28 ; C. 30-31). 2 B. वा for च. 3 C. प्रवेशके. 31-34 (B.XVIII. 33-36 ; C. 32-35). 1 C. B. अङ्कान्तरानुसारी, we with Ck. and Bḍ. 2 C. संत्तेपमथाधिकृत्य विन्दूनाम्, B. संत्तेपार्थमधिकृत्य बिन्दूनाम्. 3 Mss. बिन्दूनाम्. 4 B. संविधातव्यः. 5 Bḍ. कालार्थान्तरसंगतिं, B. कालोत्थानगतिरसौ व्याख्यासंरम्भकार्य. 6 B. अर्थाभिधानयुक्तः. 7 C. बहुपूर्णपद्यवृत्तं. 35-37 (B.XVIII. 37, 54-55 ; C. 36-38). 1 B. ०वृत्तान्तस्वल्पकथैः. 2 B. सोऽभिधातव्यः. 3 B. मध्यमपुरुषैर्नित्यं योज्यो विष्कम्भकोऽत्र तत्त्वज्ञैः. 4 C. संक्षिप्तार्थः. 5 B. विष्कम्भकोऽपि कर्त्तव्यः. 6 C. मध्यमपात्रैः.

अङ्कान्तरे मुखे वा प्रकरणमाश्रित्य नाटके वाऽपि ।
विष्कम्भकस्तु नियतः कर्तव्यो मध्यमैरधमैः[1] ॥३८॥
न महाजनपरिवारं कर्तव्यं नाटकं प्रकरणं वा ।
ये तत्र [1]कार्यपुरुषाश्चत्वारः पञ्च वा ते स्युः ॥३९॥
* व्यायोगेहामृगसमवकारडिमसंज्ञितानि काव्यानि ।
* दशभिर्द्वादशभिर्वा [ङ्कैः] कार्याणि [प्रयोगज्ञैः[1]] ॥४०॥
* न त्ववतरणं कार्यं रङ्गे रथगजवाजिविमानानाम् ।
* तेषामाकृतिवेषैर्विधानमुक्तं [2]गतिविचारैः ॥४१॥
* अथवा पुस्तकृतानि तु गजवाजिविमानशैलयानानि ।
* कर्तव्यानि विधिज्ञैस्तथा [3]चाद्रव्यप्रहरणानि ॥४२॥
* यदि [4][कार]णोपपन्ना स्कन्धावारप्रवेशनं कुर्यात् ।
* [5]कर्तव्यमत्रगमनं[5] पुरुषैः षड्भिश्चतुर्भिर्वा ॥४३॥
* [6]अल्पपुरुषाश्ववाहनमल्पपरिच्छदमल्पसञ्चारम् ।
* कार्यं दर्शनरूपं [7]क्षते न नटानां हि राज्यविधिः ॥४४॥
[1]कार्यं गोपुच्छाग्रं कर्तव्यं [2]काव्यबन्धमासाद्य ।
ये चोदात्ता भावास्ते सर्वे पृष्ठतः कार्याः ॥४ ॥
सर्वेषां काव्यानां नानारसभावयुक्तियुक्तानाम् ।
निर्वहणे कर्तव्यो नित्यं हि रसोऽद्भुतस्तज्ज्ञैः ॥४६॥
नाटकलक्षणमेतन्मया समासेन कीर्तितं विधिवत् ।
प्रकरणमतः परमहं लक्षणयुक्त्या प्रवक्ष्यामि ॥४७॥

38 (C. 39). 1 Instead of this B. (56) अङ्कान्तरालविहितः प्रवेशकोऽर्थक्रियां समभिवीक्ष्य । संक्षेपात् सन्धीनामर्थानां चैव कर्तव्यः. 39 (B.XVIII. 41 ; C. 40). 1 C. कार्याः पुरुषा. 40-44 (B.XVIII. om. ; C. 41-45). 1 A part of this hem. is lost. 2 C. गतिनिचारैः. 3 C. चाद्रव्यप्रहराणि. 4 C. करुणोपपन्ना. 5 C. कर्तव्यमन्तगमनं. 6 C. ०पुरुषार्थवाहनम् , ०परिच्छेदम्. 7 C. क्षतेन. 45-47 (B.XVIII. 42-44 ; C. 46-48). 1 B. Ag. काव्यं. 2 B. कार्यबन्धं.

यत्र [1]कविरात्मशक्त्या वस्तु शरीरञ्च [2]नायकं चैव ।
औत्पत्तिकं प्रकुरुते [3]प्रकरणमेतद् बुधैर्ज्ञेयम् ॥४८॥
[4]यदनार्षनायकहार्यकाव्यं प्रकरोत्यद्भुतगुणयुक्तम् ।
उत्पन्नबीजवस्तु प्रकरणमिति तदपि विज्ञेयम् ॥४९॥
यन्नाटके मयोक्तं वस्तु शरीरं [5]रसाश्रयोपेतम् ।
तत् प्रकरणेऽपि योज्यं [6]केवलमुत्पाद्यवस्तु स्यात् ॥५०॥
विप्रवणिक्सचिवानां पुरोहितामात्यसार्थवाहानाम् ।
चरितं यदनेकविधं [7]तज्ज्ञेयं प्रकरणं नाम ॥५१॥
नोदात्तनायककृतं न दिव्यचरितं न राजसम्भोगम् ।
बाह्यजनसंप्रयुक्तं [8]विज्ञेयं प्रकरणं तज्ज्ञैः ॥५२॥
दासविटश्रेष्ठियुतं वेशस्त्र्युपचारकारणोपेतम् ।
मन्दकुलस्त्रीचरितं कार्यं काव्यं प्रकरणे तु ॥५३॥
सचिवश्रेष्ठिब्राह्मणपुरोहितामात्यसार्थवाहानाम् ।
गृहवार्ता यत्र भवेन्न तत्र वेश्याङ्गना कार्या ॥५४॥
यदि वेशयुवतियुक्तं न [1]कुलस्त्रीसङ्गमो भवेत्तत्र ।
अथ कुलजनप्रयुक्तं न वेशयुवतिर्भवेत्तत्र ॥५५॥
यदि वा कारणयुक्त्या [2]वेशकुलस्त्रीसङ्गमो[ऽथ]वा स्यात् ।
अविकृतभाषाचारं तत्र तु पाठ्यं प्रयोक्तव्यम् ॥५६॥
प्रकरणनाटकविषये [1]कविभिः पञ्चाद्या [2]दशावराश्च ।
[3]अङ्काः कर्तव्याः स्युर्नानारसभावसंयुक्ताः ॥५७॥

48-53 (B.XVIII. 45-50 ; C. 49-54). 1 C. आत्मशबुद्धया. 2 C नाटकञ्चैव. 3 B. प्रकरणमिति तद्. 4 B. यदनार्षमथाहार्यं. 5 B. च वृत्तिभेदाश्च. 6 B. सलक्षणं सर्वसन्धिषु तु. 7 B. ज्ञेयं तत्. 8 B. तज्ज्ञेयं. 54-56 (B.XVIII. 51-53 ; C. 55-57). 1 B. कुलस्त्रीसङ्गमोऽपि स्यात्. 2 B. वेशकुलस्त्रीकृतोपचारः स्यात्, C. वेशकुलस्त्रीसङ्गमो न स्यात्. 57 (B.XVIII. 29 ; C. 58). 1 B. om. कविभिः. 2 B. दशपरा भवन्त्यङ्काः, C. दशपराश्च. 3 B. अङ्कान्तरसन्धिषु च प्रवेशकास्तेषु तावन्तः.

अङ्कान्तरालविहितः [1]प्रवेशकोऽर्थक्रियां समभिवीक्ष्य ।
[2]सङ्क्षेपार्थं सन्धिष्वर्थानां संविधातव्यः ॥५८॥
** अनयोश्च [1]बन्धयोगादन्यो भेदः प्रयोक्तृभिर्ज्ञेयः[2] ।
** [3]प्रख्यातस्त्वितरो वा नाटकयोगे प्रकरणे च[4] ॥५९॥
** प्रकरणनाटकभेदादुत्पन्नं वस्तु [5]नायको नृपतिः ।
** अन्तःपुरसङ्गीतकवार्तामधिकृत्य कर्तव्या ॥६०॥
** स्त्रीप्राया चतुरङ्का ललिताभिनयात्मिका [1]सुविहितार्था ।
** [2]बहुनृत्तगीतपाठ्या रतिसम्भोगात्मिका चैव ॥६१॥
** [3]राजोपचारयुक्ता [4]प्रसादनक्रोधसंयुता चापि ।
** [5]नायकदेवीदूतीसपरिजना नाटिका ज्ञेया[6] ॥६२॥

[7]प्रकरणनाटकलक्षणमुक्तं [8]विप्रा मया समासेन ।
वक्ष्याम्यतः परमहं [9]लक्षणयुक्तं समवकारम् ॥६३॥
देवासुरबीजकृतः प्रख्यातोदात्तनायकश्चैव ।
त्र्यङ्कस्तदा त्रिकपटस्त्रिविद्रवः स्यात् त्रिशृङ्गारः ॥६४॥
द्वादशनायकबहुलो [1]ह्यष्टादशनाडिकाप्रमाणश्च ।
वक्ष्याम्यस्याङ्कविधिं [2]यावत्यो नाडिका यत्र[3] ॥६५॥

58 (B.XVIII. 56; C. 59). 1 C. ०क्रियामभिवीक्ष्य. 2 B. संक्षेपात् सन्धीनामर्थानां कैव कर्तव्यः. 59-60 (B.XVIII. 57-58; C. 60a, 61b, 60b, 61a). 1 C. ०योगादेको. 2 B. कार्यः for ज्ञेयः. 3 C. प्रत्याख्यात०. 4 B. वा. 5 B. नायकं नृपतिम्. 61-63 (B.XVIII. 59-62; C. 62-65). 1 C. विहितार्था. 2 C. प्रनृत्तगीत०. 3 C. कामोपचार०. 4 C. प्रसाधन०, B. प्रसाधनक्रोधदम्भ०. 5 B. नायक देवीदूति सपरिजना. 6 B.C. add. अन्तर्भावगतह्येषा भावयोरुभयोरपि । अथ दशैतानि रूपाणि इत्युदितानि तु. 7 C. ०नाटकनाटीलक्षण. 8 C. om. विप्रा. 9 B. लक्षणयुक्त्या. 64-65 (B.XVIII. 63-64; C. 66-67). 1 C. ०नाटिकाप्रमाणश्च. 2 C. यत्रान्या. 3 C. कार्या.

[1]ज्ञेयं तु नाडिकाख्यं मानं कालस्य यन्मुहूर्तार्धम् ।
तन्नाडिकाप्रमाणं यथोक्तमङ्केषु संयोज्यम्[2] ॥६६॥
[1]अङ्कस्तु सप्रहसनः सविद्रवः सकपटः [2]सवीथ्यङ्गः ।
[3]द्वादशनाडिकयुक्तः प्रथमः कार्यो [4]यथोक्तस्तु ॥६७॥
[1]कार्यस्तथा द्वितीयः समाश्रितो नाडिकाश्चतस्रस्तु ।
[2]वस्तुप्रमाणविहितो द्विनाडिकः स्यात् तृतीयस्तु ॥६८॥
अङ्कोऽङ्कस्त्वन्यार्थः कर्तव्यः काव्यबन्धमासाद्य ।
अर्थं हि समवकारे [1]ह्यप्रतिसन्धानमिच्छन्ति ॥६९।
युद्धजलसम्भवो वा [1]वाय्वग्निगजेन्द्रसम्भवो वाऽपि ।
नगरोपरोधजो वा विज्ञेयो विद्रवस्त्रिविधः ॥७०॥
यस्तु गतिक्रमविहितो दैववशाद्वा परप्रयुक्तो वा ।
सुखदुःखोत्पत्तिकृतस्त्रिविधः [2]कपटोऽत्र ज्ञेयः ॥७१॥
त्रिविधश्चात्र विधिज्ञैः पृथक् पृथक् कार्ययोगविहितार्थः ।
[3]त्रिविधाकृतिशृङ्गारो ज्ञेयो धर्मार्थकामकृतः ॥७२।
[1]यत्र तु धर्मे प्रार्थितमात्महितं भवति [2]साधितं बहुधा ।
[3]प्रतिनियमतपोयुक्तं ज्ञेयोऽसौ धर्मशृङ्गारः ॥७३॥

66 (B.XVIII. 67 ; C. 72a, 68b). 1 B. नाडोसंज्ञा ज्ञेया, C. reads 66b as अङ्कवस्तु सप्रहसनः कालस्यवन्मुहूर्तमिति. 2 B.C. add या नाडिकेति संज्ञा कालविभागे क्रियाभिसम्पन्ना । कार्या च सा प्रयत्नाद्यथाक्रमेणैव शास्त्रोक्ता. 67 (B. XVIII. 65 ; C. 70). 1 C. अङ्केस्तु. 2 B. सवीथीकः. 3 B. द्वादशनाडीविहितः. 4 C. यथात्तस्तु. 68 (B.XVIII. 66 ; C. 71). 1 C. कार्यस्तदा. 2 B. वस्तुसमापनविहितो. 69 (B.XVIII. 69 ; C. 72 b, 73). 1 B. ह्यत्प्रतिसम्बन्ध०. 70-72 (B.XVIII. 70-72 ; C. 74-76). 1 C. वाय्वग्निजलेन्द्रसम्भवो. 2 C. कपटाश्रयो. 3 B. शृङ्गारः कर्तव्यो धर्मे चार्थे च कामे च. 73 (B.XVIII. 73 ; C. 77). 1 C. यत्र तु धर्नें प्रार्थितमात्र हितं, B. यस्मिन् धर्मप्रापकमात्महितं. 2 B. स्राधनं. 3 B. व्रतनियम०.

अर्थस्येच्छायोगाद् बहुधा चैवार्थतोऽर्थशृङ्गारः ।
स्त्रीसंप्रयोगविषयेष्वयथार्थमपीष्यतेऽभिरतिः ॥७४॥
कन्याविलोभनं वा प्राप्तं स्त्रीपुंसयोस्तु रम्यं वा ।
निभृतं वा सावेगं जानीयात् कामशृङ्गारम् ॥७५॥
[1]उष्णिग्गायत्र्याद्या[द्]-न्यानि बन्धकुटिलानि ।
वृत्तानि समवकारे [2]कविभिस्तानि प्रयोज्यानि ॥७६॥
एवं कार्यस्तज्ज्ञैः सुखदुःखसमाश्रयः समवकारः ।
वक्ष्याम्यतःपरमहं लक्षणमीहामृगस्यापि ॥७७॥
दिव्यपुरुषाश्रयकृतो दिव्यस्त्रीकारणोपगतयुद्धः ।
सुविहितवस्तुनिबन्धो [1]विप्रत्ययकारकश्चैव ॥७८॥
उद्धतपुरुषप्रायः स्त्रीरोषग्रथितकाव्यबन्धश्च ।
संक्षोभविद्रवकृतः संफेटकृतस्तथा चैव ॥७९॥
स्त्रीभेदनापहरणावमर्दसम्प्राप्तवस्तुशृङ्गारः ।
ईहामृगस्तु कार्यः सुसमाहितकाव्यबन्धश्च ॥८०॥
यद् व्यायोगे कार्यं ये पुरुषा [1]वृत्तयो रसाश्चैव ।
ईहामृगेऽपि ते स्युः [2]केवलममरस्त्रियो ह्यस्मिन् ॥८१॥
यत्र तु वधेप्सितानां [3]वधोऽप्युदग्रो भवेत्तु पुरुषाणाम् ।
किञ्चिद् व्याजं कृत्वा तेषां युद्धं शमयितव्यम् । ८२॥
ईहामृगस्य लक्षणमिदमित्युक्तं मया समासेन ।
डिमलक्षणं च भूयो लक्षणयुक्त्या प्रवक्ष्यामि ॥८३॥
प्रख्यातवस्तुविषयः प्रख्यातोदात्तनायकोपेतः ।
षड्रसलक्षणयुक्तश्चतुरङ्को वै डिमः कार्यः ॥८४॥

74-76 (B.XVIII. 74-76 ; C. 78-80). 1 B. उष्णिग्गायत्र्याद्यान्यन्यानि, C. उष्णिग्गायत्री वा यानि तथान्यानि. 2 C. कविभिर्नैव, Ckh. कविभिः सम्यक्. 77-79 (B.XVIII. 77-79 ; C. 81-83). 1 C. विप्रात्यय०. 80-84 (B. XVIII. 80-84 ; C. 84a, 85a-88). 1 C. ये रसाश्च निर्दिष्टाः. 2 B. अमरस्त्रिया योगः. 3 C. बधोऽप्युदश्रयो, B. बधोऽह्युदग्रो.

शृङ्गारहास्यवर्जः [1]शेषैरन्यैः रसैः समायुक्तः ।
दीप्तरसकाव्ययोनिर्नानाभावान्वितश्चैव[2] ॥८५॥
निर्घातचन्द्रसूर्योपरागसोल्कावपातसंयुक्तः ।
[3]युद्धनियुद्धप्रहरणसंफेटकृतश्च कर्तव्यः ॥८६॥
मायेन्द्रजालबहुलो [1]बहुपुरुषोत्थानभेदसंयुक्तः ।
[2]देवासुरराक्षसभूतयक्षनागाश्च पुरुषाः स्युः ॥८७॥
षोडशनायकबहुलः सात्त्वत्यारभटिवृत्तिसंयुक्तः[3] ।
कार्यो डिमः [4]प्रयत्नात्तज्ज्ञैर्नानाश्रयविशेषैः[5] ॥८८॥
डिमलक्षणमित्युक्तं मया समासेन लक्षणानुगतम् ।
व्यायोगस्य तु लक्षणमतः परं संप्रवक्ष्यामि ॥८९॥
व्यायोगस्तु विधिज्ञैः कर्तव्यः [6]ख्यातनायकशरीरः ।
अल्पस्त्रीजनयुक्तस्त्वेकाहकृतस्तथा चैव ॥९०॥
बहवस्तत्र च पुरुषा [1]व्यायच्छन्ते यथा समवकारे ।
न च [2]तत्प्रमाणयुक्तः तदेकाङ्कः [3]संविधातव्यः ॥९१॥
न च दिव्यनायककृतः कार्यो राजर्षिनायकनिबद्धः ।
युद्धनियुद्धाघर्षणसङ्घर्षश्चापि[4] कर्तव्यः ॥९२॥
एवंविधस्तु कार्यो व्यायोगो दीप्तकाव्यरसयोनिः ।
वक्ष्याम्यतः परमहं लक्षणमुत्सृष्टिकाङ्कस्य ॥९३॥
प्रख्यातवस्तुविषयस्त्वप्रख्यातः कदाचिदेव स्यात् ।
दिव्यपुरुषैर्वियुक्तः शेषैरन्यैर्भवेत्पुंभिः ॥९४॥

85-86 (B.XVIII. 85-86 ; C. 89-90). 1 C. शेषैरन्यैः समायुक्तः, B. शेषैः सर्वैः रसैः. 2 B. ॰नानाभावोपसम्पन्नः. 3 B. ॰नियुद्धाधर्षण॰. 87-90 (B. XVIII. 87-90 ; 91-94). 1 B. बहुपुरुषोत्थान॰. 2 B. देवभुजगेन्द्रराक्षसयक्षपिशाचावकीर्णश्च. 3 B. ॰वृत्तिसम्पन्नः. 4 B. om. तज्ज्ञैः. 5 C. ॰विशेषेण, B. ॰श्रयभावसम्पन्नः. 6 B. प्रख्यात. 91-93 (B.XVIII. 91-94 ; C. 95-98). 1 B. C. कविभिः कार्यो. 2 C. तत्प्रमाणस्तु. 3 B. एवायम्. 4 B. ॰संघर्षकृतश्च.

करुणरसप्रायकृतो निवृत्तयुद्धोद्धतप्रहारश्च ।
स्त्रीपरिदेवनबहुलो निर्वेदिभाषितश्चैव ॥९५॥
नानाव्याकुलचेष्टः सात्त्वत्यारभटिकैशिकीहीनः ।
[1]कर्तव्योऽभ्युदयान्तस्तज्ज्ञैरुत्सृष्टिकाङ्कस्तु ॥९६॥
यद् दिव्यनायककृतं काव्यं सङ्ग्रामबन्धवधयुक्तम् ।
तद्भारते तु वर्षे कर्तव्यं काव्यबन्धेषु ॥९७॥
[1]कस्माद् भारतमिष्टं वर्षेष्वन्येषु [2]देवविहितेषु ।
हृद्या सर्वा भूमिः शुभगन्धा काञ्चनी यस्मात् ॥९८॥
उपवनगमनक्रीडाविहारनारीरतिप्रमोदाः स्युः ।
तेषु हि वर्षेषु सदा न भवति दुःखं न वा [3]शोकः ॥९९॥
ये [4]तेषामधिवासाः पुराणवादे च पर्वता [5]गदिताः ।
सम्भोगस्तेषु भवेत् कर्मारम्भो भवेदस्मिन् ॥१००॥
अङ्कस्य लक्षणगतं व्याख्यातं [1]शेषमात्रगतम् ।
प्रहसनमतःपरमहं सलक्षणं संप्रवक्ष्यामि ॥१०१॥
प्रहसनमपि विज्ञेयं द्विविधं शुद्धं तथैव सङ्कीर्णम् ।
[1]तस्य व्याख्यास्येऽहं पृथक् पृथक् लक्षणविशेषान् ॥१०२॥
[1]भगवत्तापसभिक्षुश्रोत्रियविप्रातिहासंयुक्तम् ।
[2]नीचजनसंप्रयुक्तं परिहासाभाषणप्रायम् ॥१०३॥
अविकृतभाषाचारं [3]विशेषहासोपहासरचितपदम् ।
नियतगतिवस्तुविषयं शुद्धं ज्ञेयं प्रहसनं तु ॥१०४॥

95-96 (B.XVIII. 95-96 ; C. 99-100). 1 B. कार्यः काव्यविधिज्ञैः सततं तत्. 97-100 (B.XVIII. 97-100 ; C. 101-104). 1 C. तस्मात्. 2 C. नित्यकालं हि. 3 C. शोकम्. 4 C. तेषामपि. 5 B. प्रोक्ताः. 101 (B. XVIII. 101b-102a ; C. 105). 1 B. अशेषयोगमात्रगतम्. 102 (B.XVIII. 101a, 102b ; C. 106). 1 B. वक्ष्यामि तयोर्युक्त्या. 103-104 (B.XVIII. 103-104 ; C. 107-108). 1 B. ०तापसविप्रैरन्यैरपि हास्यवादसंबद्धम्. 2 B. कापुरुषसंप्रयुक्तं. 3 B. विशेषभावोपपन्नचरितपदम्.

वेश्याचेटनपुंसकधूर्तविटा[1] बन्धकी च यत्र स्युः ।
अनिभृतवेषपरिच्छदचेष्टाकरणात्तु[2] सङ्कीर्णम् ॥१०५॥
लोकोपचारयुक्ता या वार्ता यश्च दम्भसंयोगः ।
तत्प्रहसने प्रयोज्यं धूर्तविटविवादसम्पन्नः ॥१०६॥
[1]वीथ्यङ्गैः संयुक्तं कर्तव्यं प्रहसनं यथायोगम् ।
भाणस्यापि हि लक्षणमतःपरं संप्रवक्ष्यामि ॥१०७॥
आत्मानुभूतशंसी परसंश्रितवर्णनाविशेषस्तु[2] ।
[3]द्विविधाश्रयो हि भाणो विज्ञेयस्त्वेकहार्यश्च ॥१०८॥
परवचनमात्मसंस्थं [4]परवचनैरुत्तरोत्तरैर्ग्रथिवाक्यम्[5] ।
आकाशपुरुषकथितैरङ्गविकारैरभिनयेत्तत्[5] ॥१०९॥
धूर्तविटसंप्रयोज्यो नानावस्थान्तरात्मकश्चैव ।
एकाङ्को बहुचेष्टः सततं कार्यो बुधैर्भाणः ॥११०॥
भाणस्यापि हि निखिलं लक्षणमुक्तं तथागमानुगतम् ।
वीथ्याः सम्प्रति निखिलं कथयामि यथाक्रमं विप्राः[1] ॥१११॥
वीथी स्यादेकाङ्का द्विपात्रहार्या तथैकहार्या वा ।
अधमोत्तममध्याभिर्युक्ता स्यात् प्रकृतिभिस्तिसृभिः ॥११२॥
सर्वरसलक्षणाढ्या युक्ता ह्यङ्गैस्त्रयोदशभिः ।
अङ्गानां वक्ष्येऽहं लक्षणमखिलं यथादेशम्[2] ॥११३॥

105-106 (B.XVIII. 105-106; C. 109-110). 1 B. विटधूर्ता. 2 B. ०चेष्टितकरणैस्तु. 107-109 (B.XVIII. 107-109; C. 110-113). 1 C. उद्धात्यकादिभिरिदं वीथ्यङ्गे मिश्रितं भवेन्मिश्रिम्. 2 C. विशेषस्तु. 3 B. C. विविधाश्रयो, we with Bch. 4 B. प्रतिवचन०. 5 B.C. ०ग्रथितैः, we with Bbh. 4 B. अभिनयैश्चैव. 110-111 (B.XVIII. 110-111; C. 114-115). 1 B. reads here 113a. 112 (B. XVIII. 112b-112a; C. 116a, 117a). 113 (B.XVIII. 113a; C. 116b, 117b). 1 See above note 1 on 111. 2 B. om. 113b.

उद्घात्यकावलगिते त्ववस्पन्दितमेव च[1] ।
असत्प्रलापश्च तथा प्रपञ्चो नालिकापि च ॥११४॥
वाक्केल्यधिबलं चैव छलं व्याहार एव च ।
मृदवं त्रिगतं चैव ज्ञेयं गण्डमथापि वा ॥११५॥
त्रयोदश सदाङ्गानि वीथ्यामेतानि योजयेत् ।
लक्षणं पुनरेतेषां प्रवक्ष्याम्यनुपूर्वशः ॥११६॥
पदानि त्वगतार्थानि यैर्नराः[1] पुनरादरात् ।
योजयन्ति पदैरन्यैस्तदुद्घात्यकमुच्यते ॥११७॥
यत्रान्यस्मिन् समावेश्य कार्यमन्यत्प्रशस्यते[2] ।
तच्चावलगितं नाम विज्ञेयं नाट्ययोक्तृभिः ॥११८॥
[1]आक्षिप्य कञ्चिदर्थन्तु शुभाशुभसमुत्थितम् ।
[2]यत्सृजेद् बुद्धिवैशद्यात् तदवस्पन्दितं भवेत् ॥११९॥
असम्बद्धन्तु यद्वाक्यम् असम्बद्धमथोत्तरम्[3] ।
असत्प्रलापितञ्चैव वीथ्यां सम्यक् प्रयोजयेत् ॥१२०॥
मूर्खजनसन्निकर्षे [1]विद्वान्यत्र प्रभाषते सम्यक् ।
[2]वचनन्न गृह्यतेऽस्य स ज्ञेयोऽसत्प्रलापस्तु ॥१२१॥

114-116 (B.XVIII. 113b-115a ; C. 118-120). 1 B. reads all as उद्धात्यकाचलगितावस्पन्दितनाल्यसत्प्रलापम् । वाक्केल्यथ प्रपञ्चो मृदवाधिबले छलं त्रिगतम् । व्याहारो गराडश्च त्रयोदशाङ्गान्युदाहृतान्यस्याः । अथ वीथी संप्रोक्तां लक्षणमेषां प्रवक्ष्यामि. 117-118 (B.XVIII. 115b-117a ; C. 121-122). 1 B. ये नराः. 2 B. प्रसाध्यते. 119-120 (B. XVIII. 117b-118a ; C. 123-124). 1 B. आक्षिप्तेऽर्थे तु कस्मिंश्चिच्छुभाशुभसमुत्थिते. 2 B. कौशल्यादुच्यते-ऽन्योऽर्थस्तदवस्पन्दितं भवेत्. 3 B. om. this couplet ; but Bd. has it. 121 (B.XVIII. 119 ; C. 125). 1 C. विद्वानन्यत्र भाषते, B. हितमपि यत्र प्रभाषते सम्यक्. 2 B. न च गृह्यतेऽस्य वचनं विज्ञेयोऽसत्प्रलापोऽसौ.

यदसद्भूतं वचनं संस्तवयुक्तं द्वयोः [1]परस्परतः ।
एकस्य चार्थहेतोः स हास्यजननः [2]प्रपञ्चस्तु ॥१२२॥
हास्येनावगतार्था प्रहेलिका नालिकेति विज्ञेया ।
एकद्विप्रतिवचनात् [1]वाक्केलिकां नाम तामाह ॥१२३॥
[1]परवचनमात्मसंस्थं चोत्तरोत्तरसमुद्भवं द्वयोर्यत्र ।
[2]अन्योन्यार्थविशेषणमधिबलमिति तद् बुधैर्ज्ञेयम् ॥१२४॥
[1]यत्रादौ प्रतिवचनैर्विलोभयित्वा परं पराकारैः ।
[2]तैरेवार्थविहीनैर्विपरीतस्याच्छलं नाम ॥१२५॥
प्रत्यक्षं नायकस्यैव यद्वै दृष्टवदुच्यते[1] ।
अशङ्कितं तथायोगाद् व्याहारः सोऽभिधीयते ॥१२६॥
यत्कारणाद् गुणानां दोषीकरणं भवेद्विवादकृतम् ।
दोषगुणीकरणं वा तन्मृदवं नाम विज्ञेयम् ॥१२७॥
[1]यदुदात्तवचनमिह च त्रिधा विभक्तं भवेत्प्रयोगेषु ।
[2]हास्यरससंप्रयुक्तं तत् त्रिगतं नाम विज्ञेयम् ॥१२८॥
संरम्भसंभ्रमकृतं [1]बन्धविवादं तथापवादकृतम् ।
बहुवचनाक्षेपकृतं गण्डमिति वदन्ति तत्त्वज्ञाः[2] ॥१२९॥

122 (B. XVIII. 120b-121a ; C. 126). 1 B. परस्परं यत्तु. 2 B. प्रपञ्चः स्यात्. 123 (B.XVIII. 118b, 120a ; C. 127). 1 B. वाक्केली स्यात् प्रयोगेऽस्मिन्. 124 (B.XVIII. 122b-123a ; C. 128). 1 B. परवचनमात्मनश्चोत्तरोत्तरसमुद्भवं द्वयोर्यत्तु, C. ०समुद्भवो द्वयोयत्र. 2 B. अन्योन्यार्थविशेषकमधिबलं 125 (B.XVIII. 123b ; C. 129). 1 B. om. this hem. 2 B. अन्यार्थमिव वाक्यं छलमभिसन्धानहास्यरोषकरम्. 126 (B.XVIII. 125a ; C. 130). 1 B. only प्रत्यक्षवृत्तिरुक्तो व्याहारो हास्यलेशार्थः. 127 (B.XVIII. 121b-122a ; C. 131). 128 (B.XVIII. 124 ; C. 132). 1 B श्रुतिसारूप्यादस्मिन् बहवोऽर्था युक्तिभिर्नियुज्यते. 2 B. यद्धास्यमहास्यं वा. 129 (B.XVIII. 125b-126a ; C. 133). 1 B. विवादयुक्तं. 2 B. closes this chapter with इति दशरूपविधानं सर्वं प्रोक्तं मया हि लक्षणतः etc.

एतान्यङ्गानि तत्र स्युः स्पष्टार्थानि त्रयोदश ।
तथागमसमुद्दिष्टैर्युक्तप्रकृतिभिस्तथा ॥१३०॥
रसैर्भावैश्च निखिलैर्युक्ता वीथी प्रकीर्तिता ।
एकहार्या द्विहार्या वा कर्तव्या कविभिः सदा ॥१३१॥
अन्यानि च लास्यविधावङ्गानि तु [1]नाटके प्रयुक्तानि ।
अस्माद्विनिःसृतानि तु भाण इवैकप्रयोज्यानि ॥१३२॥
भाणाकृतिवल्लास्यं विज्ञेयं त्वेकपात्रहार्यं च ।
प्रकरणवदूह्यकार्यासंस्तवयुक्तं [2]विविधभावं ज्ञेयम् ॥१३३॥
गेयपदं [1]स्थितपाठ्यमासीनं [2]पुष्पगण्डिका ।
[3]प्रच्छेदकं त्रिमूढं च सैन्धवाख्यं द्विमूढकम् ॥१३४॥
उत्तमोत्तमकं चैव [4]विचित्रपदमेव च ।
उक्तप्रत्युक्तं भावं च लास्याङ्गानि विदुर्बुधाः ॥१३५॥
[1]आसने चोपविष्टायां तन्त्रीभाण्डोपबृंहितम् ।
गायनैर्गीयते शुष्कं तद् गेयपदमुच्यते ॥१३६॥
या नृत्यत्यासीना[1] नारी गेयं प्रियगुणान्वितम् ।
साङ्गोपाङ्गविधानेन तद्गेयपदमुच्यते ॥१३७॥
प्राकृतं या वियुक्ता तु [1]पठेदासनसंस्थिता ।
मदनानलतप्ताङ्गी [2]स्थितपाठ्यं तदुच्यते[3] ॥१३८॥

130-131 (C. 134-135). 132-133 (C. 136-137 ; B.XIX. 117-118). 1 B. नाटकोपयोगीनि. 2 C. विविधभवं. 134-135 (C. 138-139 ; B. XIX. 119-120). 1 C. स्थिति० 2 C. पुष्पगन्धिका. 3 B. प्रच्छेदकं. 4 B. चैवमुक्तप्रत्युक्तमेव च । लास्ये दशविधं ह्येतदङ्गनिर्देशलक्षणम्. 136 (C.140 ; B. XIX. 121). 1 B. आसनेषू पविष्टैर्यत्. C. आसने चोपविष्टायां. 137 (C. 141 ; B.XIX. 122). 1 B.C. नृत्यत्यासना. 138 (C. 142 ; B.XIX. 123). 1 B. पठेदात्तरसं. 2 C. स्थितिपाठ्यं. 3 B. adds a couplet.

आसीनमास्यते यत्र [1]चिन्ताशोकसमन्वितम्
[2]अप्रसाधितगात्रं च [3]जिह्मदृष्टिनिरीक्षितम्[4] ॥१३९॥
यत्र स्त्री नरवेषेण ललितं संस्कृतं पठेत् ।
सखीनां तु विनोदाय सा ज्ञेया [1]पुष्पगण्डिका[2] ॥१४०॥
प्रच्छेदकः स विज्ञेयो यत्र चन्द्रातपाहताः ।
स्त्रियः प्रियेषु सज्जन्ते ह्यपि विप्रियकारिषु ॥१४१॥
[1]अनिष्ठुरस्खलपपदं समवृत्तैरलङ्कृतम् ।
नाट्यं पुरुषभावाढ्यं त्रिमूढकमुदाहृतम् ॥१४२॥
पात्रं विस्मृतसङ्केतं सुव्यक्तकरणान्वितम् ।
प्राकृतैर्वचनैर्युक्तं विदुः सैन्धवकं बुधाः ॥१४३॥
[1]शुभार्थगीताभिनयं चतुरस्रपदक्रमम् ।
[2]स्पष्टभावरसोपेतं [3]व्याजचेष्टं द्विमूढकम् ॥१४४॥
उत्तमोत्तमकं विद्यादनेकरससंश्रयम् ।
[1]विचित्रैः श्लोकबन्धैश्च हेलाभावविभूषितम् ॥१४५॥
यदि [1]प्रतिकृतिं दृष्ट्वा विनोदयति मानसम् ।
[2]मदनानलतप्तं तु विलिलपदमुच्यते ॥१४६॥
कोपप्रसादजनितं साधिक्षेपपदाश्रयम् ।
उक्तप्रत्युक्तमेव स्याच्चित्रगीतार्थयोजितम् ॥१४७॥

139 (C. 143 ; B.XIX, 125). 1 B.सर्वातोद्यविवर्जितम्. 2 B.C. अप्रसारित०. 3 B. चिन्ताशोकसमन्वितम्. 4 B. adds a couplet. 140 (C. 144 ; B.XIX. 127). 1 C. पुष्पगन्धिका. 2 B. adds another def. 141 (C. 145 ; B.XIX. 129). 142 (C. 146 ; B.XIX. 130). 1 B. अनिष्ठुरश्लक्ष्ण. 143 (C. 147 ; B. XIX. 131). 144 (C. 148 ; B.XIX. 133). 1 B. मुखप्रतिमुखोपेतं. 2 B. श्लिष्ट०. 3 B. वैचित्र्यार्थं द्विमूढके. 145 (C. 149 ; B. XIX. 134). 1 B. विचित्रैः. 146 (C. 150 ; B. XIX. 136). 1 B. प्रियाकृतिं. 2 B. ०तप्ताङ्गी. 147 (C. 151 ; B.XIX. 135). 1 C. किन्तु गीतार्थयोजितम्.

दृष्ट्वा स्वप्ने प्रियं यत्र मदनानलतापिता ।
करोति विविधान् भावान् तद्वै [1]भावितमुच्यते[2] ॥१४८॥
एतद्वै [1]लास्यविधौ लक्षणमुक्तं मया तु विस्तरतः ।
तदिहैव तु यन्नोक्तं प्रसङ्गविनिवृत्तिहेतोस्तु[2] ॥१४९॥
[1]इति दशरूपविधानं सर्वं प्रोक्तं मयाऽहि लक्षणतः ।
अतःपरं प्रवक्ष्यामि वृत्तीनामिहलक्षणम्[1] ॥१५०॥

इति भारतीये नाट्यशास्त्रे दशरूपविधानं नाम
विंशोऽध्यायः ।

148 (C. 152 ; B.XIX. 137). 1 B. भाविकम्. 149 (C. 153 ; B.XIX. 138). 1 B. एतेषां. 2 B. adds here XIX. 139-153 which are repetitions. See below XXI. 11 4-127. 150 (C. 154 ; B.XIX. 154). 1 C. इतिवृत्तं ससन्ध्यङ्गं मया प्रोक्तं द्विजोत्तमाः.

एकविंशोऽध्यायः

इतिवृत्तं तु [1]काव्यस्य शरीरं परिकीर्तितम् ।
पञ्चभिः सन्धिभिस्तस्य [2]विभागः संप्रकल्पितः ॥१॥
इतिवृत्तं द्विधा चैव बुधस्तु [3]परिकल्पयेत् ।
आधिकारिकमेकं तु प्रासङ्गिकमथापरम् ॥२॥
यत्कार्यं [4]हि फलप्राप्त्याः सामर्थ्यात्परिकल्प्यते ।
तदाधिकारिकं ज्ञेयमन्यत् प्रासङ्गिकं विदुः ॥३॥
कवेः प्रयत्नान्नेतॄणां युक्तानां विध्यपाश्रयात् ।
कल्प्यते [5]ग्रत्फलप्राप्तिः [6]समुत्कर्षात् फलस्य तु ॥४॥
कारणात् फलयोगस्य वृत्तं स्यादाधिकारिकम् ।
[7]परोपकरणार्थं तु कीर्त्यते ह्यानुषङ्गिकम् ॥५॥
संसाध्ये फलयोगे तु व्यापारः [9]साधकस्य यः ।
तस्यानुपूर्व्या [10]विज्ञेयाः पञ्चावस्थाः प्रयोक्तृभिः ॥६॥
* [11]नाट्यप्रकरणभवा अवस्थास्ता मता इह ।
* धर्मकामार्थसम्बन्धः फलयोगस्तु कथ्यते ॥७॥
प्रारम्भश्च प्रयत्नश्च तथा प्राप्तेश्च सम्भवः ।
नियता च फलप्राप्तिः फलयोगश्च पञ्चमः ॥८॥
औत्सुक्यमात्रबन्धस्तु यद्बीजस्य निबध्यते ।
महतः फलयोगस्य स खल्वारम्भ इष्यते ॥९॥

1-9 (C. 1-9; B.XIX. 1-3,5,4,7-9). 1 B. नाट्यस्य. 2 C. विभागाः परिकीर्तिताः. 3 C परिवर्जयेत्. 4 C. तु. 5 B. हि. 6 B.C. समुत्कर्षात्, we with Bc. 7 C. तु. 8 B. तस्योपकरणार्थं. 9 B. reads this before 4, and BC add after this लौकिकसुखदुःखाख्या यथावस्थारसोद्भवा। दशधा मन्मथावस्था व्यवस्था त्रिविधा मता. 10 C. ॰वज्ञेया. 11 Bṭḍḍh have this, not B.

अपश्यतः फलप्राप्तिं व्यापारो यः फलं प्रति ।
[1]परं चौत्सुक्यगमनं स प्रयत्नः प्रकीर्तितः ॥१०॥
ईषत्प्राप्तिश्च या काचिद् [2]अर्थस्य परिकल्पते ।
भावमात्रेण [3]स ज्ञेयो विधिज्ञैः प्राप्तिसम्भवः ॥११॥
नियतां च फलप्राप्तिं यत्र भावेन पश्यति ।
नियतां तां फलप्राप्तिं [4]सगुणां परिचक्षते ॥१२॥
अभिप्रेतं समग्रं च प्रतिरूपं क्रियाफलम् ।
[5]यद् दृश्यते निवृत्ते तु फलयोगः स उच्यते ॥१३॥
सर्वस्यैव हि कार्यस्य प्रारब्धस्य फलार्थिभिः ।
[6]यथानुक्रमशो ह्येताः पञ्चावस्था भवन्ति हि ॥१४॥
आसां स्वभावभिन्नानां परस्परसमागमात् ।
विन्यासः फलभावेन [7]फलाय परिकल्प्यते ॥१५॥
इतिवृत्तं [8]यथाख्यातं पुरस्तादाधिकारिकम् ।
तदारम्भादि कर्तव्यं [9]फलान्तं च यथा भवेत् ॥१६॥
[10]पूर्णसंधि च [11]तत्कार्यं हीनसन्ध्यपि वा पुनः ।
नियमात्पूर्णसन्धिः स्याद्धीनसन्धिस्तु कारणात् ॥१७॥
एकलोपे चतुर्थस्य द्विलोपे त्रिचतुर्थयोः ।
द्वितीयत्रिचतुर्थानां त्रिलोपे लोप इष्यते ॥१८॥
प्रासङ्गिके परार्थत्वान्न ह्येष नियमो भवेत् ।
यद्वृत्तं [12]तु भवेत्तत्र संयोज्यमविरोधतः ॥१९॥

10-19 (C. 10-20; B.XIX, 10-19). 1 B.C. परं. 2 B. फलस्य. 3 B. तं प्राहुर्विधिज्ञाः प्राप्तिसम्भवम्. 4 C. सगुणास्तु विनिर्दिशेत्. 5 B. इतिवृत्ते भवेद्यस्मिन् फलयोगः प्रकीर्तितः. 6 B. एतास्त्वनुक्रमेणैव. 7 B. फलहेतुः प्रकीर्तितः. 8 B. समाख्यातं. 9 C. फलन्ति. 10 B. पूर्णसन्धि च कर्तव्यं. 11 C. यत् कार्यं Bc. तत् कार्यं. 12 B. सम्भवेत्तत्र तद्योज्य०.

इतिवृत्ते यदावस्थाः पञ्चारम्भादिकाः स्मृताः ।
[1]अर्थप्रकृतयश्चासां पञ्च बीजादिका अपि ॥२०॥
[2]बीजं बिन्दुः पताका च प्रकरी कार्यमेव च ।
अर्थप्रकृतयः पञ्च ज्ञात्वा योज्या यथाविधि ॥२१॥
अल्पमात्रं समुत्सृष्टं बहुधा यत्प्रसर्पति ।
फलावसानं यच्चैव बीजं तदभिधीयते ॥२२॥
प्रयोजनानां विच्छेदे यदविच्छेदकारणम् ।
यावत्समाप्तिर्बन्धस्य स बिन्दुरिति संज्ञितः ॥२३॥
यद्वृत्तं हि परार्थं स्यात् प्रधानस्योपकारकम् ।
प्रधानवच्च कल्प्येत सा पताकेति कीर्तिता ॥२४॥
फलं संकल्प्यते सद्भिः परार्थं यस्य केवलम् ।
अनुबन्धेन हीनस्य प्रकरीं तां विनिर्दिशेत् ॥२५॥
यदाधिकारिकं वस्तु सम्यक् प्राज्ञैः प्रयुज्यते ।
तदर्थो यः समारम्भस्तत्कार्यं समुदाहृतम् ॥२६॥
एतेषां यस्य येनार्थो यतश्चगुण इष्यते ।
प्रधानं तत्प्रकर्तव्यं गुणभूतान्यतः परम् ॥२७॥
एकोऽनेकोऽपि वा सन्धिः पताकायां च यो भवेत् ।
प्रधानार्थानुयायित्वादनुबन्धः[3] स कीर्त्यते ॥२८॥
आगर्भादाविमर्शाद्वा पताका विनिवर्तते ।
[4]कस्माद्यस्मात्तु बन्धोऽस्याः परार्थायोपकल्प्यते ॥२९॥
यत्रार्थे चिन्त्यमानेऽपि तल्लिङ्गार्थः प्रयुज्यते ।
आगन्तुकेन भावेन पताकास्थानकं तु तत् ॥३०॥
सहसैवार्थसम्पत्तिर्गुणवत्युपचारतः ।
पताकास्थानकमिदं प्रथमं परिकीर्त्यते ॥३१॥

20-31 (C. 21-32 ; B. XIX. 20-31). 1 B. ०प्रकृतयः पञ्च तथा.
2 C. बीजबिन्दु-पताकाश्च. 3 B. अनुसन्धिः. 4 C. तस्मात्.

[1]वचः सातिशयश्लिष्टं काव्यंबन्धसमाश्रयम् ।
पताकास्थानकमिदं द्वितीयं परिकीर्तितम् ॥३२॥
अर्थोपक्षेपणं [2]यत्तु लीनं सविनयं भवेत् ।
श्लिष्टप्रत्युत्तरोपेतं तृतीयमिदमिष्यते ॥३३॥
द्व्यर्थो वचनविन्यासः सुश्लिष्टः काव्ययोजितः ।
[3]उपन्याससंयुतश्च तच्चतुर्थमुदाहृतम्[4] ॥३४॥
चतुष्पताकापरमं नाटके [5]काव्यमिष्यते ।
पञ्चभिः सन्धिभिर्युक्तं [6]तां च वक्ष्याम्यतः परम् ॥३५॥
मुखं प्रतिमुखं गर्भो विमर्शश्च तथैव हि ।
तथा निर्वहणं चैव सन्धयो नाटके स्मृताः ॥३६॥
* पञ्चभिः सन्धिभिर्युक्तं प्रधानमनुकीर्त्यते ।
* शेषाः प्रधानसन्धीनामनुग्राह्यास्तु सन्धयः[7] ॥३७॥
यत्र बीजसमुत्पत्तिर्नानार्थरससम्भवा ।
काव्ये शरीरानुगतं तन्मुखं परिकीर्तितम् ॥३८॥
बीजस्योद्घाटनं यत्तु[8] दृष्टनष्टमिव क्वचित् ।
[9]मुखे न्यस्तस्य सर्वत्र तद्वै प्रतिमुखं भवेत् ॥३९॥
उद्भेदस्तस्य बीजस्य प्राप्तिरप्राप्तिरेव वा ।
पुनश्चान्वेषणं यत्र स गर्भ इति संज्ञितः ॥४०॥
गर्भनिर्भिन्नबीजार्थो विलोभनकृतोऽपि वा ।
[10]क्रोधव्यसनजो वापि विमर्शः स इति स्मृतः ॥४१॥

32-41 (C. 32-42 ; B.XIX. 32-42). 1 C. वचसाऽतिशय०. 2 B. यत्र. 3 C. उपन्यासः संयुतश्च. B. उपन्याससुयुक्तश्च. 4 B.- adds यत्र सातिशयं वाक्यमर्थोपक्षेपणं भवेत् । विनाशि दृष्टमन्ते च पताकार्थं तु तद्भवेत्. 5 B. कार्यं. 6 BC. तांश्च. 7 B. ०मनुग्राह्यनुसन्धयः. 8 B. यत्र. 9 B. मुखन्यस्तस्य. 10 C. किञ्चिदाश्लेषसंयुक्तो.

[1]समानयनमर्थानां मुखाद्यानां सबीजिनाम् ।
[2]फलोपसङ्गतानाञ्च ज्ञेयं निर्वहणं तु तत् ॥४२॥
एते हि सन्धयो ज्ञेया नाटकस्य प्रयोक्तृभिः ।
तथा प्रकरणस्यापि शेषाणां च निबोधत ॥४३॥
[3]व्यायोगेहामृगौ चापि त्रिसन्धी परिकीर्तितौ ।
न तयोरवमर्शस्तु कर्तव्यः कविभिः सदा ॥४४॥
[4]डिमः समवकारश्च चतुःसन्धी प्रकीर्तितौ ।
गर्भावमर्शौ न स्यातां [5]न च वृत्तिस्तु कैशिकी ॥४५॥
द्विसन्धि तु प्रहसनं वीथ्यङ्को भाण एव च ।
मुखनिर्वहणे [6]स्यातां तेषां वृत्तिश्च भारती[7] ॥४६॥
एवं त्र सन्धयः कार्या दशरूपे प्रयोक्तृभिः ।
पुनः सन्ध्यन्तरं तेषामङ्गकल्पं निबोधत[8] ॥४७॥
साम भेदः प्रदानं च दण्डश्च वध एव च
प्रत्युत्पन्नमतित्वं च गोत्रस्खलितमेव च ॥४८॥
साहसं च भयश्चैव ह्रीर्माया क्रोध पव च ।
ओजः संवरणं भ्रान्तिस्तथा हेत्ववधारणम् ॥४९॥
दूतो लेखा तथा स्वप्नश्चित्रं मद इति द्विजाः ।
सन्ध्यन्तराणि सन्धीनां विशेषस्त्वेकविंशतिः ॥५०॥
सन्धीनां यानि वृत्तानि प्रदेशेष्वनुपूर्वशः ।
स्वसम्पद्गुणयुक्तानि तान्यङ्गान्युपधारयेत् ॥५१॥
इष्टस्यार्थस्य [9]वचनं वृत्तान्तस्यानुपक्षयः ।
रागप्राप्तिः प्रयोगस्य गुह्यानां चैव गूहनम् ॥५२॥

42-52 (C. 43-53; B.XIX 43-51). 1 C. समानञ्च समार्थानां मुख्यार्थानां. 2 B. नानाभावोत्तराणां यद्भवेत्. 3 B. reads this (44a) as 45a and *vice versa*. 4 *Ibid*. 5 B. तयोर्वृत्तिश्च कैशिकी. 6 B. तत्र कर्तव्ये कविभिः सदा. 7 B. adds here a couplet, *on Vṛtti*. 8 B. om. 47-50. 9 B.C. रचना, we with Bḍ.

आश्चर्यवदभिख्यातं प्रकाश्यानां प्रकाशनम् ।
अङ्गानां षड्विधं ह्येतदुक्तं शास्त्रे प्रयोजनम् ॥५३॥
अङ्गहीनो नरो [1]यद्वद्युद्धारम्भेऽक्षमो भवेत् ।
अङ्गहीनं तथा काव्यं न प्रयोगक्षमो भवेत् ॥५४॥
[2]काव्यं यदपि हीनार्थं सम्यगङ्गैः समन्वितम् ।
[3]दीप्तत्वात्तु प्रयोगस्य शोभामेति न संशयः ॥५५॥
[4]उदात्तमपि यत्काव्यं स्यादङ्गैः परिवर्जितम् ।
हीनत्वात्तु प्रयोगस्य न सतां रञ्जयेन्मनः ॥५६॥
[5]तस्मात्सन्धिप्रयोगेषु [6]यथादेशं यथारसम् ।
कविनाऽङ्गानि कार्याणि सम्यक्तानि निबोधत ॥५७॥
उपक्षेपः परिकरः परिन्यासो विलोभनम् ।
युक्तिः प्राप्तिः समाधानं विधानं परिभावना ॥५८॥
उद्भेदः करणं भेदो ह्येतान्यङ्गानि वै मुखे ।
तथा प्रतिमुखे चैव शृणुताङ्गान्यतः परम् ॥५९॥
विलासः परिसर्पश्च विधूतं तापनं तथा ।
नर्म नर्मद्युतिश्चैव तथा [7]प्रगमनं पुनः ॥६०॥
निरोधश्चैव विज्ञेयः पर्युपासनमेव च ।
वज्रं पुष्पमुपन्यासो वर्णसंहार एव च ॥६१॥
एतानि वै प्रतिमुखे गर्भेऽङ्गानि निबोधत ।
अभूताहरणं मार्गो रूपोदाहरणे क्रमः ॥६१॥
सङ्ग्रहश्चानुमानं च प्रार्थनाक्षिप्तमेव च ।
तोटकाधिबले कैव [8]चोद्वेगो विद्रवस्तथा ॥६२॥

53-63 (C. 54-64 ; B.XIX. 52-62). 1 B. यद्वन्नैवारम्भत्तमो. 2 B. has 55 after 56. 3 C. दीप्ताङ्गत्वात्. 4 See 3 above. 5 B. ०सन्धिप्रदेशेषु. 6 B. यथायोगं. 7 B. प्रगयणं. 8 C. चोद्भेदो.

अङ्गान्येतानि वै गर्भे ह्यवमर्शे निबोधत ।
अपवादोऽथ संफेटोऽभिद्रवः[1] शक्तिरेव च ॥६४॥
व्यवसायः प्रसङ्गश्च [द्र]तिः[1] खेदो निषेधनम् ।
विरोधनमथादानं सादनं[2] च प्ररोचना ॥६५॥
[3]एतान्यवमृशेऽङ्गानि भूयो निर्वहणे शृणु ।
[4]सन्धिर्विबोधो ग्रथनं निर्णयः परिभाषणम् ॥६६॥
[5]कृतिः प्रसादश्चानन्दः समयो ह्यपगूहनम् ।
भाषणं पूर्ववाक्यं च [6]काव्यसंहार एव च ॥६७॥
प्रशस्तिरिति [7]चाङ्गानि कुर्यान्निर्वहणे बुधः ।
चतुष्षष्टिर्बुधैर्ज्ञेयान्येतान्यङ्गानि सन्धिषु[8] ॥६८॥

पुनरेषां प्रवक्ष्यामि लक्षणानि यथाक्रमम् ।
काव्यार्थस्य समुत्पत्तिरुपक्षेप इति स्मृतः ॥६९॥
[9]समुत्पन्नार्थबाहुल्यं ज्ञेयः परिकरस्तु सः ।
तन्निष्पत्त्या तु कथनं परिन्यासः प्रकीर्तितः ॥७०॥
गुणनिर्वर्णनं यत्तु विलोभनमिति स्मृतम् ।
संप्रधारणमर्थानां युक्तिरित्यभिधीयते ॥७१॥
[10]मुखार्थस्योपगमनं प्राप्तिरित्यभिसंज्ञितम् ।
बीजार्थस्योपगमनं समाधानमपीष्यते ॥७२॥
सुखदुःखकृतो योऽर्थस्तद्विधानमिहोच्यते ।
कौतूहलोत्तरावेगो[11] भवेत्तु परिभावना ॥७३॥

64-73 (C. 65-75; B.XIX 63-73). 1 B.C. विद्रवः. Mss द्युतिः. 2 B.C. छादनं, NL. सादनं. 3 B. व्यवहारश्च युक्तिश्च विमर्शाङ्गान्यमूनि च. 4 B. सन्धिर्निरोधः, C. सन्धिर्विरोधः, DR. ॰विबोधः. 5 B.C. द्युतिः, B.n. कृतिः. 6 C. कार्य॰. 7 B. संहारे ज्ञेयान्यङ्गानि नामतः. 8 B.C. add a couplet. 9 B. यदुत्पन्नार्थ॰. 10 B. C. सुखार्थ॰. 11 C. ॰रावेशो.

बीजार्थस्य प्ररोहो य उद्भेदः स तु कीर्तितः ।
प्रकृतार्थसमारम्भः करणं परिचक्षते ॥७४॥
सङ्घातभेदनार्थो यः स भेद इति संज्ञितः ।
एतानि तु मुखाङ्गानि वक्ष्ये प्रतिमुखे पुनः ॥७५॥
समीहा रतिभोगार्था विलास इति कीर्तितः ।
दृष्टनष्टानुसरणं परिसर्पस्तु वर्ण्यते ॥७६॥
कृतस्यानुनयस्यादौ विधूतमपरिग्रहः ।
अपायदर्शनं यत्तु तापनं नाम तद्भवेत् ॥७७॥
क्रीडार्थं विहितं यत्तु हास्यं नर्म तु संज्ञितम् ।
दोषप्रच्छादनार्थं तु हास्यं नर्मद्युति स्मृतम् ॥७८॥
उत्तरोत्तरवाक्यं तु भवेत्प्रगमनं[1] बुधाः ।
या तु व्यसनसंप्राप्तिर्निरोधः सः प्रकीर्तित ॥७९॥
क्रुद्धस्यानुनयो यत्तु भवेत्तत्पर्युपासनम् ।
विशेषवचनं यत्तु तत्पुष्पमिति संज्ञितम् ॥८०॥
[2]प्रत्यक्षरूक्षं यद्वाक्यं तद्वज्रमिति संज्ञितम् ।
उपपत्तिकृतो योऽर्थ उपन्यासस्तु स स्मृतः ॥८१॥
चातुर्वर्ण्योपगमनं वर्णसंहार इष्यते ।
एतानि तु प्रतिमुखे गर्भे चापि निबोधत[3] ॥८२॥
कपटापाश्रयं यत्तदभूताहरणं विदुः ।
तत्त्वार्थवचनं चैव मार्ग इत्यभिधीयते ॥८३॥
चित्रार्थसमवाये तु वितर्को रूपमिष्यते ।
यत्तु सातिशयं वाक्यं तदुदाहरणमिष्यते ॥८४॥
[4]भावतत्त्वोपलब्धिस्तु क्रम इत्यभिधीयते ।
सामदानार्थसंयोगः[5] संग्रहः स तु कीर्तितः ॥८५॥

74-85 (C. 76-87; B. XIX. 74-85a). 1 B. प्रगयणं. 2 C. प्रत्यक्षरूपं. 3 B. om. this hem. 4 C. भावकत्वो०. 5 B. सामदानादि.

रूपानुरूपगमनमनुमानमिति स्मृतम् ।
रतिहर्षोत्सवाद्यर्थप्रार्थना प्रार्थना भवेत् ॥८६॥
गर्भस्योद्भेदनं यत्तु तदाक्षिप्तमिति स्मृतम् ।
संरम्भवचनं चैव तोटकं नाम संज्ञितम् ॥८७॥
कपटेनातिसन्धानं ज्ञेयं त्वधिबलं बुधैः ।
भयं नृपारिदस्यूत्थमुद्वेगः परिकीर्तितः ॥८८॥
[1]नृपाग्निभयसंयुक्तः संभ्रमो विद्रवः स्मृतः ।
एतान्यङ्गानि गर्भे स्युरवमर्शे निबोधत[2] ॥८९॥
दोषप्रख्यापनं यत् स्यात् सोऽपवादः प्रकीर्तितः ।
रोषग्रथितवाक्यं तु संफेटः स उदाहृतः ॥९०॥
गुरुव्यतिक्रमो यस्तु [1]विज्ञेयोऽभिद्रवस्तु सः ।
[2]विरोधोपशमो यस्तु सा शक्तिः परिकीर्तिता ॥९१॥
व्यवसायस्तु विज्ञेयः [3]प्रतिज्ञाहेतुसम्भवा ।
प्रसङ्गश्चैव विज्ञेयो गुरूणां परिकीर्तनम् ॥९२॥
वाक्यमाधर्षणकृतं[4][द्र]तिस्तज्ज्ञैरुदाहृतम् ।
मनश्चेष्टाविनिष्पन्नः श्रमः खेद उदाहृतः ॥९३॥
ईप्सितार्थप्रतिघातो [5]निषेधः स तु कीर्तितः ।
[6]विरोधनं तु संरम्भादुत्तरोत्तरभाषणम् ॥९४॥
बीजकार्योपगमनमादानमिति[7] अंज्ञितम् ।
अवमानात्कृतं वाक्यं कार्यार्थं [8]सादनं भवेत् ॥९५॥

86-95 (C. 88-97 ; B. XIX. 85b-94) 1 B. शङ्काभयत्रास कृतो विद्रवः समुदाहृतः. 2 B. om. 89b. 1 B. यस्तु स द्रवः परिकीर्तित, C. विज्ञेयो विद्रवस्तु सः. 2 C. विरोधिप्रशमो. 3 B. प्रतिज्ञाहेतुसम्भवः, C. प्रतिज्ञादोषसम्भवः. 4 B.C. द्युतिः. 5 B. प्रतिषेधः. 6 B. कार्यात्ययोपगमनंविरोधनमिति स्मृतम्. 7 B. °मातानमिति. 8 B.C. छादनं NL. सादनं.

प्ररोचना च विज्ञया संहारार्थप्रकाशिनी ।
एतान्यवमृशेऽङ्गानि संहारे तु निबोधत ॥९६॥
[1]मुखबीजोगमनं सन्धिरित्यभिधीयते ।
कार्यस्यान्वेषणं युक्त्या [2]विबोध इति कीर्तितः ॥९७॥
उपक्षेपस्तु कार्याणां ग्रथनं परिकीर्तितम् ।
अनुभूतस्य कथनं निर्णयः समुदाहृतः ॥९८॥
परिवादकृतं यत् स्यात् तदाहु परिभाषणम् ।
लब्धस्यार्थस्य [3]गमनं [4]कृतिरित्याभिधीयते ॥९९॥
शुश्रूषाद्युपसम्पन्नः प्रसाद इति भण्यते ।
समागमस्तु योऽर्थानामानन्दः स तु कीर्तितः ॥१००।
दुःखस्यापगमो यस्तु [5]समयः स निगद्यते[6] ।
अद्भुतस्य च संप्राप्तिर्भवेत्तदुपगूहनम् ॥१०१॥
सामदानादिसंयुक्तं भाषणं तूच्यते बुधैः ।
पूर्ववाक्यं तु विज्ञेयं यथोक्तार्थप्रदर्शकम् ॥१०२॥
वरप्रदानसंप्राप्तिः काव्यसंहार इष्यते ।
[7]नृपदेशप्रशान्तिश्च प्रशस्तिरभिधीयते ॥१०३॥
इत्येतानि यथासन्धि कार्याण्यङ्गानि [8]रूपके ।
कविभिः [9]काव्यकुशलै रसभावानवेक्ष्य तु ॥१०४॥
[10]सर्वाङ्गानि कदाचित्तु द्वित्रियोगेन वा पुनः ।
ज्ञात्वा कार्यमवस्थां च योज्यान्यङ्गानि सन्धिषु[11] ॥१०५॥
* विष्कम्भश्चूलिका चैव तथा चैव प्रवेशकः ।
* अङ्कावतारोऽङ्कमुखमर्थोपक्षेपपञ्चकम् ॥१०६॥

96-106 (C. 98-108 ; B.XIX. 95-110). 1 C. सुखबीजो०. 2 B. निरोध, C. विरोध. 3 B.C. शमनं, Bbh. गमनं. 4 B.C. द्युति, DR. कृति. 5 C. स शमः सन्निगद्यते. 6 B. reads here 99b. 7 C. नृपदेव०. 8 B. नाटके. 9 C. कार्यकुशलैः. 10 B. संमिश्रानि. 11 B. reads here 47-50.

* मध्यमपुरुषनियोज्यो नाटकमुखसन्धिवस्तुसञ्चारः[1] ।
* विष्कम्भकस्तु [2]कार्यः पुरोहितामात्यकञ्चुकिभिः ॥१०७॥
* शुद्धः सङ्कीर्णो वा द्विविधो विष्कम्भकस्तु विज्ञेयः ।
* मध्यमपात्रैः शुद्धः सङ्कीर्णो नीचमध्यमैः कृतः ॥१०८॥
* अन्तर्यवनिकासंस्थैरुत्तमाधममध्यमैः[1] ।
* अर्थोपक्षेपणं [2]यत्र क्रियते सा हि चूलिका ॥१०९॥
* [3]अङ्कान्तराधिकारी संक्षेपार्थमधिकृत्य [सन्धी]नाम्[4] ।
* प्रकरणनाटकविषये प्रवेशको नाम विज्ञेयः[5] ॥११०॥
* [6]अङ्कान्तरेऽथवाऽङ्के निपतति यस्मात् प्रयोगमासाद्य ।
* बीजार्थयुक्तियुक्तो विज्ञेयोऽङ्कावतारोऽसौ ॥१११॥
* विश्लिष्टमुखमङ्कस्य स्त्रिया वा पुरुषेण वा ।
* यत्र संक्षिप्यते पूर्वं तदङ्कमुखमिष्यते ॥११२॥
[1]वृत्तिवृत्त्यङ्गसम्पन्नं [2]पदार्थप्रकृतिक्षमम् ।
पञ्चावस्थासमुत्पन्नं पञ्चभिः सन्धिभिर्युतम् ॥११३॥
सन्ध्यन्तरैकविंशत्या चतुःषष्ट्यङ्गसंयुतम्[3] ।
षट्त्रिंशल्लक्षणोपेतं गुणाऽलङ्कारभूषितम् ॥११४॥
महारसं महाभोगमुदात्तवचनान्वितम् ।
महापुरुषसञ्चारं साध्वाचारजनप्रियम् ॥११५॥
[4]सुश्लिष्टसन्धियोगं च सुप्रयोगं सुखाश्रयम् ।
मृदुशब्दाभिधानं च कविः कुर्यात्तु नाटकम् ॥११६॥

107-108 (C. 109-110 ; B.XIX. 111-112). 1 B. ०सन्धिमात्रसञ्चारः 2 C. संस्तृतः पुरोहित०. 109-111 (C. 111-112, 115 ; B.XIX. 113-114). 1 B. ०संस्थैः सूतादिभिरनेकधा. 2 B. यत्तु. 3 B. अङ्कान्तरानुसारी. 4 Mss. विन्दूनाम्. 5 C. adds here 2 couplets ; see XX. 33 above. 6 B. अङ्कान्त एव चाङ्को. 112-116 (C. 116-120 ; B.XIX. 115-116, 139-141). 1 C. वृत्तिप्रत्यङ्ग, 2 C. पताकार्थप्रतिक्रियम्. 3 B. shortens 113-114a. 4 B. सुश्लिष्टसन्धिसंयोगं.

अवस्था या तु लोकस्य सुखदुःखसमुद्भवा ।
नानापुरुषसंचारा नाटके सम्भवेदिह ॥११७॥
न तज्ज्ञानं न तच्छिल्पं न सा विद्या न सा कला ।
न तत्कर्म न योगोऽसौ नाटके यन्न दृश्यते ॥११८॥
यो यः स्वभावो लोकस्य नानावस्थान्तरात्मकः ।
[1]सोऽङ्गाभिनयसंयुक्तो नाट्यमित्यभिधीयते ॥११९॥
देवतानामृषीणां च राज्ञां [2]लोकस्य चैव हि ।
पूर्ववृत्तानुचरितं नाटकं नाम तद्भवेत् ॥१२०॥
यस्मात् स्वभावं [3]संहृत्य साङ्गोपाङ्गगतिक्रमैः ।
[4]अभिनीयते गम्यते तस्माद्वै नाटकं स्मृतम् ॥१२१॥
सर्वभावैः सर्वरसैः सर्वकर्मप्रवृत्तिभिः ।
नानावस्थान्तरोपेतं नाटकं संविधीयते ॥१२२॥
[1]यान्येव शिल्पजातानि लोककर्मकृतानि च ।
[2]तान्यशेषाणि रूपाणि कर्तव्यानि प्रयोक्तृभिः ॥१२३॥
लोकस्वभावं संप्रेक्ष्य नराणां च बलाबलम् ।
संभोगं चैव युक्तिं च ततः कार्यं तु नाटकम् ॥१२४॥
भविष्यति युगे प्रायो भविष्यन्त्यबुधा नराः ।
ये चापि हि भविष्यन्ति [3]तेऽप्यल्पश्रुतबुद्धयः ॥१२५॥
बुद्धयः कर्म शिल्पानि वैचक्षण्यं कलासु च ।
सर्वाणि पुंसां नश्यन्ति यदा लोकः प्रणश्यति[4] ॥१२६॥
तदेवं [5]लोकभावानां प्रसमीक्ष्य बलाबलम् ।
मृदुशब्दं सुखार्थं च कविः कुर्यात्तु नाटकम् ॥१२७॥

117-127 (C. 121-131 ; B.XIX. 142-152). 1 B. सोऽङ्गाद्यभिनयै०. 2 B. चोत्कृष्टमेधसाम्. 3 B. संत्यज्य. 4 B. प्रयुज्यते ज्ञायते. 123-127 (C. 127-131 ; B.XIX. 148-152). 1 B. अनेकशिल्पजातानि नैककर्मक्रियाणि. 2 C. तानि शेषाणि. 3 B. ते यन्नश्रुतबुद्धयः. 4 B. reads 126 differently. 5 B. लोकभाषाणां.

चेक्रीडिताद्यैः शब्दैस्तु काव्यबन्धा भवन्ति ये।
वेश्या इव न [1]शोभन्ते कमण्डलुधरैर्द्विजैः ॥१२८॥
इतिवृत्तं ससन्ध्यङ्गं मया प्रोक्तं द्विजोत्तमाः[1]।
अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि वृत्तीनामिह लक्षणम् ॥१२९॥

इति भारतीये नाट्यशास्त्रे सन्ध्यङ्गविकल्पो नाम
एकविंशोऽध्यायः।

128 (C. 132; B.XIX. 153). 1 B. न ते भान्ति. 129 (C. 133; B.XIX. 154). 1 B. दशरूपविधानं च मया प्रोक्तं द्विजोत्तमाः.

द्वाविंशोऽध्यायः

समुत्थानं तु वृत्तीनां व्याख्यास्याम्यनुपूर्वशः ।
यथा वस्तूद्भवं चैव काव्यानां च विकल्पनम् ॥१॥
एकार्णवं जगत् कृत्वा भगवानच्युतो यदा ।
शेते स्म नागपर्यङ्के [1]लोकान् संक्षिप्य मायया ॥२॥
अथ [2]वीर्यमदोन्मत्तावसुरौ मधुकैटभौ ।
तर्जयामासतुर्देवं तरसा युद्धकाङ्क्षिणौ ॥३॥
[3]बाहू विमर्दमानौ तावक्षयं भूतभावनम् ।
मुष्टिभिर्जानुभिश्चैव योधयामासतुः प्रभुम् ॥४॥
[4]अभिद्रवन्तावन्योन्यं वाक्यैश्च परुषैस्तदा ।
नानाधिक्षेपवचनैः कम्पयन्ताविवोदधिम् ॥५॥
तयोर्नैकप्रकाराणि [5]श्रुत्वा वाक्यानि गर्जतोः ।
[6]किञ्चिदाकम्पितमना द्रुहिणो वाक्यमब्रवीत् ॥६॥
किमिदं भारती वृत्तिर्वाग्भिरेव प्रवर्तते ।
उत्तरोत्तरसंवृद्धा नन्विमौ निधनं नय ॥७॥
पितामहवचः श्रुत्वा प्रोवाच मधुसूदनः ।
[7]बाढं कार्यक्रियाहेतोर्भारतीयं विनिर्मिता ॥८॥
[8]भाषतो वाक्यभूयिष्ठा भारतीयं भविष्यति ।
[9]अहमेतौ निहन्म्यद्य इत्युक्त्वा वचनं हरिः ॥९॥
शुद्धैरविकृतैरङ्गैः साङ्गहारैस्तदा भृशम् ।
[10]योधयामास तौ दैत्यौ युद्धमार्गविशारदौ ॥१०॥

1-10 (C. 1-10; B.XX. 1-10). 1 C. लोकं. 2 B. वीर्यबलो०. 3 B. निज बाहू विमृदन्ता भूतभावनमत्तयौ. 4 B. बहुभिः परुषैर्वाक्यैरन्योन्यसमभिद्रवम्. 5 B. वचांसि वदतोस्तदा, C. गर्जतोः, B.c. तर्जतोः. 6 B. श्रुत्वा त्वभिहतमना. 7 B. कार्यहेतोर्मया ब्रह्मन्. 8 B. वदतां. 9 B. तस्मादेतौ. 10 B. योधयामासतुः.

[1]भूमिसंस्थानसंयोगैः पदन्यासैस्तदा हरेः ।
अतिभारोऽभवद्भूमेर्भारती तत्र निर्मिता ॥११॥
वल्गितैः शार्ङ्गधनुषस्तीव्रैर्दीप्तिकरैरथ ।
सत्त्वाधिकैरसंभ्रान्तैः सात्त्वती तत्र निर्मिता ॥१२॥
विचित्रैरङ्गहारैस्तु देवो लीलासमुद्भवैः[2] ।
बबन्ध यच्छिखापाशं कैशिकी तत्र निर्मिता ॥१३॥
संरम्भावेगबहुलैर्नानाचारीसमुत्थितैः ।
नियुद्धकरणैश्चित्रैर्निर्मिताऽऽरभटी ततः ॥१४॥
यां यां देवः समाचष्टे क्रियां वृत्तिसमुत्थिताम्[3] ।
तां तदर्थानुगैर्वाक्यैः द्रुहिणः प्रत्यपूजयत् ॥१५॥
यदा हतौ तावसुरौ हरिणा मधुकैटभौ ।
उक्तवांस्तु तदा ब्रह्मा नारायणमरिन्दमम् ॥१६॥
अहो [4]विचित्रैर्विशदैः स्फुटैः सललितैरपि ।
अङ्गहारैः कृतं देव त्वया दानवनाशनम् ॥१७॥
तस्मादयं सर्वलोके नियुद्धसमयक्रमः ।
सर्वशस्त्रविमोक्षेषु न्यायसंज्ञो भविष्यति ॥१८॥
न्यायाश्रितैरङ्गहारैर्न्यायाच्चैव समुत्थितैः ।
यस्माद्युद्धं कृतं ह्येतत्तस्मान् [5]न्यायः प्रकीर्तितः[6] ॥१९॥
* ततो देवेषु निक्षिप्तो द्रुहिणेन महात्मना ।
* पुनर्नाट्यप्रयोगे च [7]नानाभावरसान्विताः ॥२०॥
* वृत्तिसंज्ञा कृता ह्येषा [8]नानाभावरसाश्रया ।
* चरितैस्तस्य[8] देवस्य द्रव्यं[9] यद् यादृशं कृतम् ॥२१॥

11-21 (C. 11-21 ; B.XX. 11-21). 1 B. भूमिसंयोगसंस्थानैः 2 B. °समन्वितैः 3 B. वृत्तिषु संस्थितम्. 4 B. °विषमैः. 5 B. न्यायाः प्रकीर्त्तिताः. 6 B. adds one couplet. 7 B. नानाभावसमन्विताः. 8 B. काव्यबन्धसमा°. 9 B. °र्यस्य.

ऋषिभिस्तादृशी वृत्तिः कृता [1]पाठ्यादिसम्भवा ।
नाट्यवेदसमुत्पन्ना वागङ्गाभिनयात्मिका ॥२२॥
[2]पुनरिष्वस्त्रजातेन नानाचारी समाकुले ।
मया काव्यक्रियाहेतोः प्रक्षिप्ता द्रुहिणाज्ञया ॥२३॥
ऋग्वेदाद् भारती वृत्तिर्यजुर्वेदात्तु सात्त्वती ।
कैशिकी सामवेदाच्च शेषा चाथर्वणात्तथा ॥२४॥
या वाक्प्रधाना पुरुषप्रयोज्या
स्त्रीवर्जिता [3]संस्कृतपाठ्ययुक्ता ।
स्वनामधेयैर्भरतैः प्रयुक्ता
सा भारती नाम भवेत्तु वृत्तिः ॥२५॥
भेदास्तस्यास्तु विज्ञेयाश्चत्वारोऽङ्गत्वमागताः ।
प्ररोचना मुखं चैव वीथी प्रहसनं तथा ॥२६॥
जयन्यदयिनी चैव मङ्गल्या विजयावहा ।
सर्वपापप्रशमनी पूर्वरङ्गे प्ररोचना[4] ॥२७॥
नटी विदूषको वापि पारिपार्श्वक एव वा ।
सूत्रधारेण सहिताः संलापं यत्र कुर्वते ॥२८॥
चित्रैर्वाक्यैः स्वकार्योत्थैर्वीथ्यङ्गैरन्यथापि वा ।
आमुखं तत्तु विज्ञेयं बुधैः प्रस्तावनापि वा[5] ।
आमुखाङ्गान्यतो वक्ष्ये यथावदनुपूर्वशः ॥२९॥
उद्घात्यकः कथोद्घातः प्रयोगातिशयस्तथा ।
प्रवृत्तकावलगिते आमुखाङ्गानि पञ्च वै ॥३०॥
उद्घात्यकावलगितयोर्लक्षणं कथितं मया ।
शेषाणां लक्षणमहं व्याख्यास्याम्यनुपूर्वशः ॥३१॥

22-31 (C. 22, 23-31; B.XX. 23b-34). 1 C. वाक्याङ्ग०. 2 C. पुनरिष्टस्नुजातेन. 3 C. संस्कृतवाक्य. 4 B. adds. a couplet. 5 B. adds a hem.

सूत्रधारस्य वाक्यं वा यत्र वाक्यार्थमेव वा ।
गृहीत्वा प्रविशेत् पात्रं कथोद्घातः स कीर्तितः ॥३२॥
[1]प्रयोगेऽत्र प्रयोगं तु सूत्रधारः प्रयोजयेत् ।
ततश्च प्रविशेत् पात्रं प्रयोगातिशयो हि सः ॥३३॥
[2]प्रवृत्तं कार्यमाश्रित्य सूत्रभृद्यत्र वर्णयेत् ।
तदाश्रयाच्च पात्रस्य प्रवेशस्तत् प्रवृत्तकम् ॥३४॥
एषामन्यतमं श्लिष्टं योजयित्वा तु युक्तिभिः[3] ।
पात्रग्रन्थैरसम्बाधं प्रकुर्यादामुखं बुधः ॥३५॥
एवमेतद् बुधैर्ज्ञेयमामुखं विविधाश्रयम्[4] ।
लक्षणं पूर्वमुक्तं तु वीथ्याः प्रहसनस्य च ॥३६॥
इत्यष्टार्धविकल्पा वृत्तिरियं भारती मया प्रोक्ता ।
सात्त्वत्यास्तु विधानं लक्षणयुक्त्या प्रवक्ष्यामि ॥३७॥

या सात्त्वतेनेह गुणेन युक्ता
न्यायेन वृत्तेन समन्विता च ।
हर्षोत्कटा संहृतशोकभावा
सा सात्त्वती नाम भवेत्तु वृत्तिः ॥३८॥

वागङ्गाभिनयवती सत्त्वोत्थानवचनप्रकरणेषु ।
सत्त्वाधिकारयुक्ता विज्ञेया सात्त्वती वृत्तिः ॥३९॥
वीराद्भुतरौद्ररसा विज्ञेया [5]ह्यल्पकरुणशृङ्गारा ।
उद्धतपुरुषप्राया परस्पराधर्षणकृता च ॥४०॥
उत्थापकश्च परिवर्तकश्च [6]संलापकः ससंघातः ।
चत्वारोऽस्या भेदा विज्ञेया नाट्यतत्त्वज्ञैः ॥४१॥

32-41 (C. 32-41 ; B.XX. 35-44). 1 B. प्रयोगे तु. 2 B. कालप्रवृत्तिम्...वर्णना या प्रयुज्यते. 3 B. adds a hem. 4 C. विबुधाश्रयम्. 5 B. निरस्तकरुण०. 6 B. संलापकश्च संघात्यः.

अहमप्युत्थास्यामि त्वं तावद्दर्शयात्मनः शक्तिम् ।
इति सङ्घर्षसमाश्रयमुत्थितमुत्थापको ज्ञेयः ॥४२॥
उत्थानसमारब्धानर्थानुत्सृज्य योऽर्थयोगवशात् ।
अन्यानर्थान् भजते स चापि परिवर्तको ज्ञेयः[1] ॥४३॥
साधर्षजो निराधर्षजो वापि [2]विविधवचनसंयुक्तः ।
साधिक्षेपालापो ज्ञेयः संलापकः सोऽपि[3] ॥४४॥
[4]मित्रार्थकार्ययुक्त्या दैववशादात्मदोषयोगाद्वा ।
संघातभेदजननस्तज्ज्ञैः संघातको ज्ञेयः ॥४५॥
इत्यष्टार्धविकल्पा वृत्तिरियं सात्त्वती मयाऽभिहिता ।
कैशिक्यास्त्विह लक्षणमतः परं संप्रवक्ष्यामि ॥४६॥

या श्लक्ष्णनेपथ्यविशेषचित्रा
स्त्रीसंयुता या बहुनृत्तगीता ।
कामोपभोगप्रभवोपचारा
तां कैशिकीं वृत्तिमुदाहरन्ति ॥४७॥

नर्म च नर्मस्फुर्जो नर्मस्फोटोऽथ नर्मगर्भश्च ।
कैशिक्याश्चत्वारो भेदा ह्येते समाख्याताः ॥४८॥
आस्थापितशृङ्गारं विशुद्धकरणं निवृत्तवीररसम् ।
हास्यप्रवचनबहुलं नर्म त्रिविधं विजानीयात् ॥४९॥
[5]ईर्षाक्रोधप्रायं सोपालम्भवचनानुविद्धं च ।
आत्मोपक्षेपकृतं सविप्रलम्भं स्मृतं नर्म ॥५०॥
नवसङ्गमसम्भोगो रतिसमुदयवाक्यवेषसंयुक्तैः ।
ज्ञेयो नर्मस्फुर्जो [6]ह्यवसानभयात्मकश्चैव ॥५१॥
विविधानां भावानां लवैर्लवैर्भूषितो बहुविशेषः ।
असमग्राक्षिप्तरसो नर्मस्फोटस्तु विज्ञेयः ॥५२॥

42-52 (C. 42-52 ; B.XX. 45-60)· 1 B. adds a couplet. 2 B. रागवचन०. 3 B. adds a couplet. 4 C. मित्रार्थवाक्य०, B. मन्त्रार्थवाक्यशक्त्या· Bdh. मन्त्रार्थकार्य. 5 C. ईर्ष्याक्रोधप्रयासोप०. 6 C. ०भयानकश्चैव.

[1]विज्ञानरूपशोभाधनादिभिर्नायको गुणैर्यत्र ।
प्रच्छन्नं व्यवहरते कार्यवशान्नर्मगर्भोऽसौ[2] ॥५३॥
इत्यष्टार्धविकल्पा वृत्तिरियं कैशिकी मया प्रोक्ता ।
अत ऊर्ध्वमुद्धतरसामारभटीं संप्रवक्ष्यामि ॥५४॥
आरभटप्रायगुणा तथैव [3]बहुवंचनकपटोपेता च ।
दम्भानृतवचनवती त्वारभटी नाम विज्ञेया ॥५५॥
* [4]पुस्तावपातप्लुतलङ्घितानि
[5]चान्यानि मायाकृतमिन्द्रजालम् ।
* चित्राणि [6]युद्धानि च यत्र नित्यं
तां तादृशीमारभटीं वदन्ति[7] ॥५६॥
संक्षिप्तकावपातौ वस्तूथापनमथापि संफेटः ।
एते ह्यस्या भेदा लक्षणमेषां प्रवक्ष्यामि ॥५७॥
अन्वर्थशिल्पयुक्तो बहुपुस्तोत्थानचित्रनेपथ्यः ।
संक्षिप्तवस्तुविषयो ज्ञेयः संक्षिप्तको नाम ॥५८॥
भयहर्षसमुत्थानं [8]विद्रुतसंभ्रान्तविविधवचनं च ।
क्षिप्रप्रवेशनिर्गममवपातमिमं विजानन्ति ॥५९॥
सर्वरससमासकृतं [9]सविद्रवम् विद्रवाश्रयं वाऽपि ।
[10]कार्यं विभाव्यते यत् यत्तद्वस्तूत्थापनं ज्ञेयम् ॥६०॥
संरम्भसमायुक्तो बहुयुद्धकपटनिर्भेदः ।
शस्त्रप्रहारबहुलः संफेटो नाम विज्ञेयः ॥६१॥
एवमेता बुधैर्ज्ञेया वृत्तयो नाट्यसंश्रयाः ।
रसप्रयोगमासां च कीर्त्यमानं निबोधत ॥६२॥

53-62 (C. 53-64 ; B.XX. 61-72). 1 B. ०रूपशोभाधनादि०. 2 B.C. add a couplet. 3 C. बहुवचनकपटा च, B. बहुकपटवञ्चनोपेता. 4 C. प्रस्तावपात०. 5 B. छेद्यानि. 6 C. युक्तानि. 7 B.C. add a couplet. 8. B. विद्रवविनिपातसंभ्रमाचरणम्. 9 B. C. सविद्रवाविद्रवाश्रयं, By. सविद्रवं वाप्यविद्रवं 10 B.C. नाट्यं, Bp. कार्यं.

[1]शृङ्गारे चैव हास्ये च वृत्तिः स्यात् कैशिकीति सा ।
[2]सात्त्वती नाम सा ज्ञेया वीराद्भुतसमाश्रया ॥६३॥
[3]भयानके च बीभत्से रौद्रे चारभटी भवेत् ।
[4]भारती चापि विज्ञेया करुणाद्भुतसंश्रया[5] ॥६४॥
वृत्त्यन्त एषोऽभिनयो मयोक्तो
वागङ्गसत्त्वप्रभवो यथावत् ।
आहार्यमेवाभिनयं प्रयोगे
वक्ष्यामि नेपथ्यकृतं [6]पुनश्च ॥६५॥

इति भारतीये नाट्यशास्त्रे वृत्तिविकल्पो नाम
द्वाविंशोऽध्यायः ॥

63-65 (C. 65-69 ; (B.XX. 73-77). 1 B. हास्यश्शृङ्गारबहुला कैशिकी परिचक्षिता. 2 B. सात्वती चापि विज्ञेया वीराद्भुतसमाश्रया. 3 B. रौद्रे भयानके चैव विज्ञेयारभटी बुधैः. 4 B. बीभत्से करुणे चैव भारती संप्रकीर्तिताः. 5 B. C. repeat here VII. 118-119. 6 B. तु भूयः.

त्रयोविंशोऽध्यायः

आहार्याभिनयं विप्राः प्रवक्ष्याम्यनुपूर्वशः ।
[1]सर्व एव प्रयोगोऽयं यतस्तस्मिन् प्रतिष्ठितः ॥१॥
आहार्याभिनयो नाम ज्ञेयो नेपथ्यजो विधिः ।
तत्र कार्यः प्रयत्नस्तु नाट्यस्य शुभमिच्छता[2] ॥२॥
नानावस्थाः प्रकृतयः [3]पूर्वं नेपथ्यसूचिताः ।
अङ्गादिभिरभिव्यक्तिमुपगच्छन्त्ययत्नतः ॥३॥
चतुर्विधं तु नेपथ्यं पुस्तोऽलङ्कार एव च ।
तथाङ्गरचना चैव ज्ञेयः सञ्जीव एव च ॥४॥
पुस्तस्तु त्रिविधो ज्ञेयो नानारूपप्रमाणतः ।
सन्धिमो व्याजिमश्चैव [4]चेष्टिमश्च प्रकीर्तित ॥५॥
किलिञ्चवस्त्रचर्माद्यैर्यद्रूपं क्रियते बुधैः ।
सन्धिमो नाम विज्ञेयो पुस्तो नाटकसंश्रयः ॥६॥
व्याजिमो नाम विज्ञैयो यन्त्रेण क्रियते तु यः ।
[5]चेष्ट्यते चैव यद्रूपं [6]चेष्टिमः स तु संज्ञितः ॥७॥
शैलयानविमानानि चर्मवर्मध्वजा [7][ना]गाः ।
यानि क्रियन्ते नाट्ये हि स पुस्त इति संज्ञितः ॥८॥
अलङ्कारस्तु विज्ञेयो माल्याभरणवाससाम् ।
नानाविधसमायोगोऽङ्गोपाङ्गविधि[कृ]तः[8] ॥९॥
[9]वेष्टितं विततं चैव संघात्यं [10]ग्रन्थिमं तथा ।
[11]प्रलम्बितं तथा चैव माल्यं पञ्चविधं स्मृतम् ॥१०॥

1-10 (C. 1-11 ; B. XXI. 1-11). 1 C. एवमेव. 2 B. reads this as 3 ; B C. add a couplet. 3 C. पूर्वनेपथ्यसूचिकाः, B. नेपथ्यसाधिताः. 4 B. वेष्टिमः. 5 B. वेष्ट्यते. 6 B. वेष्टिमः. 7 Mss. नगाः. 8 B. ०विधिः स्मृतः, C. ०विनिर्मितः. 9 B. वेष्टिमं. 10 K. तेपितं. 11 B. प्रालम्बितं.

चतुर्विधं तु विज्ञेयं देहस्याभरणं बुधैः ।
आवेध्यं बन्धनीयं च [1]प्रक्षेप्यारोप्यके तथा ॥११॥
आवेध्यं कुण्डलादीह [2]यत्स्यात् श्रवणभूषणम् ।
[3]श्रोणिसूत्राङ्गदै[स्तथा] बन्धनीयानि निर्दिशेत् ॥१२॥
प्रक्ष्येप्यं नूपुरं विद्याद्वस्त्राभरणमेव च ।
आरोप्यं हेमसूत्रादि हाराश्च विविधाश्रयाः[4] ॥१३॥
भूषणानां विकल्पं च पुरुषस्त्रीसमाश्रयम् ।
नानाविधं प्रवक्ष्यामि देशजातिसमुद्भवम् ॥१४॥
चूडामणिः समकुटः शिरसो भूषणं स्मृतम् ।
कुण्डलं मोचकं [5]कीलः कर्णाभरणमिष्यते ॥१५॥
मुक्तावली हर्षकं च [6]ससूत्रं कण्ठभूषणम् ।
[7]कटकोऽङ्गुलिमुद्रा च स्यादङ्गुलिविभूषणम् ॥१६॥
[8]हस्तपी वलयं चैव बाहुनालीविभूषणम् ।
[9]रुचकश्चूलिका कार्या मणिबन्धविभूषणम् ॥१७॥
[10]केयूरमङ्गदं चैव कूर्परोपरिभूषणम् ।
त्रिसरश्चैव हारश्च भवेद्वक्षोविभूषणम् ॥१८॥
[11]व्यलम्बिमौक्तिकहारा माल्याद्या देहभूषणम् ।
[12]तलकं सूत्रकं चैव भवेत् कटिविभूषणम् ॥१९॥
अयं पुरुषनिर्योगः कार्यस्त्वाभरणाश्रयः ।
देवानां पार्थिवानां च पुनर्वक्ष्यामि योषिताम् ॥२०॥

11-21 (C. 11-21 ; B.XXI. 11-21). 1 B. चेप्यमारोप्यमेव च. 2 C. तथा. 3 B. ०सूत्राङ्गदे मुक्ता०, C. श्रोणि सूत्राङ्गदैर्मक्ता. 4 B. puts 13b before 12b. 5 B. कीला. 6 B. सूत्रकं, Bp. ससूत्र॑. 7 B. वेतिका, (वेटिका, वटिका). 8 B. हस्तली (Bj. हस्तती, C हस्तवी). 9 C. रुचिकोच्चितिका. 10 B. केयूरे अङ्गदे चैव कूर्परोपरिभूषणे. 11 C. व्यालम्बिमौक्तिकां. 12 C. तरलं, B. तलकं (तनुकं, तलङ्कं).

[1]शिखापाशः [2]शिखाव्यालः [3]पिण्डीपत्रं तथैव च ।
चूडामणिर्मकरिका [4]मुक्ताजालं गवाक्षिकम्[5] ॥२१॥
ललाटतिलकश्चैव नानाशिल्पप्रयोजितः ।
[6]भ्रूकक्षोपरिगुच्छश्च कुसुमानुकृतिर्भवेत् ॥२२॥
शिरसो भूषणं चैव विचित्रं [7]शीर्षजालकम् ।
[8]कण्डकं शिखिपत्रं च [9]वेणीकञ्जं सदोरकम् ॥२३॥
कर्णिका कर्णवलयं तथा स्यात् पत्रकर्णिका ।
[10]कुण्डलं कर्णमुद्रा च कर्णोत्कीलक एव च ॥२४॥
[11]नानारत्नविचित्राणि [12]दन्तपत्राणि चैव हि ।
कर्णयोर्भूषणं कार्यं कर्णपूरस्तथैव च ॥२५॥
तिलकाः [13]पत्रलेखा च भवेद्गण्डविभूषणम् ।
[14]त्रिवेणी चैव विज्ञेयं भवेद्वक्षोविभूषणम् ॥२६॥
नेत्रयोरञ्जनं [15]कार्यमधरस्य च रञ्जनम् ।
दन्तानां विविधा रागाश्चतुर्णां [16]शुक्लता तथा ॥२७॥
[17]रागान्तरविकल्पोऽथ शोभ[नया]धिकोज्ज्वलः[18] ।
मुग्धानां सुन्दरीणां च [19]मुक्ताभाः [स्मि]तशोभनाः ॥२८॥
सुरक्ता वापि दन्ताः स्युः पद्मपल्लवरञ्जनाः ।
[20]अश्मरागोद्योतितः स्यादधरः पल्लवप्रभः ॥२९॥
विलासश्च भवेत्तासां सविभ्रान्तनिरीक्षितम् ।
मुक्तावली व्यालपङ्क्तिर्मञ्जरी रत्नमालिका ॥३०॥

21-30 (C. 22-31; B.XXI. 22-31). 1 B. शिखापाशं. 2 C. शिखाजालं. 3 C. पिण्डपात्रं. 4 B. मुक्ताजाल०. 5 C. गवाक्षकं. 6 B. भ्रूगुच्छोपरि. 7 B. शीर्षजोलकं. 8 C. कुण्डलं. 9 C. वेणीकञ्जसरोचकम्, B. वेणीगुच्छं सदोरकम्. 10 C. आवेष्टितः. 11 C. नानाचित्र०. 12 C. रत्नपत्राणि. 13 C. पत्ररेखा. 14 B. त्रिवणी. 15 B. ज्ञेयं. 16 B. शुक्लतापि वा. 17 C. ०विकल्पाथ. 18 Mss. शोभनेना०. 19 B. मुक्ताभासित०, C. मुक्ताभाः सित०. 20 B. अश्मरागाद् द्योतितः

रत्नावली [1]च सूत्रं च ज्ञेयं कण्ठविभूषणम् ।
द्विसरस्त्रिसरश्चैव चतुःसरकमेव च ॥३१॥
तथा शृङ्खलिका चैव भवेत्कण्ठविभूषणम् ।
नानाशिल्पकृताश्चैव हारा वक्षोविभूषणम् ॥३२॥
मणिजालावनद्धं च भवेत् [2]पृष्ठविभूषणम् ।
अङ्गदं वलयं चैव बाहुमूलविभूषणम्[3] ॥३३॥
[4]खर्जुरकं [5]सोच्छितिकं बाहुनालीविभूषणम् ।
[6]कलापो कटकं शंखो हस्तपत्रं [7]सपूरकम् ॥३४॥
मुद्राङ्गुलीयकं च स्यादङ्गलीनां विभूषणम् ।
[8]काञ्ची मौक्तिकजालाढ्या [9]तलकं मेखलं तथा ॥३५॥
रशना च कलापश्च भवेच्छ्रोणीविभूषणम् ।
एकयष्टिर्भवेत् काञ्ची मेखला त्वष्टयष्टिका ॥३६॥
रशना षोडश ज्ञेया कलापः पञ्चविंशतिः ।
द्वात्रिंशच्च चतुःषष्टिः शतमष्टोत्तरं तथा ॥३७॥
मुक्ताहारा भवन्त्येते देवपार्थिवयोषिताम् ।
नूपुरः किङ्किणीकं च [10]घण्टिकाजालमेव च ॥३८॥
[11]सङ्घोषकटकं चैव गुल्फोपरि विभूषणम् ।
जङ्घयोः पादपत्रं स्यादङ्गुलीष्वङ्गुलीयकम् ॥३९॥
[12]अङ्गुष्ठे तिलकं चैव पादयोस्तु विभूषणम् ।
[13]तथैवालक्तरागश्च नानाभक्तिनिवेशितः ॥४०॥

31-40 (C. 32-41a; B.XXI. 32-41). 1 B. सूत्रकं च. 2 C. स्तनविभूषणम्, M. पृष्ठ०. 3 B. puts this hem. before 32a. 4 B. खर्जूरकं. 5 B. सोच्छितिकं, C. स्वेच्छितोकश्च. 6 C. कटकं कलशाखा च. 7 C. सुपूरकं. 8 B. मुक्ताजालाढ्यतलकं मेखला काञ्चिकापि वा. 9 B, तलकं. 10 B. घण्टिका रत्नजालकम् C. रत्नजालकमेव च. 11 B. सघोषे कटके. 12 B. अङ्गुष्ठतिलकाश्चैव. 13 B. तथालक्तकरागाश्च.

अशोकपल्लवच्छायः स्यात् स्वाभाविक एव वा ।
एतद्विभूषणं नार्या आकेशादानखादपि ॥४१॥
यथाभावरसावस्थं विज्ञायैवं प्रयोजयेत् ।
आगमश्च प्रमाणं च रूपनिर्वर्णनं तथा ॥४२॥
[1]विश्वकर्मोद्भवं कार्यं [2]बुध्या चापि प्रयोजयेत् ।
न हि शक्यं सुवर्णेन मुक्ताभिर्मणिभिस्तथा ॥४३॥
स्वाधीनं [3]चेप्सया चैव कर्तुमङ्गस्य भूषणम् ।
[4]विभागतोऽभिप्रयुक्तमङ्गशोभाकरं भवेत् ॥४४॥
यथास्थानान्तरगतं भूषणं रत्नसंयुतम् ।
न तु नाट्यप्रयोगेषु कर्तव्यं भूषणं बहु ॥४५॥
खेदं जनयते तद्धि सव्यायतविचेष्टनात् ।
[5]गुर्वाभरणसन्नो हि चेष्टां न कुरुते पुनः ॥४६।
गुरुभारावसन्नस्य स्वेदो मूर्च्छा प्रजायते ।
[6]तस्मान्न सम्यक् च कृतं सौवर्णं भूषणं भवेत् ॥४७॥
[7]जतुपूर्णाल्परत्नं तु न खेदजननं भवेत् ।
स्वेच्छया भूषणविधिर्दिव्यानामुपदिश्यते ।
यत्नभावाद्धिनिष्पन्ना मानुषाणां विभूषणम्[8] ॥४८॥
भूषणैश्चापि वेषैस्तु नानावस्थासमाश्रयैः ।
दिव्याङ्गनानां कर्तव्या विभक्तिः स्वस्वभूमिजा ॥४९॥
विद्याधरीणां यक्षीणाप्सरोनागयोषिताम् ।
ऋषिदैवतकन्यानां वेषैर्नानात्वमिष्यते ॥५०॥
तथा च सिद्धगन्धर्वराक्षसासुरयोषिताम् ।
दिव्यानां नरनारीणां [9]मानुषीणां तथैव च ॥५१॥

41-51 (C. 41b-52 ; B.XXI. 42-56a). 1 B. विश्वकर्ममतात्कार्यं, C. कार्यां. 2 B. सुबुद्ध्यापि प्रयोजयेत्. 3 B. इति रुच्यैव. 4 C. विभावतो. 5 B. गुरुभावाव०. 6 B. तस्मात्तनुत्वचकृतं. 7 B. रत्नवज्जतुबद्धं वा. 8 B. repeats a variant of 10, and adds two couplets. 9 B. तथा चैव शिखण्डकं.

[1]शिखापुटशिखण्डं तु मुक्ताभूयिष्ठभूषणम् ।
विद्याधरीणां कर्तव्यः शुद्धो वेषपरिच्छदः ॥५२॥
यक्षिण्यप्सरसां चैव कार्यं रत्नैर्विभूषणम् ।
[2]समस्तासां भवेद्वेषो यक्षीणां केवलं शिखा ॥५३॥
दिव्यवत् संप्रकर्तव्यं नागीनां तु विभूषणम् ।
मुक्तामणिलताप्रायं [3]फणस्तासां तु केवलम् ॥५४॥
कार्यं तु मुनिकन्यानामेकवेणीधरं शिरः ।
न चापि भूषणं कार्यं [4]तासामत्यर्थतो भवेत् ॥५५॥
मुक्तामरकतप्रायं मण्डनं सिद्धयोषिताम् ।
तासां चैव तु कर्तव्यं पीतवस्त्रपरिच्छदम् ॥५६॥
पद्मरागमणिप्रायं गन्धर्वीणां विभूषणम् ।
वीणाहस्ता च कर्तव्याः कौसुम्भवसनास्तथा ॥५७॥
इन्द्रनीलैस्तु कर्तव्यं राक्षसीनां विभूषणम् ।
सिता दंष्ट्रा च कर्तव्या कृष्णवस्त्रपरिच्छदः ॥५८॥
वैदूर्यमुक्ताभरणाः कर्तव्याः सुरयोषितः ।
शुकपिच्छनिभैर्वस्त्रैः कार्यस्तासां परिच्छदः ॥५९॥
पुष्परागैश्च मणिभिः क्वचिद्वैदूर्यभूषितः ।
दिव्यवानरनारीणां कार्यो नीलपरिच्छदः ॥६०॥
एवं शृङ्गारिणः कार्या वेषा दिव्याङ्गनाश्रयाः ।
अवस्थान्तरमासाद्य शुद्धाः कार्याः पुनस्तथा ॥६१॥
मानुषीणां तु कर्तव्या नानादेशसमुद्भवाः ।
[5]वेषास्त्वाभरणोपेतास्तांश्च सम्यङ् निबोधत ॥६२॥
अवन्तियुवतीनां तु शिरः सालककुन्तलम् ।
गौडीनामलकप्रायं सशिखापाशवेणिकम् ॥६३॥

52-63 (C. 52-64; B.XXI. 55b-68a). 1 C. ०शिखरण्डा तु. 2 C. यस्त्वासां तु. 3 C. फलं, B. फणास्तासां...केवला. 4 B. तासां वेषो वनोचितः. 5 B. वेषाभरणसंयोगान् गदतस्तान्.

आभीरयुवतीनां तु द्विवेणीधरमेव च।
[1]शिरःपरिगमः कार्यो नीलप्रायमथाम्बरम् ॥६४॥
तथा पूर्वोत्तरस्त्रीणां [2]समुन्नद्धशिखण्डकम्।
[3]आकेशं छादनं तासां वेषकर्मणि कीर्तितम् ॥६५॥
तथा च दक्षिणस्त्रीणां कार्यमुल्लेख्यसंज्ञितम्।
[4]कुम्भीपदकसंयुक्तं तथावर्तललाटिकम्[5] ॥६६॥
[6]देशजातिविशेषेण [7]शेषानामपि कारयेत्।
वेषं तथा चाभरणं क्षुरकर्म परिच्छदम्[8] ॥६७॥
[9]अदेशयुक्तो वेषो हि न शोभां जनयिष्यति।
मेखलोरसि [10]बद्धा तु हास्यायैवोपजायते ॥६८॥
तथा प्रोषितकान्ता या व्यसनाभिहताश्च याः।
वेषः स्यान्मलिनस्तासामेकवेणीधरं शिरः ॥६९॥
विप्रलम्भे हि नार्यास्तु शुद्धो वेषो भवेदिह।
[11]नात्याभरणसंयुक्तो न चापि मृजयान्वितः ॥७०॥
एवं स्त्रीणां [12]भवेद्वेषो देशावस्थासमुद्भवः।
पुरुषाणां पुनश्चैव वेषान् वक्ष्यामि तत्त्वतः ॥७१॥
तत्राङ्गरचना पूर्वं कर्तव्या नाट्ययोक्तृभिः।
अतःपरं प्रयोक्तव्या वेषा देशसमुद्भवाः ॥७२॥
सितो नीलश्च पीतश्च चतुर्थो रक्त एव च[13]।
एते स्वभावजा वर्णा यैः कार्यं त्वङ्गवर्तनम् ॥७३॥
संयोगजा पुनश्चान्ये उपवर्णा भवन्ति हि[14]।
तानहं संप्रवक्ष्यामि यथा कार्या प्रयोक्तृभिः ॥७४॥

64-74 (C. 65-73; B.XXI. 68b-80a). 1 C. परिगमप्रायां. 2 C. समुद्धृत०. 3 B. आकेशाच्छादनं. 4 B. कुम्भीबन्धक०. 5 BC. add गणिकानां तु कर्तव्यमिच्छाविच्छित्तिमण्डनम्. 6 B. देशजातिविधानेन. 7 C. देशानाम्. 8 B. adds a hem. 9 C. अदेशजो हि वेषस्तु. 10 C. बन्धे च. 11 C. नानाभरण. 12 C. प्रयोक्तव्या. 13 C. om. this couplet. 14 *ibid.*

सितनीलसमायोगात् कारण्डव इति स्मृतः ।
[1]सितपीतसमायोगात् पाण्डुवर्णः प्रकीर्तितः ॥७५॥
सितरक्तसमायोगात् पद्मवर्ण इति स्मृतः ।
पीतनीलसमायोगाद्धरितो नाम जायते ॥७६॥
नीलरक्तसमायोगात् कषायो नाम जायते ।
रक्तपीतसमायोगाद् गौर इत्यभिधीयते ॥७७॥
एते संयोगजा वर्णा ह्युपवर्णास्तथापरे ।
त्रिचतुर्वर्णसंयुक्ता बहवः परिकीर्तिताः ॥७८॥
बलस्थो यो भवेद्वर्णस्तस्य भागो भवेत्ततः ।
दुर्बलस्य च भागौ द्वौ [2]नीलं मुक्त्वा प्रदापयेत् ॥७९॥
नीलस्यैको भवेद्भागश्चत्वारोऽन्ये तु वर्णके ।
बलवान् सर्ववर्णानां नील एव प्रकीर्तितः ॥८०॥
एवं वर्णविधिं ज्ञात्वा [3]नानासंयोगसम्भवम् ।
[4]ततस्तु वर्तना कार्या नानारूपसमाश्रया ॥८१॥
[5]वर्तनाच्छादितं रूपं स्ववेषपरिवर्जितम् ।
[6]नाट्यधर्मीप्रवृत्तेन ज्ञेयं तत् प्रकृतिस्थितम् ॥८२॥
[7]स्ववर्णमात्मनश्छा[द्य] [8]वर्णकैर्वेषसंश्रयैः ।
[9]आकृतिस्तस्य कर्तव्या [10]यस्य [11]प्रकृतिराश्रिता ॥८३॥
यथा [12]जन्तुः स्वभावं स्वं परित्यज्यान्यदेहजम् ।
[13]परभावं प्रकुरुते भूतदेहसमाश्रयम् ॥८४॥

75-84 (C. 74-83a ; B.XXI. 80b-90a). 1 C. सितनील०. 2 C. नीलमुक्तं प्रपादयेत्. 3 B. ०संयोगसंश्रयम्. 4 B. ततः कुर्याद्यथायोग्यमङ्गानां वर्त्तनं बुधैः. 5 B. वर्तनाच्छादनं. 6 B. ०धर्मप्रवृत्तं तु. 7 C. सवर्णमात्मनश्चान्यं, B. स्ववर्णमात्मनश्छाद्यं. 8 C. वर्णजैः. 9 C. प्रकृतिर्वाऽस्य. 10 C. तस्य. 11 C. प्रकृतिमास्थिता. 12 C. नरः. 13 C. पराभवं, B. तत्स्वभावं हि भजते देहान्तरमुपाश्रितः.

वर्णकैश्चैव वेषैश्च च्छादितः पुरुषस्तथा ।
[1]परभावं प्रकुरुते यस्य [2]वेषं समाश्रितः ॥८५॥
देवदानवगन्धर्वयक्षराक्षसपन्नगाः ।
[3]ते प्राणिन इति प्रोक्ता जीवबन्धाश्च ये त्विह[4] ॥८६॥
शैलप्रासादयन्त्राणि चर्मवर्मध्वजास्तथा ।
नानाप्रहरणाद्याश्च तेऽप्राणिन इति स्मृताः ॥८७॥
अथवा कारणोपेता भवन्त्येते शरीरिणः ।
वेषभाषाश्रयोपेता नाट्यधर्ममवेक्ष्य तु ॥८८॥
वर्णानां तु विधिं ज्ञात्वा वयः प्रकृतिमेव च ।
कुर्यादङ्गस्य रचनां देशजातिवयःश्रिताम् ॥८९॥
देवा गौरास्तु कर्तव्या यक्षाश्चाप्सरसस्तथा ।
[5]रुद्रार्कद्रुहिणस्कन्दास्तपनीयसमप्रभाः ॥९०॥
सोमो बृहस्पतिः [6][श]क्रो [7]वरुणस्तारकागणः ।
समुद्रो हिमवान् गङ्गा श्वेता [8]कार्यास्तु वर्णतः ॥९१॥
* रक्तमङ्गारकं विद्यात् पीतौ बुधहुताशनौ ।
नारायणो नरश्चैव [9]श्यामो नागश्च वासुकिः ॥९२॥
दैत्याश्च दानवाश्चैव राक्षसा गुह्यका नगाः ।
पिशाचा [10]यम आकाशं श्यामवर्णास्तु वर्णतः ॥९३॥
नानावर्णा स्मृता यक्षा गन्धर्वा भूतपन्नगाः ।
विद्याधराः सपितरो वानराश्च तथैव हि[11] ॥९४॥

85-94 (C. 83b-94a ; B.XXI. 90b-100a). 1 C. परप्रभावं कुरुते. 2 C. वेषसमाश्रयम्. 3 B. प्राणिसंज्ञाः स्मृता ह्येते जीवबन्धाश्च येऽपरे. 4 B. C. add one couplet. 5 C. रुद्राःसद्रुहिण०. 6 Mss. शुक्रो. 7 Bj. वरुणोऽथ शिवस्तथा, Bn. वरुणोऽथेन्द्र एव च. 8 B. हि स्युर्बलस्तथा. 9 B. श्यामवर्णोऽथ 10 B. जलमाकाशमसितानि. 11 B. om. this couplet.

[1]भवन्ति षट्सु द्वीपेषु [2]ये नरा वर्णतस्तु ते ।
कर्तव्या नाट्यतत्त्वज्ञैर्निष्टप्तकनकप्रभाः ॥९५॥
जम्बुद्वीपस्य वर्षेषु नानावर्णाश्रया नराः ।
[3]उत्तरांस्तु कुरूंस्त्यक्त्वा ते चापि कनकप्रभाः ॥९६॥
[4]भद्राश्वे पुरुषाः श्वेताः कर्तव्या वर्णतो बुधैः ।
[5]केतुमाले नरा नीला गौराः शेषेषु कीर्तिताः ॥९७॥
नानावर्णाः स्मृता भूता [6]वामना विकृताननाः ।
[7]वराहमेषमहिषमृगवक्त्रास्तथैव च ॥९८॥
पुनश्च भारते वर्षे तांस्तान् वर्णान् निबोधत ।
राजानः पद्मवर्णाः स्युः श्यामा गौरास्तथैव च ॥९९॥
ये चापि सुखिनो मर्त्या गौराः कार्यास्तु ते बुधैः ।
[8]कुकर्मिणो ग्रहग्रस्ता व्याधितास्तपसि स्थिताः ॥१००॥
[9]आयस्तकर्मिणश्चैव ह्यसिताश्च कुजातयः ।
ऋषयश्चैव कर्तव्या नित्यं तु बदरप्रभाः ॥१०१॥
तपःस्थिताश्च ऋषयो नित्यमेवासिता बुधैः ।
कारणव्यपदेशेन तथा चात्मेच्छया पुनः ॥१०२॥
[10]वर्णस्त्वन्यः प्रयोक्तव्यो देशजातिवयःश्रितः ।
देशं कर्म च जातिं च पृथिव्युद्देशमेव च ॥१०३॥
विज्ञाय वर्तनां कुर्यात् पुरुषाणां प्रयोगवित् ।
किरातबर्बरान्ध्राश्च [11]द्रमिलाः काशिकोसलाः ॥१०४॥

95-104 (C. 94b-102a ; B.XXI. 100b-110a). 1 C. वसन्ति सप्तद्वीपेषु. 2 B. पुरुषाश्चैव वर्णतः. 3 B.bh. उत्तराः कुरवो ये च. 4 B. भद्राश्वपुरुषा, C. भद्राश्च वपुषा, Bn. भद्राश्वे. 5 C. केतुमालास्तथाश्वेता. 6 B. गन्धर्वा यक्षपन्नगाः. 7 B. विद्याधरास्तथा चैव पितरस्तु समा नराः. Bj-b. read this 8 C. om 102b-103a 9 K. अयज्ञकर्मिणः. 10 B. वर्णस्तत्र प्रकर्तव्यो. 11 B. द्रविडाः.

पुलिन्दा दाक्षिणात्याश्च प्रायेण त्वसिता स्मृताः ।
शकाश्च यवनाश्चैव [1]पह्लवा वाह्लिकादयः ॥१०५॥
प्रायेण गौराः कर्तव्या उत्तरां ये श्रिता दिशम् ।
पाञ्चालाः [2]शूरसेनाश्च [3]तथा चैवौड्रमागधाः ॥१०६॥
अङ्गा वङ्गा कलिङ्गास्तु श्यामाः कार्यास्तु वर्णतः ।
ब्राह्मणाः क्षत्रियाश्चैव [4]गौराः कार्याः सदैव हि ॥१०७॥
वैश्याः शूद्रास्तथा चैव श्यामाः कार्यास्तु वर्णतः ।
एवं कृत्वा यथान्यायं मुखाङ्गोपाङ्गवर्तनम् ॥१०८॥
श्मश्रुकर्म प्रयुञ्जीत [5]देशकर्मक्रियानुगम् ।
[6]शुद्धं श्यामं विचित्रं च तथा रोमशमेव च ॥१०९॥
चतुर्विधं भवेच्छ्मश्रु नानावस्थान्तराश्रयम् ।
शुद्धं तु लिङ्गिनां कार्यं तथामात्यपुरोधसाम् ॥११०॥
मध्यस्था ये च पुरुषा ये च दीक्षां समाश्रिताः ।
दिव्या ये पुरुषाः केचित् सिद्धविद्याधरादयः ॥१११॥
[7]पार्थिवाश्च कुमाराश्च ये च राजोपजीविनः ।
शृङ्गारिणश्च ये मर्त्या यौवनोन्मादिनश्च ये ।११२॥
तेषां विचित्रं कर्तव्यं श्मश्रु नाट्यप्रयोक्तृभिः ।
अनिस्तीर्णप्रतिज्ञानां दुःखितानां तपस्विनाम् ॥११३॥
व्यसनाभिहतानां च श्यामं श्मश्रु भवेत्तदा ।
ऋषीणां तापसानां च ये च दीर्घव्रता नराः ॥११४॥

105-114 (C. 102b-112a; B. XXI 110b-120a). 1 C. पल्लवा वह्लिकादयः, Bb. वह्लिका वाह्लिकास्तथा, B. पह्लवा वाह्लिकाश्च ये. 2 B. शौरसेनाश्च. 3 B. माहिषाश्चोड्र॰. 4 C. रक्ता. 5 B. देशकालवयो॰. 6 C. शुक्लं. 7 C. नृपतीनां कुमाराणां.

[1]तथा च वैरवद्धानां रोमशस्तु विधीयते ।
एवं नानाप्रकारं तु श्मश्रुकर्म प्रयोजयेत् ॥११५॥
अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि वेषान्नानाप्रयोगजान् ।
* आच्छादनं बहुविधं [2]नानापत्तनसम्भवम् ॥११६॥
* ज्ञेयं तत् त्रिप्रकारं तु शुद्धं रक्तं विचित्रकम्[3] ।
शुद्धो विचित्रो मलिनस्त्रिविधो वेष उच्यते ॥११७॥
तेषां [4]विभागं व्याख्यास्ये यथाकार्यं प्रयोक्तृभिः ।
देवाभिगमने चैव माङ्गल्ये नियमस्थिते ॥११८॥
तिथिनक्षत्रयोगे च विवाहकरणे तथा ।
धर्मप्रवृत्तं यत्कार्यं स्त्रीणां च पुरुषस्य वा ॥११९॥
[5]वेषस्तेषां भवेच्छुद्धो ये च [6]प्रायत्रिका नराः ।
देवदानवयक्षाणां गन्धर्वोरगरक्षसाम् ॥१२०॥
नृपाणां [7]कर्कशानां च चित्रो वेषो भवेत्तदा ।
[8]वृद्धानां ब्राह्मणानां च श्रेष्ठ्यमात्यपुरोधसाम् ॥१२१॥
[9]वणिजां काञ्चुकीयानां तथा चैव तपस्विनाम् ।
विप्रक्षत्रियवैश्यानां स्थानीया ये च मानवाः ॥१२२॥
शुद्धो वस्त्रविधिस्तेषां कर्तव्यो नाटकाश्रयः ।
उन्मत्तानां प्रमत्तानां जनानामध्वगामिनाम् ॥१२३॥
व्यसनोपगतानां च मलिनो वेष इष्यते ।
[10]शुद्धरक्तविचित्राणि वासांस्यूर्ध्वाम्बराणि च ॥१२४॥

115-124 (C. 112b-122 ; B.XXI. 120b-129a). 1 Bp. तथा च वैरवद्धानां, B. चीरवद्धानां. C. सिद्धविद्याधराणां. 2 B. (51b) नानापत्तन, C. नानावर्तन. 3 See B. 51b-52a. 4 B. नियोगं. 5 C. वेषस्तत्र. 6 C. प्रापत्रिका, B. प्रायत्रिका. 7 Bp. कामुकानां. 8 C. om this hem. 9 C. कञ्चुकीनामत्यानां श्रेष्ठीनां पुररोधसाम् । सिद्धविद्याधराणां च .वणिक्शास्त्र-विदामपि. 10 C. om. this hem.

योजयेन्नाट्यतत्त्वज्ञो वेषयोः शुद्धचित्रयोः ।
कुर्याद्वेषं तु मलिने मलिनं तु विचक्षणः[1] ॥१२५॥
मुनिनिर्ग्रन्थशाक्येषु [2]यतिपाशुपतेषु च ।
[3]वृत्तानुगस्तु कर्तव्यो वेषो [4]लोकानुभावतः ॥१२६॥
[5]चीरवल्कलचर्माणि तापसानां तु कारयेत् ।
[6]परिव्राण्मुनिशाक्यानां वासः काषायमिष्यते ॥१२७॥
नानाचित्राणि [7]वासांसि कुर्यात् पाशुपतेष्वथ ।
[8]कुजातयश्च ये प्रोक्तास्तेषां चापि यथोचितम् ॥१२८॥
अन्तःपुरस्य रक्षार्थे विनियुक्ता हि ये नराः ।
काषायकञ्चुकपट्टाः कार्यास्त्वेऽपि यथाविधि ॥१२९॥
अवस्थान्तरमासाद्य [9]स्त्रीणां वेषो भवेत्तथा ।
वेषः साङ्ग्रामिकश्चैव शूराणां संप्रकीर्तितः ॥१३०॥
विचित्रशस्त्रकवचो [10]बद्धतूणो धनुर्धरः ।
चित्रो वेषस्तु कर्तव्यो नृपाणां नित्यमेव च ॥१३१॥
केवलस्तु भवेच्छुद्धो नक्षत्रोत्पातमङ्गले ।
एवमेष भवेद्वेषो [11]देशजातिवयोऽनुगः ॥१३२॥
उत्तमाधममध्यानां स्त्रीणां नृणामथापि च ।
एवं वस्त्रविधिः कार्यः प्रयोगे नाटकाश्रये ॥१३३॥
नानावस्थां समासाद्य शुभाशुभकृतस्तथा ।
तथा प्रतिशिरश्चापि कर्तव्यं नाटकाश्रयम् ॥१३४॥
देवानां मानुषाणां च देशजातिवयःश्रितम् ।
पार्श्वागता मस्तकिनस्तथा चैव किरीटिनः ॥१३५॥

125-135 (C. 123-133a, B.XXI. 129b-140a). 1 C. om. this couplet. 2 C. त्रिदण्डीश्रोत्रियेषु०. 3 B. व्रतानुग०. 4 Bd. लोकानुभावतः, C. ०लङ्कारभावनः. 5 C. om. this hem. 6 C. ०मुनिमुख्येषु तापसेषु तथैव च । काषायवसनो वेषः कार्यस्त्वर्थवशानुगः. 7 C. कार्याणि. 8 C. कुलजाश्चैव. 9 B. नृणां. 10 C. बद्धत्राणो. 11 B. वयोजातिगुणान्वितः.

[1]त्रिविधा मुकुटा ज्ञेया दिव्यपार्थिवसंश्रयाः ।
देवगन्धर्वयक्षाणां पन्नगानां सरक्षसाम् ॥१३६॥
कर्तव्या नैकविहिता मुकुटा [2]पार्श्वमौलिनः ।
उत्तमा ये च दिव्यानां तेषां कार्या किरीटिनः ॥१३७॥
मध्यमा मौलिनश्चैव कनिष्ठा [3]पार्श्वमौलिनः ।
नराधिपानां कर्तव्या[4]स्तथा मस्तकिनो बुधैः ॥१३८॥
विद्याधराणां सिद्धानां चारणानां तथैव च ।
[5]ग्रन्थिमत्केशमुकुटः कर्तव्यस्तु प्रयोक्तृभिः ॥१३९॥
रक्षोदानवदानव दैत्यानां [6]पिङ्गकेशेक्षणानि हि ।
[7]हरिश्मश्रूणि च तथा [8]मुकुटास्यानि कारयेत् ॥१४०॥
[9]उत्तमाश्चापि ये तत्र कार्यास्ते पार्श्वमौलिनः ।
[10]कस्मात्तु मुकुटाः श्लिष्टाः[11] प्रयोगे दिव्यपार्थिवे ॥१४१॥
केशानां छेदनं दृष्ट'[12] वेदवादे यथाश्रुति ।
भद्रीकृतस्य वा यज्ञे शिरसश्छादनेऽप्सया ॥१४२॥
केशानां [13]नातिदीर्घत्वात् स्मृतं मुकुटधारणम् ।
अमात्यानां कञ्चुकिनां तथा श्रेष्ठिपुरोधसाम् ॥१४३॥
[14]वेष्टनावद्धपट्टानि प्रतिशीर्षाणि कारयेत् ।
सेनापतेः पुनश्चापि युवराजस्य चैव हि ॥१४४॥
[15]योजयेदर्धमुकुटं महामात्र [स्य च तथा] ।
पिशाचोन्मत्तभूतानां साधकानां तपस्विनाम् ॥१४५॥

136-145 (C. 133b-135, 143, 136-140, 144a ; B.XXI. 140b-150a). 1 B त्रिविधोमकुटो ज्ञेयो K. त्रिविधा मुकुटा. C. om 137-138. 2 K. पार्षमौलिनः, B: पार्श्वमौलयः. 3 BC. शीर्षमौलिनः. 4 B. मस्तके मकुटा बुधैः. 5 C. ग्रन्थितः. 6 C. पिकक्केशकृतानि 7 B. हरिच्छ्मश्रूणि. 8 C. मुखशीर्षाणि. 9 C. उदात्ताश्चापि. 10 C. तस्मात्तु. 11 B. सृष्टाः. 12 C. नेष्ट'. 13 B. अप्यदीर्घत्वात्. 14 C. वेष्टनाबद्ध-पट्टादि. 15 C. मस्तकेष्वर्धमुकुटं प्रयोगे सम्प्रयोजयेत् , B. योजयेदर्धमुकुटं महामात्राश्च ये नराः.

अनिस्तीर्णप्रतिज्ञानां लम्बकेशं तु शीर्षकम् ।
शाक्यश्रोत्रियनिर्ग्रन्थपरिव्राड्दीक्षितेषु च ॥१४६॥
शिरो मुण्डं तु कर्तव्यं यज्ञदीक्षान्वितेषु च ।
तथा [1]वृत्तानुषङ्गेण शेषाणां लिङ्गिनां शिरः ॥१४७॥
मुण्डं वा कुञ्चितं वापि लम्बकेशमथापि वा ।
[2]धूर्तानां चापि कर्तव्यं ये च [3]रात्र्युपजीविनः ॥१४८॥
ये च शृङ्गारिणस्तेषां शिरः कुञ्चितमूर्धजम् ।
[3]बालानामपि कर्तव्यं त्रिशिखण्डविभूषितम् ॥१४९॥
[4]जटामुकुटबद्धं च मुनीनां तु भवेच्छिरः ।
चेटानामपि कर्तव्यं त्रिशिखं मुण्डमेव वा ॥१५०॥
विदूषकस्य [5]खलतिः स्यात् काकपदमेव वा ।
[6]शेषाणामर्थयोगेन देशजातिसमाश्रितम् ॥१५१॥
शिरः प्रयोक्तृभिः कार्यं नानावस्थान्तराश्रयम् ।

एवं [7]नानाप्रकारैस्तु बुद्ध्या [8]चैषां विभज्य च ॥१५२॥
[9]भूषणैर्वर्णकैर्वस्त्रैर्माल्यैश्चैव यथाविधि ।
[10]अवस्थानुकृतिः स्थाप्या प्रयोगरससम्भवा ॥१५३॥
स्त्रीणां वा पुरुषाणां [5]वाप्यवस्थां प्राप्य तादृशीम् ।
सर्वे भावाश्च दिव्यानां कार्या मानुषसंश्रयाः ॥१५४॥

146-154 (C. 144b-150 ; B.XXI. 150b-159a). 1 B. व्रतानुगं चव. 2 C. वधूनां. 3 C. राजोपजीविनः. 4 C. om. 149b-150a. 5 C. कर्तव्यं खल्लि काकपदं तथा. 6 C. om. 152b-153a. 7 C. नानाप्रकारेण, B. नानाप्रकारैस्तु, 8 B. वेषान् प्रकल्पयेत्. 9 C. अतस्तैर्भूषणैश्चित्रैर्वस्त्रैर्माल्यैरथापि. 10 C. अवस्थाप्य कृतिः B. पूर्वं तु प्रकृतिं स्थाप्य प्रयोगगुणसंभवाम् ; we with Bḍ.

तेषां चानिमिषत्वादि नैव कार्यं प्रयोक्तृभिः[1] ।
इह भावरसाश्चैव दृष्टिभिः संप्रतिष्ठिताः ॥१५५॥
दृष्ट्यैव स्थापितो ह्यर्थः पश्चादङ्गैर्विभाव्यते[1] ।
एवं ज्ञेयाऽङ्गरचना नानाप्रकृतिसम्भवा ॥१५६॥
सञ्जीव इति यः प्रोक्तस्तस्य वक्ष्यामि लक्षणम् ।
यः प्राणिनां प्रवेशो वै [2]स सञ्जीव इति स्मृतः ॥१५७॥
चतुष्पदोऽथ द्विपदस्तथाचैवापदः स्मृतः ।
उरगा ह्यपदा ज्ञेया द्विपदाः खगमानुषाः ॥१५८॥
[3]ग्राम्यारण्याश्च पशवो विज्ञेयास्ते चतुष्पदाः ।
[4]ये ते तु [5]युद्धसंफेटे त्ववरोधे तथैव च ॥१५९॥
नानाप्रहरणोपेताः प्रयोज्या नाटके बुधैः ।
आयुधानि च [6]कार्याणि [7]तज्ज्ञैः सम्यक् प्रमाणतः ॥१६०॥
तान्यहं [8]संप्रवक्ष्यामि [9]यथायुक्ति प्रमाणतः ।
भिण्डिर्द्वादशतालः स्याद् दश कुन्तो भवेदथ ॥१६१॥
अष्टौ शतघ्नी शूलश्च तोमरः शक्तिरेव च ।
अष्टतालं धनुर्ज्ञेयमायामोऽस्य[10] [11]द्विहस्तकः ॥१६२॥
शरो गदा च वज्रं च चतुस्तालो भवेदथ ।
अङ्गुलानि त्वसिः [12]कार्यश्चत्वारिंशत्प्रमाणतः ॥१६३॥
द्वादशाङ्गुलकं चक्रं ततोऽर्धं प्रास उच्यते ।
प्रासवत् [13]पट्टिसं विद्याद्दण्डं चैव हि विंशतिः ॥१६४॥

155-164 (C. 151-159a ; B.XXI. 157-169a). 1 C. om. 156-157a. 2 B. सजीव इति संज्ञितः. 3 B. ग्राम्या आरण्याः पशवो. 4 C. एते. 5 C. युद्धसम्भेदो त्ववरोधैः, B. युद्धसंफेटैस्तवरोधैः. 6 C. वर्माणि. 7 B. C. पुरुषाणां Bd. तज्ज्ञैः सम्यक्. 8 B. वर्तयिष्यामि. 9 B. यथापुस्त०. 10 C. आयामस्तुः. 11 C. द्विहस्ततः. 12 C. कार्या. 13 B. पट्टसं.

[1]कम्पणं च भवेद्विंशत्यङ्गुलैः परिमाणतः ।
षोडशाङ्गुलिविस्तीर्णं चर्म कार्यं द्विहस्ततः[2] ॥१६५॥
षोडशाङ्गुलिविस्तीर्णं [3]सवाल्यं सप्रघण्टिकम् ।
त्रिंशदङ्गुलमानेन कर्तव्यं खेटकं बुधैः ॥१६६॥
जर्जरो दण्डकाष्ठं च तथैव प्रतिशीर्षकम् ।
छत्रं च चामरं चैव ध्वजो भृङ्गार एव च ॥१६७॥
यत्किञ्चिन्मानुषे लोके द्रव्यं पुंसां [4]प्रयोगजम् ।
[5]तत्सर्वं तूपकरणं [6]नाट्येऽस्मिन् संविधीयते ॥१६८॥
यद्यस्य विषयप्राप्तं [7]तेनोह्यं तस्य लक्षणम् ।
जर्जरे [8]दण्डकाष्ठे च संप्रवक्ष्यामि लक्षणम् ॥१६९॥
श्वेतभूम्यां तु [9]ये जाताः पुष्यनक्षत्रजास्तथा[10] ।
[11]माहेन्द्रा तु ध्वजाः प्रोक्ता लक्षणैर्विश्वकर्मणा ॥१७०॥
[12]तेषामन्यतमं कार्यं जर्जरं दारुकर्मतः ।
अथवा [13]वृक्षजातस्य प्ररोहो वाऽपि जर्जरः ॥१७१॥
वेणुरेव भवेच्छ्रेष्ठस्तस्य वक्ष्यामि लक्षणम् ।
[14]श्वेतभूम्यां च यो जातः पुष्यनक्षत्रजस्तथा ॥१७२॥
[15]संग्राह्यो विधिना वेणुर्जर्जरार्थं प्रयत्नतः ।
स्थूलग्रन्थिर्न कर्तव्यो न शाखी न च कीटवान् ॥१७३॥

165-173 (C. 159b-168a; B.XXI. 169b-178a). 1 Bp. कम्पणः N. कम्पनं, C. कणयं च, B. विंशतिः कणयश्चैव अङ्गुलानि प्रमाणतः. 2 B. om. this hem. 3 B. सबलं, N. सपाक्षं, C. सवाल्यं. 4 B. प्रयोजकम्. 5 B. यच्चोपकरणं. 6 B. नाट्ये तत्संप्रकीर्तितम्, C. नान्यस्मिन्. 7 C. तेनोक्तं. 8 C. दन्तकाष्ठे. 9 B. C. यो जातः पुष्यनक्षत्रजस्तथा. 10 B. om. this hem. 11 C. माहेन्द्रे तु ध्वजे कार्यं लक्षणं. 12 C. अन्यतमे. 13 B. वृक्षयोनिः स्यात्. 14 C. om. 172b-173a.

[1]प्रमाणमङ्गुलानां तु शतमष्टोत्तरं भवेत्।
पञ्चपर्वा चतुर्ग्रन्थिस्तालमात्रस्तथैव च ॥१७४॥
न [2]कृमिक्षतपर्वा च निहतन्त्वन्यवेणुभिः।
[3]अक्तं तु मधुसर्पिभ्यां माल्यधूपपुरस्कृतम् ॥१७५॥
उपास्य विधिवद्वर्णं गृह्णीयाज्जर्जरं प्रति।
यो विधिर्यः क्रमश्चैव माहेन्द्रे [4]तु ध्वजे स्मृतः ॥१७६॥
स जर्जरस्य कर्तव्यः [5]पुण्यवेणुसमाश्रयः।
भवेद्वै दीर्घपर्वा तु [6]तनुपर्वा तथैव च ॥१७७॥
[7]पर्वाग्रमण्डलश्चैव [8]पुण्यवेणुः प्रकीर्तितः।
विधिरेष मया प्रोक्तो जर्जरस्य तु लक्षणे ॥१७८॥
अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि दण्डकाष्ठस्य लक्षणम्।
[9]कपित्थबिल्ववंशेभ्यो दण्डकाष्ठं भवेत्सदा ॥१७९॥
[10]वक्रं चैव हि तत्कार्यं त्रिभागे लक्षणान्वितम्।
कीटैर्नोपहतं यच्च व्याधिना न च पीडितम् ॥१८०॥
[11]मन्दशाखं भवेद्यश्च दण्डकाष्ठं च तद्भवेत्।
यस्त्वेभिर्लक्षणैर्हीनं दण्डकाष्ठं सजर्जरम् ॥१८१॥
कारयेत् स त्वपचयं महान्तं प्राप्नुयाद् ध्रुवम्।
[12]तथा शीर्षविधानार्थं [13]पटी कार्या [14]तु मानतः ॥१८२॥
स्वप्रमाणविनिर्दिष्टा द्वात्रिंशच्चाङ्गुलानि वा।
[15]बिल्वकल्केन कर्तव्या पटी [16]चीरसमाश्रया ॥१८३॥

174-183 (C. 167-177a; B.XXI. 177-187a). 1 C. प्रमाणतोऽङ्गुलानां. 2 C. क्रिमिक्षत. 3 B. मधुसर्पिसर्षपाक्तं. 4 C. यो विधिः स्मृतः. 5 B. पुष्यवेणु०. 6 B. तनुपत्रः. 7 B. पर्वाग्रतण्डुलः. C. पठानुमण्डलं. 8 B. पुष्यवेणुः. 9 C. कपित्थंबिल्यंवंशो वा. 10 C. चक्रं. 11 C. मन्दशालं. 12 B. अथ शीर्षं विभागार्थं. 13 B. घटी. 14 B. प्रयत्नतः. 15 B. बिल्वमध्येन. 16 B. सिर.

* स्विन्नेन बिल्वकल्केन द्रवेण च [1]समागता ।
* भस्मना वा तुषैर्वापि [2]प्रतिशीर्षाणि कारयेत् ॥१८४॥
* संछाद्यं [3]तु ततो वस्त्रैर्बिल्वदिग्धैर्घनाश्रयैः[4] ।
बिल्वकल्केन चीरं तु [5]दिग्ध्वा संयोजयेत् [6]पटीम् ॥१८५॥
न स्थूलां [7]न च तां तन्वीं न मृद्वीं चैव कारयेत् ।
[8]शुष्कायास्तु ततस्तस्यामनिलातपयोगतः ॥१८६॥
छेद्यं बुधस्तु कुर्वीत विधिदृष्टेन कर्मणा ।
सुतीक्ष्णेन तु शस्त्रेण अर्धार्धं प्रविभज्य च ॥१८७॥
स्वप्रमाणविनिर्दिष्टं [9]ललाटाकृतिकोणकम् ।
[10]अर्धाङ्गुलं ललाटं तु छेद्यं कार्यं षडङ्गुलम् ॥१८८॥
[11]अध्यर्धमङ्गुलं छेद्यं [12]कटयोस्त्र्यङ्गुलं भवेत् ।
कटान्ते [13]कर्णनालस्य [14]छेद्यं द्व्यधिकमङ्गुलम् ॥१८९॥
त्र्यङ्गुलं [15]कर्णविस्तारं [16]तथास्यं छेद्यमेव ।
[17]ततश्चैवावटुः कार्या [18]सुषमा द्वादशाङ्गुला ॥१९०॥
[19]पटीछेद्यकृतं ह्येतद्विधानं विहितं मया ।
[20]तस्योपरि ततः कार्या मुकुटा [21]विविधाश्रयाः ॥१९१॥
नानारत्नप्रतिच्छन्ना बहुरूपोपशोभिताः ।
[22]तत्रोपकरणानीह [23]नाट्ययुक्तिकृतानि च ॥१९२॥

184-192 (C. 177b-186a; B.XXI. 187b-196a). 1 B. समन्विताः. 2 B. प्रतिशीर्षकम्. 3 C. कृतको. 4 B. ०घटाश्रयैः. 5 C. दिग्धाङ्गं योजयेत्. 6 B. घटीम्. 7 B. नानतां तन्वीं दीर्घां चैव न, C. न तनुं चैव. 8 B. तस्यामातपशुष्काया सुशुष्कायामथापि वा. 9 B. ललाटकृतकोणकम्, C. ०कोणजम्. 10 B. अर्धाङ्गुलं ललाटं, C. अर्धाङ्गुलललाटं. 11 C. अर्धाऽर्धमङ्गुल०, B. अर्धार्धमङ्गुलं. 12 B. कट्योयोर्ध्वङ्गुलं. 13 B. कर्णनालस्य. 14 C. छेद्यन्त्वधिकमङ्गुलम्. 15 B. C. कर्णविवरं. 16 B. तथा स्याच्छेद्यमेव. 17 C. ततश्च वावटुः. 18 C. ससमा, B. सुसमा. 19 B. घट्यां ह्येत्सदाच्छेद्ये. 20 B. तस्यो- परिगताः. 21 B. बहुशिल्पजाः. 22 B. तथोप०. 23 B. नाट्ययुक्ति०.

बहुप्रकारयुक्तानि कुर्वीत प्रकृतिं प्रति ।
यत्किञ्चिदस्मिन् लोके तु [1]सचराचरसंज्ञिते ॥१९३॥
विहितं कर्म शिल्पं वा तत्तूपकरणं स्मृतम् ।
यद्यस्य विषयं [2]प्राप्तं [3]स तस्मिंस्त्वधिगच्छति ॥१९४॥
[4]नान्यतः पुरुषाणां हि [5]नाट्योपकरणाश्रयम् ।
यद्येनोत्पादितं कर्म शिल्पयोगः क्रियापि वा ॥१९५॥
तस्य तेन कृता सृष्टिः प्रमाणं लक्षणं तथा ।
या [6]कार्ष्णायसभूयिष्ठा कृता [7]सृष्टिर्महात्मना ॥१९६॥
[8]न सास्माकं नाट्ययोगे कस्मात् खेदावहा हि सा ।
यद्द्रव्यं जीवलोके तु नानालक्षणलक्षितम् ॥१९७॥
तस्यानुकृतिसंस्थानं नाट्योपकरणं भवेत् ।
प्रासादगृहयानानि [9]नानाप्रहरणानि च ॥१९८॥
[10]न शक्यानि तथा कर्तुं यथोक्तानीह लक्षणैः ।
लोकधर्मी [11]भवेत्त्वन्या नाट्यधर्मी तथापरा ॥१९९॥
स्वभावो लोकधर्मी तु [12]विभावो नाट्यमेव हि ।
[13]आयसं तु न कर्तव्यं नगसारमयं न च ॥२००॥
नाट्योपकरणं [14]तज्ज्ञैर्गुरुत्वात् खेदकृद्धि तत् ।
[15]जतुकाष्ठचर्मवस्त्रभाण्डवेणुदलैस्तथा ॥२०१॥

199-201 (C. 185b-195a ; B.XXI. 195b-205a). 1 C. सचराचरसंहिते, B. चराचरसमन्विते. 2 C. प्राप्यं. 3 B. तत्तदेवाभिगच्छति. 4 B. नास्त्यन्तः, C. नान्यतः. 5 C. नान्योप......श्रयम्, B. ०करणाश्रये. 6 B. काष्ठयन्त्रभूयिष्ठा. 7 C. सृष्टिमहत्तरा. 8 C. नास्माकं सम्मता नाट्ये गुरुत्वात् खेददा हि सा. 9 C. नाट्योपकरणानि. 10 B. न शक्यं तानि वै. 11 C. भवेत्त्वन्या. 12 C. नाट्यधर्मी विकारतः. 13 B. आयसं न तु कर्तव्यं न तु सारमयं. 14 B. गुरुखेदकरं भवेत्. 15 C. जतु काष्ठं चर्मवस्त्र प्रभावेणु०. B. काष्ठचर्मसु वस्त्रेषु जतुवेणुदलेषु च.

नाट्योपकरणानीह लघुकर्माणि कारयेत् ।
[1]वर्मचर्मध्वजाः शैलाः प्रासादाः [2]शिखरास्तथा ॥२०२॥
हयवारणयानानि विमानानि गृहाणि च[1] ।
पूर्वं वेणुदलैः कृत्वा [3]कृतीर्भावसमाश्रयाः ॥२०३॥
ततः सुरङ्गैराच्छाद्य वस्त्रैः सारूप्यमानयेत् ।
अथवा यदि वस्त्राणां [4]तद्विधानामसम्भवः ॥२०४॥
[5]तालीयैर्वाः किलिञ्जैर्वा श्लक्ष्णैर्वस्त्रैः क्रिया भवेत् ।
तथा प्रहरणानि स्युस्तृणवेणुदलादिभिः ॥२०५॥
जतुभाण्डक्रियाभिश्च नानारूपाणि [6]कारयेत् ।
[7]प्रतिपादं प्रतिशिरः [8]प्रतिहस्तं प्रतित्वचम् ॥२०६॥
[9]तृणजैः किलिञ्जैर्भाण्डैः [10]सरूपाणीह कारयेत् ।
यद्यस्य [11]सदृशं रूपं सारूप्यगुणसम्भवम् ॥२०७॥
मृण्मयं [12]तत्र कृत्स्नं तु [13]नानारूपं तु कारयेत् ।
भाण्डवस्त्रमधूच्छिष्टैः लाक्षयाभ्रदलेन च ॥२०८॥
[14]नगास्तु विविधाः कार्याः [15]चर्मवर्मध्वजास्तथा ।
[16]नाना[प्रदेश]जातानि फलानि [17]कुसुमानि च ॥२०९॥
[18]विविधानि च भाण्डानि लाक्षया वेह कारयेत् ।
भाण्डवस्त्रमधूच्छिष्टैः [19]ताम्रपत्रैस्तथैव च ॥२१०॥

202-210 (C. 195b-202a ; B.XXI. 205b-214a). 1 C. om. 203b-205a. 2 B.K. देवतागृहाः (गुहाः). 3 K. कृतभाव०. 4 B. असान्निध्यं भवेदिह. 5 C. तालीयजैः कीलजैर्वा. 6 B. नाटके. 7 C. प्रतिपादौ. 8 C. प्रतिहस्तौ. 9 C. तृणजैः कीलजैर्वा, B. तृणैः किलिञ्जैः. 10 B. सारूप्याणि. 11 C. यादृशं. 12 B. तत्तु. 13 C. नानारूपांस्तु. 14 B. नागाः. 15 B. ध्यतसीशनविल्वजैः. 16 B. C. नानाकुसुम०. 17 B. विविधानि. 18 B. भाण्डवस्त्रैर्मधूच्छिष्टैः. 19 C. ताम्रवर्णैः०.

[1]सम्यक् च नीलीरागेण [2]सस्यशाकेन चैव हि ।
रञ्जितेनाभ्रपत्रेण [3]मणीश्चैवात्र कारयेत् ॥२११॥
[4]उपाश्रयमथाऽप्येषां शुल्बवङ्गेन कारयेत् ।
विविधा मुकुटा दिव्या पूर्वं ये गदिता मया ॥२१२॥
तेऽभ्रपत्रोज्ज्वलाः कार्या [5]मणिव्यालोकशोभिताः ।
न शास्त्रप्रभवं कर्म तेषां हि समुदाहृतम् ॥२१३॥
[6]आचार्यबुद्ध्या [7]कर्तव्यमूहापोहप्रयोजितम् ।
एवं मर्त्यक्रियायोगो भविष्यन् [8]कथितं मया ॥२१४॥
[9]कस्मादल्पबलत्वं हि मानुषेषु भविष्यति ।
[10]मर्त्यानामल्पशक्तीनां [11]न चातीवाङ्गचेष्टितम् ॥२१५॥
नेष्टाः सुवर्णरत्नैस्तु मुकुटा भूषणानि वा ।
युद्धे नियुद्धे नृत्ते वा [12][धृ]ष्टिव्यापारकर्मणि ॥२१६॥
गुरुभारावसन्नस्य स्वेदो मूर्च्छाऽपि जायते ।
[13]स्वेदमूर्च्छाक्लमार्तस्य प्रयोगस्तु विनश्यति ॥२१७॥
प्राणात्ययः कदाचित्तु भवेद्व्यायतचेष्टनात्[14] ।
तस्मात्ताम्रमयैः [15]पत्रैरभ्रकैः रञ्जितैरपि ॥२१८॥
[16]रक्ताच्छनीलहरिणा अभ्रपत्रेण वेष्टितम् ।
[17]भाण्डैरथ मधूच्छिष्टैः कार्याण्याभरणानि तु ॥२१९॥

211-214 (C. 202-204; B.XXI. 214-216). 1 C. ताम्रवर्णै°. 2 C. तत्साम्यं नीलरागेण अभ्रपत्रेण चैव हि, we with Bbh. 3 C. भूषाश्चैवात्र. 4 C. उपाश्रयस्तथाप्येषा शुल्वभ्रष्टैर्न. 5 B. मणिव्यालोपशोभिताः, C. माणिक्यालोकशोभिताः. 6 C. विचार्य. 7 C. कर्तव्यमन्यापोह°. 8 B. कल्पितो. 9 C. यस्मात्. 10 B. अपि नो शक्तया. 11 C. न भवेदङ्गचेष्टितम्, Bj. न चातीवाङ्ग°. B. विभावाः सर्वकाञ्चनाः 12 B. वृष्टिव्यापार, C. दृष्टिव्यापार. 13 C. °मूर्च्छाश्रमार्तस्य. 14 B. °चेष्टया. 15 C. पत्रैर्मुकुटानीह कारयेत्. 16 C. रक्तस्थनीलहारेण, N. रक्तच्छनीलहरिणा । 17 B. भेरण्डै°.

एवं लोकोपचारेण स्वबुद्धिविभवेन वा ।
नाट्योपकरणानीह बुधः सम्यक् प्रयोजयेत् ॥२२०॥
[1]मोक्तव्यं नायुधं [2]रङ्गे न च्छेद्यं न च ताडनम् ।
प्रादेशमात्रं गृह्णीयात् संज्ञार्थं शस्त्रमेव हि ॥२२१॥
[3]शिक्षायोगेन नाट्येऽस्मिन् विद्यामायाकृतेन वा ।
शस्त्रमोक्षस्तु कर्तव्यो रङ्गमध्ये प्रयोक्तृभिः ॥२२२॥
नोक्तानि च मया यानि लोकग्राह्याणि तान्यपि ।
आहार्याभिनयो ह्येष मया प्रोक्तः समासतः ।
अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि सामान्याभिनयं प्रति ॥२२३॥

इति भारतीये नाट्यशास्त्रे आहार्याभिनयो नाम
त्रयोविंशोऽध्यायः ॥

220-223 (C. 211b-215 ; B.XXI. 223-227), 1 B. न भेद्यः नैव च छेद्यं न प्रहर्तव्यमेव वा. 2 B. रङ्गे प्रहरणैः कार्यं संज्ञामात्रं तु कारयेत्. 3 B. अथवा योगशिक्षाभिर्विद्यामाया°.

चतुर्विंशोऽध्यायः

सामान्याभिनयो नाम ज्ञेयो वागङ्गसत्त्वजः ।
[1]सत्त्वे कार्यः प्रयत्नस्तु नाट्यं सत्त्वे प्रतिष्ठितम् ॥१॥
सत्त्वातिरिक्तोऽभिनयो ज्येष्ठ इत्यभिधीयते ।
समसत्त्वो भवेन्मध्यः सत्त्वहीनोऽधमः स्मृतः ॥२॥
अव्यक्तरूपं सत्त्वं हि [2]विज्ञेयं भावसंश्रयम् ।
यथास्थानरसोपेतं रोमाञ्चास्रादिभिर्गुणैः ॥३॥
अलङ्कारास्तु नाट्यज्ञैर्ज्ञेया [3]भावसमाश्रयाः ।
यौवनेऽप्यधिकाः स्त्रीणां विकारा वक्त्रगात्रजाः ॥४॥
आदौ त्रयोऽङ्गजास्तेषां[4] दश स्वाभाविकाः परे ।
अयत्नजास्तथा सप्त [5]प्रोक्ता भावोपबृंहिताः ॥५॥
देहात्मकं भवेत् सत्त्वं सत्त्वाद् भावः समुत्थितः ।
भावात् समुत्थितो हावो हावाद्धेला समुत्थिता[6] ॥६॥
भावो हावश्च हेला च परस्परसमुत्थिताः ।
[7]सत्त्वभेदा भवन्त्येते [8]शरीरे प्रकृतिस्थिताः[9] ॥७॥
वागङ्गमुखरागैश्च सत्त्वेनाभिनयेन च ।
कवेरन्तर्गतं भावं भावयन् भाव उच्यते ॥८॥
[10]भावस्यातिकृतं सत्त्वं व्यतिरिक्तं [11]स्वयोनिषु ।
[12]नैकावस्थान्तरगतं [13]भावं तमिह निर्दिशेत् ॥९॥
तत्राक्षिभ्रूविकाराढ्यः शृङ्गाराकारसूचकः ।
सग्रीवारेचको ज्ञेयो [14]हावः स्थितसमुत्थितः[15] ॥१०॥

1-10 (C. 1-10; B.XXII. 1-10). 1 B. तत्र. 2 C. हि ज्ञेयं भावरसाश्रयम्. 3 B. भावरसाश्रयाः, Bk. भावसमाश्रयाः, C. नाट्यरसाश्रयाः. 4 C. प्रोक्ता. 5 C. रसभावोपबृंहिता. 6 C. transposes 6 and 7. 7 B. सत्त्वभेदे. 8 C. शरीर॰. 9 See 6 above. 10 C. भावातिरिक्तं सत्त्वं हि. 11 C. सयोनिषु. 12 B. ॰न्तरकृतं. 13 C. हावं. 14 C. भावः. 15 C. चित्तसमुत्थितः.

[1]यो वै हावः स एवैषा शृङ्गाररससंश्रया ।
समाख्याता बुधैर्हेला ललिताभिनयात्मिका ॥११॥
लीला विलासो विच्छित्तिर्विभ्रमः[2] किलकिञ्चितम्[3] ।
मोट्टायितं कुट्टमितं बिब्बोको ललितं तथा ॥१२॥
विहृतं चेति विज्ञेया दश स्त्रीणां स्वभावजाः ।
[4]अलङ्कारास्तथैतेषां लक्षणं शृणुत द्विजाः ॥१३॥
वागङ्गालङ्कारैः [5]श्लिष्टैः प्रीतिप्रयोजितैर्मधुरैः ।
इष्टजनस्यानुकृतिर्लीला ज्ञेया प्रयोगज्ञैः ॥१४॥
स्थानासनगमनानां हस्तभ्रूनेत्रकर्मणां चैव ।
उत्पद्यते विशेषो यः श्लिष्टः स तु विलासः स्यात् ॥१५॥
माल्याच्छादनभूषणविलेपनानामनादरन्यासः ।
[6]स्वल्पोऽप्यधिकां शोभां जनयति [7]या सा तु विच्छित्तिः ॥१६॥
विविधानामर्थानां [8]वागङ्गाहार्यसत्त्वयुक्तानाम् ।
मदरागहर्षजनितो व्यत्यासो विभ्रमो [9]नाम ॥१७॥
स्मितरुदितहसित[10]भयरोषमोहदुःखश्रमाभिषङ्गाणाम् ।
सङ्करकरणं हर्षादसकृत् [11]किलकिञ्चितं ज्ञेयम् ॥१८॥
इष्टजनस्य कथायां लीलाहेलादिदर्शनेनापि ।
[12]तद्भावभावनाकृतं मोट्टायितमित्यभिख्यातम् ॥१९॥
[13]केशस्तनाधरादिग्रहणेष्वतिहर्षसम्भ्रमोत्पन्नम् ।
कुट्टमितं विज्ञेयं सुखमपि दुःखोपचारेण ॥२०॥
इष्टानां भावानां प्राप्तावभिमानगर्वसम्भूतः ।
स्त्रीणामनादरकृतो बिब्बोको नाम विज्ञेयः ॥२१॥

11-21 (C. 11-21 ; B.XXII. 11-21). 1 C. य एव भावाः, B. स एवैषा शृङ्गाररससंभवा. 2 C. विक्रमः. 3 B. किलिकिञ्चितम्. 4 B. पुनरेषां स्वरूपाणि प्रवक्ष्यामि पृथक् पृथक्. 5 B. शिष्टैः. 6 B. स्वल्पोऽपि परां. 7 B. यस्मात्तु. 8 B. ०सत्त्वयोगानाम्. 9 B. ज्ञेयः. 10 B. भयहर्षगर्वदुःखश्रमाभिलाषाणाम्. 11 B. किलि०. 12 B. ०भावनाकृतमुक्तं मोट्टायितं नाम. 13 B. ०ग्रहणादतिहर्ष०.

करचरणाङ्गन्यासः सभ्रूनेत्रोष्ठसंप्रयुक्तस्तु ।
सुकुमारविधानेन स्त्रीभिरितीदं स्मृतं ललितम्[1] ॥२२॥
प्राप्तानामपि [2]वचसां क्रियते यदभाषणं ह्रिया स्त्रीभिः ।
व्याजात् स्वभावतो [3]वाप्येतत् समुदाहृतं विहृतम्[4] ॥२३॥
शोभा कान्तिश्च दीप्तिश्च तथा माधुर्यमेव च ।
धैर्यं प्रागल्भ्यमौदार्यमित्येते स्युरयत्नजाः ॥२४॥
रूपयौवनलावण्यरूपभोगोपबृंहितैः ।
अलङ्करणमङ्गानां [5]यत् सा शोभेति भण्यते ॥२५॥
विज्ञेया च तथा कान्तिः [6]शोभेवापूर्णमन्मथा ।
कान्तिरेवातिविस्तीर्णा दीप्तिरित्यभिधीयते ॥२६॥
सर्वावस्थाविशेषेषु दीप्तेषु ललितेषु च ।
अनुल्बणत्वं चेष्टाया माधुर्यमिति कीर्तितम् ॥२७॥
चापलेनानुपहता सर्वार्थेष्वविकत्थना ।
स्वाभाविकी चित्तवृत्तिर्धैर्यमित्यभिधीयते ॥२८॥
प्रयोगनिःसाध्वसता प्रागल्भ्यं समुदाहृतम् ।
औदार्यं प्रश्रयः प्रोक्तः सर्वावस्थानुगो बुधैः ॥२९॥
[7]सुकुमारा भवन्त्येते प्रयोगे ललितात्मके ।
विलासललिते हित्वा [8]दीप्ता ह्येते भवन्ति हि ॥३०॥
शोभा विलासो माधुर्यं स्थैर्यं गाम्भीर्यमेव च ।
ललितौदार्यतेजांसि सत्त्वभेदास्तु पौरुषाः ॥३१॥
दाक्ष्यं शौर्यमथोत्साहो नीचार्थेषु जुगुप्सनम् ।
उत्तमैश्च गुणैः स्पर्धा [9]यत्र शोभेति सा स्मृता ॥३२॥

22-32 (C. 22-32; B.XXII. 21-34). 1 B. 22 reads this in anuṣṭup. 2 C. वचनं. 3 B. वाप्येतत्. 4 B. 23 reads this in anuṣṭup. 5 B. शोभेति परिकीर्तिता. 6 C. शोभैर्वा. 7 B. सुकुमारे. 8 B. दीप्तेऽप्येते. 9 B. यतः.

[1]स्थिरसञ्चारिणी दृष्टिर्गतिर्गोवृषभाञ्चिता ।
[2]स्मितपूर्वं तथा वाचो विलास इति कीर्तितः ॥३३॥
अभ्यासात् करणानां तु श्लिष्टत्वं यत्र जायते ।
महत्स्वपि विकारेषु तन्माधुर्यमिति स्मृतम् ॥३४॥
धर्मार्थकामसंयुक्ताच्छुभाशुभसमुत्थितात् ।
व्यवसायादचलनं स्थैर्यमित्यभिधीयते ॥३५॥
यस्य प्रभावादाकारा [3]रोषहर्षभयादिषु ।
भावेषु [4]नोपलभ्यन्ते गाम्भीर्यमिति शंसितम् ॥३६॥
अबुद्धिपूर्वकं यत्तु [5]सुकुमारस्वभावजम् ।
शृङ्गाराकारचेष्टत्वं ललितं तत् प्रकीर्तितम् ॥३७॥
दानमभ्युपपत्तिश्च तथा च प्रियभाषणम् ।
स्वजने वा परे वापि तदौदार्यमिति स्मृतम् ॥३८॥
अधिक्षेपावमानादेः प्रयुक्तस्य परेण यत् ।
प्राणात्ययेऽप्यसहनं तत्तेजः समुदाहृतम् ॥३९॥
सत्त्वजोऽभिनयः पूर्वं मया प्रोक्तो द्विजोत्तमाः ।
शारीरं चाप्यभिनयं व्याख्यास्याम्यनुपूर्वशः ॥४०॥
षडात्मकस्तु शारीरो वाक्यं सूचाङ्कुरस्तथा ।
शाखा नाट्यायितं चैव निवृत्त्यङ्कुर एव च ॥४१॥
नानारसार्थयुक्तैर्वृत्तनिबद्धैः [6]पदैः स चूर्णकृतैः ।
[7]प्राकृतसंस्कृतपाठो वाक्याभिनयो बुधैर्ज्ञेयः ॥४२॥
वाक्यार्थो वाक्यं वा सत्त्वाङ्गैः सूच्यते यदा पूर्वम् ।
पश्चाद्वाक्याभिनयः [8]सा सूचा सूरिभिर्ज्ञेया ॥४३॥
[9]हृदयस्थो निर्वचनैरङ्गाभिनयः कृतो निपुणसाध्यः ।
[10]सूचेवोत्पत्तिकृतो विज्ञेयस्त्वङ्कुराभिनयः ॥४४॥

33-44 (C.33-44; B. XXII. 35-46). 1 B. धीर०. 2 C. स्मृत०. 3 B. हर्षक्रोध०. 4 B. नोपलक्ष्यन्ते. 5 B. निर्विकार. 6 B. कृतः सचूर्णपदैः, C. सचूर्णकृतैः. 7 C. ०पाठ्यो. 8 B. सूचेत्यभिसंज्ञिता सा तु. 9 B. हृदयस्थो 10 B. सूचेवौत्पत्ति-.

यस्तु शिरोमुखजङ्घोरुपाणिपादैर्यथाक्रमं क्रियते ।
[1]शाखादर्शितमार्गः शाखाभिनयो [2]बुधैर्ज्ञेयः ॥४५॥
नाट्यायितमुपचारैर्यत्क्रियतेऽभिनयसूचना नाट्ये ।
कालप्रकर्षहेतोः प्रवेशने सङ्गमं यावत् ॥४६॥
स्थाने ध्रुवास्वभिनयोः यः क्रियते हर्षरोषशोकाद्यैः ।
[3]भावरससंप्रयुक्तो ज्ञेयो नाट्यायितं तच्च ॥४७॥
[4]यस्त्वन्योक्तं वाक्यं सूचाभिनयेन योजयेदन्यः ।
[5]तत्सम्बन्धार्थकृतं निवृत्तमेवाङ्कुरं विद्यात् ॥४८॥
[6]एते मार्गास्तु निर्दिष्टा यथाभावरसान्विताः ।
काव्यवस्तुषु निर्दिष्टा द्वादशाभिनयात्मकाः ॥४९॥
आलापश्च प्रलापश्च विलापोऽन्यस्तथैव च ।
अनुलापोऽथ संलापो ह्यपलापस्तथैव च ॥५०॥
सन्देशश्चातिदेशश्च निर्देशश्च तथैव च ।
[7]उपदेशोऽपदेशश्च च व्यपदेशस्तथैव च ॥५१॥
आभाषणे तु यद्वाक्यमालापो नाम स स्मृतः ।
अनर्थकं वचो यच्च प्रलापः स तु संज्ञितः ॥५२ ॥
करुणप्रभवो यस्तु विलाप इति स स्मृतः ।
बहुशोऽभिहितं वाक्यमनुलापः प्रकीर्तितः ॥५३।
उक्तिप्रत्युक्तिसंयुक्तः संलाप इति स स्मृतः ।
[8]पूर्वोक्तस्यान्यथाभावो ह्यपलाप इति स्मृतः ॥५४॥
तदिदं वचनं ब्रूहीत्येष सन्देश इष्यते ।
अतिदेशस्त्वयोक्तं तन्मयोक्तमिति स स्मृतः ॥५५॥

45-55 (C. 45-55) ; B.XXII. 47-57). 1 B. शाखादर्शन. 2 B. स विज्ञेयः. 3 B. भावरससंप्रयुक्तैः. 4 B. यता. 5 B. तत्संबन्धार्थः कर्थ भावन्निवृत्त्यङ्कुरः सोऽथ. 6 B. एतेषां तु भवेन् मार्गः etc 7 C. व्यपदेशोशदेशौ च अपदेश०. 8 B. अन्यथावादो०.

स [1]एषोऽहं ब्रवीमिति निर्देशः स तु संज्ञितः।
व्याजान्तरेण कथनं व्यपदेशो भवेत्तु सः ॥५६॥
इदं कुरु गृहाणेदमुपदेश इति स्मृतः।
अन्यार्थकथनं यत्तु सोऽपदेश इति स्मृतः[2] ॥५७॥
एते मार्गा हि विज्ञेया [3]वाक्याभिनययोजकाः।
सप्तप्रकारमेतेषां पुनर्वक्ष्यामि लक्षणम् ॥५८॥
प्रत्यक्षश्च परोक्षश्च तथा कालकृतास्त्रयः।
आत्मस्थश्च परस्थश्च प्रकाराः सप्त चैव तु ॥५९॥
एष [4]ब्रवीति नाहं भो वदामिति च यद्वचः।
प्रत्यक्षश्च परस्थश्च वर्तमानश्च तद्भवेत् ॥६०॥
अहं करोमि गच्छामि वदामि वचनं तव।
आत्मस्थो वर्तमानश्च प्रत्यक्षश्चैव स स्मृतः ॥६१॥
करिष्यामि गमिष्यामि वदिष्यामिति यद्वचः।
आत्मस्थश्च परोक्षश्च भविष्यत्काल एव च ॥६२॥
हता जिताश्च भग्नाश्च मया सर्वे द्विषद्गणाः।
आत्मस्थश्च परस्थश्च वृत्तकालस्तु स स्मृतः ॥६३॥
त्वया हता जिताश्चेति यो वदेन्नाट्यकर्मणि।
परोक्षश्च परस्थश्च वृत्तकालस्तथैव च ॥६४॥
एष [5]ब्रवीति कुरुते गच्छतीत्यादि यद्वचः।
परस्थो वर्तमानश्च प्रत्यक्षश्च भवेत्तु या ॥६५॥
स गच्छति करोतीति वचनं यदुदाहृतम्।
परस्थो वर्तमानश्च परोक्षश्चैव तद् भवेत् ॥६६॥
करिष्यन्ति गमिष्यन्ति बदिष्यन्तीति यद्वचः।
परस्थश्च भविष्यश्च परोक्षश्चैव तद् भवेद् ॥६७॥

56-67 (C. 56-63; XXII. 58-69). 1 C. एकोऽहं. 2 C. om. this hem. 3 B. सर्वाभिनय. 4 C. om. 65-67. 5 B. ब्रवीमि. 6 Mss. ब्रवीमि.

ममाद्यैव च सम्पाद्यं तत्कार्यं भवता सह ।
आत्मस्थश्च परस्थश्च वर्तमानश्च स स्तृतः[1] ॥६८॥
[2]हस्तमन्तरितं कृत्वा यद्वदेन्नाट्यकर्मणि ।
आत्मस्थं हृदयस्थं च परोक्षं चैव तन्मतम् ॥६९॥
परेषामात्मनश्चैव कालस्यैव विशेषणात् ।
[3]सप्तप्रकारस्यास्यैव भेदा ज्ञेया अनेकधाः॥७०॥
एते [4]प्रयोक्तृभिर्ज्ञेया मार्गा ह्यभिनये स्मृताः ।
[5]एभिरेव विनिष्पन्नो विविधोऽभिनयो मतः ॥७१॥
[6]शिरोवदनपादोरुजङ्घोदरकटीकृतः ।
[7]समः कर्मविभागो यः सामान्याभिनयस्तु सः ॥७२॥
ललितैर्हस्तसञ्चारैस्तथा मृद्वङ्गचेष्टितैः ।
अभिनेयस्तु नाट्यज्ञै रसभावसमन्वितैः ॥७३॥
अनुद्धतमसंभ्रान्तमनाविद्धाङ्गचेष्टितम्[8] ।
[9]लयतालकलापातप्रमाणनियतात्मकम्[10] ॥७४॥
[11]सुविभक्तपदालापमनिष्ठुरमनाकुलम्[12] ।
यदीदृशं भवेन्नाट्यं ज्ञेयमाभ्यन्तरं तु तत् ॥७५॥
एतदेव विपर्यस्तं स्वच्छन्दगतिचेष्टितम् ।
[13]अनिबद्धं गीतवाद्यैर्नाट्यं बाह्यमिति स्मृतम् ॥७६॥
लक्षणाभ्यन्तरत्वाद्धि तदाभ्यन्तरमिष्यते ।
शास्त्रबाह्यं भवेद्यस्तु तद्बाह्यमिति संज्ञितम् ॥७७॥

68-77 (C. 64-76; B.XXII. 70-78). 1 B. om. this couplet. 2 B. अन्तरतः. 3 B. सप्तप्रकारस्यास्यैव. 4 B. प्रयोगा विज्ञेया मार्गाभिनययोजिताः. 5. B. एतेष्विह. 6 B. शिरोहस्तकटी कटीवक्त्रो जङ्घोरुकरणेषु च तु. 7 C. समकर्म०. 8 C. ०चेष्टितैः. 9 C. कलापादि०. 10 B. ०यतात्मकम्. 11 C. सुविभक्तकथालाप०. 12 B. ०निष्ठुरमकाहलम्. 13 B. अनिबद्धगीतवाद्यं.

अनेन लक्ष्यते यस्माद् प्रयोगः कर्म चैव हि ।
तस्माल्लक्षणमेतद्धि नाट्ये[1]ऽस्मिन्निन् संप्रजितम् ॥७८॥
[2]अनाचार्योषिता ये च ये च शास्त्रबहिष्कृताः ।
बाह्यं ते तु [3]प्रयोक्ष्यन्ते [4]क्रियामन्यैः प्रयोजिताम् ॥७९॥
शब्दं स्पर्शं च रूपं च रसं गन्धं तथैव च ।
[5]इन्द्रियाणीन्द्रियार्थैश्च भावैरभिनयेद् बुधः ॥८०॥
कृत्वा साचीकृतां दृष्टिं शिरः [6]पार्श्वानतं तथा ।
तर्जनीं कर्णदेशे तु शब्दं त्वभिनयेद् बुधः ॥८१॥
किञ्चिदाकुञ्चिते नेत्रे [7]भ्रुवोरुत्क्षेपणेन च ।
[8]तथांसगण्डयोः स्पर्शात् स्पर्शमेवं विनिर्दिशेत् ॥८२॥
कृत्वा [9]पताकौ मूर्ध्निस्थौ किञ्चित् प्रचलिताङ्गुलिः[10] ।
निर्वर्णयन्त्या दृष्ट्या तु रूपं त्वभिनयेद् बुधः ॥८३॥
किञ्चिदाकुञ्चिते नेत्रे कृत्वोत्फुल्लां च नासिकाम् ।
[11]एकोच्छ्वासेन दृष्टेष्टौ रसगन्धौ विनिर्दिशेत् ॥८४॥
[12]पञ्चानामिन्द्रियाणां च भावा ह्येतेऽनुभावजाः[13] ।
त्वक्चक्षुर्घ्राणजिह्वानां श्रोत्रस्य च तथैव च ॥८५॥
[14]इन्द्रियार्थश्च मनसा भाव्यते ह्यनुभावितः ।
न वेत्ति ह्यमनाः किञ्चिद्विषयं [15]पञ्चहेतुकम् ॥८६॥
मनसस्त्रिविधो भावो विज्ञेयोऽभिनयं प्रति ।
इष्टोऽनिष्टस्तथा चैव मध्यस्थश्च तथैव च ॥८७॥

78-87 (C. 74-83; B.XXII. 79-88). 1 C. तस्मिन्नियोजितम्. 2 C. अनाचार्योदिता. 3 B. प्रयुञ्जते. 4 C. क्रियामन्त्वैः प्रयोजितम्. By क्रियामन्यैः प्रयोजिताम्. B· अज्ञात्वाचार्यकीं क्रियाम्. 5 C. इन्द्रियैरिन्द्रिया०, B. इन्द्रियाणीन्द्रियार्थांश्च. 6 B. पार्श्वनतं. 7 B. कृत्वा भ्रूक्षेपमेव. 8 C. तथाङ्ग०. 9 B. पताकौ मूर्धस्थौ, C. पताके मूर्ध्निस्थे. 10 B. ०प्रचलिताननः. 11 C. एकोल्लासेन हृष्टेष्टौ, B. एकोच्छ्वासेन चेष्टौ तु. 12 ०मिन्द्रियार्थानां. 13 B. ०नुभाविनः. 14 B. इन्द्रियार्थाः समनसो भवन्ति अनुभाविनः. 15 B. पञ्चधागतम्.

[1]प्रह्लादनेन गात्रस्य तथा पुलकितेन च ।
[2]आननप्रक्रियाभिश्च सर्वमिष्टं निरूपयेत् ॥८८॥
इष्टे शब्दे यथा रूपे स्पर्शे गन्धे रसेऽपि वा ।
इन्द्रियैर्मनसा प्राप्तैः सौमुख्यं संप्रदर्शयेत् ॥८९॥
परावृत्तेन शिरसाऽप्रदानेन च चक्षुषः ।
[3]नेत्रनासाश्चिततया ह्यनिष्टमभिनिर्दिशेत् ॥९०॥
[4]न चातिमात्रहृष्टस्तु न चात्यन्तजुगुप्सया ।
मध्यस्थेनैव भावेन मध्यस्थमभिनिर्दिशेत् ॥९१॥
तेनेदं तस्य वापीदं स [5]एव प्रकरोति वा ।
परोक्षाभिनयो यस्तु मध्यस्थ इति स स्मृतः ॥९२॥
आत्मानुभावी योऽर्थः स्यात् स आत्मस्थ इति स्मृतः
[6]परस्य वर्णनीयश्च परस्थः स तु संज्ञितः ॥९३॥
प्रायेण सर्वभावानां कामान्निष्पत्तिरिष्यते ।
स चेच्छागुणसम्पन्नो बहुधा [7]काम इष्यते ॥९४॥
धर्मकामोऽर्थकामश्च मोक्षकामस्तथैव च ।
[8]स्त्रीपुंसयोस्तु योगो यः स तु कामः इति स्मृतः॥९५॥
[9]सर्वस्यैव हि लोकस्य सुखदुःखनिबर्हणः ।
भूयिष्ठं दृश्यते कामः सुखदो दुःखदेष्वपि[10] ॥९६॥
यः स्त्रीपुरुषसंयोगो रतिसंयोगकारकः ।
स शृङ्गार इति ज्ञेय उपचारकृतः [11]सुखः ॥९७॥
इह प्रायेण लोकोऽयं [12]सुखमिच्छति नित्यशः ।
सुखस्य च स्त्रियो मूलं नानाशीलाश्च ताः पुनः ॥९८॥

88-98 (C. 84-93; B.XXII. 89-99). 1 C. गात्र प्रह्लादनेनेह. 2 B. वदनस्य विकासेन. 3 B. नेत्रनासाविकर्षणैः, C. नेत्रनासाश्रिततया. 4 B. नातिहृष्टेन मनसा. 5 B. एवं. 6 B. परार्थवर्णना यत्र. 7 B. परिकल्पितः. 8 C. स्त्रीपुंसयोस्तु संयोगो यः कामः स तु संस्मृतः. 9 C. om. this couplet. 10 B. स सुखं वत्सनेष्वपि. 11 M. सुखः, B.C. शुभ. 12 C. शुभ०.

देवतासुरगन्धर्वरक्षोनागपतत्त्रिणाम् ।
पिशाचयक्षव्यालानां नरवानरहस्तिनाम् ॥९९॥
मृगमीनोष्ट्रमकरखरसूकरवाजिनाम् ।
[1]महिषाज-[श्व-]गवा-[श्च] तुल्यशीलाः स्त्रियः स्मृताः ॥१००॥
[2]स्निग्धा चाङ्गैरुपाङ्गैश्च [3]स्थिरा मन्दनिमेषिणी ।
अरोगा दीप्त्युपेता च [4]दानसत्यार्जवान्विता ॥१०१॥
अल्पस्वेदा समरता स्वल्पभुक् [5]सुरभिप्रिया ।
[6]गान्धर्ववाद्याभिरता हृद्या देवाङ्गना स्मृता ॥१०२॥
अधर्मशाठ्याभिरता स्थिरक्रोधाऽतिनिष्ठुरा ।
मद्यमांसप्रिया नित्यं कोपना चातिमानिनी ॥१०३॥
चपला चातिलुब्धा च परुषा कलहप्रिया ।
ईर्ष्याशीला चलस्नेहा चासुरं शीलमास्थिता ॥१०४॥
[7]अनेकारामभोग्या च नखदन्तैः सुपुष्पितैः ।
[8]स्मिताभिभाषिणी तन्वी [9]मन्दचारा रतिप्रिया ॥१०५॥
गीते वाद्ये च नृत्ते च नित्यं हृष्टा मृजावती ।
[10]गान्धर्वशीला विज्ञेया स्निग्धत्वक्केशलोचना ॥१०६॥
[11]बृहद्व्यायतसर्वाङ्गी रक्तविस्तीर्णलोचना ।
खररोमा [12]दिवास्वप्ननिर्वृतात्युच्चभाषिणी ॥१०७॥
नखदन्तक्षतकरी क्रोधेर्ष्याकलहप्रिया ।
निशाविहारशीला च राक्षसं सत्त्वमाश्रिता ॥१०८॥
तीक्ष्णनासाग्ररदना सुतनुस्ताम्रलोचना ।
नीलोत्पलसवर्णा च [13]स्वप्नोद्वेगाऽतिकोपना ॥१०९॥

99-109 (C. 96-104; B.XXII. 100-110). 1 BC. महिषाजगवादीनां, Bḍ महिषाश्व. 2 B. स्निग्धै०. 3 C. स्थिरमन्द०. 4 B. दानसत्त्वा०, दानशक्त्या. 5 B. सुरतप्रिया. 6 B. गन्धपुष्परता. 7 B. क्रीडापरा चारुनेत्रा. 8 B. स्रग्वी च स्थिरभाषी. 9 B. मन्दापत्या. 10 B. गान्धर्वसत्त्वा 11 C. बृहदायत०. 12 B. दिवास्वप्ननिरत०, C. ०स्वप्ननिवृता०. 13 Bḍ. स्वप्नोद्वेगा, B. स्वप्नशीला, C. स्वप्नोद्देशा.

तिर्यग्गतिश्चलारम्भा [1]बहुःश्वासातिमानिनी ।
[2]गन्धमाल्यासवरता नागसत्त्वाङ्गना स्मृता ॥११०॥
अत्यन्तव्यावृतास्या च तीक्ष्णशीला सरित्प्रिया ।
सुरासवक्षीररता बह्वपत्या फलप्रिया ॥१११॥
नित्यं श्वसनशीला च सदोद्यानवनप्रिया ।
[3]चपला बहुवाक् शीघ्रा शाकुनं सत्त्वमाश्रिता ॥११२॥
[4]ऊनाधिकांगुलिकरा [5]रात्रौ निष्कुटचारिणी ।
वालोद्वेजनशीला च पिशुना क्लिष्टभाषिणी[6] ॥११३॥
[7]सुरतेषूज्झिताचारा रोमशाङ्गी महास्वना ।
पिशाचसत्त्वा विज्ञेया [8]मद्यमांसासवप्रिया ॥११४॥
स्वप्नप्रस्वेदनाङ्गी च स्थिरशय्यासनप्रिया ।
मेधाविनी [9]तु मृद्वङ्गी मद्यगन्धामिषप्रिया ॥११५॥
[10]चिरदृष्टे तु हर्षं च कृतज्ञत्वादुपैति या ।
अदीर्घशायिनी चैव ज्ञेया यक्षान्वयाङ्गना ॥११६॥
तुल्यमानावमाना या परुषत्वक् खरस्वना ।
शठाऽनृतोद्धतकथा व्यालसत्त्वाथ पिङ्गदृक् ॥११७॥
आर्जवाभिरता नित्यं [11]दक्षा क्षान्तिगुणान्विता ।
विभक्ताङ्गी कृतज्ञा च [12]गुरुदेवार्चने रता ॥११८॥
धर्मकामार्थनित्या च अहङ्कारविवर्जिता ।
सुहृत्प्रिया सुशीला च मानुषं सत्त्वमाश्रिता ॥११९॥

110-119 (C. 105-111; B.XXII. 111-120). 1 C. बहुसत्त्वाभिनन्दिनी, 2 C. गन्धमाल्यादिनिरता. 3 C. om. this hem. 4 B. ऊनाधिकांगुलिकूरा. 5 K. रतौ. 6 C. om. this couplet. 7 Bd. सुरतेष्वूज्झिताचारा, B सुरते कुत्सिताचारा. 8 B. मद्यमांसबलि, Bd. मद्यमांसाशन. 9 Bd. तु मृद्वङ्गी, K. भयहीना, B. बुद्धिमती. 10 B. चिरदृष्टेषु. 11 C. दत्तात्यन्तगुणान्विता. 12 B. गुरुदेवद्विजप्रिया.

[1]संहताल्पतनुर्धृष्टा पिङ्गरोमा फलप्रिया ।
प्रगल्भा चपला तीक्ष्णा वृक्षारामवनप्रिया ॥१२०॥
स्वल्पमप्युपकारं तु नित्यं या बहु मन्यते ।
प्रसह्य रतिशीला च वानरं सत्त्वमाश्रिता ॥१२१॥
महाहनुर्ललाटा च [2]मांसलोपचयान्विता ।
पिङ्गाक्षी रोमशाङ्गी च गन्धमाल्यासवप्रिया ॥१२२॥
कोपना [3]स्थिरसत्त्वा च जलोद्यानवनप्रिया ।
मधुराभिरता चैव हस्तिसत्त्वा [4]रतिप्रिया ॥१२३॥
स्वल्पोदरी [5]मग्ननासा तनुजङ्घा वनप्रिया ।
[6]रक्तविस्तीर्णनयना चपला शीघ्रगामिनी ॥१२४॥
[7]दिवात्रासपरा भीरुर्गीतवाद्यरतिप्रिया ।
[8]कोपनाऽस्थिरसत्त्वा च मृगसत्त्वाङ्गना स्मृता ॥१२५॥
दीर्घपीनोन्नतोरस्का [9]चपला निनिमेषिणी ।
बहुभृत्या बहुसुता मत्स्यसत्त्वा जलप्रिया ॥१२६॥
लम्बोष्ठी स्वेदबहुला किञ्चिद्वक्रगामिनी ।
कृशोदरी फुल्लफललवणाम्लकटुप्रिया ॥१२७॥
[10]उद्बद्धकटिपार्श्वा च खरनिष्ठुरभाषिणी ।
[11]अभ्युन्नतखरग्रीवा उष्ट्रसत्त्वाऽटवीप्रिया ॥१२८॥
स्थूलशीर्षा[12]स्थिरग्रीवा दारितास्या महास्वना ।
ज्ञेया मकरसत्त्वा च क्रूरा मत्स्यगुणैर्युता ॥१२९॥
स्थूलजिह्वोष्ठदशना [13]रूक्षत्वक्कटुभाषिणी ।
रतियुद्धकरी [14]धृष्टा नखदन्तक्षतप्रिया ॥१३०॥

120-130 (C. 112-122; B.XXII. 121-131). 1 B. ०तनुर्हृष्टा. 2 B. शरीरोपचयान्विता. 3 B. स्थिरचित्ता. 4 B. प्रकीर्त्तिता. 5 B. भग्ननासा. 6 B. चलविस्तीर्ण०. 7 C. परित्रास०. 8 B. निवासस्थिरचित्ता. 9 B. चला नातिनिमेषिणी. 10 B. उद्बन्ध. 11 अभ्युन्नतकटीग्रीवा. 12 B. अञ्चितग्रीवा. 13 C. ०ह्वोष्ठरसना. 14 C. हृष्टा.

सपत्नीद्वेषिणी [1]दक्षाऽचपलाऽशीघ्रगामिनी ।
सरोषा बह्वपत्या च खरसत्त्वा प्रकीर्तिता ॥१३१॥
दीर्घपृष्ठोदरमुखी रोमशाङ्गी बलान्विता ।
सुसंक्षिप्तललाटा च कन्दमूलफलप्रिया ॥१३२॥
[2]कृष्णा दन्तोत्कटमुखी [3]पीवरोरुशिरोरुहा ।
हीनाचारा बह्वपत्या सौकरं सत्त्वमाश्रिता ॥१३३॥
स्थिरा विभक्तपार्श्वोरुकटिपृष्ठशिरोधरा ।
सुभगा दानशीला च ऋजुस्थूलशिरोरुहा ॥१३४॥
[4]कृशा चपलचित्ता च तीक्ष्णवाक् शीघ्रगामिनी ।
कामक्रोधपरा चैव हयसत्त्वाङ्गना स्मृता ॥१३५॥
स्थूलपृष्ठास्थिदशना तनुपार्श्वोदरा स्थिरा ।
[5]हरिरोमाञ्चिता रौद्रा लोकद्विष्टा रतिप्रिया ॥१३६॥
किञ्चिदुन्नतवक्त्रा च जलक्रीडावनप्रिया ।
बृहल्ललाटा सुश्रोणी माहिषं सत्त्वमाश्रिता ॥१३७॥
कृशा तनुभुजोरस्का [6]निष्टब्धेतरलोचना ।
संक्षिप्तपाणिपादा च सूक्ष्मरोमसमाचिता ॥१३८॥
भयशीला [7]जलोद्विग्ना बह्वपत्या वनप्रिया ।
चञ्चला शीघ्रगमना ह्यजाशीलाङ्गना स्मृता ॥१३९॥
[8]उद्बुद्धगात्रनयना विजृम्भणपरायणा ।
दीर्घाल्पवदना स्वल्पपाणिपादविभूषणा ॥१४०॥
उच्चैःस्वना स्वल्पनिद्रा क्रोधना [9]बहुभाषिणी ।
हीनाचारा कृतज्ञा च [10]सा श्वशीला प्रकीर्तिता ॥१४१॥
पृथुपीनोन्नतश्रोणी तनुजङ्घा सुहृत्प्रिया ।
संक्षिप्तपाणिपादा च दृढारम्भा प्रजाहिता ॥१४२॥

131-142 (C. 123-134 ; B.XXII. 132-143). 1 BC. दक्षा चपला शीघ्र०. 2 C. कृष्णदन्तो०. 3 B. ह्रस्वोदरशिरो०. 4 C. गूढा. 5 C. खररोमा०. 6 B. निष्टब्धस्थिर, C. विष्टब्धेतरः०. 7 C. जडोन्मत्ता. 8 B. उद्बन्धगात्र०. 9 B. सुकृतप्रिया. 10 C. साऽश्वशीला.

पितृदेवार्चनरता [1]नित्यशौचा गुरुप्रिया ।
स्थिरा परिक्लेशसहा गवां सत्त्वं समाश्रिता ॥१४३॥
[2]नानाशीलाः स्त्रियो ज्ञेयाः स्वं स्वं स्वत्त्वं समाश्रिताः ।
विज्ञाय च यथासत्त्वम् [3]उपसर्पेत्तु ता बुधः ॥१४४॥
उपचारो यथासत्त्वं स्त्रीणामल्पोऽपि हर्षदः ।
महानप्यन्यथायुक्तो नैव तुष्टिकरो भवेत् ॥१४५॥
[4]यथासम्प्रार्थितावाप्तया रतिः समुपजायते ।
स्त्रीपुंसयोश्च रत्यर्थमुपचारो विधीयते ॥१४६॥
धर्मार्थं हि तपश्चर्या सुखार्थं धर्म इष्यते ।
सुखस्य मूलं प्रमदास्तासु सम्भोग इष्यते ॥१४७॥
[5]कामोपचारो द्विविधो नाट्यधर्मे विधीयते ।
बाह्यश्चाभ्यन्तरश्चैव नारीपुरुषसम्भवः[6] ॥१४८॥
आभ्यन्तरः पार्थिवानां स च कार्यस्तु नाटके ।
बाह्यो [7]वेश्याकृतश्चैव स तु प्रकरणे भवेत् ॥१४९॥
तत्र राजोपभोगं तु व्याख्यास्यामनुपूर्वशः ।
उपचारविधिं सम्यक् कामतन्त्रसमुत्थितम् ॥१५०॥
[8]त्रिविधा प्रकृतिः स्त्रीणां नानासत्त्वसमुद्भवा ।
बाह्या चाभ्यन्तरा चैव स्याद्बाह्याभ्यन्तराऽपरा ॥१५१
कुलीनाभ्यन्तरा ज्ञेया बाह्या वेश्याङ्गना स्मृता ।
कृतशौचा च या नारी सा बाह्याभ्यन्तरा स्मृता ॥१५२॥
अन्तःपुरोपचारे तु कुलजा कन्यकापि वा[9] ।
नहि [10]राजोपचारे तु बाह्यस्त्रीभोग इष्यते ॥१५३॥

143-153 (C. 135-145; B.XXII. 144-154). 1 B. सत्य०. 2 C. om. this hem. 3 B. उपसेवेत ता पुनः. 4 C. यथा सम्प्रार्थिताया बाह्यरतिः. 5 B. कामोपभोग. 6 B. ०पुरुषसंश्रयः. 7 B. वेश्यागत०. 8 C. विविधा. 9 C. adds after this नहि राजोपचारेषु कुलजा कन्यकापि वा. 10 C. राजोपचारेषु.

आभ्यन्तरो भवेद्राज्ञो [1]बाह्यो बाह्यजनस्य वा ।
दिव्यवेश्याङ्गनानां हि [2]राज्ञो भवति सङ्गमः ॥१५४॥
[3]कुलजाकामितं यच्च तज्ज्ञेयं कन्यकास्वपि ।
या चापि वेश्या साप्यत्र यथैव कुलजास्तथा ॥१५५॥
इह कामसमुत्पत्तिर्नानाबीजसमुद्भवा[4] ।
स्त्रीणां वा पुरुषाणां वा उत्तमाधममध्यमा ॥१५६॥
श्रवणाद्दर्शनाद्रूपादङ्गलीलाविचेष्टितैः ।
मधुरैः सम्प्रलापैश्च कामः समुपजायते ॥१५७॥
रूपगुणादिसमेतं कलादिविज्ञानयौवनोपेतम् ।
दृष्ट्वा पुरुषविशेषं नारी मदनातुरा भवति[5] ॥१५८॥
ततः कामयमानानां नृणां स्त्रीणामथापि च ।
कामभावेङ्गितानीह तज्ज्ञः समुपलक्षयेत् ॥१५९॥
ललिता चलपक्ष्मा च सास्रा मुकुलितेक्षणा ।
स्रस्तोत्तरपुटा चैव काम्या दृष्टिर्भवेदिह ॥१६०॥
[6]फुल्लितान्ता सलालित्यसस्मितैर्व्यञ्जितैः सदा ।
दृष्टिः सा ललिता नाम स्त्रीणामर्धविलोकने[7] ॥१६१॥
ईषत्संरक्तगण्डश्च स्वेदविन्दुविचित्रितः ।
प्रस्पन्दमानरोमाञ्चो मुखरागस्तु कामजः ॥१६२॥
काम्येनाङ्गविकारेण सकटाक्षनिरीक्षितैः ।
तथाभरणसंस्पर्शात् कर्णकण्डूयनादपि ॥१६३॥
अङ्गुष्ठाग्रेण लिखनात् स्तननाभिप्रदर्शनात् ।
नखनिस्तोदनाच्चापि केशसंयमनादपि ॥१६४॥

154-164 (C. 146-156; B.XXII. 155-165). 1 C. बाह्ये. 2 B. राज्ञां, C. राज्ञा. 3 C. कुलजानां मतं. 4 B. ०नानाभावसमुत्थिता. 5 C. has this after 159. 6 B.g. फुल्लितान्ता. B. वलितान्ता, C. पलितान्ता. 7 B. अर्धावलोकने.

वेश्यामेवंविधैर्भावैर्लक्षयेन्मदनातुराम् ।
कुलजायास्तथा चैव [1]विज्ञेयानीङ्गितानि वै ॥१६५॥
प्रहसन्तीव नेत्राभ्यां प्रततं च निरीक्षते ।
स्मयते च निगूढं च वाक्यञ्चाधोमुखी वदेत् ॥१६६॥
स्मितोत्तरा मन्दवाक्या स्वेदाकारनिगूहना ।
प्रस्पन्दिताधरा चैव चकिता च कुलाङ्गना ॥१६७॥
एवंविधैः कामलिङ्गैरप्राप्तसुरतोत्सवा ।
[2]दशावस्थागतं कामं नानाभावैः प्रकाशयेत् ॥१६८॥
प्रथमे त्वभिलाषः स्याद् द्वितीये चिन्तनं भवेत् ।
अनुस्मृतिस्तृतीये तु चतुर्थे गुणकीर्तनम् ॥१६९॥
उद्वेगः पञ्चमे प्रोक्तो विलापः षष्ठ उच्यते ।
उन्मादः सप्तमे ज्ञेयो भवेद् व्याधिस्तथाष्टमे ॥१७०॥
नवमे जडता प्रोक्ता दशमे मरणं भवेत् ।
स्त्रीपुंसयोरेष विधिर्लक्षणं च निबोधत ॥१७१॥
व्यवसायात् समारब्धः सङ्कल्पेच्छासमुद्भवः ।
समागमोपायकृतः सोऽभिलाषः प्रकीर्तितः ॥१७२॥
निर्याति विशति च मुहुः करोति चाकारमेव मदनस्य ।
तिष्ठति च दर्शनपथे [3]प्रथमस्थाने स्थिता कामे ॥१७३॥
केनोपायेन [4]संप्राप्तिः कथं वा संभवेन्मम ।
दूतीनिवेदितैर्वाक्यैरिति[5] चिन्तां विनिर्दिशेत् ॥१७४॥
[6]आकेकराक्षिविप्रेक्षितानि वलयरशनापरामर्शः ।
[7]नीवीनाभ्यूरूणां स्पर्शः कार्यो द्वितीये तु ॥१७५॥
मुहुर्मुहुर्निःश्वसितैर्मनोरथविचिन्तनैः ।
प्रद्वेषस्त्वन्यकार्याणामनुस्मृतिरुदाहृता ॥१७६॥

165-176 (C. 157-167 B.XXII. 166-177). 1 B. प्रवक्ष्यामीङ्गितानि तु. 2 B. दशस्थानगतं. 3 C. प्रथमस्थानस्थिते. 4 C. सम्भ्रान्तिः. 5 B. भावैरिति. 6 B. आकेकरार्ध० 7 B. नीवीनाभ्या सं०.

[1]नैवासने न शयने धृतिमुपलभते स्वकर्मणि [2]विहस्ता ।
तच्चिन्तोपगतत्वात्तृतीयमेवं प्रयुञ्जीत ॥१७७॥
अङ्गप्रत्यङ्गलीलाभिर्वाक्चेष्टाहसितेक्षितैः ।
नास्त्यन्यः सदृशस्तेनेत्येतत्स्याद् गुणकीर्तनम् ॥१७८॥
[4]गुणकीर्तनोल्लसनैरश्रुस्वेदापमार्जनैश्चापि ।
दूत्यविरहविस्रंभैरभिनययोगश्चतुर्थे तु ॥१७९॥
आसने शयने वापि न तुष्यति न [5]हृष्यति ।
नित्यमेवोत्सुका यस्मादुद्वेगस्थानमेव तत्[6] ॥१८०॥
[7]चिन्तानिःश्वासस्वेदैश्च हृद्दाहाभिनयेन च ।
तदेव कुर्यादत्यन्तमुद्वेगाभिनयेन च ॥१८१॥
[8]इहास्थित इहासीन इह चोपगतो मया ।
इति तैस्तैर्विलपितैर्विलापं संप्रयोजयेत् ॥१८२॥
उद्विग्नात्यर्थमौत्सुक्यादरत्या[9] च विलापिनी ।
ततस्ततश्च भ्रमति विलापस्थानमाश्रिता ॥१८३॥
[10]तत्संश्रितां कथां युङ्क्ते सर्वावस्थागतापि हि ।
[11]प्रद्वेष्टि चापरान्पुंसो यत्नोऽस्मादः स उच्यते ॥१८४॥
तिष्ठत्यनिमिषदृष्टिर्दीर्घं निःश्वसिति गच्छति ध्यानम् ।
रोदिति विहारकाले नाट्यमिदं स्यात्तथोन्मादे ॥१८५॥
[12]समदनार्थसंभोगैः काम्यैः [13]सं[प्रो]क्षणैरपि ।
[14]सर्वैरवशीकरणाद्व्याधिः समुपजायते ॥१८६॥
मुह्यति हृदयं क्वापि प्रयाति शिरसश्च वेदना तीव्रा ।
न धृतिं चाप्युपलभते ह्यष्टममेवं प्रयुञ्जीत ॥१८७॥

177-187 (C.XXXI. 76-81 ; B.XXII. 178-188). 1 Chowkhamba ed. XXIV. 168-268a is a copy from the first KM ed. 2 C. विहीना. 3 C. तच्चित्तोपहृत. 4 B. ०कीर्तनोल्लुकसनैः. 5 B. तिष्ठति. 6 B. ०स्थानमाश्रिता. 7 B. ०निःश्वासखेदेन. 8 B. इह स्थित. 9 B. ०दधृत्या. 10 C. तत्संश्रयकथायुक्ता. 11 C. पुंसः प्रद्वेषिता चैव स्याद्, B. पुंसः प्रद्वेष्टि चाप्यन्यान्. 12 B. सामदानार्थ. 13 C. संप्रेक्षणैः, B. संप्रेषणैः. 14 B. सर्वैर्निराकृतैः पश्चाद्.

पृष्टा न किंचित्प्रब्रूते न शृणोति न पश्यति ।
[1]तूष्णीं हाकष्टभाषा च नष्टचित्ता जडा स्मृता ॥१८८॥
अकाण्डे दत्तहुंहुंकारा तथा प्रशिथिलाङ्गिका ।
श्वासग्रस्तानना चैव जडताभिनये भवेत् ॥१८९॥
सर्वैः कृतैः प्रतीकारैर्यदि नास्ति समागमः ।
कामाग्निना प्रदीप्ताया जायते मरणं ततः ॥१९०॥
एवं स्थानानि कार्याणि कामतन्त्वं समीक्ष्य तु ।
अप्राप्तौ यानि कामस्य वर्जयित्वा तु नैधनम् ॥१९१॥
विविधैः पुरुषोऽप्येवं [2]विप्रलम्भसमुद्भवैः ।
भावैरेतानि कामस्य नानारूपाणि [3]योजयेत् ॥१९२॥
एवं [4]कामयमानानां स्त्रीणां नृणामथापि वा ।
सामान्यगुणयोगेन युञ्जीताभिनयं बुधः ॥१९३॥
[5]चिन्तानिःश्वासखेदेन [6]देहस्यायासनेन च ।
[7]तथानुगमनाच्चापि तथैवाध्वनिरीक्षणात् ॥१९४॥
आकाशवीक्षणाच्चापि तथा दीनप्रभाषणात् ।
स्पर्शनान्मोदनाच्चापि तथा [8]चोपाश्रयाश्रयात् ॥१९५॥
एभिर्नानाश्रयोत्पन्नैर्विप्रलम्भसमुद्भवैः ।
कामस्थानानि सर्वाणि भूयिष्ठं संप्रयोजयेत् ॥१९६॥
[9]वासो भूषणगन्धांश्च गृहाण्युपवनानि वै ।
कामाग्निना दह्यमानः शीतलानि निषवेते ॥१९७॥
[10]प्रदह्यमानकामार्तो बहुस्थानसमर्दितः[11] ।
[12]प्रेषयेत्कामदूतीं तु स्वावस्थादर्शनं प्रति ॥१९८॥

188-198 (C.XXXI. 87-97 ; B.XXII. 189-199). 1 B. तुष्णीका हाकष्टवाक्या. 2 C. बिप्रलम्भानुपूर्वकैः. 3 B. काम्य. 4 C. भावयमानानां. 5 C. चिन्तानिःश्वासदुःखेन, K. चिन्तातिलासखेदेन. 6 B. हृद्दाहाभिनयेन. 7 K. अनुगुणनायापि, 8 Bd. चोपाश्रया, B. सापाश्रया, C. चोवाश्रया. 9 B. स्रजो. 10 C. प्रसह्यमानः, BK. प्रदह्यमानः. 11 K. समन्वितः. 12 K. कामदूतीं.

संदेशं चैव दूत्यास्तु प्रदद्यान्मदनाश्रयम् ।
[1]तस्येयं समवस्थेति कथयेद्विनयेन सा ॥१९९॥
[2]अथावेदितभावार्थो रत्युपायं[3] विचिन्तयेत् ।
अयं विधिर्विधानज्ञैः कार्यः प्रच्छन्नकामिते ॥२००॥
विधिं राजोपचारस्य पुनर्वक्ष्यामि तत्त्वतः ।
अभ्यन्तरगतं सम्यक् [4]कामतन्त्रसमुत्थितम् ॥२०१॥
सुखदुःखकृतान्भावान्नानाशीलसमुत्थितान् ।
यान्यान्प्रकुरुते राजा तांस्तांल्लोकोऽनुवर्तते ॥२०२॥
न दुर्लभाः [5]नृपानां तु [6]स्त्रियो ह्याज्ञाकृ[तो ग]णाः ।
दाक्षिण्यात्तु समुद्भूतः कामो रतिकरो भवेत् ॥२०३॥
बहुमानेन देवीनां वल्लभानां भयेन च ।
प्रच्छन्नकामितं [7]राज्ञः कार्यं परिजनं प्रति ॥२०४॥
यद्यप्यस्ति [8]नृपाणां तु कामतन्त्रमनेकधा ।
प्रच्छन्नकामितं यत्तु तद्धै रतिकरं भवेत् ॥२०५॥
यद्वामाभिनिवेशित्वं यतश्चैव निवार्यते ।
दुर्लभत्वं च यन्नार्या [9]कामिनः सा रतिः परा ॥ ०६॥
राज्ञामन्तःपुरजने दिवासम्भोग इष्यते ।
[10]वासोपचारो यश्चैव स रात्रौ परिकीर्तितः ॥२०७॥
परिपाट्यां फलार्शे वा नवे प्रसव एव वा ।
दुःखे चैव प्रमोदे च षडेते वासकाः स्मृताः ॥२०८॥
उचिते वासके स्त्रीणामृतुकालेऽपि वा नृपैः ।
[11]द्वेष्यानामथवेष्टानां कर्तव्यमुपसर्पणम् ॥२०९॥

199-208 (C.XXXI. 98-108 ; B.XXII. 200-210). 1 C. इयं तस्या व्यवस्थेति निवेद्य प्रश्रयादिभिः. 2 B. अघावेदितभावार्थो, 3 B. रत्युपायं, Bbh. रभ्युपायं. 4 C. कामतन्द्रैः. 5 B. पार्थिवानां. 6 B. स्त्र्यर्थमाज्ञाकृता गुणाः, C. स्त्रियो ह्याज्ञा०. 7 B. राज्ञा. 8 B. नरेन्द्राणां. 9 B. सा कामस्य परा वतिः. 10 C. वाह्योपचारो. 11 B. प्रेष्याणामथेवेष्टानां.

तत्र वासकसज्जा वा विरहोत्कण्ठितापि वा ।
स्वाधीनभर्तृका चापि कलहान्तरितापि वा ॥२१०॥
खण्डिता विप्रलब्धा वा तथा प्रोषितभर्तृका ।
तथाभिसारिका चैव इत्यष्टौ नायिकाः स्मृताः ॥२११॥
उचिते वासके या तु रतिसम्भोगलालसा ।
मण्डनं कुरुते हृष्टा सा वै वासकसज्जिका ॥२१२॥
अनेककार्यव्यासङ्गाद्यस्या नागच्छति प्रियः ।
[1]अनागमनदुःखार्ता विरहोत्कण्ठिता तु सा ॥२१३॥
सुरतातिरसैर्बद्धो यस्याः [2]पार्श्वगतः प्रियः ।
[3]सामोदगुणसंयुक्ता भवेत्स्वाधीनभर्तृका ॥२१४॥
ईर्ष्याकलहनिष्क्रान्तो यस्या नागच्छति प्रियः ।
[4]अमर्षवशसंतप्ता कलहान्तरिता भवेत् ॥२१५॥
व्यासङ्गादुचिते यस्याः वासके नागतः प्रियः ।
[5]तदनागमनार्ता तु खण्डितेत्यभिधीयते ॥२१६॥
[6]तस्माद्भूतां प्रियः प्राप्य दत्वा सङ्केतमेव वा ।
नागतः कारणेनेह विप्रलब्धा तु सा मता ॥२१७॥
[8]गुरुकार्यान्तरवशाद्यस्या विप्रोषितः प्रियः ।
सा रूढालककेशान्ता भवेत्प्रोषितभर्तृका ॥२१८॥
हित्वा लज्जां[9] तु या श्लिष्टा मदेन मदनेन वा ।
अभिसारयते कान्तं सा भवेदभिसारिका ॥२१९॥
आस्ववस्थासु विज्ञेया नायिका [10]नाट्यकाश्रयाः ।
एतासां ये च वक्ष्यामि [11]यथा योज्यं प्रयोक्तृभिः ॥२२०॥

210-220 (C.XXXI. 109-119 ; B.XXII. 211-221). 1 B. तदनागमन०. 2 BC. पार्श्वे तु नायकः. 3 B. सान्द्रामोदगुणप्राप्ता. 4 B. सामर्षवशसंप्राप्ता. 5 K. तदनागमनार्ता, B. तदानागमदुःखार्ता, C. तस्यानगम०. 6 B. यस्या दूती प्रियः प्रेष्य. 7 B. नानाकार्याणि सन्धाय, C. नानाकार्यार्थसम्पन्नैः. 9 C. समाकृष्टा. 10 B. नाटकाश्रया. 11 B. कामतन्त्रमनेकधा.

चिन्तानिःश्वासखेदैश्च हृद्दाहाभिनयेन च ।
सखीनां संप्रलापैश्च आत्मावस्थावलोकनैः ॥२२१॥
ग्लानिदैन्याश्रुपातैश्च रोषस्यागमनेन च ।
निर्भूषणाङ्गी विमृजा दुःखेन रुदितेन च ॥२२२॥
खण्डिता विप्रलब्धा वा कलहान्तरितापि वा ।
तथा प्रोषितकान्ता च भावैरेवं प्रयोजयेत् ॥२२३॥
विचित्रोज्ज्वलवेषा च प्रमोदोद्द्योतितानना ।
उदीर्णशोभातिशया कार्या स्वाधीनभर्तृका ॥२२४॥
वेश्यायाः कुलजाया वा प्रेष्याया वाथवा नृपैः ।
एभिर्भावविशेषैस्तु कर्तव्यमभिसारणम् ॥२२५॥
समदा मृदुचेष्टा च तथा परिजनावृता ।
नानाभरणचित्राङ्गी गच्छेद्वेश्याङ्गना शनैः ॥२२६॥
संलीना स्वेषुगात्रेषु त्रस्ता [4]विप्रेक्षितानना ।
अवगुण्ठनसंवीता गच्छेच्च कुलजाङ्गना ॥२२७॥
मदस्खलितसंलापा विभ्रमोत्फुल्ललोचना ।
[1]आविद्धगतिसंचारा [2]गच्छेत्प्रेष्या समुद्धतम् ॥२२८॥
[3]स्यादयं शयितो व्यक्तं पश्येत्सुप्तं प्रियं यदा ।
[4]अनेन तूपचारेण तस्य कुर्यात् प्रबोधनम् ॥२२९॥
अलंकारेण कुलजा वेश्या गन्धैस्तु शीतलैः ।
प्रेष्या तु वस्त्रव्यजनैर्बोधयेच्छयितं प्रियम्[5] ॥२३०॥
[6]कुलाङ्गनावेश्यादीनां प्रोक्तः[7] कामाश्रयो विधिः ।
सर्वावस्थानुभाव्यं तु यस्माद्भवति नाटकम् ॥२३१॥

221-231 (C.XXXI. 120-125; C.XXII. 214-224; B.XXII. 222-232). 1 C. समागदितसञ्चारा. 2 K. विप्रेक्षितानना, B. विनमितानना. 3 K. स्यादयं शषितो (=शयितो), B. गत्वा सा चेद्यदा तत्र. 4 K. प्रिया यथोत्थापयति तथा वक्ष्याम्यहं पुनः 5 B. कुर्वीत प्रतिबोधनम्. 6 B. कुलाङ्गनान्यमेवायं. 7 B. नोक्तः.

नवकामप्रवृत्ताया क्रुद्धाया वा समागमे ।
सापदेशैरुपायैस्तु वासकं [1]संप्रयोजयेत् ॥२३२॥
नानालङ्कारवस्त्राणि गन्धमाल्यानि चैव हि ।
[2]नित्यं सुखान्युदात्तानि[3] सेवेत मदनान्विता ॥२३३॥
न तथा भवति [4]विशेषो मदनवशः कामिनीमलभमानः ।
द्विगुणोपजातहर्षो भवति यथा सङ्गतः प्रियया ॥२३४॥
विलासभावेङ्गितवाक्यलीलाविशेषमाधुर्यगुणोपपन्नः[5] ।
परस्परप्रेमनिरीक्षितेन समागमः कामकृतस्तु कार्यः ॥२३५॥
[6]नार्याप्यथ विशेषण प्रमोदरससम्भवः ।
वासोपचारः कर्तव्यो नायकागमनं प्रति ॥२३६॥
[7]गन्धमाल्यं गृहीत्वा तु चूर्णवासस्तथैव च ।
[8]स्थापयेन्नायककृते कुर्याच्चात्मप्रसाधनम् ॥२३७॥
वासोपचारे नात्यर्थं भूषणग्रहणं भवेत् ।
रशनानूपुरप्रायं स्वनवच्च प्रशस्यते ॥२३८॥
[9]न मश्रुग्रहणं रङ्गे न स्नानं नानुलेपनम् ।
नाञ्जनं नाङ्गरागं च न च केशोपसङ्ग्रहम्[10] ॥२३९॥
[11]नापावृता नैकवस्त्रा न रागमधरस्य तु ।
उत्तमा मध्यमा वापि [12]प्रकुर्यात् प्रमदा क्वचित् ॥२४०॥

232-240 (C.XXXI. 127-135 ; B.XXII. 233-241). 1 K. संप्रकल्पयेत्, C. प्रतियोजयेत्. 2 B. प्रियायोजितभुक्तानि. 3 B. निषेवेत मुदान्वितः. 4 B. मनुष्यो. 5 B. माधुर्यविस्तारगुणोपपन्नः. 6 B. ततः प्रवृत्ते मदने उपचारसमुद्भवे. 7 B. गन्धमाल्ये. 8 स्थापयेन्नायककृते etc. B. आदर्शो लीलया गृह्यश्छन्दतो वा पुनः पुनः, C. आदर्शः संग्रहीतव्यो कृतार्थोऽपि पुनः पुनः. 9 B. नाम्बरग्रहणं. 10 K. कोशोपसंग्रहम्, B. केशसंयमनं तथा, C. स्तनकेशग्रहो तथा. 11 B. नाप्रावृता. 12 B. कुर्वीत.

अधमानां [1]भवदेवं विधिः प्रकृतिसम्भवः ।
[2]तासामपि ह्यसभ्यं यन्न तत्कार्यं प्रयोक्तृभिः ॥२४१॥
[3]प्रमदाभिर्नरैर्वापि नानाभावैस्तु नाटके ।
भूषणग्रहणं कार्यं पुष्पाणां ग्रहणं तथा ॥२४२॥
[4]निर्युक्तमण्डना किञ्चित्प्रतीक्षेत प्रियागमम्[9] ।
[5]वीक्ष्यमाणा पथं प्रिया शृणुयान्नालिकाध्वनिम् ॥२४३॥
श्रुत्वा तु [6]नालिकाघोषं नायकागमविक्लवा ।
[7]वेपन्ती सन्नहृदया तोरणाभिमुखी व्रजेत् ॥२४४॥
[8]वामेन तोरणं गृह्य कवाटं दक्षिणेन तु ।
[9]हस्तेन संमुखीभूय [10]उदीक्षेत प्रियागमम् ॥२४५॥
शङ्कां चिन्तां भयं चैव कुर्यात्कारणसंस्थितम्[11] ।
अदृष्ट्वा रमणं नारी विषण्णा तु क्षणं भवेत् ॥२४६॥
दीर्घं चैव विनिःश्वस्य [12]अस्रञ्चैव निपातयेत् ।
सन्नं च हृदयं कृत्वा [13]विसृजेदङ्गमासने ॥२४७॥
व्याक्षेपाद्विमृशेच्चापि नायकागमनं प्रति ।
तैस्तैर्विचारणैश्चापि शुभाशुभसमुत्थितैः[14] ॥२४८॥

241-248 (C.XXXI. 136-144 ; B.XXII. 242-250). 1 B. भवेदेष सर्व एव विधि सदा. 2 BC. कारणान्तरमासाद्य तस्मादपि (C. तासामपि) न कारयेत्. 3 B.C. प्रेष्यादीनां च (C. वेश्यादीनां तु) नारीणां नराणां वापि (C. अपि) नाटके. 4 B. गृहीतमण्डना. B.C. लीलया मण्डितं वेषं कुर्याद्यन्न विरुध्यते, विधिवद्वासकं कुर्यान्नायिका नायकागमे (C. वासोपचारं कृत्वैव नायिका नायकागमम्). 5 K's. reading, B. प्रतीक्ष्यमाणा च ततो नालिकाशब्दमादिशेत्, C. शृणुयान्नालिका-घोषं तत्प्रतीक्षासनस्थिता. 6 B. नालिकाशब्दं. K. ०नादं. 7 B. विषण्णा वेपमाना च. 8 C. वामेन तोरणं गृह्य, B. तोरणं वामहस्तेन. 9 K's reading, C. हस्तेनाधोमुखी, B. गृहीत्वा तोरणाश्लिष्टा. 10 K's reading, C. प्रतीक्षते, B. संप्रतीक्षते. 11 B. तोरणाश्रिता, K. तोरणसंस्थितम्. 12 B. नयनाम्बु, C आस्यञ्चैव. 13 C. विमुञ्चेद्. 14 C. समन्वितैः.

गुरुकार्येण मित्रैर्वा [1]मन्त्रिणां राज्यचिन्तया ।
अनुबद्धः प्रियः किन्तु [2]धृतो वल्लभयापि वा ॥२४९॥
[3]आकारं दर्शयेदेवं शुभाशुभसमुत्थितान् ।
निमित्तैरात्मसंस्थैस्तु स्फुरितैः स्पन्दितैस्तथा ॥२५०॥
शोभनेषु च कार्येषु निमित्तं वामतः स्त्रियाः ।
अनिष्टेषु तु कार्येषु निमित्तं दक्षिणं भवेत् ॥२५१॥
सव्यं नेत्रं ललाटं च [4]भ्रूरथोष्ठं तथैव च ।
ऊरुबाहुस्तनश्चैव स्फुरेद्यदि समागमः ॥२५२॥
अतोऽन्यथा स्पन्दमाने [5]दुरितं दक्षिणे भवेत् ।
दर्शने दुर्निमित्तस्य मोहं गच्छेत्क्षणं ततः ॥२५३॥
[6]अप्राप्तेऽथैव कर्तव्यं प्रिये गण्डार्पितं करम् ।
भूषणे चाप्यवज्ञानं रोदनं च समाचरेत् ॥२५४॥
[7]ततश्च शोभनं [8]पश्यन्निमितं वै प्रियागमे ।
सूच्यो नायिकयासन्नौ गन्धाघ्राणेन नायकः ॥२५५॥
दृष्ट्वा चोत्थाय हृष्टाङ्गी [9]प्रत्युद्गच्छेद्धि नायकम् ।
यदि स्यादपराद्धस्तु [10]ततस्तैस्तैरुपक्रमैः ॥२५६॥
उपालम्भकृतैर्वाक्यैरभिभाष्यस्तु[11] नायकः ।
मानापमानसंमोहैरवहित्थैर्यथाक्रमम्[12] ॥२५७॥

249-257 (C.XXXI. 145-157; B.XXII. 251-261a). 1 B. मन्त्रिणा. 2 B. वृतो. 3 B. उत्पातान्निर्दिशेच्चापि. 4 B. भ्रूनासोष्ठं. 5 B. दुर्निमित्तं, Bbh. दुरुक्तं, Bc. दुरितं, C अनिष्टं. 6 K. अप्राप्तेऽथैव कर्तव्यं B. C. अनागमे नायकस्य. 7 B. अथचेच्छोभनं तत्स्यात् निमित्तं नायकागमे. 8 K. पश्यन्. 9 B. प्रत्युद्गच्छेद्यथाक्रमम् and B.C. add after this ततः कान्तं निरीक्षेत प्रहर्षोत्फुल्ल-लोचना । सखिस्कन्धार्पितकरा कृत्वा स्थानकमायतम् । दर्शयेत ततः कान्तं सचिह्नं सर सव्रणम्; but K. om. them. 10 B. कृत०. 11 B. उपालभ्यः. 12 B. ०भयक्रमैः.

[1]वचनस्य समुत्पत्तिः स्त्रीणा [2]ग[र्हा]कृता भवेत् ।
[3]विश्रम्भस्नेहरागेषु संदेहे प्रणये तथा ॥२५८॥
[4]परितोषे [5]संघर्षे च दाक्षिण्याक्षेपविस्मये[6] ।
[7]धर्मार्थकामयोगेषु प्रच्छन्नवचनेषु च ॥२५९॥
हास्ये कुतूहले चैव सम्भ्रमे व्यसने तथा ।
[8]हास्योपस्थानसम्प्राप्तौ दोषोपक्षेपनिह्नवे ॥६०॥
अनाभाष्योऽपि सम्भाष्यः प्रिय एभिस्तु कारणैः ।
[9]यत्र स्नेहो भयं तत्र यत्रेर्ष्या तत्र मन्मथः[10] ॥२६१॥
चतस्रो योनयस्तस्याः कीर्त्यमाना निबोधत ।
वैमनस्यं व्यलीकं च विप्रियं मन्युरेव च ॥२६२॥
एतेषां [11]संप्रवक्ष्यामि लक्षणानि यथाक्रमम् ।
[12]निद्राखेदालसगतिं सचिह्नं सरसव्रणम् ।
एवंविधं प्रियं दृष्ट्वा वैमनस्यं भवेत्स्त्रियाः ॥२६३॥
तीव्रासूयितवदना रोषाद् बहुशः [13]प्रकम्पमानोष्ठी ।
साध्विति सुष्ठ्विति वाक्यैः शोभनमित्यभिनयं युञ्ज्यात् ॥२६४॥
[14]बहुशोऽवधीर्यमाणोऽपि [3]यस्तस्मिन्नेव दृश्यते ।
[15]संघर्षाच्चात्र मात्सर्याद्व्यलीकं तु भवेत्स्त्रियाः ॥२६५॥
कृत्वोरसि वामकरं दक्षिणहस्तं [16]तथा विधुन्वाना ।
चरणविनिष्टम्भेनास्मिन्नकुर्वीत साभिनयम्[17] ॥२६६॥

258-266 (C.XXXI. 251-260 ; B.XXII. 261b-270). 1 C. om. 258-259a. 2 K. गाथाकृता. B: ईर्ष्याकृता. 3 See 1 above. 4 *ibid*. 5 Ag. संघर्षे, B. घर्षे. C. हर्षे. 6 B. विभ्रमे, K. पातने. Ag. विस्मये. 7 C. अवहित्थ प्रयोगेषु. 8 B. read 260b as स्त्रीपुंसयोः क्रोधकृते पृथङ्मिश्रे तथापि वा. 9 B. यत्र स्नेहो भवेत्तत्र-हीर्ष्या. 10 मदनसम्भवा. C. मदनस्ततः. 11 C समुत्पत्तिः प्रयोगं च निबोधत. 12 B. निद्रा०. 13 K. प्रकम्पमानोष्ठी, C. प्रवेपमानाङ्गी. 14 B. बहुधा वार्यमाणोऽपि. 3 C. यस्तत्रैव हि तिष्ठति. 15 B. संघर्षमत्सरा तत्र, C. संहर्षाच्चात्र. 16 K. रुषा. 17 B.C. कार्योऽभिनयो व्यलीके तु, we with K.

जीवन्त्यां त्वयि जीवामि दासोऽहं त्वं च मे प्रिया ।
उक्त्वैवं योऽन्यथा कुर्यात्तद्विप्रियमिति स्त्रियाः ॥२६७॥
दूतीलेखप्रतिवचनभेदनैः क्रोधहसितरुदितैश्च ।
विप्रियकरणेऽभिनयः सशिरःकम्पः प्रयोक्तव्यः ॥२६८॥
प्रतिपक्षसकाशात्तु यः सौभाग्यविकत्थनः ।
उपसर्पेत्सचिह्नश्च मन्युस्तत्र भवेत्स्त्रियाः ॥२६९॥
वलयपरिवर्तनेन च [1]सशिथिलमुपक्षेपणेन रसनयोः ।
मन्युस्त्वभिनेतव्यः सशङ्कितं [2]चास्रमोक्षेऽस्य ॥२७०॥
दृष्ट्वा स्थितं प्रियतमं सशङ्कितं सापराधमतिलज्जम् ।
ईर्ष्यावचनसमुत्थैः खेदयितव्यो ह्युपालम्भैः ॥२७१॥
[3]न च निष्ठुरमतिभाष्या न चाप्यतिक्रोधनस्तु [4]परिभाष्यः ।
बाष्पोन्मिश्रैर्वचनैरात्मोपन्याससंयुक्तैः ॥२७२॥
[5]मध्याङ्गुल्यंष्ठाग्रविच्यवात्पाणिना ह्युरःस्थेन ।
उद्वर्तितनेत्रतया तथा प्रततवीक्षणाच्चापि ॥२७३॥
कटिहस्तनिविष्टतया विच्छिन्नतया [6]तथाङ्गुलैः करणात् ।
[7]मूर्धभ्रमणनिकुञ्चितनिपातसंश्लेषनाच्चापि ॥२७४॥
अवहित्थवीक्षणाद्वा अङ्गुलिभङ्गैश्च तर्जनैर्ललितैः ।
एभिर्भावविशेषैरस्याभिनयः प्रयोक्तव्यः ॥२७५॥
शोभसे साधुदृष्टोऽसि गच्छ त्वं किं विलम्बसे ।
मा मां स्प्राक्षीः प्रियां याहि तव या हृदि संस्थिता ॥२७६॥
गच्छेत्युक्त्वा परावृत्य [8]विनिवृत्तान्तरेण तु ।
[9]केनचिद्वचनार्थेन प्रहर्षं योजयेत्पुनः ॥२७७॥

267-277 (C.XXXI. 263-169; XXIV. 268b-271; B.XXII. 268-274) 1 B. सुशिथिल॰. 2 B.C. वाष्पपूर्णाद्याः, K. चास्र मोक्षे. 3 C. om. 272. 4 Bbh. परिभाष्य, B. परिहासः, K. परिहार्यः. 5 B. मध्याङ्गुल्याङ्गुष्ठा प्रविच्यवात्. 6 B. तथा ञ्चलेः करणात्. 7 C. भ्रमणनिकुञ्चितनखादि. B. निहञ्चित निपातयांश्लेषणाच्चापि. 8 B. विनिवृत्तान्तरेण. 9 C. केनचिद्व्यसनार्थेन.

रभसग्रहणाच्चापि वस्त्रे हस्तेऽथ मूर्धनि ।
कार्यं [1]प्रसादनं नार्या ह्यपराधं समीक्ष्य तु ॥२७८॥
हस्ते वस्त्रेऽथ केशान्ते नार्याप्यथ गृहीतया ।
[2]कान्तमेवापसर्पन्त्या कर्तव्यं मोक्षणं शनैः ॥२७९॥
गृहीतयाऽथ केशान्ते हस्ते वस्त्रेऽथवा पुनः ।
[3]यथा प्रियो न पश्येद्धि स्पर्शो ग्राह्यस्तथा स्त्रिया ॥२८०॥
पादाग्रस्थितया नार्या [4]तथैवाकुञ्चिताङ्गया ।
अश्वक्रान्तेन कर्तव्यं केशानां मोक्षणं शनैः ॥२८१॥
अमुच्यमाने केशान्ते नार्या सस्वेदलेशया ।
हुं हुं मुञ्चापसर्पेति वाच्यः स्पर्शालसाङ्गया ॥२८२॥
गच्छेति रोषवाक्येन गत्वा [5]प्रतिनिवृत्य च ।
केनचिद्वचनार्थेन [6]चालापं योजयेत् पुमान् ॥२८३॥
[7]विधूननञ्च हस्तस्य हुङ्कारं स्त्री प्रयोजयेत् ।
स चावधूनने कार्यः शपथैर्व्याज[8] एव च ॥२८४॥
अक्ष्णोः संवरणं कार्यं पृष्ठतश्चोपगूहनम् ।
नार्यास्त्वपहृते वस्त्रे [9]नीवीच्छादनमेव वा ॥२८५॥
[10]तावत्खेदयितव्यस्तु यावत्पादगतो[11] भवेत् ।
ततश्चरणयोः पाते कुर्याद् दूतीनिरीक्षणम् ॥२८६॥
[12]उत्थाप्यालिङ्गयेदेनं नायिका नायकं ततः ।
[13]रतिभोग[हृ]ता हृष्ट्वा शयनाभिमुखी व्रजेत् ॥२८७॥

278-287 (C.XXIV. 271-281; B.XXII. 282-291). 1 C. प्रणमनं. 2 Bbh. अपसर्पन्त्या, BC. ०वोपसर्पन्त्या. 3 B. हुं मञ्चेत्युपसर्पन्त्या वाच्यः स्पर्शालसंप्रियः, 4 B. किञ्चित् कुट्टमितोत्कटम्. 5 C. प्रतिनिवर्त्य. 6 B. वाच्थं यास्यसि नेति च. 7 B. विधूननेन हस्तेन. 8 B. व्याज, C. र्वाच्य. 9 B. दीपप्रच्छादन. 10 C. तावत् स्वेदयितव्यस्तु. 11 C. पादहतो 12 C. तथाप्यालिङ्गयेद्. 13 रतिभोगहृता हृष्टा, B. रतिभोगगता हृष्टा.

एतद्गीतविधानेन सुकुमारेण योजयेत्।
यदा शृङ्गारसंयुक्तो रतिसंयोगकारणम् ॥२८८॥
यदा चाकाशपुरुषं परस्थवचनाश्रयम्।
भवेत् [1]काव्यं तथा ह्येष कर्तव्योऽभिनयः स्त्रिया ॥२८९॥
यदन्तःपुरसम्बन्धं [2]काव्यं भवति नाटके।
शृङ्गाररससंयुक्तं तत्राप्येष विधिर्भवेत् ॥२९०॥
न कार्यं शयनं रङ्गे नाट्यधर्मं विजानता।
केनचिद्वचनार्थेन अङ्कच्छेदो विधीयते ॥२९१॥
यदा स्वपेदर्थवशादेकाकी सहितोऽपि वा।
चुम्बनालिङ्गनं चैव तथा गुह्यं च यद्भवेत् ॥२९२॥
[3]दन्तच्छेद्यं नखक्षतं नीवीसंस्रनमेव च।
स्तनाधरविमर्दं च रङ्गमध्ये न कारयेत् ॥२९३॥
भोजनं सलिलक्रीडां तथा लज्जाकरं तु यत्।
एवंविधं भवेद्यद्यत् तत्तद्रङ्गे न कारयेत् ॥२९४॥
पितृपुत्रस्नुषाश्वश्रूदृश्यं यस्मात्तु नाटकम्।
तस्मादेतानि सर्वाणि वर्जनीयानि यत्नतः ॥२९५॥
वाक्यैः सातिशयैः श्रव्यैर्मधुरैर्नातिनिष्ठुरैः।
हितोपदेशजननैस्तज्ज्ञैः कार्यं तु नाटकम्[4] ॥२९६॥
समागमेऽथ नारीणां वाच्यानि मदनाश्रये।
प्रियेषु वचनानीह यानि तानि निबोधत ॥२९७॥
प्रियः कान्तो विनीतश्च नाथः स्वाम्यथ जीवितम्।
[5]नन्दनश्चेत्यभिप्रीते वचनानि भवन्ति हि ॥२९८॥
दुःशीलोऽथ दुराचारः शठो वामो [6]विरूपकः।
निर्लज्जो निष्ठुरश्चेति प्रायः क्रोधेऽभिधीयते ॥२९९॥

288-299 (C.XXIV. 282-293 ; B.XXII. 292-304a). 1 C. कायं. 2 C. कार्यं. 3 C. दत्तं नखक्षतं छेद्यः, B. दन्तच्छेद्यं नखच्छेद्य०. 4 B. adds after this एवमन्तः पुरकृतः कार्यस्त्वभिनयो बुधैः. 5 B. अभिप्रीते, C. अभिप्रेतो.. 6 B. विकत्थनः.

योे विप्रियं न कुरुते न चायुक्तं प्रभाषते ।
तथार्जवसमाचारः प्रिय इत्युच्यते बुधैः ॥३००॥
अन्यनारीसमुद्भूतं चिह्नं यस्य न दृश्यते ।
अधरे वा शरीरे वा स कान्त इति भण्यते ॥३०१॥
[1]संक्रुद्धोऽपि हि यो नार्या [2]नोत्तरोत्तरभाषणम् ।
परुषं वा न वदति विनीतः सोऽभिधीयते ॥३०२॥
सामदानार्थसंभोगैस्तथा लालनपालनैः ।
नारीं संभजते यस्तु स नाथ इति संज्ञितः ॥३०३॥
हितैषी रक्षणे शक्तो न मानी न च मत्सरी ।
सर्वकार्येष्वसंमूढः यः स स्वामीति कीर्तितः ॥३०४॥
नारीप्सितैरभिप्रायैर्निपुणं शयनक्रियाम् ।
करोति यस्तु संभोगे जीवितः सोऽभिसंज्ञितः ॥३०५॥
कुलीनो [3]धृतिमान् दक्षो दक्षिणो वाग्विशारदः ।
श्लाघनीयः सखीमध्ये नन्दनो नाम संज्ञितः ॥३०६॥
एते वचनविन्यासा [4]रतिप्रीतिकराः स्मृताः ।
तथा चाप्रीतिवाक्यानि गदतो मे निबोधत ॥३०७॥
निष्ठुरश्चासहिष्णुर्यो मानी धृष्टो विकत्थनः ।
[5]उत्तरोत्तरवादी च स दुःशील इति स्मृतः ॥३०८॥
ताडनं बन्धनं वापि यो[ऽ]विसृश्य समाचरेत् ।
तथा पुरुषवाक्यश्च दुराचारः स संज्ञितः ॥३०९॥
वाचैव मधुरो यस्तु कर्मणा नोपपादयेत् ।
[6]योषितं कञ्चिदप्यर्थं स शठः परिकीर्तितः ॥३१०॥
वार्यते यत्र यत्रार्थे [7]तं तमेव करोति यः ।
[8]भवेदभिनिवेशी च स वाम इति संज्ञितः ॥३११॥

300-311 (C.XXIV. 294-305 ; B.XXII. 304b-316a). 1 B. संक्रुद्धेऽपि. 2 B. नोत्तरं प्रतिपद्यते. 3 C. नीतिमान्. 4 C. रतिस्मृति-. 5 B. अनवस्थितचित्तश्च. 6 B. योषितः. 7 B. तत्तदेव. 8 B. विपरीतनिवेशी.

सरसव्रणचिह्नो यः स्त्रीसौभाग्यविकत्थनः ।
अतिमानी तथा स्तब्धः [1]स विरूप इति स्मृतः ॥३१२॥
वार्यमाणो दृढतरं यो नारीमभिसर्पति[2] ।
सचिह्नः सापराधश्च स [3]निर्लज्ज इति संज्ञितः ॥३१३॥
[4]योऽपराद्धस्तु रभसा नारीं सेवितुमिच्छति ।
अप्रसादनबुद्धिश्च निष्ठुरः सोऽभिधीयते ॥३१४॥
एते वचनविन्यासाः प्रियाप्रियविभूषिताः[5] ।
[6]नानावस्थां समासाद्य वि[चार्य] तान् समाचरेत् ॥३१५॥
एष गीतविधाने तु [7]सुकुमारो विधिर्भवेत् ।
शृङ्गाररससंभूतो रतिसंभोगखेदजः[8] ॥३१६॥
यच्चैवाकाशपुरुषं परस्थवचनाश्रयम्[9] ।
[10]शृङ्गार एवं वाच्यं स्यात्तत्राप्येष विधिर्भवेत् ॥३१७॥
यद्वा पुरुषसंबन्धं कार्यं भवति नाटके ।
शृङ्गाररससंयुक्तं तत्राप्येष क्रमो भवेत्[11] ॥३१८॥
एवमन्तुःपुरगतः प्रयोज्योऽभिनयो बुधैः ।
दिव्याङ्गनानां तु विधिं व्याख्यास्याम्यनुपूर्वशः ॥३१९॥
नित्यमेवोज्ज्वलो वेषो नित्यं प्रमुदितं मनः ।
नित्यमेव सुखः कालो [12]देवीनां ललिताश्रयः ॥३२०॥
न चेर्ष्या नैव च क्रोधो नासूया न प्रसादनम् ।
दृश्यते दिव्यपुंसां हि शृङ्गारे योषितं प्रति ॥३२१॥

312-321 (C.XXIV. 306-313 ; B.XXII. 316b-326a). 1 B. विकत्थनः. 2 B. उपसर्पति. 3 C. विलज्ज. 4 C. सापराधस्तु. 5 B- विभाषिताः. 6 B. नर्तकीसंश्रिताः कार्या बहवोऽन्योऽपि नाटके. 7 B. सुकुमारे. 8 B. ०खेदनः. 9 C.om. 316b-317a. 10 C. शृङ्गाररसवाच्यः 11 C. om. 318. 12 B. देवानां.

[1]यदा [2]मानुषसंयोगो दिव्यानां योषितां भवेत् ।
तदा [3]सर्वे प्रकर्तव्या ये भावा मानुषाश्रयाः ॥३२२॥
[4]शापाद् भ्रंशस्तु दिव्यानामङ्गनानां यदा भवेत् ।
कार्यो मानुषसंयोगस्तथा [5]चैवोपसर्पणम् ॥३२३॥
पुष्पैर्भूषणजैः शब्दैरदृश्यात्रापि या भवेत्[6] ।
पुनः सन्दर्शनं दत्वा क्षणादन्तर्हिता भवेत् ॥३२४॥
वस्त्राभरणमाल्यैस्तु [7]लेखसंप्रेषणैरपि ।
[8]ईदृशैरभ्युपगमैः [9]समुन्माद्यस्तु नायकः ॥३२५॥
उन्मादनात् समुत्पन्नः कामो रतिकरो भवेत् ।
स्वभावोपगतो यस्तु [10]नासावत्यर्थभावकः ॥३२६॥
ये भावा मानुषाणां तु यदङ्गं यच्च चेष्टितम् ।
तत्सर्वं मानुषं प्राप्य कार्या दिव्यैरपि द्विजाः ॥३२७॥
एवं राजोपचारो हि कर्तव्योऽभ्यन्तराश्रयः[11] ।
बाह्यमप्युपचारं तु व्याख्यास्याम्यथ वैशिके ॥३२८॥

इति भारतीये नाट्यशास्त्रे सामान्याभिनयो नाम
चतुर्विंशोऽध्यायः ।

322-328 (C.XXIV. 314-320; B.XXII. 327b-333a). 1 B. reads before this ये भावा मानुषाणां स्युर्यदङ्गं यच्च चेष्टितम् । सर्वं तदेव कर्तव्यं दिव्यैर्मानुषसङ्गमे. 2 B. मानुषसंभोगो. 3 B. सर्वाः. 4 BS शापभ्रंशात्तु…तथा चापत्यलिप्सया. 5 B. शृङ्गाररससंश्रयः. 6 B. अदृस्यापि प्रलोभयेत्. 7 C. लेखसंप्रेक्षणैरपि. 8 B. ईदृशैरुपचारैस्तु. 9 C. समुन्मादस्तु नाटके. 10 C. नानारत्यार्थभावकः, B. नानावत्यर्थभाविकः. 11 C. ह्यन्तराश्रयः.

पञ्चविंशोऽध्यायः

विशेषयेत् कलाः सर्वाः यस्मात्तस्माद्वैशेषिकः[1] ।
[2]वेशोपचारतो वापि वैशिकः परिकीर्तितः ॥१॥
यो हि सर्वकलोपेतः सर्वशिल्पविचक्षणः ।
[3]स्त्रीचित्तग्राहकश्चैव वैशिकः स भवेत् पुमान् ॥२॥
गुणास्तस्य तु विज्ञेयाः स्वशरीरसमुद्भवाः ।
आहार्याः सहजाश्चैव त्रयस्त्रिंशत्समासतः ॥३॥
शास्त्रविच्छिल्पसंज्ञो रूपवान् प्रियदर्शनः ।
विक्रान्तो धृतिमांश्चैव वयोवेषकुलान्वितः[4] ॥४॥
सुरभिर्मधुरस्त्यागी सहिष्णुरविकत्थनः ।
अशङ्कितः प्रियाभाषी चतुरः सुभगः[5] शुचिः ॥५॥
कामोपचारकुशलो दक्षिणो देशकालवित् ।
अदीनवाक्यः [6]स्मितवाक् वाग्मी दक्षः प्रियंवदः ॥६॥
[7]अलुब्धः संविभागी च श्रद्धधानो दृढव्रतः[8] ।
गम्यासु चाप्यविस्रम्भी मानी चेति स वैशिकः ॥७॥
अनुरक्तः[9] शुचिर्दान्तो[10] दक्षिणः प्रतिपत्तिमान् ।
[11]भवेच्चित्ताभिधायी च [12]वयस्यस्तस्यषट् गुणाः[13] ॥८॥
विज्ञानगुणसंपन्ना [14]कथनी लिङ्गिनी तथा ।
* रङ्गोपजीवना चापि प्रतिपत्तिविचक्षणा[15] ॥९॥

1-9 (C. *same* ; B.XXIII. *same*). 1 Ag. वैशेषिका, B.C. ०तु वेशिकः. 2 B. वेशोपचारे साधुर्वा, C. वैश्योपाचार०. 3 B. स्त्रीचित्तग्रहणाभिज्ञो. 4 C. ०वेषगुणान्वितः. 5 B. शुभदः, By. शुभगः. 6 B. स्मितवान्. 7 B. स्त्रीलुब्धः. 8 B. दृढस्मृतिः. 9 B. अनुयुक्तः. 10 B. शुचिर्दत्तो. 11 C. भवेच्छिद्राभिशायी. 12 B.C. वयस्य(स्या)स्तस्य. 13 B. तद्गुणाः. 14 B. कथिनी. 15 B. om. 9b.

प्रतिवेश्या सखी दासी कुमारी कारुशिल्पिका ।
धात्री पाषण्डिनी चैव [1]दूत्यस्त्वीक्षणिका तथा ॥१०॥
प्रोत्साहनेषु कुशला मधुरकथा दक्षिणा च कालज्ञा ।
[2]लडहा संवृतमन्त्रा दूतीत्येभिर्गुणैः कार्या ॥११॥
[3]तया प्रोत्साहनं कार्यं [4]नानादर्शितकारणम् ।
यथोक्तकथनं चैव तथा भावप्रदर्शनम् ॥१२॥
* [5]न जडं रूपवन्तं च नार्थवन्तं न चातुरम् ।
* दूतं वापि हि दूतीं वा बुधः कुर्यात् कदाचन ॥१३॥
कुलभोगधनाधिक्यं [6]कार्यं चैव विकत्थनम् ।
दूती [7]निवेदयेत्काममर्थानां चैव भाषणम् ॥१४॥
[8]नवकामप्रवृत्तायाः क्रुद्धाया [9]वा समागमः ।
[10]नानोपायैः प्रकर्तव्यो दूत्या हि पुरुषाश्रयः ॥१५॥
उत्सवे रात्रिसञ्चारे उद्याने [11]ज्ञातिवेश्मनि ।
धात्रीगृहे सखीगेहे तथा चैव निमन्त्रणे ॥१६॥
व्याधितव्यपदेशेन शून्यागारसमाश्रये[12] ।
एवं समागमः कार्यो नृणां प्रथमसङ्गमे ॥१७॥
एवं समागमं कृत्वा [13]नानोपायविधानजम् ।
अनुरक्तां विरक्तां वा [14]चिह्नैः समुपलक्षयेत् ॥१८॥
स्वभावभावातिशयैर्या नारी [15]मदनार्दिता ।
[16]करोत्यनिभृतं लीलां ज्ञेया सा मदनातुरा ॥१९॥

10-19 (C. 10, 12, 13-19 ; B.XXIII. 11-19a). 1 B. तथा रङ्गोपजीविनी. 2 C. लसहा. 3 B. तयाप्युο. 4 C. नानादर्शनकारणम्. 5 B. reads this as 12b-13a. 6 B. कृत्वाऽधिकविकत्थनम्. 7 B. काममर्थांश्चैवानुवर्णयेत् ; C. कार्यमर्थानां चैव भाषणम्. 8 B. न चाकामप्रवृत्तायाः. 9 B. वापि सङ्गमः. 10 B. नानुपायः.. 11 B. मित्रवेश्मनि. 12 B. निवेशने. 13 B. सोपायं विधिपूर्वकम्. 14 B. लिङ्गाकारैस्तु 16 B. मदनातुरा. 16 B. करोति निभृतां.

[1]गुणान् सखीनामाख्याति स्वधनं प्रददाति च।
संपूजयति मित्राणि द्वेष्टि शत्रुजनं तथा[2] ॥२०॥
[3]समागमं प्रार्थयते [4]दृष्ट्वा हृष्यति चाधिकम्।
[5]तुष्यत्यस्य कथाभिस्तु सस्नेहश्च निरीक्षते ॥२१॥
सुप्ते च पश्चात् [6]स्वपिति चुम्बिता प्रतिचुम्बति।
उत्तिष्ठत्यपि पूर्वं च तथा क्लेशसहापि च ॥२२॥
[7]समा दुःखे सुखे च स्यान्नक्रोधमुपयाति च।
एवंविधैर्गुणैर्युक्ता याऽनुरक्ता तु सा भवेत् ॥२३॥
विरक्तायास्तु लिङ्गानि चुम्बितास्यं प्रमार्जति[8]।
अनिष्टां च कथां ब्रूते प्रियमुक्तापि कुप्यति ॥२४॥
प्रद्वेष्टि चास्य मित्राणि [9]तस्य शत्रुं प्रशंसति।
शेते पराङ्मुखी चैव शय्यायां पूर्वशायिनी ॥२५॥
सुमहत्युपचारेऽपि [10]न तुष्यति कथंचन।
न क्लेशं सहते चापि तथा कुप्यत्यकारणे ॥२६॥
* [11]न च चक्षुर्ददात्यस्य न चैनमभिनन्दति[11]।
[12]यस्यामेवं विकाराः स्युर्विरक्तां तां विनिर्दिशेत् ॥२७॥
[13]हृदयग्रहणानि स्युर्व्यापारस्य विचेष्टितम्।
अर्थप्रदर्शनं चैव [14]तथा सद्भावदर्शनम् ॥२८॥
[15]अर्थोपन्यास एव स्यादर्थदानं तथैव च।
[16]व्याजात्त्यागोऽथ निकटाद् भावोपक्षेप एव च ॥२९॥

20-29 (C. 20-29 ; B.XXIII. 19b-28). 1 C. गुणाः सखीनामाख्याति ; B. सखीमध्ये गुणान् ब्रुते. 2 B. सदा. 3 B. गमागमे सखीनां या. 4 C. दृष्टा, B. हृष्टा भवति. 5 C. तुष्यन्यस्य. 6 C. झटिति. 7 B. उत्सवेमुदिता या च व्यसने या च दुःखिता. 8 B. नाभिचुम्बति. 9 B. भजतेऽरिजनं तथा. 10 B. तोषमुपयाति च. 11 B. om. 27a. 12 B. या स्यादेवं प्रकारा तु. 13 B. हृदयग्रहणोपायमस्या व्यापार चेष्टितम्. 14 B. उपदानं पुनर्भवेत्. 15 B. read 29a. differently 16 C. व्याधितानां परित्यागो.

दारिद्र्यात् व्याधितो दुःखात् पारुष्यादश्रुतात्तथा[1] ।
प्रवासगमनान्मानादतिलोभादतिक्रमात् ॥३०॥
[2]अतिवेलागमत्वाच्च तथा [3]विप्रियसेवनात् ।
एभिः स्त्री पुरुषो वापि कारणैस्तु विरज्यते ॥३१॥
भावग्राहीणि नारीणां कार्याणि मदनाश्रये ।
[4]य[तश्] च प्रीयते नारी प्राप्यते पुरुषैरथ ॥३२॥
लुब्धामर्थप्रदानेन कलाज्ञानेन पण्डिताम् ।
चतुरां [5]लडहत्वेन ह्यनुवृत्त्या तु मानिनीम् ॥३३॥
* भूषणग्र[ा]हणाच्चापि [6]शृङ्गारमुखता भवेत् ।
पुरुषद्वेषिणीमिष्टकथायोगैरुपक्रमेत् [7]॥३४॥
उपक्रीडनकैर्बालां [8]भीतामाश्वासनेन च ।
गर्वितां नीचसेवाभिरुदात्तां शिल्पदर्शनैः ॥३५॥
सर्वासामेव नारीणां त्रिविधा प्रकृतिर्मता ।
उत्तमा मध्यमा नीचा वेश्यानां तु [9]स्वभावजा ॥३६॥
या विप्रियेऽपि [10]निष्टम्भं न वदत्यप्रियं प्रियम् ।
अदीर्घरोषा च तथा [11]कलासु च विचक्षणा ॥३७॥
काम्यते पुरुषैर्या तु कुलभोगधनादिकैः[12] ।
कुशला कामतन्त्रेषु दक्षिणा रूपशालिनी ॥३८॥
गृह्णाति कारणाद् रोषं गतेर्ष्या प्रब्रवीति च ।
कार्यकालविशेषज्ञा [13]सुभगा सा स्मृतोत्तमा ॥३९॥
पुंसः कामयते या तु पुरुषैर्या तु काम्यते ।
कामोपचारकुशला प्रतिपक्षाभ्यसूयिका ॥४०॥

30-40 (C. 30-40 ; B.XXIII. 29-39). 1 B. ०ष्याद्दुःश्रवात्तथा. 2 B. अतीवाभिगमाच्चापि. 3 B. विप्रियकारणात्. 4 C. या न च प्रीयते, B. तुष्टिमेति यथा (यतो ?) नारी. 5 C. क्रीडनत्वेन. 6 B. शृङ्गारमुखरो, C. शृङ्गारमुखतो. 7 B. ०योगैरुपक्रमैः. 8 B. भीरुमा०. 9 C. निबोधत. 10 B. तिष्ठन्तं. 11 C. कलाशिल्प०. 12 C. धनाधिकैः 13 B. सुरूपा.

ईर्ष्यातुरा चानिभृता क्षणक्रोधाभिगर्विता[1] ।
क्षणप्रसादा या नारी सा नारी मध्यमा स्मृता ॥४१॥
अस्थाने कोपना या तु [2]दुःशीला चातिमानिनी ।
चपला परुषा चैव दीर्घरोषाऽधमा स्मृता ॥४२॥
सर्वासां नारीणां [3]यौवनलीलाश्चतस्रः स्युः ।
नेपथ्यरूपचेष्टागुणैस्तु[4] शृङ्गारमासाद्य ॥४३॥
[5]पीनोरुगण्डजघनाधरस्तनं कर्कशं रतिमनोज्ञम् ।
[6]सुरतं प्रति सोत्साहं प्रथमं तद्यौवनं ज्ञेयम् ॥४४॥
गात्रं [7]पूर्णावयवं पीनौ च पयोधरौ कृशं मध्यम् ।
कामस्य सारभूतं यौवनमेतद् द्वितीयं तु ॥४५॥
[8]सर्वश्रीसं[भृ]तं [9]रतिकरमुन्मादनं बहुगुणाढ्यम् ।
कामाप्यायितशोभं यौवनमेतत् तृतीयं तु ॥४६॥
नवयौवने व्यतीते तथा द्वितीये [10]तृतीयजे चापि ।
शृङ्गारशत्रुभूतं यौवनमेतच्चतुर्थं तु ॥४७॥
[11]अ[ा]म्लानगण्डजघनाधरस्तनशेषगात्रलावण्यम्[12] ।
[13]कामं प्रति नोत्साहं यौवनमेतच्चतुर्थं तु ॥४८॥
नात्यर्थं क्लेशसहा न कुप्यति न हृष्यति [14]प्रतिस्त्रीषु ।
[15]सौम्यगुणेष्वासक्ता [च] नारी नवयौवना ज्ञेया ॥४९॥
किञ्चित्करोति मानं किञ्चित्क्रोधं [16]च मत्सरं चैव ।
क्रोधे च भवति तूष्णीं यौवनमेतद् द्वितीयं तु ॥५०॥

41-50 (C. 41-50 ; B.XXIII. 40-49). 1 B. ०धातिगर्विता. 2 B. दुष्टशीलाति०. 3 B. यौवनभेदाः. 4 B. ०गुणेन. 5 C. ०स्तनकर्कशं. 6 B. शृङ्गार-समुत्साहं. 7 C. पीनवयवं. 8 By ०श्रीसम्भृतं, B. ०श्रीसंयुक्तं, C. ०श्रीसंपूर्णं. 9 B. रतिकरणोत्पादनं रतिगुणाढ्यम्. 10 B. तृतीयके. 11 BC. अम्लान. 12 B. किञ्चिदूनलावण्यम. 13 B. कामं प्रति नोच्छ्वासं, Bb. कामं प्रति सोत्साहं, C. कामे च निरुत्साहं. 14 B. स्त्रीभ्यः. 15 B. सौख्यगुणेष्ववसक्ता. 16 C. समत्सरं च.

रतिसम्भोगे दक्षा [1]प्रतिपक्षासूयिनी [2]गुणाढ्या च ।
अनिभृतगर्वितचेष्टा नारी ज्ञेया तृतीये तु ॥५१॥
[3]पुरुषग्रहणसमर्था [4]कामाभिज्ञाप्यमत्सरोपेता ।
[5]अविरहमिच्छति नित्यं नारी ज्ञेया चतुर्थे तु ॥५२॥
[6]यौवनलम्भा ह्येते विज्ञेया नाटके तु चत्वारः ।
पुनरेव तु [7]पुरुषगुणान् [8]कामतन्त्रे प्रवक्ष्यामि ॥५३॥
चतुरोत्तमौ मध्यमस्तथाऽधमः संप्रवृत्तकश्चैव[9] ।
[10]स्त्रीणां प्रयोगविषये विज्ञेयाः पुरुषास्त्विमे पञ्च ॥५४॥
[11]समदुःखः क्लेशसहः प्रणयक्रोधप्रसादने कुशलः ।
[12]योऽर्थी नात्मच्छन्दो दक्षश्चतुरः स[13] बोद्धव्यः ॥५५॥
यो विप्रियं न कुरुते नार्या किञ्चिद्विरागसंज्ञातम्[14] ।
[15]अ[ा]ज्ञातहृदयेप्सितो ज्ञेयः [16]स्मृतिमान् स तु ज्येष्ठः ॥५६॥
मधुरस्त्यागी रागं [17]नयति च मदनस्य [18]नापि वशमेति ।
अवमानितश्च नार्या विरज्यते [19]स च भवेज्ज्येष्ठः ॥५७॥
सर्वार्थैर्मध्यस्थो भावग्रहणं करोति यो नार्याः ।
कश्चिद्दोषं दृष्ट्वा विरज्यते मध्यमः पुरुषः ॥५८॥
काले दाता ह्यवमानितोऽपि न क्रोधमतितरामेति ।
दृष्ट्वा व्यलीकमात्रं विरज्यते मध्यमोऽयमपि ॥५९॥

51-59 (C. 51-59 ; B.XXIII. 50-58). 1 C. प्रतिपन्ना. 2 B. रतिगुणाख्या. 3 B. चित्तग्रहणसमर्था. 4 B. कामाभिज्ञा त्वमत्सरोपेता. 5 B. अविरहितमिच्छति पुरुषं. 6 B. यौवनभेदा. 7 B. पुरुषाणां च. 8 C. कामितन्त्रे. 9 B. च नीचः प्रवृत्तकश्चैव, C. अधमः संप्रद्धश्च, By अधमः संप्रवृत्तकः. 10 B. स्त्रीसंप्रयोग०. 11 समदुःखक्लेशसहः. 12 C. रत्युपचारे निपुणः. 13 C. च. 14 B. किञ्चिद्विरागसंज्ञातम् , B. धीरोदात्तः प्रियंवदो मानी. 15 C. आज्ञात-हृदयतत्त्वो, B. अज्ञातेप्सितहृदयः. 16 B. धृतिमान् स तु ज्येष्ठः. 17 C. न याति, B. ḍh, नयति. 18 B. चापि. 19 B. चोत्तमः स पुमान्.

अवमानितोऽपि नार्या निर्लज्जतयोपसर्पति य एनाम्[1] ।
[2]अन्यतरं संक्रान्तामन्यस्नेहपरावृत्तभावश्च ॥६०॥
अभिनवकृते व्यलीके प्रत्यक्षं रज्यते दृढतरं यः ।
[3]मित्रैर्निवार्यमाणोऽपि सोऽधमो नाम विज्ञेयः ॥६१॥
अविगणितभयामर्षौ [4]मूर्खः प्रकृतिप्रकृष्टभावश्च ।
एकान्तदृढग्राही [5]नि[र्व्री]जः कामतन्त्रेषु ॥६२॥
[6]रतिकलहसंप्रहारेष्वकर्कशः क्रीडनीयकः स्त्रीणाम् ।
एवंविधो विधिज्ञैर्विज्ञेयः संप्रवृत्तः स्यात्[7] ॥६३॥
नानाशीलाः स्त्रियो ज्ञेया [8]गूढार्थहृदयाश्च ताः ।
विज्ञाय च यथासत्त्वमुपसर्पेत्तु ता बुधः ॥६४॥
भावाभावौ विदित्वा च ततस्तैस्तैरुपक्रमैः ।
पुमानुपचरेन्नारीं कामतन्त्रं समीक्ष्य तु ॥३५॥
साम चैव प्रदानश्च भेदो दण्डस्तथैव च ।
उपेक्षा चैव कर्तव्या नारीणां विषयं प्रति ॥६६॥
तवास्मि मम चैवासि त्वमहं ते त्वञ्च मे प्रिया ।
आत्मोपक्षेपणकृतं तत्सामेत्यभिधीयते ॥६७॥
काले[ऽ]काले प्रदातव्यं धनं विभवमात्रया ।
[9]यन्निमित्तान्तरं कृतं प्रदानं नाम तत्स्मृतम् ॥६८॥
भेदः स्यात्तत्प्रियस्येह सोपायं दोषदर्शनम् ।
बन्धनं ताडनं वापि दण्ड इत्यभिधीयते ॥६९॥
मध्यस्थां मानयेत्साम्ना लुब्धामर्थप्रदानतः ।
अन्यावबद्धभावां च भेदेन प्रतिपादयेत् ॥७०॥

60-70 (C. 60-70 ; B.XIII. 59-69). 1 B. अभ्युपेत्यविकृतास्यः. 2 B. अन्यतरं संक्रान्तां, C. संक्रान्तान्तरम्-. 3 B. ०निवार्यमानो विज्ञेयो. 4 B. मूर्खप्रकृतिः प्रसक्तहासश्च. C. प्रकृतिप्रकृष्टभावश्च, Bd. प्रहृष्टभावश्च. 5 Mss. निर्लज्जः. 6 C. सम्प्रहारेषु कर्कशः. 7 B. संप्रवृत्तस्तु. 8 B. गूढार्थहृदयेप्सिताः 9 C. सनिमित्तान्तरं कृतं.

दुष्टाचारे समारब्धे [1]त्वन्यभावे समुत्थिते ।
दण्डः पातयितव्यो हि मृदुबन्धनताडनैः[2] ॥७१॥
सामादीनां [3]प्रयोगे तु परिक्षीणे यथाक्रमम् ।
न [4]स्याद्यावशमापन्ना तामुपेक्षेत बुद्धिमान् ॥७२॥
मुखरागेण नेत्रैर्वा [5]विज्ञेयस्त्वङ्गचेष्टितैः ।
द्वेष्यो वापि प्रियो वापि मध्यस्थो वापि योषिताम् ॥७३॥
अर्थहेतोस्तु वेश्यानामप्रियो [6]वा यदि प्रियः ।
गम्यो हि पुरुषो नित्यं मुक्त्वा दिव्यनृपस्त्रियः ॥७४॥
द्वेष्यं तु प्रियमित्याहुः [7]प्रियमप्यप्रियं तथा ।
दुःशीलं च सुशीलं च निर्गुणं गुणवानिति ॥७५॥
प्रहसन्तीव नेत्राभ्या यं दृष्ट्वोत्फुल्लतारका ।
[8]प्रसन्नमुखरागा च लक्ष्यते भावरूपणैः[9] ॥७६॥
उपचारफलत्वाच्च विप्रलम्भकृतेन च ।
तासु निष्पद्यते कामः काष्ठादग्निरिवोत्थितः ॥७७॥
योषितामुपचारोऽयं यथोक्तो वैशिकाश्रयः ।
कार्यः प्रकरणे चापि यथायोगं च नाटके ॥७८॥
एवं वेश्योपचारोऽयं तज्ज्ञैः कार्यो द्विजोत्तमाः ।
अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि [10]चित्रस्याभिनयं प्रति ॥७९॥

इति भारतीये नाट्यशास्त्रे [11]बाह्योपचारो नाम
पञ्चविंशोऽध्यायः ॥

71-79 (C. 71-79; B.XXIII. 70-80). 1 C. मध्यभावे. 2 B. adds here a couplet. 3 C. प्रमाणे (प्रदाने ?). 4 C. भवेद्वशगा या तु, Bn. भावाद्वशमापन्ना. B. स्याद्या च समापन्ना. 5 B. विज्ञेयो भावचेष्टितैः. 6 B. प्रियो वा यदि वाप्रिया. 7 B. प्रियं प्रियतरं तथा. 8 B. प्रसन्नमुखरागाच्च. 9 B. adds here a couplet, which is an echo of 65 above. 10 B. प्रकृतीनां तु लक्षणम्. 11 B. om. बाह्योपचार नाम.

षड्विंशोध्यायः

[1]अङ्गाभिनयनस्येह यो विशेषः क्वचित् क्वचित् ।
अनुक्त उच्यते [2]चित्रः स चित्राभिनयः स्मृतः ॥१॥
उत्तानौ तु करौ कृत्वा [3]पताके स्वस्तिकं तथा ।
उद्वाहितेन शिरसा तथा चोर्ध्वनिरीक्षितैः ॥२॥
प्रभातं गगनं [4]रात्रिं प्रदोषं दिवसं तथा ।
ऋतून् [5]घनान् [5]वनान्तांश्च विस्तीर्णांश्च जलाशयान् ॥३॥
दिशो ग्रहान् सनक्षत्रान् किञ्चित् स्वस्थं च यद्भवेत् ।
तस्य त्वभिनयः कार्यो नानादृष्टिसमन्वितः ॥४॥
एभिरेव करैर्भूयस्तेनैव शिरसा पुनः ।
अधोनिरीक्षणेनैव भूमिस्थान् संप्रदर्शयेत् ॥५॥
स्पर्शस्य [6]ग्रहणं चैव [7]तथोल्लुकसनेन च ।
चन्द्रज्योत्स्नां सुखं वायुं रसगन्धौ विनिर्दिशेत् ॥६॥
वक्त्रावकुण्ठनात् सूर्यं [8]रजोधूमानलांस्तथा ।
भूमितापं तथा चोष्णं कुर्याच्छायाभिलाषतः ॥७॥
उर्ध्वाकेकरदृष्टिस्तु मध्याह्ने सूर्यमादिशेत् ।
[9]उदयास्तमने] चैव [10]गम्भीरार्थैः प्रदर्शयेत् ॥८॥
यानि सौम्यार्थयुक्तानि सुखभावकृतानि च ।
[11]गात्रस्पर्शैः सरोमाञ्चैस्तेषामभिनयो भवेत् ॥९॥
यानि स्युस्तीक्ष्णरूपाणि तानि त्वभिनयेन्नरः ।
अङ्गस्पर्शैस्तथोद्वेगैस्तथा [12]मुखविकुण्ठनैः ॥१०॥

1-10 (C. *same* ; B.XXV, *same*). 1 B. अङ्गाद्यभिनयस्यैव. 2 B. चित्रः ; C. यस्मात्. 3 B. स्वस्तिकौ पार्श्वसंस्थितौ. 4 B. रात्रिः. 5 C. घनान्धकारांश्च. 6 B. ग्रहणे नैव. 7 C. तथोत्सुकधनेन च. 8 B. ०धूमानिलांस्तयाः. 9 Ag. उदयास्तमयोः, B.C. उदयास्तगतं. 10 B. विस्मयार्थैः. 11 B. असंस्पर्शै. 12 C. मुखविघूर्णनैः, B. मुखविकुण्ठनैः.

गम्भीरोदात्तसंयुक्तानेतानभिनयेद् बुधः ।
साटोपैश्च सगर्वैश्च गात्रैः सौष्ठवसंयुतैः ॥११॥
[1]यज्ञोपवीतदेशे तु कृत्वारालौ करावुभौ ।
स्वस्तिकौ [2]विच्युतौ [3]हारस्रग्दामार्थान् निदर्शयेत् ॥१२॥
भ्रमणेन प्रदेशिन्या दृष्टेः परिगमेन च ।
[4]अलपल्लवपीडातः सर्वार्थग्रहणं भवेत् ॥१३॥
श्रव्यं श्रवणयोगेन दृश्यं दृष्टिविलोकनैः ।
आत्मस्थं वा परस्थं वा मध्यस्थं वा विनिर्दिशेत् ॥१४॥
विद्युदुल्का [5]घनरवो विस्फुलिङ्गार्चिषस्तथा ।
स्रस्ताङ्गाक्षिनिमेषैश्च तेऽभिनेयाः प्रयोक्तृभिः ॥१५॥
उद्वेष्टितपरावृत्तौ करौ कृत्वा नतं शिरः ।
असंस्पर्शे त्वनिष्टे च [6]जिह्मदृष्टेन कारयेत् ॥१६॥
वायुमुष्णं [7]नभस्तेजो मुखप्रच्छादनेन च ।
रेणुतोयपतङ्गानां [8]भ्रमराणां च वारणम् ॥१७॥
कृत्वा स्वस्तिकसंस्थानौ पद्मकोशावधोमुखौ ।
सिंहर्क्षवानरव्याघ्रश्वापदांश्च निरूपयेत् ॥१८॥
स्वस्तिकौ त्रिपताकौ तु गुरूणां पादवन्दने ।
[9]स्वस्तिकौ कटकास्यौ तु प्रतोदग्रहणे स्मृतौ ॥१९॥
एकं द्वे [10]त्रीणि चत्वारि पञ्च षट् सप्त चाष्ट वा ।
नव वा दश [11]वा चैव गणनाङ्गुलभिर्भवेत् ॥२०॥
दशाख्याश्च शताख्याश्च सहस्राक्यास्तथैव च ।
पताकाभ्यां तु हस्ताभ्यामभिनेयाः प्रयोक्तृभिः ॥२१॥

12-16 (C. *same* ; B.XXV. *same*). 1 B. ०देशस्थमरालं हासमादिशेत्. 2 C. विद्युतौ. 3 C. हस्तौ रन्ध्रदामानि निर्दिशेत्. 4 B. अलपद्मकपीडायाः. 5 B. घनरवा०. 6 C. चिह्न०. 7 B. तमस्तेजः. 8 B. भ्रमरांश्च निवारयेत्. 9 B. खटकस्वस्तिकौ चापि. 10 B. द्वि. 11 C. दश वा चैव गणानाङ्गुलिर्भवेत्, B. वापि स्युर्गणनाङ्गुलिभिर्भवेत्.

दशाख्यगणानायास्तु परतो या भवेदिह ।
वाक्यार्थेनैव [1]साध्या सा परोक्षाभिनयेन च ॥२२॥
[2]छत्रध्वजपताकाश्च निर्देश्या दण्डधारणैः ।
नानाप्रहरणं चैव निर्देश्यं धारणाश्रयम् ॥२३॥
एकचित्तोऽप्यधोदृष्टिः शिरः किञ्चिन्नतं भवेत् ।
सव्यहस्तश्च [3]सन्दंशः स्मृतौ ध्याने च निर्दिशेत् ॥२४॥
उद्वाहितं शिरः कृत्वा हंसपक्षौ प्रदक्षिणौ ।
[4]अपत्यरूपणे [5]कार्यमुच्छ्रये च प्रयोक्तृभिः[6] ॥२५॥
अरालं तु शिरःस्थाने [7]समुद्वाह्य तु वामतः ।
गते निवृत्ते ध्वस्ते च [8]श्रुते वाक्ये च योजयेत् ॥२६॥
सर्वेन्द्रियस्वस्थतया दिक्प्रसन्नतया तथा ।
[9]विचित्रभूतलालोकैः शरदं तु विनिर्दिशेत् ॥२७॥
गात्रसङ्कोचनेनापि सूर्याग्निपटसेवनात्[10] ।
हेमन्तस्त्वभिनेयः स्यात् पुरुषैर्मध्यमाधमैः[11] ॥२८॥
शिरोदन्तोष्ठकम्पेन गात्रसङ्कोचनेन च ।
कूजितैश्च ससीत्कारैरधमः शीतमादिशेत् ॥२९॥
अवस्थान्तरसंप्राप्तैरुत्तमैश्च कदाचन ।
शीताभिनयनं कार्यं दैवव्यसनसम्भवे ॥३०॥
[12]ऋतुजानां तु पुष्पाणां गन्धाघ्राणैस्तथैव च ।
रूक्षाच्च वायोः स्पर्शाच्च शिशिरं रूपयेद् बुधः ॥३१॥

22-31 (C. *same* ; B.XXV. 22-32). 1 B. साध्यासौ. 2 C. चित्रध्वज. 3 C. सन्दंशस्मृतौ ध्यानेन, B. सन्दंशः स्मृतौ ध्याने वितर्किते. 4 C. अपत्यरूपेण. 5 B. कार्यावुश्रयौ. 6 B. adds उद्वाहितं शिरः कृत्वा हंसवक्त्रं तथोर्ध्वगम् । प्रसादयच्च यं मार्ग दीर्घसत्त्वं च निर्दिशेत्. 7 C. समुद्वाह्यं. 8 B. श्रान्तवाक्ये. 9 B. विचित्रकुसुमालोकैः. 10 B. °पटुसेवनात्, C. °पटवेशनात्. 11 C. °मध्यमोत्तमैः. 12 C. मधुदानान्तु, B. ऋतुजानां तु.

प्रमोदजननारम्भैरुपभोगैस्तथोत्सवैः[1] ।
वसन्तस्त्वभिनेतव्यो नानापुष्पप्रदर्शनात् ॥३२॥
स्वेदापमार्जनाच्चापि भूमितापैः सवीजनैः ।
उष्णाच्च वायोः स्पर्शाच्च ग्रीष्मं त्वभिनयेद् बुधः ॥३३॥
[2]कदम्बनिम्बकुटजैः शाद्वलैः सेन्द्रगोपकैः ।
[3]कदम्बकैर्मयूराणां प्रावृषं संनिरूपयेत् ॥३४॥
[4]मेघौघनादगम्भीरधाराप्रपतनैरपि[1] ।
विद्युन्निर्घातघोषैश्च वर्षरात्रं[5] विनिर्दिशत् ॥३५॥
यद्यच्च चिह्नं वेषो वा कर्म वा रूपमेव वा ।
ऋतुः स तेन निर्देश्य इष्टानिष्टार्थदर्शनात् ॥३६॥
एतानृतूनर्थवशात् प्रयुञ्जीत [6]यथारसम् ।
सुखितेषु [4]सुखोपेतान् [7]दुःखार्तौ [8]दुःखसंयुतान्[10] ॥३७॥
भावाभिनयनं कुर्यात् विभावानां निदर्शनैः ।
तथैव चानुभावानां भावात् सिद्धिः प्रकीर्तिता ॥३८॥
विभावेनाहृतं कार्यमनुभावेन [11]रूप्यते ।
[12]आत्मानुभवनं भावो विभावः परदर्शनम् ॥३९॥
गुरुर्मित्रं सखा स्निग्धः सम्बन्धी बन्धुरेव वा ।
आवेद्यते हि यः प्राप्तो विभावः स तु संज्ञितः ॥४०॥
यस्त्वस्य [13]संभ्रमोत्थानमर्घासनपरिग्रहः ।
पूजनं क्रियते [14]वाचा सोऽनुभावः प्रकीर्तितः ॥४१॥

32-41 (C. *same* ; B.XXV. 33-33). 1 B. ०भोगैः पृथग्विधिः. 2 B. ०नीपकुटपैः. 3 N. केकाभिश्च, B. मेघवातैः सुखस्पर्शैः. 4 B. तदा for अपि. 5 B. वर्षारात्रं. 6 B. रसानुगान्. 7 C. सुखोपेताम्. 8 B. दुःखार्थान्. 9 B. दुःख-संयुताम्. 10 B. adds यो येन भावेनाविष्टः सुखदेनेतरेण वा । स तदाहितसंस्कारः सर्वं पश्यति तन्मयम्. 11 B. नीयते. 12 B. आत्मानुभवनं, C. आत्माभिनयनं. 13 C. सम्भ्रमोत्थान. 14 B. भक्त्या.

एवमन्येष्वपि [1]तथा [2]नानाकार्यप्रदर्शनात् ।
विभावो वापि भावो वा विज्ञेयोऽर्थवशाद् बुधैः ॥४२॥
[3]यश्चापि प्रतिसन्देशो दूतस्येह [4]प्रतीयते ।
सोऽनुभाव इति ज्ञेयः प्रतिसन्देशदर्शितः ॥४३॥
एवं भावो विभावो वा अनुभावस्तथैव च[5] ।
पुरुषैरभिनेयः स्यात् प्रमदाभिरथापि वा ॥४४॥
स्वभावाभिनये स्थानं पुंसां कार्यं तु वैष्णवम् ।
आयतं चावहित्थं वा[6] स्त्रीणां कार्यप्रयोगतः ॥४५॥
प्रयोजनवशाच्चैव [7]स्थानान्यन्यानि योजयेत् ।
नानाभावाभिनयनैः प्रयोगैश्च पृथग्विधैः[8] ॥४६॥
धैर्यलीलाङ्गसम्पन्नं पुरुषाणां विचेष्टितम् ।
मृदुलीलाङ्गहारैश्च स्त्रीणां कार्यं तु चेष्टितम् ॥४७॥
करपादाङ्गसञ्चारः स्त्रीणां तु ललितो भवेत् ।
[9]सुधीरश्चोद्धतश्चैव पुरुषाणां [10]प्रकीर्तितः[11] ॥४८॥
नराणां प्रमदानां च [12]शब्दार्थाभिनयः पृथक् ।
[13]भावानुभावनं युक्तं व्याख्यास्याम्यनुपूर्वशः ॥४९॥
आलिङ्गनेन गात्राणां सस्मितेन च चक्षुषा ।
[14]यथोल्लुकसनाच्चापि हर्षं [15]संयोजयेद् बुधः ॥५०॥
क्षिप्रं [16]संजातरोमाञ्चा वाष्पेणावृतलोचना ।
कुर्वीत नर्तकी हर्षं प्रीत्या वाक्यैश्च सस्मितैः ॥५१॥

42-51 (C. 42-50; B.XXV. 44-54a). 1 B. ज्ञेयो, 2 C. नानाकार्यत्वदर्शनात्. 3 B. यस्त्वपि. 4 B. प्रदीयते. 5 B. च कीर्तितः for तथैव च. 6 B. वा for च. 7 B. शेषाण्यपि भवन्ति हि. 8 C. om. this couplet. 9 C. सधीर०. 10 B. प्रयोक्तृभिः. 11 B. adds यथारसं यथाभावं स्त्रीणां भावप्रदर्शनम्. 12 B. भावाभिनयनं. 13 C. भावानुभावसंयुक्तं. 14 C. तथाल्पकथनाच्चापि. 15 B. सन्दर्शयेन्नरः. 16 B. ०रोमाञ्चात्.

[1]उद्वृत्तरक्तनेत्रश्च संदंशेनाधरस्य च ।
निःश्वासकम्पिताङ्गश्च क्रोधं त्वभिनयेद् बुधः ॥५२॥
वाष्पपूर्णेक्षणाच्चैव चिबुकौष्ठप्रकम्पनात् ।
शिरसः कम्पनाच्चैव [2]भ्रुकुटीकरणेन च ॥५३॥
[3]मौनेनाङ्गुलिभङ्गेन माल्याभरणवर्जनात् ।
आयतस्थानकस्थाया [4]ईर्ष्या क्रोधो भवेत् स्त्रियः ॥५४॥
निःश्वासोच्छ्वासबहुलैरधोमुखविचिन्तनैः ।
[5]आकाशवचनाच्चापि दुखं पुंसां प्रयोजयेत् ॥५५॥
[6]रुदितैः श्वसितैश्चैव च [7]उरोऽभिहननेन च ।
भूमिघाताभिघातैश्च दुःखं स्त्रीषु प्रयोजयेत् ॥५६॥
आनन्दाश्रुसमुत्पन्नमीर्ष्यासम्भवमेव वा ।
यत्पूर्वमुक्तं [8]सहितं स्त्रीनीचेषु प्रयोजयेत् ॥५७॥
[9]संभ्रमोद्वेगचेष्टाभिः [10]शस्त्रसंपतनेन च ।
पुरुषाणां भयं कार्यं [11]धैर्योद्वेगबलादिभिः ॥५८॥
चलतारकनेत्रत्वाद् गात्रैः स्फुरितकम्पितैः ।
सन्त्रस्तहृदयत्वाच्च पार्श्वाभ्यामवलोकनैः ॥५९॥
[12]त्रातुरन्वेषणाच्चापि उच्चैराक्रन्दितेन च ।
[13]प्रियस्यालिङ्गनाच्चापि भयं कार्यं भवेत् स्त्रियाम् ॥६०॥
मदा ये विहिताः पूर्वं [14]तान् स्त्रीनीचेषु योजयेत् ।
[15]मृदुभिः स्खलितैः [16]कार्यमाकाशस्यावलम्बनम् ॥६१॥
नेत्रावघूर्णनाच्चापि [17]विलग्नैः कथितैस्तथा ।
गात्राणां कम्पनाच्चैव मदः कार्यो भवेत्स्त्रियः ॥६१॥

52-61 (C. 52-61a ; B.XXV. 54b-65a). 1 C. ०रक्तनेत्र च. 2 C. भ्रुकुटीदर्शनेन. 3 C. अङ्गुलिभागेन. 4 B. ईर्षाक्रोधे. 5 C. आकाशवीक्षणात्. 6 C. रुदितैश्च स्मितै०. 7 B. शिरो०. 8 B. रुदितं. 9 B. सम्भ्रमावेग. 10 B. ०सम्पातनेन. 11 B. धैर्यावेग०. 12 B. भर्तुः. 13 C. पुरुषा. 14 B. तो for तान्. 15 C. मृदुभिर्ललितैः. 16 C. कार्यमाकारस्यावलम्बनम्. 17 Bd. विलग्नैः, B. सालस्यैः, C. विलापैः.

अनेन विधिना कार्यः [1]प्रयोगः [8]कारणोत्थितः ।
[2]पौरुषः स्त्रीकृतो वापि [3]भावाभिनयनं प्रति ॥६३॥
सर्वे तु ललिता भावाः स्त्रीणां कार्याः [4]प्रयोगतः ।
धैर्यमाधुर्यसम्पन्ना भावाः कार्याश्च पौरुषाः ॥६४॥
त्रिपताकाङ्गुलिभ्यां तु [5]चलिताभ्यां प्रयोजयेत् ।
शुकाश्च शारिकाश्चैव सूक्ष्मा ये चैव पक्षिणः ॥६५॥
शिखिसारसहंसाद्या स्थूला येऽपि स्वभावतः ।
रेचकैरङ्गहारैश्च तेषामभिनयो भवेत् ॥६६॥
[6]खरोष्ट्राश्वेभसिंहाश्च व्याघ्रगोमहिषादयः ।
गतिप्रचारैरङ्गैश्च तेऽभिनेयाः प्रयोक्तृभिः ॥६७॥
भूताः पिशाचा यक्षाश्च दानवा राक्षसास्तथा ।
अङ्गहारैर्विनिर्देश्याः [7]प्रत्यक्षा भवन्ति हि ॥६८॥
[8]प्रत्यक्षास्त्वभिनेयास्तु भयोद्वेगैः सविस्मयैः ।
[9]देवाः प्रणामकरणैर्भावैश्चापि विचेष्टितैः ॥६९॥
[10]अभिनेया ह्यर्थवशादप्रत्यक्षाः प्रयोगज्ञैः ।
[11]पार्श्वोत्थितेन हस्तेन ह्यरालेन शिरः स्पृशेत् ॥७०॥
[12]नरेऽभिवादनं ह्येतदप्रत्यक्षे विधीयते ।
[13]कटकावर्धमानेन कपोताख्येन वा पुनः ॥७१॥
दैवतानि गुरूंश्चैव प्रमदाश्चाभिवादयेत् ।
दिवौकसश्च पूज्याश्च प्रत्यक्षाश्च भवन्ति ये ॥७२॥

63-72 (C. 62-71; B.XXV. 65b-75a). 1 B. प्रयोगाः. 8 C. करणोत्थितः, Bd. करणान्वितः. 2 C. पौरुषस्त्रीकृतो. 3 B. भावा ह्यभिनयं प्रति. 4 B. प्रयत्नतः. 5 B. वलिताभ्यां. 6 B. खरोष्ट्राश्वतरासिंहाः. 7 C. प्रत्यक्षान. 8 C. प्रत्यक्षं त्वभिनेयाः. 9 C. देवा प्रमाणकरणै०, B. देवाश्च चिह्नैश्च. 10 C. चिह्नैरभिनेयो. 11 B. सव्योत्थितेन. 12 C. नाभिवादनं. 13 N. कटका०. C.B. खटिका०.

तान् प्रणामैः प्रभावैश्च गम्भीरार्थैः प्रयोजयेत् ।
महाजनं [1]सखिजनं विटधूर्तजनं तथा ॥७३॥
[2]परिमण्डलसंस्थेन हस्तेनाभिनयेद् बुधः ।
पर्वतान् प्रांशुयोगेन वृक्षांश्चैव [3]समुच्छ्रितान् ॥७४॥
प्रसारिताभ्यां बाहुभ्यामुत्क्षिप्ताभ्यां प्रदर्शयेत् ।
समूहं [4]सागराम्बुनां बहुविस्तीर्णमेव च ॥७५॥
पताकाभ्यां तु हस्ताभ्यां विक्षिप्ताभ्यां प्रदर्शयेत् ।
ततः शौर्यञ्च दर्पञ्च गर्वमौदार्यमुच्छ्रयम् ॥७६॥
ललाटदेशसंस्थेन [5]अरालेन विनिर्दिशेत् ।
[6]वक्षोदेशादपावृत्तौ करौ तु मृगशीर्षकौ ॥७७॥
[7]विस्तीर्णप्रद्रुतोत्क्षिप्तौ योज्यौ यत् स्यादपावृतम् ।
अधोमुखोत्तानतलौ हस्तौ किञ्चित् प्रसारितौ ॥७८॥
कृत्वा [8]निदर्शयेतत्तद् गृहध्वान्तं बिलं गुहाम् ।
[9]कामं शापग्रहग्रस्तान् [10]ज्वरोपहतमानसः ॥७९॥
[11]तेषामभिनयः कार्यो मुखगात्रविचेष्टितैः ।
दोलाभिनयनं कार्यं दोलायास्तु विलोलनैः ॥८०॥
संक्षोभेण च गात्राणां [12]रज्वाः प्रग्रहणेन च ।
[13]तदा कम्पवती दोला भवेत्प्रत्यक्षसंश्रया ॥८१॥
[14]आसने ह्युपविष्टानां कीर्तितं तत्र दोलनम्[15] ।
आकाशवचनानीह वक्ष्याम्यात्मगतानि च ॥८२॥

73-82 (C. 71c-79a ; B.XXV. 76-85). 1 B. सखीजनं. 2 C, परिमण्डलसंज्ञेन. 3 C. समुत्थिताम्. 4 C. समूहं सागरम्नानां, B. समूहसागरं सेनां. 5 C. हस्तौ किञ्चित् प्रसारितौ, C. om. 77b-78. 6 B. वक्षोदेशादपाविद्धौ. 7 B. विस्तीर्ण प्रद्रुतोत् क्षेपौ, C. विस्तीर्णा प्रद्रुतक्षिप्तौ. 8 B. त्वभिनयेद्वेलां विलद्वारं गृहं गुहान्ः 9 C. कामपाशग्रहग्रस्ता, B. ग्रस्तान्. 10 B. ज्वरोपहतचेतसः. 11 B. एतेषां चेष्टितं कुर्या दङ्गाद्यैः सदृशैः बुधैः. 12 B. रज्वश्चाग्रहणेन. 13 B. यदा चांगवती डोला प्रत्यक्षा पुस्तजा भवेत्. 14 B. आसनेषु प्रविष्टानां कर्तव्यं तत्र. 15 C. दोलनम् , B. डोलनम्.

अपवारितकं चापि जनान्तिकमथापि च ।
[1]दूरस्थाभाषणं यत् स्यादशरीरनिवेदनम् ॥८३॥
परोक्षान्तरितं वाक्यमाकाशवचनं तु तत् ।
तत्रोत्तरकृतैर्वाक्यैः संलापं संप्रयोजयेत् ॥८४॥
नानाकारणसंयुक्तैः काव्यभावसमुत्थितैः ।
* [2]अतिहर्षमदोन्मादरागद्वेषभयार्दितः ॥८५॥
* विस्मयक्रोधदुःखार्तिवशादेकोऽपि भाषते ।
हृदयस्थं वचो यत्तु तदात्मगतमिष्यते ॥८६॥
सवितर्कं च तद्योज्यं प्रायशो नाटकादिषु[3] ।
निगूढभावसंयुक्तमपवारितकं स्मृतम् ॥८७॥
कार्यवशादश्रवणं पार्श्वगतैर्यज्जनान्तिकं तत् स्यात् ।
हृदयस्थं [4]सवितर्कं भावस्थश्चात्मगतमेव ॥८८॥
[4]यानि [5]गुह्यार्थयुक्तानि वचनानीह नाटके ।
[6]कर्णे निवेद्यमेवमेवमित्यभिधाय च ॥८९॥
पूर्ववृत्तं तु यत्कार्यं भूयः कथ्यं तु कारणात् ।
कर्णप्रदेशे [7]तद्वाच्यं मा गात्तत्पुनरुक्तताम् ॥९०॥
अव्यभिचारेण [8]पठेदाकाशजनान्तिकात्मगत-[पाठ्यान्][9] ।
प्रत्यक्षपरोक्षकृतानात्मसमुत्थान् परस्थांश्च[10] ॥९१॥
हस्तमन्तरितं कृत्वा त्रिपताकं प्रयोक्तृभिः ।
जनान्तिकं प्रयोक्तव्यमपवारितकं तथा ॥९२॥
संभ्रमोत्पातरोषेषु शोकावेगकृतेषु च ।
यानि वाक्यानि उच्यन्ते [1]पुनरुक्तानि तेष्विह ॥९३॥

83-93 (C. 79b-88 ; B.XXV. 86-94, 111). 1 C. दूरस्थभाषणं. 2 B.C. om. 85b-86a ; see K.XXV. 89b-90a. 3 C.K. om. this hem. 4 B. इति for यानि. 5 B. गूढार्थ०. 6 B. जनान्तिकानि कर्णे तु तानि योज्यानि योक्तृतिः. 7 C. यद्वाक्यमगात्. 8 C. पदैराकाश०. 9 B. आत्मगतपाठ्यम्. C. ०वाक्यैः. 10 B. परकृतांश्च. 11 K. पुनरुक्तं न तेष्विह.

[1]साध्वहो मां च हा हेति किं किं मा मा वदेति च ।
[2]एतानि वचनानीह द्वित्रिसंख्यानि कारयेत् ॥९४॥
प्रत्यङ्गहीनं [3]यत्काव्यं विकृतं च प्रयुज्यते ।
न [4]लक्षणकृतस्तत्र कार्यस्त्वभिनयो बुधैः ॥९५॥
भावो [5]य उत्तमानां तु न तं मध्येषु योजयेत् ।
यो भावश्चैव मध्यानां न तं नीचेषु योजयेत् ॥९६॥
पृथक् पृथग् भावरसैरात्मचेष्टासमुत्थितैः[6] ।
ज्येष्ठमध्यमनीचेषु नाट्यं रागं च [7]वाञ्छति ॥९७॥
[8]स्वप्नायितेषु भावाः कर्तव्या न खलु हस्तसञ्चारैः ।
[9]सुप्ताभिहितैरेव तु वाक्यार्थैनैव ते साध्याः ॥९८॥
[10]मन्दस्वरसञ्चारं व्यक्ताव्यक्तद्विरुक्तवचनार्थम् ।
पूर्वानुस्मरणकृतं कार्यं स्वप्नायिते पाठ्यम् ॥९९॥
वृद्धानां योजयेत् पाठ्यं गद्गदस्खलिताक्षरम् ।
असमाप्ताक्षरञ्चैव बालानां तु कलस्वनम् ॥१००॥
प्रशिथिलगुरुकरणाक्षरघंटानुस्वरितवाक्यगद्गदवत्[11] ।
[12]हिक्काश्वासोपेतां काकुं कुर्यान्मरणकाले ॥१०१॥
[13]हिक्काश्वासोपेतां मूर्च्छापगमे तु मरणवत् कथयेत् ।
[14]अतिमत्तेष्वपि कार्यं [15]पाठ्यं पुनरुक्तसंयुक्तम् ॥१०२॥

94-102 (C. 89-97a ; B.XXV. 112-115, 95-98 ; K.XXV. 114, 115, 118, 99). 1 B. K. साध्वहो मुञ्च (B. मां च) हा हेति C. ब्रूह्यहो साधु. 2 B. एवंविधानि कार्याणि. 3 C. यद्वाक्यं, K. यत्कार्यं. 4 C. लक्षणकृते. 5 B. यत्रोत्तमानां. 6 C. चेष्टासमन्वितैः. 7 C. वाञ्छति for गच्छति. 8 B. स्वप्नायितवाक्यार्थस्त्वभिनेया न खलु हस्तसंचारैः. 9 C. सत्त्वभिनयनैरेव तु वाक्यार्थैनैव ते साध्याः. 10 B. मन्दस्वरसंचारैर्व्यक्ताव्यक्तं पुनरुक्तवचनार्थम्. 11 B. ॰गद्गदजः. 12 C. हिक्काश्वाससकफां 13 C. हिक्काश्वासोपेतभनवेक्षितमूर्च्छनं मरणम् कथनीयं. 14 C. om. this hem. ; we follow K. 15 B. तद्वत् स्वप्नायिते यथा पाठ्यम्.

[1]नानाभावोपगतो [2]मरणाभिनयो बहुप्रकारस्तु ।
विक्षिप्तहस्तपादैर्निवृत्तैः[3] सर्वैस्तथा गात्रैः[4] ॥१०३॥
व्याधिप्लुते तु मरणं निषण्णगात्रेण संप्रयोक्तव्यम् ।
हिक्काश्वासोपेतमनवेक्षितगात्रसञ्चारं [च][5] ॥१०४॥
विषपीतेऽपि च मरणं कार्यं विक्षिप्तगात्रकरचरणम् ।
विषवेगसंप्रयुक्तं विस्फुरिताङ्गक्रियोपतम् ॥१०५॥
प्रथमे वेगे [6]कार्श्यं त्वभिनेयं वेपथुर्द्वितीये तु ।
दाहस्तथा तृतीये [7]हिक्कां कुर्याच्चतुर्थे तु ॥१०६॥
फेनश्च पञ्चमे वै ग्रीवाभङ्गं तथैव षष्ठे तु ।
जडता तु सप्तमे वै प्रोक्तं मरणं तथाष्टमे चैव ॥१०७॥
प्रविष्टतारके नेत्रे कपोलाधरमेव च ।
अंसोदरभुजानां तु कृशता कार्श्यरूपणम्[8] ॥१०८॥
हस्तयोः पादयोर्मूर्ध्नि युगपत् पृथगेव वा ।
कम्पनेन यथायोगं वेपथुं संप्रयोजयेत्[9] ॥१०९॥
[10]सर्वाङ्गवेपनोद्वेजनेन कण्डूयनात्तथाऽङ्गानाम् ।
[11]विक्षिप्तहस्तगात्रैर्दाहश्चैवाभिनेतव्यः ॥११०॥
उद्वृत्तनिमेषत्वादुद्गारच्छर्दनैस्तथाक्षेपैः ।
अव्यक्ताक्षरकथनैर्हिक्कामेवं[12] त्वभिनयेत्तु ॥१११॥
उद्गारवमनयोगैः [13]शिरसश्च विलोलनैरनेकविधैः ।
[14]फेनस्यादभिनेतव्यो निःसंज्ञतयाऽनिमेषाच्च[15] ॥११२॥

103-112 (C. 97-105; B.XXV. 100-109a). 1 C. नानाभावतो, (B. भावोपगतं). 2 B. मरणाभिनये बहुकीर्तितं तु. 3 B. निभृतः for निवृत्तैः सन्नैः. 4 B. कार्यम् for गात्रैः 5 B. तथा पराधीनगात्रसञ्चारम्. 6 C. कार्यं. 7 B. विलक्षिका स्यात्. 8 B. reads 108 as तत्र प्रथमवेगे तु क्षामकपोलता कृशत्वेऽभिनयः कार्यो वाक्यानामल्पभाषणम्. 9 B. om. 109. 10 B. सर्वाङ्गवेपथुं च कण्डूयनं तथाङ्गानाम्. 11 B. विक्षिप्तहस्तगात्रं. 12 B. विलक्षिकाम्. 13 B. शिरसश्च बिलोलनैरनेकविधैः. 14 C. om. 112b. 15 B. निमेषैश्च.

[1]अंसकपोलस्पर्शाद् ग्रीवाभङ्गो [2]विवर्तनाच्छिरसः ।
सर्वेन्द्रियसम्मोहाज्जडतामेवं प्रयुञ्जीत[3] ॥११३॥
[3a]सम्मीलितनेत्र[तया] [4]व्याधिविवृद्धौ भुजङ्गदंशाद्वा ।
एवं हि नाट्यधर्मे मरणानि बुधैः प्रयोज्यानि ॥११४॥
एतेऽभिनयविशेषाः कर्तव्याः सत्त्वभावयुक्ताः स्युः ।
अन्येऽपि लौकिका ये ते सर्वे [5]लोकतः साध्याः ॥११५॥
नानाविधैर्यथापुष्पैर्माल्यं ग्रथ्नाति माल्यकृत् ।
[6]अङ्गोपाङ्गै रसैर्भावैस्तथा नाट्यं प्रयोजयेत् ॥११६॥
या यस्य लीला नियता गतिश्च रङ्गप्रविष्टस्य [7]विधानतस्तु ।
तामेव कुर्यादविमुक्तसत्त्वो यावन्न रङ्गात्प्रतिनिःसृतः[8] सः ॥११७॥
एवमेते मया प्रोक्ता [9]वागङ्गाभिनयाः क्रमात् ।
[10]नोक्ता ये च मया तत्र [11]लोकाद् ग्राह्यास्तु ते बुधैः ॥११८॥
लोको [12]वेदास्तथाध्यात्मं प्रमाणं त्रिविधं स्मृतम् ।
वेदाध्यात्मपदार्थेषु प्रायो नाट्यं प्रतिष्ठितम् ॥११९॥
वेदाध्यात्मोपपन्नं तु शब्दच्छन्दःसमन्वितम् ।
लोकसिद्धं भवेत्सिद्धं नाट्यं लोकस्वभावजम् ॥१२०॥
[13]तस्मान्नाट्यप्रयोगे तु प्रमाणं लोक इष्यते ।
देवतानामृषीणाञ्च राज्ञामथ कुटुम्बिनाम् ॥१२१॥
[14]कृतानुकरणं लोके नाट्यमित्यभिधीयते ।
लोकस्य चरितं यत्त नानावस्थान्तरात्मकम् ॥१२२॥

113-122 (C. 106-115a ; B.XXV. 108-110, 116-117). 1 C. om. 112a. 2 B. विनामनं शिरोऽपांग. 3 B. त्वभिनयेत्. 3a Mss. सम्मीलितनेत्रत्वाद्. 4 B. व्याधिविवृद्धया. 5 B. लोकवत् कार्याः. 6 C. अङ्गोपाङ्गरसभावैः. 7 B. निधानयुक्तः. 8 B. प्रतिनिर्वृत्तः. 9 B. नाट्येसाभिनयाः. 10 B. अन्ये तु लौकिका. 11 C. लोकग्राह्या. 12 C. तथाध्यात्म. 13 B. om. 121. 14 B. om. 122.

[1]तदङ्गाभिनयोपेतं नाट्यमित्यभिसंज्ञितम् ।
एवं लोकस्य या वार्ता नानावस्थान्तरात्मिका ॥१२३॥
[2]सा नाट्ये संविधातव्या नाट्यवेदविचक्षणैः ।
यानि शास्त्राणि ये धर्मा यानि शिल्पानि याः क्रियाः ॥१२४॥
लोकधर्मप्रवृत्तानि तानि नाट्यं प्रकीर्तितम् ।
न च शक्यं हि लोकस्य स्थावरस्य चरस्य च । १२५॥
शास्त्रेण निर्णयं कर्तुं भावचेष्टाविधिं प्रति ।
नानाशीलाः प्रकृतयः शीले नाट्यं प्रतिष्ठितम् ॥१२६॥
तस्माल्लोकप्रमाणं हि कर्तव्यं नाट्ययोक्तृभिः ।
* [3]एवं भावानुकरणे नानाप्रकृतिसम्भवे ।
* भावाङ्गसत्त्वसंयुक्तो यत्नः कार्यः प्रयोक्तृभिः ॥१२७॥
[4]एभिः क्रमैर्योऽभिनयं तु सम्यग्
विज्ञाय रङ्गे मनुजः [5]प्रयुज्यात् ।
स नाट्यतत्त्वाभिनयप्रयोक्ता[6]
सम्मानमग्र्यं लभते हि लोके ॥१२८॥
ज्ञेयास्त्वभिनया ह्येते वाङ्नेपथ्याङ्गसंश्रयाः[7] ।
प्रयोगज्ञेन कर्तव्या नाटके सिद्धिमिच्छता ॥१२९॥

इति भारतीये नाट्यशास्त्रे चित्राभिनयो नाम
षड्विंशोऽध्यायः ॥२६॥

123-129 (C. 115b-122 ; K. XXV. 125-128 ; B. XXV. 122-125). 1 B. om. 123. 2 B. om. 124-125a. 3 B. om. 127. 4 C. येऽभिक्रमैर्योऽभिनयं तु, B. एतान् विधीं चाभिनयस्य. 5 B. प्रयुंक्ते. 6 C. प्रयोगः. 7 संश्रयाः for संभवाः.

सप्तविंशोऽध्यायः

सिद्धीनां तु प्रवक्ष्यामि लक्षणं नाट्काश्रयम् ।
यस्मात्प्रयोगः सर्वोऽयं सिद्ध्यर्थं संप्रतिष्ठितः[1] ॥१॥
सिद्धिस्तु द्विविधा ज्ञेया [2]वाक्सत्त्वाङ्गसमुद्भवा ।
दैविकी मानुषी चैव नानाभावरसाश्रया[3] ॥२॥
दशाङ्गा मानुषी सिद्धिर्दैविकी द्विविधा स्मृता[4] ।
नानासत्त्वाश्रयकृता [5]शारीरी वाङ्मयी तथा ॥३॥
[6]स्मितार्धहासातिहासा साध्वहो कष्टमेव च ।
प्रवृद्धनादा च तथा ज्ञेया सिद्धिस्तु वाङ्मयी ॥४॥
पुलकैश्च सरोमाञ्चैरभ्युत्थानैस्तथैव च ।
चेलदानाङ्गुलिक्षेपैः शारीरी सिद्धिरिष्यते ॥५॥
[7]किञ्चिच्छ्लिष्टो रसो हास्यो नृत्यद्भिर्यः प्रयुज्यते ।
स्मितेन [8]स परिग्राह्यः प्रेक्षकैर्नित्यमेव तु ॥६॥
किञ्चिदस्पष्टहास्यं यत्तथा वचनमेव वा ।
[9]अर्धहास्येन तद्ग्राह्यं प्रेक्षकैर्नित्यमेव तु ॥७॥
[10]विदूषको[त्सेक]कृतं भवेच्छिल्पकृतं तु यत् ।
अतिहास्येन तद् ग्राह्यं प्रेक्षकैर्नित्यमेव हि[11] ॥८॥
यद् धर्मपदसंयुक्तं तथातिशयसम्भवम् ।
तत्र साध्विति [12]वाक्यं तु प्रयोक्तव्यं हि साधकैः ॥९॥

1-9 (C. B. *same*). 1 B. संप्रदर्शितः. 2 B. वाङ्मनोंगसमुद्भवा. 3 B. ०भावसमुत्थिता. 4 C. ०श्रया for ०स्मृता. 5 B. वाङ्नेपथ्यशरीरजा. 6 B. स्मितापहासिनी हासा. 7 B. ०च्छ्लिष्टो. 8 B. सपरिग्राह्यः, सुपरिग्राह्यः ; Bp. संपरिग्राह्यः. 9 B. अर्धहास्येन. 10 C. विदूषकोच्छेद०, K. विदूषकोच्छेक०. 11 After this B. places 10a. 12 B. यद्वाक्यं for वाक्यं तु.

अह्नोकारस्तथा कार्यो नृणां प्रकृतिसंभवः ।
[1]विस्मयादिषु भावेषु [2]प्रहर्षार्थेषु चैव हि ॥१०॥
करुणे तु प्रयोक्तव्यं [3]सास्त्रं कष्टेति चैव हि ।
[4]प्रवृद्धनादः कर्तव्यो विस्मयार्थेषु नित्यशः ॥११॥
[5]साधिक्षेपेषु वाक्येषु प्रस्पन्दिततनूरुहैः ।
[6]कुतूहलान्तरावेद्यं बहुमानेन साध्यते ॥१२॥
[7]दीप्तप्र[द्वेषं] काव्यं यच्छेद्यभेद्याहवात्मकम् ।
सविद्रवमथौत्पातं[8] तथा [9]लघुनियुद्धकम् ॥१३॥
सकम्पितांसकशिरः सास्त्रं [10]सोच्छ्वाससेव च ।
तत् प्रेक्षकैस्तु कुशलैः साध्यमेवं विधानतः ॥१४॥
एवं साधयितव्यैषा तज्ज्ञैः सिद्धिस्तु मानुषी ।
दैविकीञ्च तथा सिद्धिं कीर्त्यमानां निबोधत ॥१५॥
सा [11]सत्त्वातिशया ज्ञेया भावयुक्ता तथैव च ।
नाट्ये संप्रेक्षकैर्ज्ञेया नित्यं सिद्धिस्तु दैविकी ॥१६॥
न शब्दो नैव च क्षोभो न चोत्पातनिदर्शनम् ।
सम्पूर्णता च रङ्गस्य सा सिद्धिर्दैविकी स्मृता ॥१७॥
[12]एवं तिद्धिस्तु विज्ञेया प्रेक्षकैर्दिव्यमानुषी ।
अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि घातान् देवसमुत्थितान् ॥१८॥
दैवात्मपरसमुत्थास्त्रिविधा [13]घाता बुधैस्तु विज्ञेया ।
औत्पातिकश्चतुर्थः कदाचिदपि सम्भवत्येव[14] ॥१९॥

10-197 (C. *same* ; B. 9a, 10b-19). 1 B. विस्मयाविष्ट. 2 C. शृङ्गाराद्भुतविक्रमैः. 3 B. कष्टं शास्त्रकृतेन तु. 4 B. प्रवृद्धनादा च तथा. 5 B.C. साधिक्षेपेषु, Bp. अविच्छेदेषु. 6 B. कुतूहलोत्तरावेधैः, N. C. कुतूहलान्तरवेद्यं (N. ०वेधं). 7 B. दीप्तप्रदेशकाव्यं, B. दीप्तप्रदेशं यत् काव्यं. 8 C. अथात्पात, B. अथोत्फुल्लं. 9 B. युद्धनियुद्धजम्. 10 B. सोत्थानमेव । 11 B. भावातिशयोपेता ज्ञेया भावयुक्ता. 12 B. दैवी च मानुषी चैव सिद्धिरेषा मयोदिता. 13 C. घातका बुधैर्ज्ञेया. 14 B. सम्भवत्येषु.

वाताग्निवर्षकुञ्जरभुजङ्गसंक्षोभवज्रपतनानि[1] ।
कीटव्यालपिपीलक[2]पशुविशसनानि [2a]दैविका घाताः ॥२०॥
[3]अभिरटितविस्फोटितानि विकुष्टतालिकापाताः ।
[4]गोमयलोष्टतृणोपलविक्षेपाश्च स्युः परसंभूताः ॥२१॥
मात्सर्याद् द्वेषाद्वा तत्पक्षत्वात्तथार्थभेदाद्वा ।
एते परप्रयुक्ता ज्ञेया घाता बुधैर्नित्यम् ॥२२॥
[5]औत्पातिकास्तथा स्युः क्षितिकम्पोल्कादिवातनिर्घाताः ।
पुनरात्मसमुत्था ये [6]घातास्तांस्तान् संप्रवक्ष्यामि ॥२३॥
[7]वैलक्ष्यमन्यचेष्टितविभूमिकत्वस्मृतिप्रमोक्षाः[8] स्युः ।
अन्यवचनं च [9]काव्ये तथार्तनादो विहस्तत्वम् ॥२४॥
[10] * * * * * *
[11]मुकुटाभरणप्रपतनपुष्करवाग्भीतिदोषाश्च ॥२५॥
[12]अतिहसितरुदितानि सिद्धिवाधप्रमाणकरणानि[13] ।
कीटपिपीलकपाताः सिद्धिं सर्वात्मना घ्नन्ति[14] ॥२६॥
मुकुटाभरणनिपातः प्रबद्धनादश्च नाशनो भवति ।
[15]पशुविशसनमपि ज्ञेयं बाधाजननं प्रयोगस्य ॥२७॥

20-27 (C. *same* ; B. 20-30). 1 B. ०भुजङ्गमराडपनिपाताः. 2 B. पशुप्रवेशनाश्च. 2a B. दैवककृताः. 3 B. अतिहसितरुदितविस्फोटितान्यथोत्कृष्टतालिकापाताः. 4 B. गोममलोष्टपिपीलिकाविक्षेपाश्चारिसंभूताः. 5 C. औत्पत्तिकास्तथा B. औत्पत्तिकाश्च घाता मत्तोन्मत्तप्रवेशलिङ्गकृतः. 6 B. घातास्तांस्तान् प्रवक्ष्यामि. 7 B. वैलक्षण्यमचेष्टितम्. 8 B. ०स्मृतिप्रमोषः. 9 B. काव्यं. 10 C. reads 25a as पुनरात्मसमुत्था ये घातास्तापाद्याः, B. अतिहसितरुदितविस्वरपिपीलिकाकीटपशुविरावाश्च, K. आरभटितरुदित etc. 11 B. मुकुटाभरणनिपाता पुष्करजाः काव्यदोषाश्च. 12 C. अतिहसितरुदितसिद्धिवाद. 13 B. सिद्धेर्भावस्य दूषकानि स्युः. 14 B. reads C. 32, after this. 15 B. पशुविशसनं तथा स्याद्बहुवचनघ्न' प्रयोगेषु, C. पशुविशसनमवज्ञेयं.

[1][मुकुट]प्रपतनमुत्कृष्टं स्वैरञ्चेत्तथैव पादघ्ना ।
वाग्मीतिर्भाण्डदोषाः सिद्धिं सर्वात्मना घ्नन्ति ॥२८॥
ज्ञेयौ तु काव्ययुक्तौ द्वौ दोषावप्रतिक्रियौ नित्यम् ।
प्रकृतिव्यसनसमुत्थः शेषोदकनालिकात्वञ्च ॥२९॥
पुनरुक्तं ह्यसमासो विभक्तिभेदो विसन्धयोऽपार्थाः ।
त्रिलिङ्गजाश्च दोषाः प्रत्यक्षपरोक्षसंमोहः ॥३०॥
छन्दोवृत्तत्यागो गुरुलाघवसङ्करो यतेर्भेदः ।
[2]एतानि यथा[स्थू]लं घातस्थानानि काव्यस्य ॥३१॥
[3]विस्वरमजातरागं वर्णस्वरसम्पदा च परिहीणम् ।
अज्ञातस्थानलयं [4]स्वरगतमेवंविधिं हन्यात् ॥३२॥
विषमं मार्गविहीनं विमार्जनं [5]चाकुलप्रहारं च ।
अविभक्तग्रहमोक्षं [6]पुष्करगतमीदृशं हन्यात् ॥३३॥
[7]अप्रतिभासस्खलितं विस्वरमुच्चारणं च काव्यस्य ।
अस्थानभूषणत्वं [8]मुकुटनिपातश्च भूषणाग्रहणम् ॥३४॥
[9]रथनागवाजिकुञ्जरखरोष्ट्रशिविकाविमानयानानाम् ।
आरोहणावतरनेष्वनभिज्ञातत्वं विहस्तत्वम् ॥३५॥
प्रहरणकवचानां [10]वाऽयथावद्ग्रहणं साधनं वापि ।
[11]अमुकुटभूषणयोगो रङ्गे तु [12]चिरप्रवेशो वा ॥३६॥
एभिः स्थानविशेषैर्घाता लक्ष्यास्तु सूरिभिः कुशलैः ।
[13]यूपाग्निचयनदर्भस्त्र गभाण्डपरिग्रहांस्त्यक्त्वा ॥३७॥

28-37 (C. 28-37; B. 34, 32, 33, 29). 1 B. om. 28. 2 C. एतानि स्थूलघात, B. यथा स्थूलं. 3 C. विस्वरविरक्तरागंस्वरसम्पदा. 4 B. स्वरगतमेवं विधं. 5 C. कुलप्रकारं. 6 C. पुष्पगतं मारिषं हन्यात्. 7 B. अप्रतिभागं स्खलनं. 8 B. पतनं मुकुटस्य विभ्रंशः. 9 C. reads भ्रंशं before this. 10 B. अप्ययथाग्रहणं विधारणं चापि. 11 C. अमुकुटभूषणया या. 12 C. चिरप्रयोगो. 13 C. यूपानि.

[1]सिद्धेर्भिश्रो घातः सर्वगतश्चैकदेशजोऽपि ।
[2]नाट्यकुशलैः संलेख्या [3]नैव हि सिद्धिर्न घातश्च ॥३८॥
[4]सिद्धिर्वा घातो वा सर्वगतो व्यक्तलक्षणो बहुशः ।
[5]यस्त्वेकदेशजातं न प्रत्यवरोहिलेख्यस्तु ॥३९॥
[6]जर्जरमोक्षस्यान्तर्नालीकसिद्धिश्च लेख्यसिद्धिश्च ।
[7]कर्तव्या त्विह सततं नाट्येऽस्मिन् प्राश्निकैः सम्यक् ॥४०॥
योऽन्यस्य महे [8]मूढो नान्दीश्लोकं पठेद्धि [9][अन्य]स्य ।
[10]देवस्य पूर्वरङ्गे च [11]घातस्तस्यापि विलेख्यः स्यात् ॥४१॥
योऽन्यस्य कवेः काव्यं काव्येन मिश्रयेत्तथाऽन्येन ।
तस्यापि वलाद्रङ्गे तज्ज्ञैर्घातो विलेख्यस्तु ॥४२॥
[12]योऽन्यस्य कवेर्नाम्ना काव्येन मिश्रयेन्मोहात् ।
निर्दिष्टदोषतोऽस्मिन् सिद्धया लेख्यो बुधैः क्रमशः ॥४३॥
यो [13]देशवेषभाषाव्यपेतमपि च प्रयोजयेत् काव्यम् ।
[14]तस्यापि विलेख्यः स्याद् [15]घातोद्देशविधौ [च]तज्ज्ञैः ॥४४॥
कः शक्तो नाट्यविधौ यथावदुपपादने[16] प्रयोगे च[17] ।
[18]धृष्टो व्यग्रमना वा यथावदुक्तं परिज्ञातुम् ॥४५॥
तस्माद्गम्भीरार्थाः शब्दा ये लोकवेदसंसिद्धाः ।
सर्वजनेन ग्राह्याः [19]संयोज्या नाटके विधिवत् ॥४६॥

38-46 (C. 38-46 ; B. 39, 41, 43, 44). 1 C. सिद्धैः B. सिद्धया. 2 C. नाट्य कुशलेन लेख्या, B. नाट्यकुशलैः सलेख्या. 3 सिर्द्धिर्वा स्याद्विघातो वा. 4 B. नालेख्यो बहुदिनजः सर्वगतोऽव्यक्त लक्षणविशेषः. 5 B. यस्त्वेकदिवसजातस्स प्रत्यवरोहिलेख्यः स्यात्. 6 B. जर्जरमोक्षस्यान्ते सिद्धेर्मोक्षस्तु नालिकायास्तु. 7 B. कर्तव्यस्त्विह सततं नाट्यज्ञैः प्राश्निकैर्विधिना. 8 B. मूर्धो. 9 C. मूढस्ये, B. देवस्य. 10 C. दैवस्य पूर्वरङ्गो, B. स्ववशेन पूर्वरङ्गे. 11 B. सिङ्गेर्घातः प्रयोगस्य. 12 B. om. 43. 13 B. देशभावरहितं भाषाकाव्यं प्रयोजयेद्बुद्धया. 14 B. तस्याभिलेख्यः स्याद्घातो देशः प्रयोगज्ञैः, 15 C. घातोद्देशे विधौ तज्ज्ञः. 16 B. उपपादनं. 17 B. प्रयोगस्य. 18 B. कर्तुं. 19 B. ते योज्याः.

न च किञ्चित् गुणहीनं दोषैः परिवर्जितं न वा किञ्चित् ।
तस्मान्नाट्यप्रकृतौ दोषा [1]नात्यर्थतो ग्राह्याः ॥४७॥
नाऽनादरस्तु कार्यो नटेन गौणवागङ्गसत्त्वनेपथ्ये[2] ।
[3]रसभावनृत्तगीत आतोद्ये लोकयुक्तग्रां तु ।।४८॥
एवमेतद्धि विज्ञेयं सिद्धीनां लक्षणं बुधैः ।
अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि [4]प्रेक्षकानां तु लक्षणम् ॥४९॥
चारित्राभिजनोपेताः [5]शान्तवृत्ताः श्रुतान्विताः ।
[6]यशोधर्मरताश्चैव मध्यस्था वयसान्विताः ॥५०॥
षडङ्गनाट्यकुशलाः प्रबुद्धाः शुचयः समाः ।
चतुरातोद्यकुशला [7]नेपथ्यज्ञाः सुधार्मिकाः ॥५१॥
देशभाषाविधानज्ञाः कलाशिल्पविचक्षणाः ।
[8]चतुर्धाभिनयज्ञाश्च [9]सूक्ष्मज्ञा रसभावयोः ॥५२॥
शब्दच्छन्दोविधानज्ञाः नानाशास्त्रविचक्षणाः ।
एवंविधास्तु कर्तव्याः [10]प्रेक्षका नाट्यदर्शने ॥५३॥
अव्यग्रैरिन्द्रियैः शुद्ध ऊहापोहविशारदः ।
[11]त्यक्तदोषोऽनुरागी च स नाट्ये प्रेक्षकः स्मृतः ॥५४॥
[12]यस्तुष्टौ तुष्टिमायाति शोके शोकमुपैति च ।
दैन्ये दीनत्वमभ्येति स नाट्ये प्रेक्षकः स्मृतः ॥५५॥
न चैवैते गुणाः [13]सर्वे एकस्मिन् प्रेक्षके स्मृताः ।
[14]तस्माद्बहुत्वात् ज्ञानानामल्पत्वादायुषस्तथा ॥५६॥

47-56 (C. 47-49 ; B. 47-55). 1 B. नाट्यार्थतो. 2 C. ॰नेपथ्यैः. 3 C. ॰गीतैरातोद्यलोकयुक्त्या. 4 B. प्राश्निकानां. 5 C. शान्तिवृत्तश्रुतान्विता., B. शान्तवृत्ताः कृतश्रमाः. 6 B. यशोधर्मपराश्चैव मध्यस्थवयसान्विताः. 7 B. वृत्तज्ञास्तत्त्वदर्शिनः. 8 B. चतुर्थाभिनयोपेता, C. चतुराभि. 9 B. रसभावविकल्पकाः. 10 B प्राश्निकाः दशरूपके. 11 C. व्यक्तदोषो. 12 B. ha 55 after 40. 13 B. सम्यक् सर्वस्मिन् प्रेक्षके स्मृताः. 14 B. om. 56b.

[3]उत्तमाधममध्यानां संकीर्णायां तु पर्षदि ।
न शक्यमधमैर्ज्ञातुमुत्तमानां विचेष्टितम् ॥५७॥
यद्यस्य शिल्पं नेपथ्यं [2]कर्म वाक् चेष्टितं तथा ।
[3]तस्य तेनैव तत् साध्यं स्वकर्मविषयाश्रयम् ॥५८॥
[4]नानाशीलाः प्रकृतयः शीले नाट्यं प्रतिष्ठितम् ।
उत्तमाधममध्यानां वृद्धबालिशयोषिताम्[5] ॥५९॥
तुष्यन्ति तरुणाः कामे विदग्धाः समयाश्रिते[6] ।
अर्थेष्वर्थपराश्चैव [7]मोक्षेष्वथ विरागिणः ॥६०॥
[8]शूरा बीभत्सरौद्रेषु नियुद्धेष्वाहवेषु च ।
धर्माख्यानपुराणेषु वृद्धास्तुष्यन्ति नित्यशः ।
बाला मूर्खाः स्त्रियश्चैव हास्यनैपथ्ययोः सदा[9] ॥६१॥
एवं [10]भावानुकरणे यो यस्मिन् प्रविशेन्नरः ।
प्रेक्षकस्तु स मन्तव्यो गुणैरेतैरलङ्कृतः ॥६२॥
एवं तु प्रेक्षका ज्ञेयाः प्रयोगे [11]नाट्यसंश्रये ।
सङ्घर्षे च[12] समुत्पन्ने प्राश्निकान् संनिबोधत ॥६३॥
यज्ञविन्नर्तकश्चैव [13]छन्दोविच्छब्दविन्नृपः ।
[14]इष्व[ास]चित्रविद्वेश्या [15]गन्धर्वो राजसेवकः ॥६४॥
यज्ञविद्यज्ञयोगे च नर्तकोऽभिनये तथा ।
[16]छन्दोविद्वृत्तबन्धे तु शब्दवित् पाठ्यविस्तरे ॥६५॥

56-65 (C. 56-61, 60b, 59-61 ; B. 60a, 55-59, 61-65).
1 B. विज्ञेयस्याप्रमेयत्वात् संकीर्णानां च पर्षदि (C. संसदि). 2 B. कर्मचेष्टितमेव वा. 3 B. तत्तथा तेन यक्र्ा तु स्वकर्मविषयं प्रति. 4 C. reads this hem. as its 60b. 5 C. वृद्धवालकयोषिताम्. 6 B. समयान्विते. 7 B. मोक्षे चाथ. 8 B. शूरास्तु वीररौद्रेषु. 9 B.N read here 55 slightly altered. 10 B. भावानुकरणे. 11 B. दशरूपतः. 12 B. तु. 13 B. ०च्छब्दवित्तथा, C. ०च्छेद-वित्तथा. 14 C. इष्वस्त्रचित्र०, B. अस्त्र- विचित्रकृत्. 15 B. गान्धर्वो. 16 C. छन्दो उद्वृत्तबन्धे तु.

[1]विभूतिगुणसंयोगे तथान्तःपुरचेष्टिते ।
राजात्मचरिते च [2]स्यादिष्वासः सौष्ठवे तथा ॥६६॥
[3]प्रणामकृतिचेष्टासु वस्त्राभरणयोजने ।
[4]नाट्यमूले च नेपथ्ये चित्रकृत् संप्रशस्यते ॥६७॥
कामोपचारे वेश्या च [5]गन्धर्वः स्वरतालयोः ।
सेवकस्तूपचारे च दृष्टैते प्राश्निकाः स्मृताः ॥६८॥
[6]एभिर्धर्ममभिप्रेक्ष्य दोषा वाच्यास्तथा गुणाः ।
[7]अशास्त्रज्ञे विवादो हि यदा भवति कर्मतः ।
[8]तदैते प्राश्निका ज्ञेया गदिता ये मयानघाः ॥६९॥
[9]शास्त्रज्ञाने यदा तु स्यात् संघर्षः शास्त्रसंश्रयः ।
[10]शास्त्रप्रमाणनिर्माणो व्यवहारो भवेत्ततः ॥७०॥
[11]स्वामिनियोगादन्योन्यविग्रहस्पर्धया च भरतानाम् ।
अर्थपताकाहेतोः सङ्घर्षो नाम संभवति ॥७१॥
[12]तेषां व्यवहारगतावपक्षपातेन दर्शनं कार्यम् ।
कृत्वा पणं [13]पताकासंव्यवहारं गमयितव्यम् ॥७२॥
[14]तैः सम्भावितमतिभिः सुखोपविष्टैर्विशुद्धभावैश्च ।
[15]लेखकगणकसहायैः सिद्धेर्घाताः समभिलेख्याः ॥७३॥
नात्यासन्नैर्न च दूरस्थितिभिः प्रेक्षकैश्च भवितव्यम् ।
[16]तेषामासनयोगो द्वादशहस्तस्थितिः कार्या ॥७४॥

66-74 (C. 66-74 ; B. 66-73). 1 B. om. 66. 2 C. स्यादिष्टवाक्. 3 B. om. 67a. 4 B. इष्वस्त्रवित् सौष्ठवे तु नेपथ्ये चैव चिक्कृत्. 5 C. गान्धर्वस्वर०, B. गान्धर्वः. 6 B. एभि दृष्टान्तसंयुक्तैः. 7 B. अशास्त्रज्ञा विवादेषु यथा प्रकृतिकर्मतः. 8 B. अथैते. 9 B. शास्त्रज्ञानाद्यदा. 10 B. प्रमाणनिमार्णैः. 11 B. भर्तृनियोगाद्. 12 B. तेषां कार्यं व्यवहार दर्शनं पक्षपातविरहेण. 13 B. पताकां व्यवहारः स भवितव्यस्तु. 14 B. सर्वैरनन्यमतिभिः सुखोपविष्टैश्च शुद्धभावैश्च. 15 C. लोके for लेखक. 16 C. तेषामासनयावत्.

यानि विहितानि पूर्वं सिद्धिस्थानानि तानि लक्ष्याणि।
[1]घाताश्च लक्षणीया [2]यथोत्थिता नाट्ययोगे तु ॥७५॥
[3]दैवोत्पातसमुत्थाः परोत्थिता वा बुधैर्न लिखितव्याः।
घाता[4] नाट्यसमुत्था ह्यात्मसमुत्थास्तु लेख्याः स्युः[5] ॥७६॥
घाता यस्य त्वल्पा [6]संख्याताः सिद्धयश्च बहुधाः स्युः।
विदितं कृत्वा राज्ञे तस्मै देया पताका तु ॥७७॥
[7]समकर्मगुणाः स्युस्तस्मिन् भरताः प्रयोगे[तथा][8] कुशलाः[9]।
[10]सिद्ध्यधिके तु पताका [11]समसिद्धौ वाज्ञया नृपतेः ॥७८॥
अथ नरपतिः समः [12]स्यादुभावपि तु लम्भनीयौ तौ।
[13]एवं [14]विधिज्ञैर्द्रष्टव्यं [15]व्यवहारसमञ्जसम् ॥७९॥
स्वस्थचित्तैः सुखासीनः सुविशिष्टैर्गुणादद्भिः।
विमृश्य प्रेक्षकैर्ग्राह्यं सर्वरागपराङ्मुखैः ॥८०॥
साधनं दूषणाभासं प्रयोगसमयाश्रितैः।
समत्वमङ्गमाधुर्यं पाठ्यं प्रकृतयो रसाः ॥८१॥
गानं वाद्यं सनेपथ्यमेतज्ज्ञेयं प्रयत्नतः।
[16]ध्रुवानां गानयोगे तु कालान्तरकलासु च ॥८२॥
यदङ्गं क्रियते नाट्य [17]समन्तात् सममुच्यते।
अङ्गोपाङ्गसमायोगं[18] गीततालयान्वितम्[19] ॥८३॥

75-82 (C. 76b-78a, 75, 78b, 80, 81; B. 74-82). 1 C. याः काश्च. 2 B. प्रयोगतो नाट्ययोगे. 3 C. दैवोत्पन्नसमर्थाः पताकोत्थिता; B. दैवाद्धातसमुत्थाः परोत्थिताः वा बुधैर्न वै लेख्याः. 4 C. यास्ता for घाता. 5 C. add प्रथमं to this. (C. 78b). 6 C. संघातसिद्धयश्च. 7 See note 5 above. 8 C. कुशला before 79a. 9 See note 3 above. 10 See note 9 above. 11 C. समसिद्धा वा ज्ञेया, B. समसिद्धौ पार्थिवाज्ञया. 12 B. स्यादुभयोरपि सा तदा देया. 13 C. om. 79b-81 and reads instead एवं विधिं तु दृष्टा कार्यो पाठ्यं प्रकृतयो रसाः. 14 K. द्रष्टव्यो, B. यष्टव्यो. 15 B. व्यवहारः समञ्जसाम्. 16 C. ध्रुवानाट्यप्रयोगे. 17 C. समर्थः. 18 B. समायुक्तं. 19 B. गीतवादित्रतालेन.

[1]भाण्डवाद्यं समं चैव यस्मिंस्तत् सममुच्यते ।
[2]अनिर्भुग्नमुरः कृत्वा [3]चतुरश्रायतौ भुजौ ॥८४॥
ग्रीवाञ्चिता तथा कार्या अङ्गमाधुर्यमुच्यते ।
पूर्वोक्तानीह शेषाणि यानि [4]साध्यानि साधकैः ॥८५॥
[5]वाद्यं प्रकृतयो गानं [6]वक्ष्यमाणानि [7]निर्दिशेत् ।
यानि स्थानानि सिद्धीनां तैः सिद्धिं तु प्रकाशयेत् ॥८६॥
हर्षादङ्गसमुद्भूतां नानारससमुत्थिताम् ।
[8]वारः कालश्च विज्ञेयो विविधो नाट्ययोक्तृभिः ॥८७॥
दिवसश्चैव रात्रिश्च [9]विशेषाश्चानयो स्मृताः ।
पूर्वाह्णस्त्वथ मध्याह्नस्त्वपराह्णस्तथैव च[9a] ॥८८॥
[10]दिवासमुत्थितावेतौ नाट्यवारौ प्रकीर्तितौ ।
[11]प्रादोषिक [आ]र्धरात्रश्च तथा प्राभातिकोऽपि च ॥८९॥
नाट्यवारा भवन्त्येते [12]रात्रिगर्भसमाश्रिताः ।
एतेषां [13]तु यथायोग्यं नाट्यं कार्यं रसाश्रयम् ॥९०॥
तदहं संप्रवक्ष्यामि [14]वारं कालसमुत्थितम्
यच्छ्रोत्ररमणीयं स्यात् [15]धर्माख्यानकृतं तथा ॥९१॥
तत् पूर्वाह्णे बुधैः कार्यं शुद्धं तु विकृतं तथा ।
सत्त्वोत्थानगुणैर्युक्तं वाद्यभूयिष्ठमेव च ॥९२॥

84-92 (C. 82-90a ; B. 833-92a). 1 B. गानवाद्य०. 2 B. सनिर्भुग्नम्. 3 B. चतुरश्रकृतौ करौ. 4 B. द्रव्यानि. 5 C. वाद्यप्रकृतयोज्ञानां. 6 C. वक्ष्यमाणानि दर्शयेत्. 7 B. 85 is practically a a repetitions of 83b with slight variations. 8 C. पुरः for वारः, B. वारकालास्तु. 9 B. तयोर्वारान् निबोधत. 9a पौर्वाह्णिकस्तथा ज्ञेया आरराह्णिक एव च. 10 B. दिवासमुत्था विज्ञेया नाट्यवाराः प्रयोगतः. 11 B. अर्धरात्रिश्च, C. ऽर्धरात्रं च. 12 B. रात्राविस्त्वनुपूर्वशः. 13 B. यत्र यद्योज्यं नाट्यकार्यं रसाश्रयम्. 14 B. वारकालसमुत्थितम्. 15 B. धर्मोत्थानकृतं.

पुष्कलं [1]सिद्धियुक्तं तु अपराह्णे प्रयोजयेत् ।
कैशिकीवृत्तिसंयुक्तं शृंगाररससंश्रयम् ॥९३॥
[1a]गीतवादित्रभूयिष्ठं प्रदोषे नाट्यमिष्यते ।
[2]यन्नर्महास्यसंयुक्त करुणप्रायमेव च ॥९४॥
प्रभातकाले तत्कार्यं नाट्यं निद्राविनाशनम् ।
अर्धरात्रे [3]न युञ्जीत न मध्याह्ने तथैव च ॥९५॥
सन्ध्याभोजनकाले च नाट्यं न च कदाचन ।
एवं कालश्च देशश्च प्रसमीक्ष्य [4]ससंश्रयम् ॥९६॥
[5]नाट्यवारं प्रयुञ्जीत यथाभावं यथारसम् ।
अथवा देशकालौ तु न परीक्ष्यौ कदाचन ॥९७॥
यत्र चाज्ञापयेद्भर्ता तत्र योज्यमसंशयम् ।
[6]तदा समुदिताश्चैव प्रयोगा नाटकाश्रयाः ॥९८॥
पात्रं [7]प्रयोगमृद्धिश्च विज्ञेयास्तु त्रयो गुणाः ।
[8]बुद्धिसत्त्वस्वरूपं च लयतालज्ञता तथा ॥९९॥
रसभावज्ञता चैव वयःस्थत्वं कुतूहलम् ।
ग्रहणं धारणं चैव [9]गानं नाट्यकृतं तथा ॥१००॥
[10]जितसाध्वसतोत्साहाविति पात्रगतो विधिः ।
सुवाद्यता सुगानत्वं सुपाठ्यत्वं तथैव च ॥१०१॥
शास्त्रकर्मसमायोगः प्रयोगः [11]स तु संज्ञितः ।
[12]सुविभूषणता या तु सुमाल्याम्बरता तथा ॥१०२॥

93-102 (C. 90b-100a; B. 92b-102a). 1 B. सत्त्वयुक्तं. 1a B. नृत्तवादित्रगीताढ्यं. 2 C. यत्तु माहात्म्यसंयुक्तं, C.k. यन्नर्महस्तबहुलं. 3 B. नियुञ्जीत. 4 B. बलाबलम्. 5 B. नित्यं नाट्यं. 6 B. तथा समुदिताश्चैव विज्ञेया नाटकाश्रिता यथा समुदयश्चैव प्रयोगाश्च समृद्धयः. 7 C. प्रयोगमर्थश्च. 8 C. बुद्धिसत्त्वस्वरूपं च, B. बुद्धिमत्त्वं सुरूपत्वं. 9 B, गात्रावैकल्यमेव च. 10 B. निजसाध्वसतोत्साह इति. 11 B. इति for स तु. 12 B. सुविभूषणतायां तु माल्याभरणवाससाम्.

[1]या त्वङ्गरचना चैव समृद्धिरिति [2]सा स्मृता ।
यदा सर्वे समुदिता एकीभूता भवन्ति हि ॥
अलङ्कारः [3]स तु तथा मन्तव्यो [4]नाट्ययोक्तृभिः ।।१०३।।
एतदुक्तं [5]मया सम्यक् सिद्धीनां लक्षणं [6]द्विजाः ।
अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि [7]आतोद्यानां विकल्पनम् ॥१०४॥

इति भारतीये नाट्यशास्त्रे सिद्धिव्यञ्जको नाम
सप्तविंशोऽध्यायः ॥

103-104 (C. 100b-102; B. 102b-104). 1 B. विचित्ररचना. 2 B. संज्ञिता. 3 B. संकुतपा. 4 B. नाटकाश्रया. 5 B. द्विजश्रेष्ठा. 6 B. मया. 7 B. आतोद्यानां च, C. ह्यातोद्यानां.

CORRECTIONS for Chapters I-XI

Page	Line		
xix	11	from the bottom	Read *Nāṭyāvatāra*.
xxxiii	9		,, 'corrupt' for 'corrpupt'.
,,	7	from the bottom	,, 'whenever' for 'when ever'.
xxiv	7	from the bottom	,, 'the' for 'thh'.
xl	8		,, 'dramatutgy' for 'drmaturgy'.
xlvii	18		,, 'like any'.
lv	5	from the bottom	,, 'Prof.' for 'Peof'.
lviii	4		,, 'or' for '(or'.
lx	9	from the bottom	,, 'was' for 'were'
lxii	15		,, 'earliest' before 'Prakrit'.
lxxiii	16		,, 'madhyama' for 'madgyama'.
lxxix	1	from the bottom	,, 'Hiuen' for 'Hieven'.
6	15		Omit the asterisk.
7	7	from the bottom	Read विघ्नाः for विघ्ना.
15	12	,, ,,	,, रज्ज्वा for रज्वा.
18	2		,, दोषा for दौषा.
19	14-16		Put an asterisk before the lines.
20	12		Read चात्मभोगजम् for आत्मभोगजम्.
20	5	from the bottom	,, बाह्यत for बाह्यतः.
23	7		,, नाट्याचार्योऽहताम्बरः.
25	2	from the bottom	,, 6 B यत्तानथ सगुह्यकान्.
25	13	,, ,,	,, [6]यत्तानथ सहानुगान्.
30	6	,, ,,	,, शङ्खदुन्दुभि-.

Page	Line		
32	12		,, सुरैर्गत्वा.
37	4-5		Cancel the two lines.
39	11		Read हस्तैर्मत्तल्ल्युदाहृतम्.
39	13		,, हस्तैर्मत्तल्लिमादिशेत्.
40	6	from the bottom	,, करणं for चरणं.
43	6	,, ,,	,, करणं for चरणं.
45	8	,, ,,	,, रेचितावञ्चितौ.
47	12		,, चैव for च.
49	3, 12		,, मत्तल्लिकरणं.
50	6		,, मण्डलं चैव.
50	6	from the bottom	,, तथा चैवं.
53	6		,, मृदङ्गभेरीपटहैः.
61	9		,, त्रिगतं प्ररोचना च for त्रिकं प्ररोचना चापि.
61	16		,, वक्त्रपाणिर्विधीयते.
62	16		,, सोपवहने च गीते for सोपोहने सनिर्गीते.
62	18		,, उद्गीतं for निर्गीतं.
72	9		,, तालप्रमाणं.
81	4	from the bottom	,, धर्मीति द्विविधाः स्मृता for धर्मी तु द्विविधः स्मृतः.
85	12	from the bottom	,, पुरुषप्रमदायुक्तं.
88	5		,, राक्षसदानवादीनां.
104	10	from the bottom	,, ॰स्रक॰ for ॰स्रकव॰.
127	11	,, ,,	,, ॰रोपज[पा]दिषु.
134	6	,, ,,	,, त्र्यरालाङ्गुलयः.

CORRECTIONS for Chapters XII-XXVII

Page	Line		
12	12		Read पादैर्निःशब्द०.
20	10		,, नतजङ्घा.
21	5		,, विज्ञेयमसम्बद्ध०.
21	6	from the bottom	Put an asterisk before the line.
32	14	,, ,,	Read प्रेषणिकाश्चापि.
94	4		,, श्वत्प्सथ्याः छ इति भ्यध्यद्यानां भवति.
95	1		,, १८, २६-३४ for १७, २६-३४.
,,	6		,, विविधा for द्विविधा.
,,	6	from the bottom	,, 5 BC. द्विविधा for विविधा.
98	3		,, नायकादोनां for नायिकादीनां.
100	1		,, १६, ११-२१ for १८, ११-२१.
101	1		,, १६, २२-३० for १८, २२-३०.
103	12	from the bottom	,, करुणबीभत्सभयानके for करुणवात्सल्य लक्षणम्.
126	7		,, सन्धीनामिहलक्षणम् for वृत्तीनामिह०.
126	1	from the bottom	,, इतिवृत्त द्विविधानं सन्धिविलक्षणं वक्षेत् for इतिवृत्तं etc.
142	14		,, जयन्युदयिनी.
150	10		,, स्यादङ्गुलीनां.
160	10		,, रक्षोदानवदैत्यानां.
161	14		,, ०न्तराश्रयम्.
182	12		,, ०दशनाऽतनुपार्श्वोदरा.
189	6	from the bottom	,, योज्या for योज्यं.
190	10		,, वा प्रयोक्तृभिः for र्वाथवा नृपैः.

191	2		,, वाऽसमागमे for वा समागमे.
194	11	from the bottom	,, संहर्षाचात्र for संघर्षाचात्र.
194	2	,, ,,	Omit C. संहर्षाचात्र.
196	7	,, ,,	Read हृष्टा for हृष्ट्वा.
204	2	from the bottom	,, C. निष्टम्भं after 10.
204	13	,, ,,	,, निष्ट[म्भा].
204	2	,, ,,	,, C. निष्टम्भं.
209	9	,, ,,	,, उदयास्तम[ने].
216	11	,, ,,	,, रज्ज्वाः for रज्वाः.
220	6	,, ,,	,, यत्तु for यत्त.
231	4	,, ,,	Put C. after 9a and read आपराह्णिकः.

CORRECTIONS for Vol. II. (Chapters XXVIII-XXXVI)

Page	Line	
21	3	Read कार्या for कार्यं.
31	19	„ आविद्धधातु॰ for आबिद्धधातु.
32	16	„ आविद्धकरण॰ „ आबिद्धकरण.
35	3	„ „ „ „
37	4	„ „ „ „
47	9	„ आसारितानां „ आसारितां.
49	10	„ शरीरसंहारा॰.
84	15	„ वितस्तलिप्तलेशाढ्यं.
91	15	„ एताः स्थिता अपकृष्टासु.
109	10-11	This couplet is corrupt.
109	10-17	Put an asterisk before the lines.
110	11, 13, 14, 15	„ „ „ „
111	5, 7, 9, 11, 13, 15, 17, 19	„ „ „ „
150	7	„ अनुसृतविच्युतः for विच्युतः.
156	19	„ दर्दुरप्रहाराः for दर्दुदप्रहारा.
177	14	„ तलानुबद्धसंज्ञ॰.
187	17-18	Put two stars before the lines.
191	16-17	„ „ „ „
204	13-14	„ „ „ „
205	15-16	„ „ „ „
207	12	Read वि[दू]षितवचनो,